

Тарас Шевченко.
(Портрет І. Рєпіна.)

КОБЗАР

IV

UKRAINIAN FREE ACADEMY OF SCIENCES IN CANADA
INSTITUTE OF SHEVCHENKOLOGY
№ 1.

T A R A S S H E V C H E N K O

KOBZAR

FOURTH VOLUME

1954

Published in association with
TRIDENT PRESS LTD.
WINNIPEG CANADA

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК У КАНАДІ
ІНСТИТУТ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА
Ч. 1.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

КОБЗАР

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

1954

diasporiana.org.ua

Видано накладом
ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ "ТРИЗУБ"
ВІННІПЕГ КАНАДА

Редакція, статті й пояснення

Д-ра Леоніда Білецького

COPYRIGHT, 1954

by Leonid Biletsky

**All rights reserved. No part of this book
may be reproduced in any form by mi-
meograph or any other means, without
permission in writing from the publishers.**

ПЕРЕДМОВА.

Цим IV. томом “Кобзаря” Т. Шевченка УВАН і Видавнича Спілка “Тризуб” закінчують видання всіх творів Т. Шевченка, написаних віршем.

IV. том обіймає всі твори поета, написані ним в роках 1857—1861. Щодо статей, то в ній закінчується біографічний нарис про Шевченка, подані статті до всіх творів і пояснення до них. Нарешті, подані і загальні статті: 1. “Світогляд Шевченка”, 2. “Романтизм Шевченка”. 3. “Естетика Шевченка” і 4. “Композиційна форма поезій Шевченка”.

Поза цим виданням залишилась ще ціла друга частина творчості поета — його прозові твори: листування, драма, повісті і Цоденник. Коли б шановні передплатники забажали мати всю творчість Шевченка і зголосились на ці дальші його твори, то УВАН і Видавнича Спілка “Тризуб” пішли б їм назустріч і протягом уже коротшого часу передплатники мали б усю літературну спадщину Шевченка.

Назакінчення Редакція “Кобзаря” Т. Шевченка складає щирю подяку Видавничій Спілці “Тризуб”, її Дирекції й Управі, що не жалували коштів і праці на це видання. Редакція ще раз складає щирю подяку тим Добродіям, що своїми грошовими вкладками допомогли розпочати це видання (див. т. I. Передмова), а зокрема П. Дзьобкові, що до кожного тому в міру того, як він виходив із друку, ще додавав певну суму і тим збільшив свій вклад до 1,600 доларів.

Редакція “Кобзаря” складає окрему подяку Централі Союзу Українок Канади, що добровільно взяла на себе труд по здобуванні передплатників на це

видання, зокрема щиро дякує пані Н. Когуський, що скрізь при кожній нагоді інформувала про це видання, а під час своєї організаційної поїздки здобула поверх ста передплат.

Редакція була б несправедлива, коли б не згадала й не подякувала фактичній ініціаторці цього видання, пані Ользі Войценко, що вклала багато праці в нього, щоб його якнайкраще оформити; не жалувала сил своїх на ведення окремого нагляду за цим виданням, навіть коректи й інших технічних обов'язків. За це все Редакція складає їй глибоку подяку.

Нарешті, Редакція "Кобзаря" щиро дякує многолітньому складачеві у друкарні Видавничої Спілки "Тризуб" п. В. Батицькому за його особливо клопотливий і запопадливий труд по складанню всіх 4-ох томів. Дякує також д-рові П. Тенянкові за його дбайливу коректу IV тому і всім тим з технічного персоналу друкарні, як Гр. Уринюк, Гр. Блок, М. Завісляк і інші, що в тій чи іншій мірі вкладали свій труд у це видання.

Велике признання і сердечну подяку складає Редакція Видавництва всім пп. Передплатникам, що на заклики Видавництва виявили довір'я до цього видання, належно його оцінили і склали готівкою, а дехто ще й пожертвами, і тим допомогли Видавництву у фінансуванні дальших томів. Без передплат було б дуже тяжко Видавництву оплатити всі томи, не маючи на таке коштовне видання окремих фондів.

Отже, хай наші шановні передплатники мають не тільки все 4-томове видання "Кобзаря", але також хай відчують і моральне задоволення, що, передплативши це видання, вони тим самим спричинились до великого культурно-національного діла.

Редакція "Кобзаря" Т. Шевченка.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

(ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ)

ХІХ. В Москві.

Т. Шевченко прибув у Москву 10 березня о годині 11 вночі. Переночував у якомусь готелі, а ранком перебрався на помешкання до М. С. Щепкіна. Але ще в дорозі розболілось у поета око, а в Москві погіршало. Звернувся до лікаря й останній, приписавши ліки, порадив із тиждень не виходити з хати. Це збентежило Шевченка: “От тобі і столиця! Сиди і дивись у вікно на старого і бридкого Пімена”, записує поет 11-го березня до Щоденника. А 12 березня пише в листі до М. Лазаревського у Петербург: “Я в Москві. Нездужаю. Око розпухло і почервоніло — трохи з лоба не вилазить. Доктор посадив мене на діету і не звелів виходити на улицу. От тобі і столиця! Сам чорт простягся поперек шляху та й не пускає мене до вас. Нічого робить! Против його, сучого сина, нічого не вдію. Доктор говорить, що я неділю або й дві остануся в Москві. Прошу тебе, зайти до графині Настасії Івановни (Толстої — Л. Б.) і розкажи їй про моє лихо”.

З цього видно, що в Петербурзі чекали Шевченка й нетерпеливились. Ось що відповідає М. Лазаревський поетові 16 березня: “Сьогодні знову був у неї (гр. Толстої — Л.Б.) з твоїм листом із Москви: вона надзвичайно жалує, що ти захворів, і боїться, щоб Михайло Семенович (Щепкін — Л.Б.) не затримав тебе в Москві і на Великдень; вона навіть має сумнів, що ти хворий і думає, що ти залишився там задля Мих. Семеновича... Виздоровлий же скорше і приїжджай сюди, а то вже нам нудно так довго чекати”.

“Радий би на крилах летіть до вас, відписує Шевченко 21 березня, та прокляте око, щоб воно не вилізло! — не пускає. Сьогодні був у мене доктор і раньше

великодної неділі не пускає мене в дорогу. А його, розумного, треба послухать, а то не буде чим дивиться на світ божий і на тебе, мій друже єдиний”.

Таке примирення з тим, що він задержався в Москві, впливає ще і з іншої причини: “Гріх мені нарікати на долю, занотовує Шевченко в Щоденнику 21 березня, що вона задержала мій від’їзд у Пітер. Протягом тижня я тут зустрівся і познайомився з такими людьми, з якими протягом багатьох літ не зміг би зустрітись. Отже, нема лиха без добра”.

Оця зустріч із багатьма людьми цікавила поета, і це була та друга причина, що затримала його в Москві довше, ніж він сподівався.

Насамперед відвідав поета М. Максимович, відомий етнограф й історик, з яким Шевченко був знайомий ще з Києва. Бачився поет і зо своїм приятелем О. Бодяньським. Зазнайомився Шевченко з М. Кетчером, перекладчиком Шіллера і Шекспіра та приятелем Герцена й Огарьова, членом гуртка Станкевича — “западника” у протилежність до московських слов’янофілів. Пізнав І. Балста економіста й історика, проф. Казанського університету; О. Афанасьєва, відомого дослідника слов’янської народної творчости. Відвідав княжну Варвару Репніну, свою приятельку ще з 1843 р. з Яготина. Пізнав лікаря, що навіть лічив його око, Д. Міна — перекладчика “Божественної Комедії” Данте, Шіллера, Байрона, Шекспіра й Теннісона. Зазнайомився з сином свого колишнього приятеля Мик. Маркевича, історика України й поета, з синами М. Щепкіна, з Євг. Якушкіним, сином декабриста І. Якушкіна, з декабристом князем С. Волконським, рідним братом князя М. Репніна з Яготина, з істориком І. Забеліним, з археологом О. Вельтманом, з акторами Самаріним І., Шумським С., поетом-земляком М. Щербіною, філософом і правником Б. Чічеріним, з клясиком-латиністом О. Кроненбергом, з Євг. Коршем, журналістом і перекладчиком, з М. Фон-Крузе, громадським діячем, з професорами-реакціонерами й ворогами України, М. Погодіним і С. Шевирьовим — слов’янофілами старшої да-ти, і, нарешті, з родиною Аксакових: батько С. Акса-

ков, відомий московський письменник, по-батьківськи віднісся до Шевченка і його сини Константин та Іван Аксакови — перший — філософ, а другий — журналіст, обидва слов'янофіли ліберального напрямку. До цього напрямку належав й О. Кошельов, якого теж пізнав Шевченко. Познайомився і з головою цього слов'янофільського гуртка, з О. Хомяковим.

Отже, бачимо, в яких колах бував Шевченко в Москві. Це все були або вчені, або письменники, або журналісти. І безперечно поет мусів багато пізнати й багато скористати з такого широкого знайомства.

На честь і визволення Т. Шевченка справляли в Москві прийняття: в М. Щепкіна — вечеря, а в М. Максимовича — обід, під час якого останній привітав поета написаним для того власним віршем. Під час тих okazій було багато визначних осіб.

Тут варто пригадати лист Григорія Галагана з 1-го квітня 1858 р. з Петербургу до своєї дружини, в якому він описує цей обід у Максимовича й подає зовнішній вигляд поета: "Максимович дав нам на Благівіщення обід з приводу повернення Шевченка. Наш поет сильно змінився, постарів: над його широким чолом розпростерлась лисина; густа борода з сивиною при його глибокім погляді дає йому вигляд одного з мудрих наших дідів-полковників, до яких часто звертаються за порадою. Обідали в Максимовича: Кошельов із жінкою, два Аксакових, Хомяков, Погодін, Шевирьов, Бартєнев, старенька Єлагіна і старий Щепкін. За шампанським прочитав Максимович дуже милі вірші в честь Шевченка, в яких сказав, як його бракувало в Україні. Між іншим у віршах він каже: без тебе

Твої думки туманом по лугах вставали,
Твої слъбзи росіцею по степах спадали,
Твої пісні соловейком у садах щебетали!

Правда, прекрасно? Старий Щепкін навзрид плакав — він щирий українець. По обіді Шевченко прекрасно співав із жінкою Максимовича. А москалі слухали..." (Зап. Істор.-Філог. Відділу ВУАН, кн. VII-VIII).

Але найприємніша була зустріч Шевченка із Ма-

рією Максимович, дружиною Михайла Максимовича. Під час перших відвідин 18-го березня Михайла Максимовича поет щойно пізнав її. Коли поет прибув до свого приятеля, Михайла Максимовича, його дружини не було вдома. Вона була в церкві. Але “незабаром вона з’явилась і похмура оселя вченого просвітліла. Яка мила, прекрасна істота! Але що в ній найчарівливіше — це чистий, не зіпсований тип моєї землячки. Вона заграла нам на фортепіяні кілька наших пісень. Так чисто, просто, як жадна велика артистка не грає. І де він, старий антикварій, викопав таке свіже, чисте добро? І сумно, і заздрісно... Я написав їй на пам’ятку свій “Весінний Вечір”, а вона подарувала мені київський образок, щоб носити на шиї. Наївний і прекрасний дарунок!”

Вдруге 21 березня занотовує поет у своїм Щоденнику: “Вечір провів у своєї милої землячки М. В. Максимовичевої. І, не зважаючи на страсну п’ятницю, вона, люба, цілий вечір співала мені наших рідних, задушевних пісень. І співала так сердечно прекрасно, що я уявив себе на берегах широкого Дніпра. Чудові пісні! Чарівлива співачка!”

По обіді 25 березня на честь поета у Мих. Максимовича “премила господиня проспівала кілька українських пісень”, якими гості були захоплені.

Оцей образ Марії Максимовички справив на Шевченка найсильніше враження в часі перебування поета в Москві.

Там же скінчив поет 18 березня переписувати з Малої (Захалявної) книжечки свою поезію за 1847 рік, яку почав був 21 лютого в Нижньому Новгороді і там же 24 лютого продовжував.

Тільки 16 березня почало око Шевченкове поправлятися, а 26 березня, зовсім одужавши, о 10 годині вранці попрощався із М. Щепкіним і його родиною і о годині 2-ій, “запакований у вагоні” т. зв. Миколаївської залізниці із Москви до Петербургу, виїхав із Москви. І того самого дня записує поет до свого Щоденника: “У Москві найбільш тишило мене те, що я зустрів серед освічених москвинів найтеплішу привітність до себе особисто та щирі прихильність до моєї поезії”.

XX. В Петербурзі.

1. 27 березня “о восьмій годині ввечорі, записує Шевченко до свого Щоденника, громоносний паротяг свиснув і спинився в Петербурзі. О дев'ятій годині я був уже в помешканні мого найщирішого друга, М. М. Лазаревського.”

31 травня 1847 року засудженого Шевченка вивезли з Петербургу до Орської фортеці, і щойно 27 березня 1858 року поет повернувся туди із заслання. Два місяці бракує до повних 11 років, а додати тих два місяці (квітень і травень), що пробув поет в арешті під час слідства, то якраз і вийде повних 11 років неволі. Був повний сил і здоров'я на початку кари. Але, як пише у своїх споминах лікар Андрій Козачковський, яка людська природа спроможна була встояти і не заломитися в тій боротьбі, на яку цар і його підручні вирядили Шевченка в дикі, безлюдні степи киргизькі? (Цитую за О. Кониським, т. II, ст. 213).

Тимчасово поет спинився на помешканні М. Лазаревського. На другий день в непривітнім Петербурзі падав сніг і дощ. Не дивлячись на таку погоду і стан свого здоров'я після недавно перебутої недуги, Т. Шевченко зраня пішов оглядати московську столицю, Петербург, якої він так довго не бачив. Вернувшись о 3 годині додому, поет застав у себе свого щирого друга, співака-артиста державного театру й автора української опери “Запорожець за Дунаєм”, Семена Артемовського, який забрав поета до себе. В господі свого друга почував Шевченко, як у рідній хаті. “Багато, багато ми пригадали й перебалакали, записує поет до свого Щоденника 28 березня, а ще про більше не встигли ані згадати, ані побалакати. Дві години промайнули скоріше, ніж одна хвилина. Я попрощався з моїм милим Семеном, і о шостій годині вечора вкупі з Лазаревським пішли ми до графині Н. І. Толстої.”

Про цю зустріч поета в Толстих є дві згадки: одна — доньки Толстих — Катерини Юнге, що тоді мала 14 літ віку, і друга — самого Т. Шевченка. Вже з часу перебування Шевченка в Москві ми знаємо, з якою нетерпеливістю родина Толстих чекала на приїзд Шевченка до Петербургу.

“Серце завмирало, згадує К. Юнге, ждучи Шевченка. Нарешті прийшов той день, коли він повинен був прибути... Очікування перейшло в нетерпеливість. Аж ось подзвонили, і в світлицю ввійшов поет із довгою бородою, з добродушною усмішкою, з очима повними любови і сліз...”

— Серденьята мої! Други мої! промовив крізь сльози поет і припав губами до рук графині”.

“Я вже не пам’ятаю, згадує далі Юнге, що то було у нас! Усі цілувалися, всі плакали, всі говорили разом.”

У Шевченка в Щоденнику маємо короткий, але глибоко розчулений запис: “Більш сердечно й радісно не зустрів мене ніхто, і я — нікого так, як зустрілись ми з моєю святою заступницею і з графом Федором Петровичем. Ця зустріч була сердечніша за всяку родинну зустріч. Багато хотілось мені розповісти їй, та я нічого не сказав. До другого разу. Пляшкою шампанського освятили ми святе, радісне побачення й о восьмій годині розійшлися.”

Закінчив поет день у В. Білозерського, “соузника” й сусіди по казематі при III відділі 1847 року. Там зустрів він своїх оренбурзьких співвигнанців поляків. Зустріч була радісна, освячена сердечною розмовою і співом рідних пісень.

2. Дозвіл на перебування Шевченка в Петербурзі був даний 10 лютого 1858 р. царем Олександром II з такою умовою: “відпущений рядовий Шевченко був відданий під суворий поліцейський нагляд, щоб начальство Академії Мистецтв мало за ним необхідний догляд, щоб він не повертав у зло свого таланту”.¹⁾

Оця підневільна умова примушувала поета явитись по приїзді до Петербургу до оберполіцеймейстера. І вранці 29 березня він явився до начальника канцелярії оберполіцеймейстера, до колишнього знайомого українця, Івана Мокрицького, який прийняв поета напівофіційно і порадив йому збрити бороду й явитися до оберполіцеймейстера, графа Шувалова. Відбувши цю офіційну візиту 6

1) Отставной рядовой Шевченко был подвергнут строгому полицейскому надзору, и чтобы начальство Академии Художеств имѣло за ним должное наблюдение, дабы он не обращал во зло своего таланта.

квітня, Шевченко ввечорі побував у граф. Настасії Толстої, яка порадила поетові відвідати ще й кн. Долгорукова, шефа жандармів, що він і виконав 15 квітня. Шевченко мусів відбути ці офіційні візити ради свого дальшого спокійного перебування в Петербурзі.

3. Спочатку поет кілька місяців жив у М. Лазаревського. Але з огляду на те, що поета пустила влада до Петербургу, щоб він далі студював в Академії Мистецтв, то нагляд над ним був доручений президентові Академії, графу Ф. Толстому. Цей нагляд і студії примушували Шевченка бути переважно в Академії і займатись мистецтвом. Тоді поет звернувся до гр. Ф. Толстого за доради кращих успіхів у його мистецькій праці, щоб він примістив поета в самій Академії. Цей переїзд до Академії стався щойно на початку червня місяця. Шевченкові було відпущено дві кімнати: одна — для життя, друга — під майстерню.

Але перші місяці свого перебування в Петербурзі Шевченко не мав коли взятись за працю. Кожний, хто шанував поета, хотів з ним бачитись або познайомитись. Так у Шевченка зросла широка знайомість переважно з письменниками, вченими, журналістами, артистами й інш. освіченими і знаними особами. Сприяла цьому родина Толстих своїми неділями, коли в них збирались гості, особливо під час обіду на честь поета. Друзі, приятелі й добрі знайомі оточили нашого поета теплом, любов'ю і дружбою. В такій атмосфері Шевченко ожив сам й оживлював своєю веселою вдачею других. "Він впливав, згадує К. Юнге, на всіх чарівливо, і всі його любили".

В листі до І. Ускова 4 липня Шевченко пише: "В Петербурзі мені добре. Живу в Академії. Товариші-малярі мене полюбили, а сила силенна земляків мене впрост на руках носить. Одне слово, — я зовсім щасливий".

Обід у Толстих на честь Шевченка відбувся 12 квітня. Було багато гостей. Промовляли поет Щербина, граф. Настасія Толстая, М. Старов. Атмосфера для нашого поета була надзвичайно мила. Шевченкові було з одного боку приємно, а з другого — ніяково, бо поет не сподівався такої великої до себе пошани.

Майже щодня хтось із приятелів і знайомих кликав

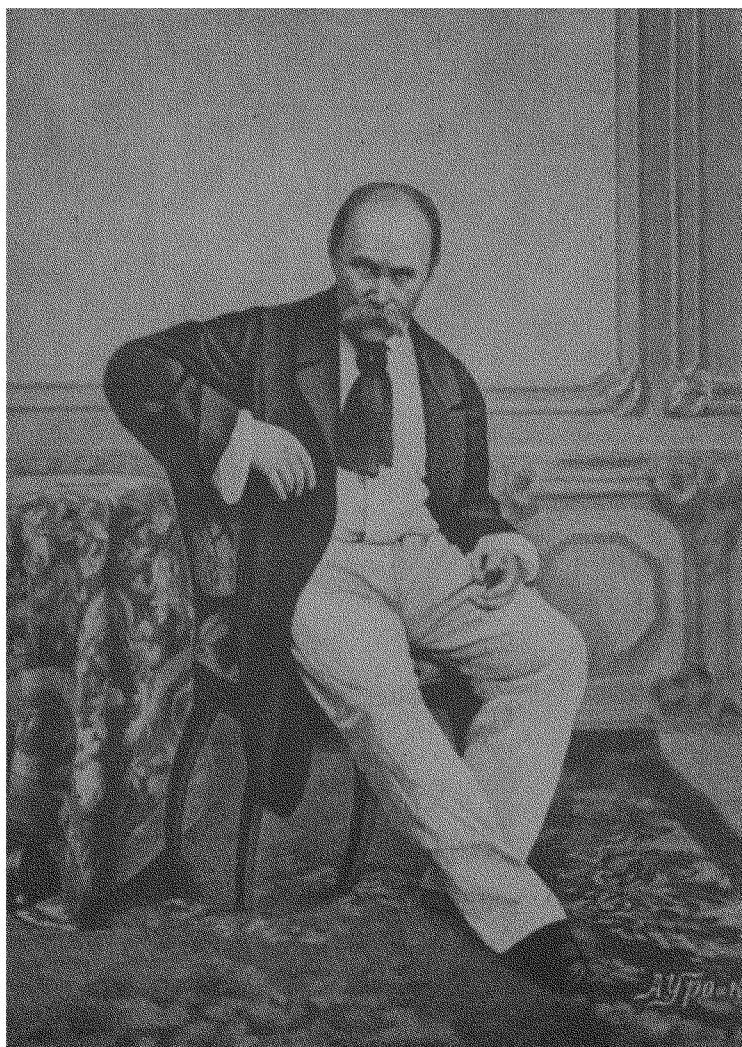
поета до себе або на обід, чи на вечерю, бо він скрізь був бажаним гостем. Оце бенкетування Шевченка перешкоджало його поетичній та мистецькій творчості.

4. Але коли поет уже призвичаївся до нових умов життя, коли він, мовляв, устабілізувався на новім помешканні в Академії, його потягнуло до мистецької праці. Саме тоді захопився він новим родом мистецтва т. зв. гравюрою акватінта, цебто такою репродукцією мистецьких (малярських) творів за допомогою мідяної чи сталеві дошки, покритої масою з воску, асфальту й інш., на якій вишкрябується голкою з різними відтінками рисунок малярського твору в одній барві; потім видряпаний рисунок витравлюється кислينوю, воскова маса усувається, а дошка тоді покривається відповідною фарбою і рисунок відбивається за допомогою преса на папері. Таке граверство називається **офорт**. Оцим офортом і захопився Шевченко.

Захоплення цього роду мистецтвом виникло в Шевченка внаслідок його зневіри у своїх малярських здібностях. Ось думки Шевченка у його Щоденнику з 26-го червня 1857 р.: “Про малярство мені тепер нема чого й думати. Це було б подібне до віри, що на вербі виростуть груші. Я й раніше не був навіть звичайним малярем. А тепер — тим більше. Десять років без вправи встані зробити і з великого віртуоза найзвичайнішого корчмарського балабайщика. Отже, про малярство нема мені що й думати. І я думаю посвятити себе тільки гравюрі акватінта”.

“Із усіх красних мистецтв, пише там же Шевченко далі, мені тепер найбільше подобається гравюра. І не без підстав. Бути добрим гравером — ц. зн. ширити прекрасне й повчальне серед громадянства; це значить ширити світло правди; це значить бути корисним для людей і вгодним Богові. Найпрекрасніше, найблагородніше покликання гравера! Скільки найвишуканіших творів, приступних тільки для багачів, припало б пилон у похмурих галеріях без твого чудодійного різця? Боже-ственне покликання гравера!”

Так передумавши свою мистецьку силу, Шевченко спиняється на гравюрі-офорті. І в листі з 9 січня 1857 р. до граф. Н. Толстої поет плянує вже свою мистецьку

М. Мевленко

*Після повороту із заслання.
(фотографія)*

дорогу: “Я до того дійшов у своїх припущеннях, що уявив себе на Василівському Острові (частина Петербургу — Л.Б.), в якійсь далекій лінії (улиці — Л.Б.), у скромній келії мистця з одним вікном, де працюю над мідною плитою (я маю намір зайнятись тільки граверством **акватінта**. Малярем я себе вже й уявити не можу). Далі, уявляю себе вже майстерним гравером і в Ермітажі і з таким здобутком відправляюсь до своєї милої України й на хуторі в одного із своїх друзів, скромних прихильників муз і грацій, відтворюю у гравюрі визначні твори улюбленого мистецтва. Яка солодка, яка радісна мрія! Яке повне безтурботне щастя! І я вірю, я дотикаюсь до свого солодкого майбутнього...”

“Малярем-творцем, писав Шевченко 26 червня 1857 року до гр. Ф. Толстого, я не можу бути. Про це щастя не розумно було б і помислити. Але я по приїзді в Академію з боною допомогою і з допомогою добрих і освічених людей буду гравером а la aqua-tinta і, надіючись на милість божу та на ваші поради й опіку, сподіваюсь зробити щось достойне улюбленого мистецтва. Ширити за допомогою граверства славу славних мистців, ширити в суспільстві смак і любов до доброго і прекрасного, — це чистіша і вгодніша молитва Чоловіколюбцеві Богові, й посиљна безкорисна служба людині. Це мое єдине й постійне стремління.”

Такі пляни заздалегідь складав поет і визначав ролю свого нового мистецтва в ідеї і практиці серед суспільства. Це свідчить про ту свідомість, з якою він приїждяв до нової творчої праці, і про ту глибину, з якою він плекав свою творчу мистецьку силу.

Але цей новий рід мистецтва вимагав сталої і впертої праці. На початку свого приїзду до Петербургу не міг Шевченко з такою посвятою взятись до роботи. Друзі, приятелі і знайомі все відтягали його від того прямого діла. І щойно вліті взявся поет до граверства. Занехав навіть продовжувати свій Щоденник, що має невимовну вартість, як матеріал для його життєпису, спинивши його на 20-ім травня.

І хоч писав поет до А. О. Лазаревської, матері братів Лазаревських, 9 жовтня 1858 р., що “після довгого і тяжкого іспиту я ще не освоївся з радістю свободи,

не ввійшов ще в нормальну колію життя. Мені все ще здається, що я в гостях, і на цій підставі нічого не роблю і навіть не відповідаю друзям моїм". Але вже 2 травня того року відвідав Шевченко мистецькі галерії Ермітажу. А 3 травня вдруге сам був в Ермітажі, де зустрівся із видатним того часу гравером Йорданом, який уже чув, що Шевченко має зайнятись офортом і запропонував свої послуги. І під впливом такої пропозиції дуже зрадів поет і зараз же два рази обійшов усі залі, щоб вибрати картину для першої спроби визначеного собі мистецтва, і після уважного огляду спинився на мистецьким образі Мурільйо "Свята Родина". Отже, записує поет до Щоденника 3 травня, з Божою та Йордановою допомогою приймаюсь за спроби, а потім і за Мурільйо."

І справді, Шевченко взявся до роботи. Насамперед відвідав Йордана, який згодився йому допомагати та інструктувати. А з 10-го травня почав працювати в Ермітажі і в Академії систематично і працював ціле літо до глибокої осені. В листопаді дня 13 писав М. Щепкіну: "Як той ширий віл запрягся в роботу. Сплю на етюдах. З натурального класу (в Академії — Л.Б.) і не вихожу, — так ніколи! так ніколи! що якби не оце безгрішша прокляте, то ніколи б було написать і тобі, мій друже єдиний, оцієї невеличкої цидули".

А в квітні місяці дня 16, 1859 р., пише Шевченко "в Совѣт Императорской Академії Художеств" прохання, щоб Академія уділила йому титул академіка за його граверство, коли його мистецькі праці, які він подав разом із проханням, будуть визнані задовільними. Тих два офорти були: один з картини Рембрандта на тему: "Притча про виноградаря і робітників", а другий — з картини Соколова: "Приятелі".

І "Совѣт Академії" ці твори 2 вересня 1860 р. визнав зовсім задовільними і наділив поета титулом **академіка**.

Таких гравюр і офортів за той час Шевченко створив багато не тільки з картин Рембрандта й інших мистців, але і з своїх власних, як, наприклад, офорти: "Дві українки", "Одаліска", "Голівка" "Українець-прочанин",

“Розхристана жінка, що спить, тримаючи в роті цигаретку”, власний портрет і інші.

Шевченко не забував і про малярство. Поруч віддавався й цьому мистецтву: сепією, олією, водовими барвами й олівцем (углем, тушшю): портрети, жанрові картини та на історичні теми (“Хмельницький перед кримським ханом”, “Смерть Хмельницького”, “Смерть Мазепи”), на теми з народніх вірувань (“Дніпрові Русалки” й інш.), з казарменого життя в неволі, з життя киргизів, ескізи з природи й інш., — все це багатий творчий доробок маляра Шевченка в Петербурзі.

5. Коли Шевченко прибув до Петербургу настало, він зразу ж зайняв серед українських письменників і діячів центральне місце, як “первоначальник”, мовляв Білозерський, як найбільший порадник у літературних та мистецьких справах.

Крім артиста Семена Артемовського, з яким поет майже щодня бачився, крім М. Лазаревського, в якого поет кілька місяців навіть і жив, Шевченко часто бачився з М. Костомаровим, що перший 20 липня 1858 р. відшукав поета в Академії.

— Здрастуй, Тарас, сказав я йому, згадує М. Костомаров цю зустріч, побачивши за працею в білій блузі, з олівцем у руках. Шевченко витріщив на мене очі й не міг пізнати мене. — Даремне Костомаров пригадував етотів III. Відділ жандармів з 1847 р., камери, в яких вони сиділи, очні ставки і т. д., Шевченко не міг відгадати. Нарешті, Костомаров назвав себе. Шевченко схвилювався, заплакав і кинувся обіймати історика й цілувати. Після того вони часто бачились, особливо тоді, коли з 1859 р. Костомаров настало перебрався до Петербургу. Ця приязнь їх обох була сильна аж до смерти поета.

Не такі рівні і приязні відносини були між Шевченком і Кулішем. Кореспонденція між ними відновилася у 1857 р., коли Шевченко був у Нижньому Новгороді і тягнулась до кінця його там перебування. На деякий час була урвалася і знову відновилась, коли Шевченко був уже в Петербурзі. Перший лист був написаний Кулішем 7 червня 1858 р. із хутора Мотронівки, коли Куліш повернувся із-за кордону. Особисто зустрілись вони, ма-

буть, в літі 1858 р. в Петербурзі. Але мало бачились, бо Куліш не жив тоді у Петербурзі стало. Частіша зустріч їх припадає на рік 1859, коли Куліш заходжується в Петербурзі коло видавання "Хати", а пізніше "Основи" під ред. В. Білозерського, що стала виходити з 1861 р. Тоді в 1859 р. Куліш довший час працював у Петербурзькій Публічній Бібліотеці (див. Ігнат Житецький "Куліш і Костомаров", "Україна" 1927, кн. 1-2, ст. 44).

Менторський тон листів Куліша не завше подобався Шевченкові, хоч останній все шанував свого суворого критика. Він із великим захопленням зустрів був Кулішеві "Записки о Южной Руси". Ця книга Куліша багато нагадала поетові з минулого, з українських вражінь, і він із захопленням писав до своїх приятелів. Із не меншим ентузіазмом писав про Шевченка Куліш. Він перший опублікував Шевченкову поему "Наймичка", як творчість найвищого мистецтва. В епілозі до своєї повісти "Чорна Рада" Куліш вперше прилюдно визначив Шевченка, як найбільшого й найталановитішого поета української літератури, що "створив цілий світ нової і ніким до нього неусвідомленої поезії". Подібні думки про Шевченка висловлював Куліш і в інших своїх творах: в передньому слові до "Народніх оповідань" Марка Вовчка 1858 р., в праці "Погляд на українську словесність" в альман. "Хата" 1860 р., в праці "Чого стоїть Шевченко як поет народній" 1861 р., в промові над труною Шевченка і в інш.

Разом із тим і поруч такої високої оцінки Шевченка Куліш усе вважав, що його обов'язок є й опікуватись музою Шевченка. Це видно із листів Куліша до поета. Шевченко, очікуючи у себе в Нижньому Новгороді М. Щепкіна, пише до Куліша, щоб і він на той час приїхав до нього. На це запрошення Куліш відписує: "Не подобає мені, друже мій Тарасе, їздити на розмову з тобою, бо про тебе побиваються, як би тебе залучити до столиці; як же піде слава, що вже й тепер до тебе збираються земляки, як жиди до рабина, то гляди — й попсується твоє діло в великих панів. Я ж, собі на лихо, чоловік у громаді замітний, то зараз усі й дізнаються, що поїхав за сім миль киселю їсти... Так не жди мене і не пеняй (не нарікай — Л.Б.) на мене".

Коли ж запропонував Шевченко Кулішеві обернути “Записки о Ю. Р.” на періодичний журнал, то Куліш знову холодом обвіяв поета: “Про журнал я й не помишляю. Не наше це діло, Тарасе. Утонеш у журналі без слави й без пам’яті. Нехай хто інший веде журнал, а ми помагатимем, то це так! Нам треба писать у тому роді, котрий єсть наше праведне достояннє і що вже нехай хто інший, хоч як потіє, а нічого такого не втне. Журнальна ж премудрість — не велике диво, і багато знайдеться до цього діла мистців. Нехай собі мізкують на здоров’я!”

Подібні поучення посилає Куліш Шевченкові й на його твори: “Слава твоя писательська тепер у zenіті (на найвищій точці — Л.Б.), то вже треба оглашати себе глосним ділом, а не абияким. Після 1847 р. ждуть од тебе земляки речей великих. А послі вже й малими до їх обізвешся (лист з 22. XII. 1857 р.).

Далі, у тім же листі Куліш пише: “Коли ж у тебе є гарні вірші і без Гуса (без поеми “Єретик” — Л.Б.), то пришли перше мені їх на прогляд, щоб пішло воно з моєї руки, як “Наймичка”, котрої — сам бачиш — я не зопсував. Широ кохаю твою музу і не пожалую часу переписать, що вона тобі внушила (надхнула, підказала — Л.Б.), — нехай не виходить між люди розхристана і простоволоса, циганкою, — нехай явиться мирові гарною дівчиною, отецькою дочкою, щоб знати було по дочці й батька”.

В листі з 1. лютого 1858 р. Куліш знову вертається до цієї сáмої думки: “Неофіти” пошлемо по словесі твоєму... Перешлемо (як буде переписане — Л.Б.) й тобі екземпляр, щоб ти бачив, що воно таки — добра редакція. Так і всяке твоє писання треба процідить на решето, щоб не осталося шкаралоючі, абощо; а розхриставшись, далєбі не годиться виходить між люди. Сього ж більше тобі ніхто не зробить, хоть до ста баб іди”.

Шевченко такі напучування Куліша приймав спокійно і навіть із іронією. Ось що записує поет до свого Щоденника 18 березня 1858 р.: “Скінчив переписувати чи пак проціжувати свою поезію за 1847 рік. Шкода, що нема з ким до пуття прочитати. М. С. (Щепкін — Л.Б.) у цьому ділі мені не суддя. Він занадто захоплюється.

Максимович — той впрост стає побожним перед моїм віршем. Бодяньський — теж. Треба буде почекати Куліша. Він хоч і різко, але інколи скаже правду. Зате йому правди не кажи, коли хочеш зберегти з ним добрі відносини.”

Так тільки реагував поет на гостру науку Куліша. Все таки таке менторство Куліша довело до певної холодности між цими великими спочатку приятелями. “Дружнє, інтимне “друже Тарасе”, “брате Тарасе” та “ти” перших листів з 1857—1858 рр. міняється на офіційне: “Високоповажний Добродію, Тарасе Григоровичу” та далекими “Ви” в останніх листах із 1860 р. Щось повинно було між ними статися за цей переміжок часу. Що саме — ми достотно не знаємо, хоч Куліш пробував був кількома наворотами одхиляти завісу з своїх тодішніх стосунків до Шевченка” (С. Єфремов, Твори Шевченка, т. IV., вид. ВУАН 1927 р., ст. 283). Куліш обвинувачував Шевченка, що піддається нашіптуванням проти нього: “були вже й тоді люди, що шепотіли проти мене гадюками, писав він до Петра З. 1885 р.: — Я й чув, що Тарас на мене ремствував: як я смію поправляти Марку Вовчкові його оповідання! “Він їх опрозить!” гукав неборак (бідака — Л.Б.) . . . , а про те й забув, що я не опрозив “Наймички”, “Назара Стодолі” й “Неофітів”, доробляючи недороблене . . .” А в 1861 році цей жаль висловив Куліш у вірші “Брату Тарасові на той світ”:

Розійшлись ми різно
Дітьми молодими,
Зустрілися пізно
Між людьмі чужими.
Вкупі працювати
Брат із братом брався;
Що одна в нас ма́ти,
Ти не догада́вся.
Брата́вся з чужими,
Ра́дився з чужими,
Гордува́в слова́ми
Щі́рими моїми.

Таким акордом незгоди закінчилось приятелювання Шевченка з Кулішем. Хоч Куліш обвинувачує Шевченка

в тому, що їх дружба розбилась, але скорше винен сам Куліш своєю непримиренністю, гордістю та свідомістю своєї вищости, бо таких прикмет у Шевченка не було; навпаки, за його лагідну вдачу всі його любили.

6. Зовсім інші були стосунки Шевченка із письменницею Марко Вовчком. Це було глибоке приятелювання і сердечна приязнь. Коли Шевченко прочитав її “Народні оповідання” ще в Нижньому Новгороді й довідався, що під цим псевдонімом ховається “якась Маркович”, поет до Щоденника свого записав 18 лютого 1858 р.: “Яка високо прекрасна істота ця жінка! Не рівня моїй акторці (Піуновій — Л.Б. Див. про це т. II, ст. 58—61). Треба буде їй написати листа та подякувати їй за радість, що дало читання її надхненної книжки.” Подібні думки записує поет і 22 лютого та просить адреси М. Вовчка, щоб “подякувати їй за її сердечні, щирі “Оповідання”. І ці твори М. Вовчка так захопили Шевченка, що він на них відгукнувся співзвучним твором “Сон” (“На панщині пшеницю жала...”), присвятивши його М. Вовчкові, з якою вже з Петербургу листувався.

Ось лист невідомої особи, переписаний “на обгортці (здається!) Кулішевого листа до Мик. Даниловича Білозерського”. Цей лист із Петербургу, датований 18 вересня 1858 р. “Повістями Марка Вовчка (Шевченко) зачарований у повнім сенсі. Зробив складчину між цінителями українського слова і послав наручник за 120 рублів. Вовчок просив його (Шевченка — Л.Б.) виправити щось у новій його повісті. Але він (Шевченко — Л.Б.) із жаром каже: “Як можна до цього торкатися? Це для самого мене джерело правди і краси”. (Див. О. Дорошкевич “Марко Вовчок”, т. IV, ст. 78—79).

23 січня 1859 р. Марія Маркович (Марко Вовчок) приїздить до Петербургу, а 24 того місяця вона зустрілася з Шевченком й особисто пізнала, бо саме цей день зазначив Шевченко в присвяті до вірша “Марку Вовчку”.

В Петербурзі з нею Т. Шевченко часто зустрічався в В. Я. Карташевської, на літературних вечорах якої М. Вовчок читала свої оповідання, які ще більше захопили поета. В пам’ять у вищезгаданому вірші “Марку Вовчку” поет визначає письменницю, як “кроткого пророка”, “обличителя жорстоких, людей несититих”.

.....Світе мій,
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сіло молодая!
Світї на мене, і огрій,
І оживї моє побїте,
Убóгє сёрце, неукрїте,
Голóднеє! І оживу́,
І думу вóльну на вóлю
Із домовїни воззову́,
І думу вóльнуу... О, доле!
Прорóче наш, **моя ти дóню!** —
Твоєю думу назову́.

В цїм вірші Шевченка відчувається глибоке захоплення Марком Вовчком. Поет вперше в нїм величає письменницю **своєю донею**. В цїм означенні міститься: вплив Шевченкових ідей проти кріпацтва на твори М. Вовчка і те захоплення нею й її творами. Правда, М. Вовчком тоді в Петербурзі захоплювалось багато осіб: П. Куліш, І. Тургенев, М. Костомаров, Н. Макаров захопились нею як письменницею й як жінкою. Але Шевченко мав до неї чисто літературний пієтизм, як і Марко Вовчок до нього. Це була глибока приязнь між учителем і ученицею, між літературним батьком і донею.

Н. Макаров, брат В. Карташевської писав М. Вовчкові: “Шевченко по-старому дуже любить вас, здається, навіть більше, як раніше. Він часто задумується і, здається, обдумує і вже творить щось дуже хороше.” (3 листоп. 1859 р.). Пізніше той же кореспондент пише письменниці: “Про вас згадує Шевченко з найніжнішою любов’ю” і бажає одержати портрет ваш.” А П. Мокрицький вже після смерти Шевченка писав до Марка Вовчка: “Він як заїздив до мене позапрошлий год у Пирятин, то тільки й розмови було у нас, що про вас, наша радість! Співає мені ваших пісень...” Як письменницю шанував її Шевченко за її високі ідеї в творах, за спосіб розповіді й за мову. На запит російськ. письменника Тургенева, кого з українських авторів треба читати, щоб вивчитись мови, Шевченко “з місця відповідав: Марка Вовчка! Він один володіє нашою мовою”. Шевченко сердився, що Куліш поправляє мову творів Марка Вовчка: “Він їх опрозить!” говорив поет.

Марко Вовчок зо свого боку платила такою ж приязню і такою ж пошаною Шевченкові. Цю прихильність письменниці можна відчутти в її двох листах до Шевченка, що збереглись. В першій з половини травня 1859 р. авторка пише: “Учора одібрала ваш лист, добрий мій щирій Тарас Григорович. Тільки шкода, що ви не сказали, куди се ви замислили **втікати** і де будете мені **мачухи шукати**?” Ці загадкові слова Марка Вовчка є відповідь на лист Шевченка до неї із 25 травня: “Спасибі тобі, **моя доню любая**, моя єдина, що ти мене хоч у Дрездені згадала. Я ще й досі тут, не пускають додому. Печатать (друкувати — Л.Б.) не дають. Не знаю що й робить. Чи не повіситесь часом?”

Ні, не повішусь, а **втечу на Україну**, оженюсь і вернуся як умитий в столицю”. Отже, раз вона “доня любая”, а Шевченко має втекти на Україну й оженитись, то це і значить, що їде він для неї “**мачухи шукати**”.

Далі, в тій же листі Марко Вовчок кличе Шевченка закордон: “Коли б то ви та перебігли якось границю! Тут би ви й діла багато наробили й одпочили б трохи. Ви цього слова не занедбайте, а коли ваша ласка, подумайте.”

Другий лист Марка Вовчка до Шевченка зберігся з 1861 року з кінця лютого чи з початку березня: “Мій дуже дорогий Тарас Григорович! Чую, що ви нездужаєте та болієте, а (я) сама вже своїм розумом дохожу, як то ви не бережете себе... Прошу вас дуже: бережіть себе. Чи таких як ви в мене поле засіяно?”

“...Ви напишіть мені словечко, коли час буде. Ви забули чи ні, що ви названий батько? Коли взяли ім'я, то взяли й біду батьківську: тепер думайте і не забувайте.

Прощайте. Бережіть же себе, прошу вас дуже”.

Оці листи свідчать про те, як Шевченко й Марко Вовчок шанували себе взаємно як письменники і як найближчі друзі.

7. Глибоко приятельські відносини були між Шевченком і Михайлом Максимовичем, відомим ученим ботаніком, етнографом, істориком, археологом, мовознавцем і навіть поетом. Оця різnorodність інтересів Максимовича в бесідах із Шевченком давала останньому вели-

ку духову поживу. Вони знали ще з Києва з доби Кирило-Методіївського Братства. Коли ж поет вертався з неволі, то вже з Нижнього Новгорода зав'язалось між ними приятельське листування. М. Максимович дуже високо ставив Шевченка як поета.

Але на кінці життя поетового, особливо з часу побуту Шевченка в Україні і зокрема в домі Максимовича, між ними почалось охолодження. Максимовича вражало вільнодумство поета особливо в розмовах із його дружиною, яку він міг ревнувати (заздрити) до Шевченка (П. Зайцев).

Шевченко був у добрих відносинах із В. Білозерським, і покумався з ним навіть, будучи хресним батьком сина останнього.

Взагалі Шевченко радо тримав зв'язок і щиро ставився до всіх українців, що жили в Петербурзі і до тих, що до Петербургу приїздили.

Там же в Петербурзі Шевченко пізнав на мистецьких вечорах у гр. Ф. Толстого і літературних вечорах В. Карташевської відомих у російській літературі письменників, як І. Тургенєв, Некрасов, Пісемський, критик Анненков і багато інших.

Отже, літературні салони у гр. Ф. Толстого, у В. Карташевської, де відбувались літературні й музичні вечори з участю найвидатніших українських і російських поетів, письменників, критиків, музиків і співаків духово відродили Шевченка й виповнили його мистецьку душу найновішими осягами сучасного йому мистецтва.

8. В ті самі роки захоплюється поет і театром. В Петербурзі в державних театрах оперовому і драматичному купчились тоді найвидатніші театральні сили. Я вже згадував оперового співака Семена Артемовського, що глибоко захоплював Шевченка своїм співом. Дружина Артемовського — видатна піаністка. В цій музичній родині Шевченко був як рідний. Шевченко високо цинив й оперово-артистичне подружжя: оперового співака О. Петрова (бас) і Ганну Воробйову, пізніше його дружину. З побожністю ставився Шевченко до М. Глинки, видатного композитора; високо ставив оперового тенора Ф. Никольського, зустрічався часто із визначним піаністом А. Конським, композитором О. Даргомижським, з

композитором К. Вільбуа, дружив із видатною співачкою Ізабелою Грінберг. Це все були особи високого музичного рівня, в колі яких наш поет любив перебувати, відвідувати опери з їх участю; як сам визначний співак, Шевченко був і сам на високому рівні тодішньої музичної культури.

Відвідував поет і драматичний театр і знав особисто таких визначних акторів, як П. Садовський, В. Самойлов, не кажу вже про його особистого приятеля М. Щепкіна. Шевченко бачив раз в Україні і визначного українського актора К. Соленика, що грав на сцені театрів у Вознесенську, Кишиневі, Одесі й Харкові, де дуже рано помер. Це був один із творців українського театру в 40-50-их рр. Шевченко всього один раз 1845 р. побачив його в Ромні і зразу ж, як знавець театру, оцінив його по заслугах: “Я вперше бачив **геніяльного артиста Соленика** в ролі Чупруна” (“Москаль-Чарівник” І. Котляревського). І не забув про нього поет і згадав у своїм Щоденнику 20 липня 1857 р.

Отже, театр і театральне мистецтво були для Шевченка його рідною сферою, яку глибоко любив і вмів мистців театру по заслугах оцінити. Те саме можна сказати і про мистецтво музичне: широкий гурт друзів, приятелів і знайомих з цього кола мистців був доказом, що цим родом мистецтва захоплювався поет і високо його важив. Не говорю тут про малярське мистецтво Шевченка. Тоді в Петербурзі воно поетові було найближче. Тому й коло мистців-малярів було у поета найширше.

Але найоригінальніша була зустріч Шевченка з англійським актором Айрою Олриджем, гастролі якого відбувались в листопаді місяці 1858 р. “Африканський трагик”, як називали Олриджа рецензенти, бо мати його була муринка, визначався в трагедіях Шекспіра і зокрема в трагедії “Отелло”. Глядачів і рецензентів вражала його пристрась, його темперамент і натуральність у виконанні цієї ролі, яку він опрацьовував до найвишуканішої тонкості свого артизму. Тому зовсім природньо, що гра Олриджа робила на Шевченка надзвичайне враження і зворушувала поета до сліз. В грі цього актора вражало Шевченка поєднання сильного темпераменту з умін-

ням представити простий і соковитий зверхній образ, якого він на сцені зображував.

Шевченко з Олриджем познайомився в домі гр. Ф. Толстого і скоро з ним подружився, не дивлячись на те, що Шевченко не знав англійської мови, а Олридж не знав жадної іншої, крім англійської. Але мистці високої якості скоро порозуміли один одного, а сильна спостережливість обох, жести й міміка давали повну можливість їм розмовляти навіть без перекладчика. І вага Олриджа в житті Шевченка та, що він поглибив розуміння головніших творів Шекспіра.

9. Часами виступав Шевченко із рецитацією своїх творів. Але дуже рідко, бо він не любив виступати перед публікою. Вже 18 травня, згадує Шевченко у своєму Щоденнику, він читав свої "Неофіти" у графа Ф. Толстого після рецитацій М. Щепкіна. Публічно виступив Шевченко 21 листопада 1860 р. на добродійному вечорі в Пасажі, в якому брали участь: письменник Ф. Достоевський і поети: Майков і Бенедіктов. Публіка з великими оплесками зустрічала Майкова й Бенедіктова. Але коли на сцені з'явився Шевченко, його присутні зустріли з таким захопленням, як це буває, згадує сучасник, тільки в італійській опері (темпераментні італійці). Шевченко не чекав такої зустрічі і від зворушення заплакав і мусів на деякий час покинути сцену. Вийшов удруге і прочитав свої вірші. "Публіка, каже сучасник, в більшості не зрозуміла української мови, але насолоджувалась мелодійністю Шевченкової рецитації". Про цей виступ Шевченка занотовано в ряді споминів, які наводить С. Єфремов в IV. томі повного видання творів Шевченка з рамени ВУАН, стор. 716. Ще один переказ про цей виступ поета був надрукований в "Україні" М. Грушевського за 1929 рік (не пригадую в якій книжці — Л.Б.). Оця авреоля, якою сучасники окутували нашого поета, оця жадоба пізнати Шевченка, бути з ним знайомим, вгостити його, розмовляти з ним, чути його голос, бачити його, викликали в Шевченка реакцію: "боюся, якби мені не стати модною фігурою в Петербурзі..." (Щоденник, 30 березня 1858 р.). І поета це втомлювало. І мимоволі виривалось із його душі бажання "десь схватись" (там же, 3 квітня 1858 р.). Шевченка шукають, ловлять, обгудо-

вують “лукулівськими” обідами, вечерями, щоб тільки виявити свою радість, що він на волі, своє співчуття йому, жертві того режиму. І О. Кониський в цім вияві глибокої пошани поетові вбачає “живий суд історії”: “Я добре розумію, пише О. Кониський, міць і вагу моди, але, кажу ще раз, що відносини столичної інтелігенції до Шевченка і вітання його не були продуктом моди, це був **живий суд історії**. Суд цей розпочався іще в Астрахані в серпні 1857 р. і не скінчився він ще й досі. Історія казала: судити з одного боку Шевченка за його “злочинні баламутні твори”, а з другого — третьоодділенську юстицію (цебто суд III. Відділу жандармів — Л.Б.) за її “справедливість”. Скрізь по дорозі з Астрахані до Петербургу ми чули той суд і присуд. Тепер прийшла черга до Петербургу” (т. II, ст. 220—221). Тут найвиразніше цей суд і присуд позначився у тій глибокій пошані до Шевченка від кожного громадянина зокрема і від суспільства в цілому, як, наприклад, під час виступу поета 21 листопада 1860 р. Правда і справедливе діло Шевченка, його боротьба зо злом виступили наверх, як справедливість у принципі, а зло III. Відділу і цілого режиму московського оголилось, як кривда і насильство над поетом і українською нацією в цілому. Оце й є **живий суд історії**.

XXI. В Україні.

Я тільки хаточку в тім раї
Благав, і дбсі ще благав,
Щоб хоч умерти на Дніпрі
Хоч на малесенькій горі.

(“Не молилася за мене...” 1850 р.)

1. Туга за Україною, за рідним краєм, за власною хатиною у ньому, “щоб хоч умерти на Дніпрі”, не покидала Шевченка й тоді, коли він уже повернувся із заслання й жив у Петербурзі. Ще з Новопетровського, коли вже довідався, що його мають звільнити на волю, вже тоді поет лагодився їхати в Україну (лист до Я. Кухаренка, до М. Лазаревського з 22 квітня 1857 р., а також

запис у Щоденнику 8 червня 1857 р.). Але під впливом приятелів із Петербургу, які добивались насамперед права в'їзду Шевченкового до Петербургу, поет завагався: чи на Москву, чи в Україну (лист до М. Лазаревського з 20. V.). Але в листі до М. Лазаревського з 1 липня поет вже ясно пише, що іде до Петербургу. Коли Шевченко прибув до Петербургу, то нові враження і клопоти, як улаштувати своє життя, відсунули були думку їхати в Україну. І ця думка відроджується щойно в 1858 році. Вперше вона пробивається в листі до М. Максимовички 22 листопада того року, щоб весною 1859 року відвідати Україну: “на те літо, як Бог pomoже, я буду в Києві на Михайловій Горі (цебто в Максимовичів — Л. Б.). А 25 березня 1859 р. пише Шевченко до тієї ж адресатки: “Як Бог pomoже мені до мая місяця кончить мої діла з цензурою, то насиплю повну кишеню грошей та й чкурну через Москву прямо на Михайлову Гору”, а далі додає: “нехай як буде, так і буде, а я хоч без грошей придибаю таки до вас цим літом”.

І дійсно, 5 травня 1859 р. подає Шевченко просьбу до Правління Академії Мистецтв, щоб йому було видано документ на право в'їзду на Київщину, Чернігівщину й Полтавщину в термін на п'ять місяців “для поправлення здоров'я та малювання (рисування) етюдів із натури”. Але виявилось, що справа з дозволом не така проста, як Шевченкові здавалось. Річ у тім, що Шевченко був під доглядом поліції, і без поліційного дозволу Академія не могла йому видати легітимації. І от, почалася тяганина: до поліції, від поліції до III. Відділу. Шевченко це зрозумів і 10 травня пише до М. Максимовички: “заходився клопотатись о паспорті (про документ — Л.Б.) та й досі не знаю, чи дадуть мені його, чи ні. Перше в столицю не пускали, а тепер з цієї смердячої столиці не випускають. Доки вони будуть знущатися надо мною?” “Я ще й досі тут, пише поет 25 травня до тієї ж адресатки, не пускають додому.”

Нарешті, 28 травня 1859 р. III. Відділ повідомив Академію, що не має нічого проти виїзду Шевченка. І на початку червня петербурзький оберполіцмейстер звелів видати Шевченкові пас, і тоді ж він був поетові виданий. Але той же оберполіцмейстер не забув повідомити жан-

дармерію на Київщині, Чернігівщині і Полтавщині, що “художник Тарас Шевченко в 1847 р. був відданий по височайшову велінню у військову службу. В 1857 р. милостиво дозволено звільнити його із встановленням за ним на місці його життя нагляду, а в минулому році дозволено йому жити в С.-Петербурзі і для довершення в малярстві відвідувати класи Академії Мистецтв, з тим однак, щоб він підліг тут суворому поліційному наглядові і щоб начальство Академії мало нагляд, щоб він свого таланту не вжив у зло. Нині він виїжджає у Київську, Полтавську і Чернігівську губернії для направи здоров'я і зрисовування з натури етюдів. З доручення д. В. А. князя Долгорукова (начальника III. Відділу — Л.Б.) вважаю обов'язком повідомити про це В. В-діє для повинного з вашого боку нагляду за художником Шевченком під час його перебування в (такій то) губернії.”

2. На самім початку червня, дня 1 чи 2, чи 3 (точніше означити тяжко) Шевченко виїхав із Петербургу: залізницею до Москви, а там кіньми, і 7 червня 1859 р. поет був уже в с. Лихвині у дідача Хрущова на Харківщині, на межі з Полтавщиною. Це місце й дата стоять під піснею Шевченка: “Ой по горі ромен цвіте”, яку в тім селі тоді Шевченко написав.

У домі Хрущова чи в місті Лебедині біля Лихвина познайомився Шевченко із братами Заліськими Олексієм і Максимом (священиком) та з малярем Мантейфелем. “Брати Заліські були щирі українці, гостинні і на цілу околицю були відомі вмінням варити і пити варенуху” (рід горілки — Л.Б.). Вони були в осередкові невеликого гуртка “варенушників”, що нагадував колишніх “мочемордів” на чолі із В. Закревським. Очолював цей гурток Олексій Заліський.

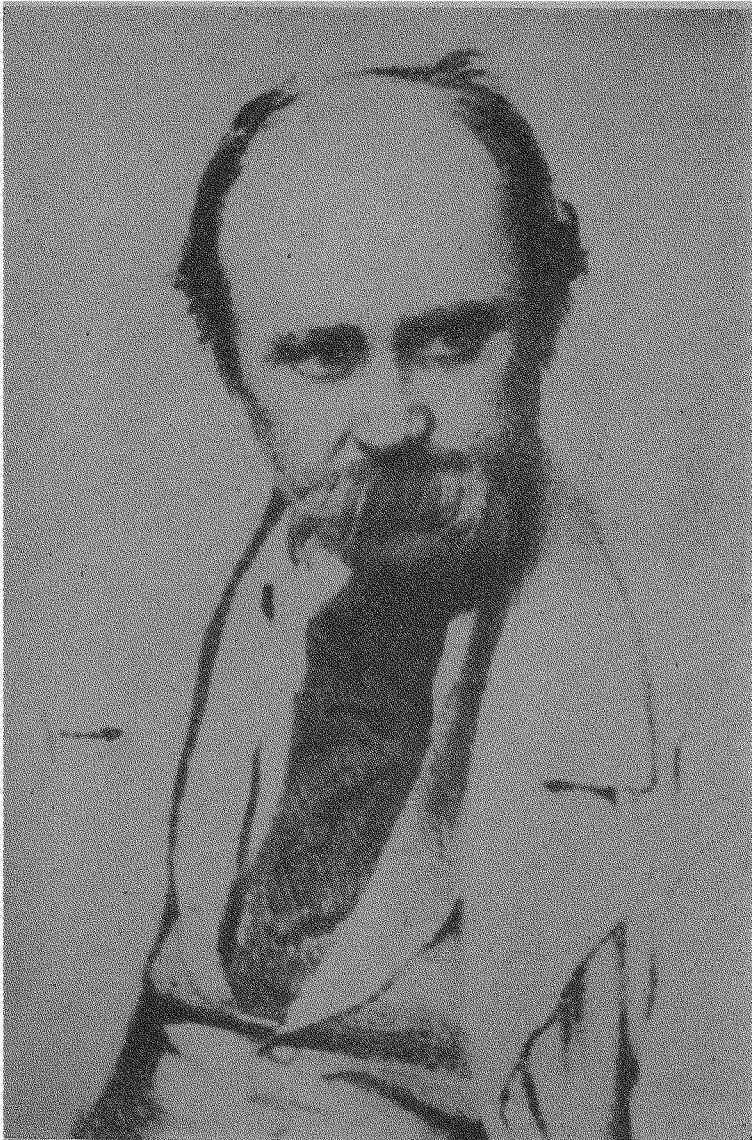
Оці то “варенушники” на 9 червня запросили Шевченка на “кашу”. Зібралися вони варити цю “кашу” на хуторі Хрущова “Новь” біля Лихвина на березі мальовничої річки Псьол. Спочатку ловили рибу, потім варили кашу й попивали варенуху. І на пам'ятку того “варенухопиття” Шевченко залишив знимку із свого малюнка, на якому змалював поет уже фінал “варенухопиття”: “пляшки, шклянки і трьох “варенушників” — один уже лежить, а два, обнявшись, сидять, похнюпивши

голови. Під малюнком власною рукою Шевченка написано: "Варенушному архимайстрові О. М. Заліському на пам'ять 9-го іюня 1859 на Нові. Т. Шевченко".

На другий день вранці 10 червня після "каші" вирушив Шевченко від Хрущова до Пирятина, де написав вірш "Ой маю я оченята". А 12 червня був Шевченко вже в Переяславі у свого вірного приятеля, лікаря Андрія Козачковського. По дорозі до Переяслава не заїжджав поет ні до кого із колишніх своїх знайомих. Пані Вільхівська з Мосівки вже померла, В. Закревський у В'юнищах "ледве ноги волочив" (О. Кониський), в Яготині кн. Варвари Репніної не було: жила вже в Москві. Отже, з минулого одних не було вже в живих, а другі були задалеко, і Шевченко поїхав впрост до Переяслава.

В Переяславі (це була п'ятниця) був традиційний ярмарок. Лікар Козачковський був удома й побачив через вікно, що в його двір в'їздить поштовий віз, а на ньому сивоусий чоловік у білому літньому пальті. То був Шевченко. З несподіванки й радости (а може з суму, згадавши хуртовину Шевченкового життя) ні слова не промовили. Мовчки привітались... і Шевченко почав ходити по хаті. Тяжкі спомини з минулого й сила переживань спинили мову. Поет підійшов до вікна, побачив ярмаркових людей і виявив бажання піти й самому на ярмарок.

Повернувшись із ярмарку, Шевченко розмовився з Козачковським, і останній пригадав поетові багато його віршів, які Шевченко навіть позабував уже і з уст приятеля собі позаписував. Після обіда поїхали приятелі на хутір і на Дніпро. Налюбувавшись мальовничими берегами Дніпра, які поет так красно описав на засланні в поезії "Сон" ("Гори мої високі"), підвечір почали ловити рибу. Але чарівна сила природи взяла верх, і приятелі полягали на березі Дніпра. "Ніч, пригадує Козачковський у своїх споминах, була тиха, місячна, українська ніч з безліччю зірок на чистому блакитному небі. Своєю величньою чарівною красою вона привітала так давно знайомого їй поета. Дивлячись навкруги і любуючись із чарівної краси, Тарас мовив: "Як добре було б жити поетові, коли б йому можна було бути тільки поетом і не бути горожанином".

Т. Шевченко.
(із зб. "Шевченко" вид. УВАН, ч. 3)

Переживши вдруге ті глибокі почуття, що колись вилялись у вірші “Сон”, Шевченко, сповнений глибокої краси і смутку, повернувся з Козачковським до його оселі, переночував і на другий день, попросившись із своїм другом, поплив човном по Дніпру до села Прохорівки, біля якого на хуторі Михайлова Гора жив його щирий приятель, Михайло Максимович.

3. Радісна була зустріч із старим другом і його молодістю дружиною Марією Максимовичкою. Шевченко гостював у них більше тижня. Ми вже знаємо з листування з М. Максимовичкою, чого поет тягнувся до цього дому. Насамперед подобалась йому сама пані М. Максимовичка; подруге, вона обіцяла знайти поетові “молоду княгиню” й оженити його. Про це останнє просив її Шевченко ще в Москві (див. лист до неї з 22 листопада 1858 р.); в тому листі пише поет: “Я вас просив, щоб ви мене оженили. Оженіть, будьте ласкаві! А то як Ви не оженете, то й сам Бог не оженить. Так і пропаду бурлакою на чужині. На те літо, як Бог pomoже, я буду в Києві й на Михайловій Горі, а Ви там денебудь під явором або під вербою і поставте мою завітчану княгиню, а я піду погулять та й зостріну її. Полюбимось, то й поберемось...”

В листі до неї з 25 березня 1859 року нагадує Шевченко вдруге: “Як Бог та ви допоможете, то може й одружуся. Якби то так сталося, дуже, дуже добре було б. Аж страх, обісіло вже мені бурлакувати.”

В листі з 10 травня т. р. пише втретє поет до М. Максимовички про те саме: “Я не знаю, що мені робить і що почать? Утекти хіба нищечком до Вас та, одружившись у Вас, і заховаться. Здається, що я так і зроблю... А поки що буде, посилаю вам свій портрет. Тільки, будьте ласкаві, не показуйте портрет дівчатам, а то вони злякаються, подумують, що я гайдамацький батько, то ніодна й заміж не піде за такого паливоду. А тим часом одній найкращій скажіть тихенько, щоб рушники дбала та щоб на своєму городі гарбузів не сажала. Та що ж, позичить, як на своєму не посадить... В маї або в іюні побачимось, а покищо, де набачите, що гарбузи посажені, то так із корінем і виривайте...”

Оця настирлива, просякнута гумором, просьба про

оженіння скорше відбиває жартом, аніж поважним задумом про одруження. На Михайлову Гору вабила поета сама господиня, молода дружина М. Максимовича. Ще в Москві вона собою захопила поета: “Яка мила, прекрасна істота”, записує поет до Щоденника. “І де він (Мих. Максимович — Л. Б.) старий антикварій викопав таке свіже, чисте добро? І сумно, і заздрісно...” І от, до цієї “милої істоти” й поспішав поет на Михайлову Гору і прожив там “більше тижня” (О. Кониський, II, ст. 127).

4. “Час перебування поета на Михайловій Горі, пише О. Кониський далі, я вважаю з погляду психологічного за час великої ваги, тимто радо б записав до оцієї хроніки всяку найменшу дрібничку з Тарасового життя на Михайловій Горі. Подобиці того життя показали б нам і психологічне й моральне становище під той час і Шевченка, і Максимовича. Можна б було нам із тих подробиць запевне знати, що саме спричинилося тій різкій переміні в поглядах Максимовича на Шевченка, на його повождення і на його твори?” (II, ст. 171).

На це охолодження Максимовича до Шевченка звернув увагу перший біограф Шевченка, В. Маслов. М. Чалий у своїй монографії про Шевченка розповідає: “Під час політехнічної виставки в Москві 1872 р., покійний Маслов, що звернувся до Максимовича за матеріялами для біографії Шевченка, мусів вислухати від нашого ветерана-літератора таке, що дуже здивувало його. Михайло Олександрович (Максимович — Л.Б.) висловився про свого розбитого божка крайне суворо і навіть несправедливо. Він не радив Маслову писати біографію Шевченка, знаходячи в житті поета стільки брудного й неморального, що зображення цієї сторінки затьмарить усе добре”. (“Жизнь и призведенія Т. Шевченка”. Київ, 1882 р., ст. 202).

М. Максимович розповідав, пише М. Чалий, що Шевченко, живучи в нього, “приходив тільки ночувати до нього, а решту часу проводив у полі і в інших місцях, де рисував, розмовляв із селянами і пиячив; а в розмовах із його дружиною говорив всякі блюзнірства...”

Що сталось у відносинах цих двох таких близьких і сердечних приятелів? Ще так недавно, може з півроку тому назад, М. Максимович інакше не називав Шевчен-

ка, як “любим і дорогим” Тарасом, звертався до нього на “ти”: “Привіт і поклін тобі, наш славний Тарасе, од щирого серця і повноти душевної! Радів і тужив я. чуючи про тебе, читаючи твої вірші красномовнії і кріпкодумнії...” 25 березня 1858 року спорудив у Москві на честь поета обід і прочитав “застольну віршу”, в якій називав Шевченка своїм другом, любим Кобзарем, а пісні його, щоб “соловейком в садах щебетали”, а в кінці “вірші” просив заспівати “нам таких пісень, щоб мати Україна веселилась, що на славу тебе породила.”

А після перебування Шевченка на Михайловій Горі М. Максимович різко змінив своє відношення до Шевченка, як до людини і як до поета: листи його стають уже офіційальними (“ти” змінюється на “Ви”) “і не йдуть у лад із попередніми задусевними звертаннями до “коханого земляка”. І вірші Шевченка відтоді стали вже менше подобатись Максимовичеві. Йому вже здається, що в них “замало артизму”, що вони “бідні римою”, “брак освіти і лінощі перешкоджали йому строго ставитись до своїх творів”; поет “писав у більшості в п'яному стані” (див. П. Филипович “Журнал”, т. IV., вид. ВУАН, ст. 686).

І біографи Шевченка задумувались над такою зміною й дошукувались причини такого несподіваного охолодження. Такий присуд Максимовича, “що нагадував скорше цинічну лайку полтавського пана, Петра Мартоса (див. його лайливі спомини про Шевченка — Л.Б.), аніж всіма до того шанованого поета, — безперечно, глибоко обурить усіх численних почитателів Шевченка” (М. Чалий, ст. 202).

В. Маслов пояснював цю зміну “літературною задрістю і старістю, коли людина стає близькою до стану невідповідальности за свої осуди” (Чалий, ст. 203).

На думку О. Кониського “цього не досить” (ст. 272), але зо свого боку не додає він до слів В. Маслова нічого більше. П. Зайцев доводить, що Шевченко писав саме тоді свою видатну поему “Марію”, і ті ніби “блюзнірства” поета перед дружиною М. Максимовича могли бути в дусі думок цієї поеми. Такі розмови Шевченкові з жінкою Максимовича, думає П. Зайцев, звичайно, останньому не подобались, тим більше що він також міг **ревнувати** свою

дружину до поета, на якого вона ще з першої зустрічі 1858 р. справила велике враження” (див. “Русській Библиофил”, 1914, кн. I, ст. 14, або т. IV. “Журнал”, ВУАН, ст. 686—687).

Отже, П. Зайцев підняв завісу незрозумілого охолодження Максимовича до Шевченка. З того випливає, що не “літературна заздрість” в тім грала ролю, а особиста заздрість у відносинах Шевченка до його дружини. А поема “Марія” у цих відносинах була тільки нагодою в образах молоденької Марії, старого Йосифа й “гостя з Назарету”, що йшов “Месію народу возвістити”, красномовно розкривала фактичні відносини між **Марією** Максимовичкою, старим Максимовичем і “гостем” Шевченком. І поет, читаючи Марії Максимовичці, може, уривки своєї поеми чи розповідаючи плян поеми, красномовно зображував аналогію між відносинами дійових постатей у поемі і давав їй привід до зрозуміння тих відносин між нею, її старим мужем і ним. З цього у Максимовича повставала заздрість чи ревності і так звані “блюзнірства”, якими й пояснював Максимович своє обурення супроти Шевченка.

Але те обурення повстало далеко пізніше, бо на десятім місяці після від’їзду Шевченка, цебто 25 березня 1860 року писав Максимович до поета в тім же приятельськїм тоні: “Тарасу Григоровичу Шевченку, іменитому соотчичу (землякові — Л.Б.) мойому і приятелю мойому вельми любому, ознаймую цим моїм листом, іже Всеблагий Отець всіх благословив сього року феврала 22 дня звеселити старість мою, дарувавши мені первородного сина, Алексія...” Далі повідомляв він поета про одержаний ним “Кобзар”, дякував щиро, сподіваючись побачити в себе Тараса і в це наступне літо, і бажав здоров’я, “піснетворчого духу і всякого благополучія, зостаюсь навсегда вашим щирим приятелем...”

На цього листа чомусь Шевченко не відповів Максимовичу. Може з одного боку те охолодження до поета й офіційний тон листа (на “Ви”) до нього, а з другого боку, може, образився Шевченко на Максимовича за те, що він два рази кликав (22 і 26 липня) останнього на побачення в Київ, і Максимович не приїхав. А 14 грудня 1860 р. Максимович удруге пише Шевченкові листа в то-

му ж дружньому тоні, але із зверненням знову на “Ви” і вже лист писаний наполовину по-московськи: “Ви зовсім забули за нас, коханий земляче, Тарас Григорович! Ви не відгукнулись навіть і на мій мартівський (березневий — Л.Б.) листочок, яким я Вас повідомляв про народження у мене сина, Олексі. Що за немилість така? А ми з Марусею моєю не мало тужим об тім всякий раз, як згадуєм Вас, а це буває часто... Відгукніться, будьте ласкаві, до нас і дайте про себе нам знати: як ви поживаєте і чи сподіватись нам Вас на Україну в наступне літо?”

Але Шевченко не відгукнувся й на цього останнього листа від Максимовича. Мабуть недуга поета стала на перешкоді, хоч він вів кореспонденцію з іншими особами аж до 24 лютого 1861 р. Такою незрозумілою мовчанкою Шевченка замкнулась його дружба з Максимовичем. І це, мабуть, поглибило те перше охолодження між цими такими друзями і вилось навіть такими вищезгаданими наклепами Максимовича на Шевченка.

5. Десь 20 чи 22 червня 1859 року Шевченко, залишивши в Максимовичів свій пакунок і деякі речі, від'їхав човном на правий берег Дніпра у Канів, а звідти вже кіньми поїхав до свого рідного села, до Кирилівки. І їхав він через містечко Городище, де містилася знаменита, наймодерніша в Україні цукроварня Яхненків і Симиренка. Вступивши до зятя Симиренка, О. Хропаля, якого знав раніше, і не заставши його вдома, Шевченко зайшов до Симиренка, що радо привітав поета в себе. Але Шевченко був у Симиренка недовго й поїхав далі до Кирилівки.

В Кирилівці (це було 28 червня) насамперед заїхав поет до старої батьківської хати, в якій жив тоді старший брат поета, Микита з родиною. Молодший брат, Йосип, і сестра, Ярина Бойко (тоді вже вдова), жили окремо. Брата Микити тоді не було вдома. Старша донька, Ярина, була на городі, а в хаті поралась жінка Палажка. Вона саме й розповіла О. Кониському про свою зустріч із Тарасом:

“Було ранком у суботу, добре пам'ятаю, за день перед Петром. Чую, собаки на когось гавкають; глянула я з вікна, бачу хтось такий незнайомий іде з вулиці у двір, просто до хати. Я вийшла назустріч йому в сні. Прийшов він до сіней, я стою на порозі, дивлюся та й

думаю: що воно таке, мовчить і не привітається, тільки дивиться на мене, дивиться так якось журливо; дивлюсь і я та не тямлю, хто такий оце з довгими, сивими вусами. А далі як промовив він: — “Не пізнаєш, Палажко?” — так той голос так і покотився до мене в серце на саме дно. Я тоді як крикну: — “Братіку мій, Тарасе! Де ти взявся!” — та так на груди йому і впала. Обнімає він мене, цілує, сльози йому так і капають, а нічого не говорить, мовчить.” (II, ст. 273).

Оглянувши батьківський двір і сад і не завваживши великих змін, посидівши в садку біля потічка, Шевченко пішов до сестри, Ярини, на два роки молодшої від нього вірної товаришки дитячих літ, коли не раз носила йому їсти у бур'яни чи кущі, де він ховався від мачухи або від учителя-дяка. Оця з дитячих літ приятель залишилася до кінця життя поетового ще й тому, що доля Ярини за чоловіком п'яницею була занадто тяжка.

Коли Шевченко прибув до неї, “була я, розповіла Ярина М. Чалому: на городі — копала грядки. Дивлюсь — біжить моя дівчинка: — Мамо, мамо, вас якийсь Тарас гукає! Скажи, каже, матері, що до неї Тарас прийшов. Який Тарас? питаю, а сама і з місця не зоступлю. Аж ось і сам він іде.

— Здрастуй, сестро!... — Я вже й не пам'ятаю, що зо мною діялось тоді. От ми сіли гарненько на призьбі: він, сердешний, положив голову на мої коліна та все просить мене, щоб я йому розказувала про своє життя гірке. От я йому й розказую, а він, покійничок, слухає та все додає: “Еге ж! Так, сестро, так”. Наплакалась я доволі, аж покіль не доказала до кінця — як мій чоловік умер. Він, сердешний, встав, подививсь на небо, перехристивсь та й каже: — Молись, сестро, молись! І ти вільна, і я вільний!” Ці слова поета треба розуміти, що сестра вільна від чоловіка-п'яниці, а він вільний від московської неволі.

На другий день після церкви Т. Шевченко зустрівся зо своїми товаришами по школі й іншими людьми Кирилівки, що хотіли довідатися, коли, нарешті, прийде сподівана воля? В Кирилівці поет пробув не довго, кілька днів і на самім початку місяця липня (2—3-го) від'їхав до “названого брата”, Варфоломея Шевченка в Корсунь. Варфоломей став родичем поета (в 40-их роках), коли

брат Тараса, Йосип, одружився із його сестрою. Пізнав особисто його Тарас в 1843 році, а пізніше 1845 року, коли приїздив в Україну, але великої приязні і зносин між ними не було. Щойно в часі цієї останньої подорожі поета в Україну почались між ними взаємини а пізніше й листування аж до смерти поета (останній лист 29 січня 1861 р.).

6. Варфоломей Шевченко служив по панських маєтках і був чоловік практично-розумний і меткий. Тому і звернувся Т. Шевченко до нього у справі купівлі ґрунту в Україні над Дніпром і будування хати. Почали вони спільно шукати такий ґрунт, “щоб Дніпро був під самим порогом” і незабаром справді знайшли чудове місце з невеликим ліском і над самим Дніпром. Ця земля десятин (гектарів — Л.Б.), може, зо дві лежала між Каневом і селом Пекарями, ближче до Пекарів, дійсно дуже подобалась Т. Шевченкові. Налезала вона дідичеві Н. Парчевському, власникові багатьох сіл із осідком у містечку Межиріч. Т. Шевченко задумав цей ґрунт купити. “Мені і вдень, і вночі сниться ота благодать над Дніпром, що ми з тобою оглядали”, писав поет 20 серпня т. р. до Варфоломея. Але не так сталось, як бажав собі Тарас Шевченко.

Дідич Парчевський не бажав собі мати такого сусіда, як український поет, і він затягав справу і змусив Т. Шевченка від купівлі тієї землі одмовитись. Але була і друга причина, що розбила цю купівлю: 5 липня Т. Шевченко познайомився з управителем маєтків Парчевського Вольським і з ним оглядав ту землю. На 10 липня було призначено ґрунт обміряти, догодитися в ціні і покінчити купівлю. 10 липня на місце з'їхались: управитель Вольський і з ним поляки: Козловський, землемір Хилинський, прибувший із Варшави Молендський, сам Шевченко і карбівничий пекарської луки селянин Т. Садовий із сином. Ті, що були з Вольським, приїхали ніби на полювання, а в дійсності, як припускає О. Кониський, “притягла їх туди цікавість побачити Шевченка і познайомитись із ним”. Але звертав на себе увагу Козловський, що прибув туди ніби на баль: на ньому був фрак, ясні новенькі рукавички, ляковані на ногах черевички.

На підставі споминів Варфоломея Шевченка, якого там не було (“Правда”, Львів 1876 р.) М. Чалий (ст. 141) й О. Кониський (II, ст. 279), розповідають, що пани ще перед обміром землі сіли в холодку під грушею і запросили до компанії Т. Шевченка “на чарку”. “Спершу, пише О. Кониський, розмова йшла туго. Тарас сидів мовчки і не виявляв свого подиву із одягу Козловського.” Але “чарка, друга “старки” розв’язала язика, і мабуть таки вона головним чином спричинилася вельми важній, вельми характерній і дуже прикрій пригоді, що знівечила те обмірювання землі, знівечила заходи Тарасові придбати ту землю і самого його примусила покинути Україну й вертати швидче до столиці.”

М. Максимович оповів М. Чалому про цю пригоду інакше: Шевченко на тій землі біля Пекарів із невеличкою компанією присів на відпочинок. До нього підійшов пан у фраківі, рукавичках, лякованих черевичках і з рушницею через плече. На запит Шевченка, де він узявся і чого йому треба, той пан відповів по-польськи: “na rolowanie”. Т. Шевченко не видержав і почав насміхатись над незвичайним для полявання одягом і мав, ніби, сказати: — “Дивись, яка кумедна фігура!” Поляк з амбіції мав казати, що й він був поліційним офіцером. — А, то ви ще й алтинник! (цебто хабарник — Л.Б.) — відповів із сміхом Шевченко. Той пан розсердився і доніс на поета жандармському офіцерові, а коли він зігнував донос, то панок доніс у Черкаси поліційному справнику, Табачникову, який розпорядився арештувати Шевченка. А щоб виправдати своє розпорядження, Табачников по начальству зробив таке донесення:

“Після вибору місця для дому почав Шевченко вгощати горілкою, якої було випито дві кварта. Потім, показуючи Садовому відірваний тут же з липи листок, Шевченко питав його по-українськи: — Хто це дав? І коли Садовий відповів, — що Бог, Шевченко вигукнув: — Ти, дурень, віруєш у Бога. . . Потім називав Божу Матір по к р и т к о ю . Доводив своє вірування в одного Ісуса Христа. Селянин Садовий став христитися й ухилився від такої мови Шевченка. Тоді Шевченко його лявав словами: **стара собака, невіра** і прогнав від себе. А між служачими межирицького маєтку рознесли чутки —

ніби Шевченко, крім блюзнірства, говорив ще присутнім коло нього особам, що не треба **ні царя, ні панів, ні попів**". Так представив справу поліційний справник із Черкас, Табачников.

Але свідки на допиті показали інакше. Вони рішуче відкинули факт політичної пропаганди. А про т. зв. блюзнірства Шевченкові доводили, що Тарас був на підпитку. Але поки ця справа точилась, Шевченко від'їхав 10 липня у Межиріч, а звідти до Канева, де купив відповідний папір на умову за землю і послав Варфол. Шевченкові у Корсунь, щоб він кінчав справу купівлі землі з Парчевським, а сам поїхав у Городище до Хропаля і Смиренка.

7. У Городищі прожив Шевченко два-три дні. Там у Хропаля й Смиренка зустрів поет радісне і привітне до себе відношення. Оглядав наймодернішу цукроварню і був у захопленні. А коли показали йому школу при цукроварні, то так зрадів, що кинувся до Смиренка цілувати і промовив: — Батьку! чого ти тут наробив!" Отже, поет побачив тут опіку над робітниками цукровару, опіку над їхніми дітьми й не відчув у всій системі господарювання кріпацького духу. Це так подобалось поетові, що він був увесь час веселий. У Хропаля збиралась городищенська громада знайомих, щоб побачити Шевченка. Поет радо з усіма розмовляв, читав свої твори, оповідав і співав. Найглибше враження зробив вірш поета "На панщині пшеницю жала". "Оці вірші, згадував Хропаль, немов грім той, бентежили і хвилювали усіх нас, хто слухав, як автор читав їх."

Коли Смиренко почув від поета, що він недалеко купує землю для себе, то обіцяв йому допомогти тим, що розведе йому такий садок, який поет буде хотіти, без жадного з боку Шевченка клопоту і коштів. А коли П. Смиренко почув від поета, що не може видати свого "Кобзаря", бо видавці "кацапи" скупі, а на власний кошт сам поет видати не має змоги, — то П. Смиренко обіцяв Шевченкові допомогти і в цім.

З Городища виїхав Шевченко до Варфоломея Шевченка в Корсунь, потім до Кирилівки, до Межиріч, а звідти до села Прохорівки і на Михайлову Гору до Максимовичів. Але в с. Прохорівці 13 липня Шевченко був по-

ліційним приставом Добржинським заарештований і відвезений у містечко Мошни. Там 15 липня справником Табачниковим і жандармським офіцером був взятий на допит. Після допиту того самого дня Табачников доносив у Київ генерал-губернаторові, кн. Васильчикову, що “визначені (в попереднім донесенні — див. вище — Л.Б.) дурниці, які Шевченко сказав несвідомо, рішуче не зробили жадного шкідливого впливу як на тих згаданих осіб, що слухали, так і особливо на селянина Садового... Але разом із тим осмілююсь додати, що було б корисно, не дозволяючи Шевченкові дальших роз’їздів, вислати його на місце служби в С.-Петербург, а до одержання рішення на основі цього мого донесення я розпорядився залишити Шевченка в помешканні пристава 3-го стану (в Мошнах — Л.Б.) під окремих нагляд.”

Генерал-губернатор, кн. Васильчиков з цим погодився й наказав відіслати Шевченка в супроводі жандарма до Петербургу й повідомити про це шефа жандармського корпусу, кн. Долгорукова. Коли б так було сталося, то Шевченкові загрожувала ще строгіша кара, бо він був під суворим наглядом поліції. Але під впливом урядовця при генерал-губернаторі, Марка Андрієвського, кн. Васильчиков злагіднив свій погляд на Шевченкову справу. І новим наказом генерал-губернатора Т. Шевченка, замість того, щоб вислати до Петербургу, викликано до Києва. Та поки той наказ ішов до місця призначення, Шевченко перебував під арештом в Мошнах, а потім у Черкасах.

В Мошнах пробув Шевченко до 18 липня і жив у домі полковника Грудзінського під доглядом поліції. Тоді його вперше побачив перший біограф поета, В. Маслов (В. Маслій), ще тоді учень сьомої класи 1-ої гімназії в Києві, що з гордістю описує в листі до Шевченка (10 вересня 1859 р.): “Я вибіг побачити вперше українського генія, про якого я часто мріяв і захоплювався творами”. Але “Ви були тоді сумні і недоступні для розмови”. “Я просив Вас до себе в дім... Ви одмовили. Я пішов з Вами до нового княжого дому, бажаючи почути від Вас пророче слово. Ви дивились на мене з недовірям, підозріло — але даремне: я слідив за Вами, але не як сторож, не як шпигун, — але як Ваш відданіший слуга в кожній

хвилі готовий до послуг, як шануючий Вашого генія; я молився за Вас із побожністю. . . ” “Ви, мабуть забули ті хвилини, які провели Ви з невідомим гімназистом, так — Ви забули, але я не забуду їх, поки буде гриміти на світі слава Шевченка. . . ”

18 липня вивезли Шевченка з Мошен до Черкас, де він перебув кілька днів і де написав два вірші: “Сестрі” (20 липня) і “Колись дурною головою” (21 липня), в яких змальовує і свою неволю.

І де я в світі заховаюсь?
Що-дeнь Пилати розпинають,
Морозять, шкварять на огні.

Так кінчає поет другий вірш.

8. Нарешті, 24 липня прийшов із Києва наказ доставити туди Шевченка. І 26 липня під вартою на пароплаві повезли поета в Київ. Саме цього дня писав Шевченко Максимовичам з дороги з Мошен у Київ: “На вимогу начальства я завтра буду в Києві. Добре б ви зробили, якби й ви рушили в Київ. Помолилися б Богу і за одним заходом зо мною б побачилися”. Максимович відписав 6 жовтня, що одержав листа щойно 4 серпня і був нездоровий, тому не міг побачитись із поетом. А від Максимовички: “я дуже жалую, що не бачила вас більше, але сподіваюсь побачити вас на майбутнє літо. . . Віддана Вам Маруся.”

Коли 27 липня прибув Шевченко у Київ, то генерал-губернатор доручив М. Андрієвському докладно розібрати справу Шевченкового блюзнірства. На слідчому зізнанні М. Андрієвському подав Шевченко такі пояснення: насамперед прибув він на Київщину, щоб побачитись із своїми кривними і **придбати собі шматок землі**. “Знайшовши землю між Каневом і селом Пекарями в маєтності Парчевського, він з управителем останнього, Вольським, взявши землеміра, поїхали обміряти землю. В Межиріч приїхали якомсь між 10—13 липня. Ще не скінчили вони роботи, як приїхали туди брат Вольського і з ним кривняк землеміра шляхтич Козловський. Шевченко, побачивши на останньому фрак і білі рукавички, мимоволі став реготати і кпити. Коли ж Козловський обрився, він попрахав у нього вибачення і покликав до

себе під липу випити й закусити. Тут були і два робітники і чули їх розмову, але ледве чи розуміли її, бо розмовляли по-польськи.

Козловський почав бесіду змісту релігійного і вдався в богословські змагання. Щоб спинити таку розмову, Шевченко сказав по-московськи: "Теологія без живаго Бога не в состоянні (не спроможна) создать даже (навіть) вот такого липового листочка." Козловський замовк, але згодом знову запитав Шевченка: якої він думки про Матір Ісуса Христа? Шевченко, замість відповіді, спитав, якої думки пан Козловський про Пречисту Діву? Козловський сказав: "ми повинні благоговіти перед матір'ю Того, хто прийняв за людей муки і смерть на хресті." Потім вони розійшлися. Шевченко на другий день поїхав у Городище до Смиренка, де пробув одну добу й поїхав у Корсунь, потім у Кирилівку, знову в Межиріч, в Пекарі, а звідти у Прохорівку до Максимовича" (О. Кониський, II., ст. 284).

На підставі цього зізнання подав М. Андрієвський генерал-губернаторові, кн. Васильчикову такий свій висновок: "Обов'язком вважаю докласти вашій світлості, що академік Шевченко, оскільки можна витягнути із спостережень над ним і із міркувань його про різні речі, відданий беззастережно вірі своїх предків, від якої в тій народності, до якої він належить, не було ще прикладів віровідступництва. Навпаки, у нього занадто помітна вроджена нехіть, яку він і не ховає, до всього латинського і польського, і тому дуже правдоподібно, що він, як і сам це стверджує, спочатку підсміхувався з дивовижного вбрання кривняка землеміра Хилинського, якогось Козловського, що з'явився не відомо з якої потреби на місце, де мірялась земля, а потім, коли Козловський завів небажану розмову про богословіє, він міг дати йому на його питання досить колючу відповідь, чим, безперечно, викликав ще більше обурення до себе. У других стосунках і міркуваннях академік Шевченко заховувався в Києві зовсім порядно й обережно і ні в чому не дав приводу до невігідного про себе висновку."

З цим поглядом М. Андрієвського на Шевченка кн. Васильчиков зовсім погодився, що межиріцький інцидент не має великого значення й дозволив Шевченкові 11 серп-

ня вільно повернутись до Петербургу. Так закінчилась справа арешту Шевченка. Хоч персонально Шевченкові він не пошкодив, але пошкодив поетові щодо купівлі тієї землі й осідку його на постійне життя в Україні.

9. У Києві замешкав Шевченко спочатку в І. Гудовського, артиста-фотографа. Але з обережності пробув недовго і перейшов жити на передмістя Києва, на Преварку, до бідної жінки, попросивши її, щоб прийняла його на повне удержання, а гроші він заплатить пізніше. Господиня, не знаючи, хто він є, повірила йому і прийняла його. Потім довідалась вона, що то був Шевченко. Раз поет попросив її позичити йому 10 копійок (все одно, що 10 центів) і щоб її наймичка, Оришка, випрала йому його білизну. Перучи хустки його, Оришка знайшла в однім вузлику 25 карб., а в другому 3 карб. Потім господиня, переглядаючи його речі, ще знайшла 15 карб., про які Шевченко забув і зрадив, але не дав їй за помешкання й удержання, а на ті гроші накупив для дітей різних ласощів та забавок і цілий день у неділю вгощав ними всіх дітей на тій околиці.

Живучи на Преварці, Шевченко вставав дуже рано, “щоб бачити, як тополі шумлять на добридень, і чути, як птаство прощебече свій перший привіт ранку.” По обіді йшов у садок спати, кликав із собою дітей і бавився з ними, поки не засне. “Кого люблять діти, говорив він, значить той не зовсім ще поганий чоловік”. З Преварки поет навідувався у Київ. Бував у свого давнього приятеля Ів. Сошенка, познайомився в нього з Михайлом Чалим, що був інспектором другої київської гімназії; другим біографом поета. Бачився із своїми давніми знайомими професорами університету: Селіним та Іванішевим. Останній вечір перебування в Києві 13 серпня поет гостював в учителя Ів. Красковського і слухав українські пісні, які співала йому його дружина.

14 серпня рано поет виїхав із Києва й поїхав до свого друга в Переяслав, до Анд. Козачковського, де був два дні. В п'ятницю 15 серпня — перша Пречиста. В церкві, в якій присягав гетьман Богдан Хмельницький із старшиною 1654 року, був празник. Т. Шевченко навмисне пішов до церкви, щоб бачити масу народу, що прибула на празник. Те, що поет бачив, справило на нього тяжке

враження, таке тяжке, що другого дня в день від'їзду з Переяслава він написав вірш, в якому сильно дорікав гетьманові:

Якби то ти, Богдане п'яний!
Тепер на Переяслав глянув
Та на замчище подивівсь,
Упився б, здорово б упівсь!...

Справді, було чого дорікати: присягали як вільні з вільними, рівні з рівними; а що з того вийшло? Калюжа страшного лиха, неправди й московської неволі. І відійджаючи з Переяслава, Шевченко був дуже сумний.

Переїхавши пирятинським повітом, Шевченко заїхав у Качанівку до В. Тарновського; 20 серпня з Прилук виїхав до В. Шевченка, якого просить: "Чи ти зробив що з Вольським? Як ні, то зроби, як умієш і як тобі Бог допоможе, бо мені і вдень і вночі сниться ота благодать над Дніпром, що ми з тобою оглядали."

Того самого дня поет рушив на Конотоп у с. Гирявку до Лазаревських, де пробув кілька днів і 25 серпня виїхав до Петербургу, куди прибув 7 вересня вранці. Майже тиждень був у Москві.

Яка була причина поїздки Шевченка в Україну? Безперечно, перша — побачити рідний край, своїх людей і побути серед них. Але потайна була ще і друга причина. Мих. Новицький вважає, що "справжня мета його подорожі була інша: Шевченкові "обісіло вже молодикувать", він їхав в Україну, щоб одружитися і, можливо, осісти тут зовсім на життя" (Ш. том ВУАН, ст. 841).

Правда, поет у листах до М. Максимовички писав, щоб вона його оженила, як він приїде. Писав він і до Марка Вовчка; знали про це і Тарновські: "Жаль мені, писала Людмила Тарновська 17 червня 1859 р. до свого сина, — що ми не застали вже Тараса Гр. Шевченка. Напиши мені, чи бачився ти з ним, він поїхав в Україну з тим, щоб там оженитись."

Але, як я вже згадував, ті бажання поета писались у жартівливому тоні. І ми не маємо жадного сліду, щоб Шевченко, перебуваючи в Україні, робив старання про одруження. Такого старання ні в Максимовичів, ні в Кирилівці, ні в Варфол. Шевченка в Корсуні не було.

Зате найбільше старання було: купити землю над Дніпром, поставити хату і жити. Це було головне. Могло повстати бажання й одружитись, але тільки тоді, коли досягне свого кутка і зажеє в ньому. Оце була та головна причина, про яку поет мріяв ще на засланні — жити у своїй хаті в Україні над Дніпром.

І цю думку поет не кидав до кінця свого життя. Одне тільки зле вийшло, що Шевченко доручив цю справу, як виїхав з України, такому непевному посередникові, яким був Варфоломей Шевченко. “На гарячі, ширі, запальні листи Тарасові Варфоломей одповідав так, ніби все щось таїв про себе; пробував, очевидячки, використовувати на свою користь популярність і зв’язки поетові.” Разом із тим дуже неакуратно відписував він на доручення й не виконував цих останніх. Тому з купівлі тієї нічого не вийшло. Поетова мрія за життя здійснилась уже аж після смерті і то вже заходами цілого українського громадянства виконати волю й заповіт Шевченка.

XXII. Бажання одружитись.

...Я так ма́ло, небага́то
Просі́в у Бо́га: тільки ха́ту,
Одну́ хати́почку в гаю́,
Та дві топо́лі коло ве́ї,
Та безталанну́ю мою́,
Мою́ Окса́ночку...

(“Не молилася за мене... 1850 р.)

1. На початку листопада 1859 року через два місяці після того, як Шевченко повернувся до Петербургу, пише поет листа до Варфоломея Шевченка (лист 2 листопада) і в ньому запитує: “Чи Харитю ще не приходив ніхто з нагаєм сватать? Якщо ні, то спитай у неї нишком, чи не дала б вона за мене рушників? Або нехай сестра спитає, це жіноча річ.” Оце є перша конкретна Шевченкова пропозиція після заслання посватати дівчину, Харитю Довгополенкову, щоб із нею одружитись.

Роблячи заходи, щоб в Україні над Дніпром купити землю і “завести своє кишло”, цебто настало оселитись на тій землі й одружитись, Шевченко оце вперше намі-

тив собі й кандидатку для родинного співжиття з нею. “Харитина мені дуже, дуже подобалась...” (там же).

З цього бачимо, що Шевченко, вирішивши твердо оселитися на власнім ґрунті в Україні, одночасно задумує зажити й родинним життям. І це вже не хвилева примха, а “палке й загарливе бажання” (О. Кониський, т. II, 314).

2. Правда, таке бажання у поета не нове. Під час перебування свого в Нижнім Новгороді (1857—1858 рр.) задумав був Шевченко одружитися з Катериною Піуновою. Не з його, а з її вини цей задум розбився. Але він був сильний, і поет тяжко пережив цю невдачу.

Туга за серцем молодим дівочим з особливою силою виявилась у поета на острові Кос-Аралі:

Маю сэрце ширóкее, —
Ні з ким поділіти...
Не дав-эси мені дóлі,
Молодóї дóлі,
Не дав-эси нікóли
Нікóли, нікóли!
Не дав сэрця молодóго
З тим сэрцем дівóчим
Поєднáти...

(“Зарослі шляхі тернáми”, 1849 р.)

І в той саме час згадав Тарас свою Оксаночку, з якою “вкупі вчилися, росли” й “маленькими собі любились”,

А мáтері на нас дивíлись
Та мóже думали: **колісь**
Одружимо їх... Не вгадáли!
Старі зарáння повмирáли.
А ми малíми розійшлісь
Та вже й не схóдились нікóли.

(“Ми вкупі вчілися...” 1849)

Тараса “повóлі і невóлі носíло всюди”, а “вдовівна кучерява”, “отá Оксáночка чорнява” за москалем помандрувала і пропала... Але не пропала вона для Шевченка. В рік пізніше просив поет у Бога “тільки хату”, “та безталáнну мою, мою Оксáночку...” щоб жити з нею

в тій хатині і Бога молити. Оця дитяча приязнь стала символом не тільки дружби, але й символом втілення і мрії мати дружину, подругу життя.

В 1845 році поет полюбив доньку кирилівського пароха о. Григорія Кошиці, молоденьку Федосію, і хотів побратися з нею, бо й вона його кохала, але її батько не дав згоди на одруження із бувшим його наймитом.

3. Отже, були в поета спроби одружитись та доля не судила йому пари. Але кожна самітня людина відчуває велику потребу любити другу істоту іншої статі. Цю тугу відчував Шевченко від наймолодших літ. Йому “тринадцятий минало”. Він “пас ягнята за селом”. І йому тоді було так любо: “Господне небо і село... І сонце гріло не пекло.” Але не довго так було: сонце почервоніло, запекло і рай запалило. Тарас глянув навколо себе: “село почорніло”, небо голубее помарніло; глянув на ягнята — не його ягнята, обернувся на село — нема в його хати. І з жалю Тарас заплакав. А в той час недалеко біля нього дівчина “плоскінь вибирала”. Почула вона плач Тарасів.

Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала...

Тарас зрадив:

Неначе сонце засіяло
Неначе все на світі стало
Моє... Лані, гаї, саді...
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до воді.

Такий був у поета перший сильний прояв любови до коханої дівчини, любові Оксаночки.

Пізніше у Вільні полюбив Шевченко “Дуню чорноброву Гусиковську” (Гошовську). У Петербурзі, живучи в однім помешканні із Ів. Сошенком, Тарас захопився нареченою останнього, Машою, і відбив її у нього.

В Україні 1843 р. в селі Мосівці на балі у пані Вільхівської познайомився поет із “вродливою Ганною”. Це та Ганна Закревська, дружина Платона Закревського, з якої поет змалював портрет і яку він сердечно згадав 1848 р. на засланні, на о. Кос-Аралі і присвятив їй вірш, в якому згадує:

А ти, моя єдина,
Ведеш за собою
Літа мої молодії...

А ти, мій покюю?
Моє свято чорнобріве
І дóсі між ними
Царіцею похожáєш?
І тими очіма
Аж чóрними-голубими
І дóсі чаруєш
Людські дýші?

Отже, і ця “вродлива Ганна” на деякий час була причарувала тоді молоде серце поета.

В тім же році в домі Репніних сильно захопився був Шевченко молодю красунею, маляркою Глафірою Псьолівною (див. про це мою статтю “Шевченко в Яготині”, вид. УВАН 1949 р.). Що це почуття поета було сильне, свідчить вірш поета 1848 р., написаний на Кос-Аралі, в якому згадує поет свою розмову з нею, яку не може забути.

Та що з то́го? розрізніли,
Розрізніли люди злії...
А тепер ми помарніли
Літа наші молодії
Мárне пронеслись.

Зостáрились ми оббе:
Я — в невóлі, ти — вдовóю...

Чи любив поет княжну Варвару Репніну? Любив, але тільки як сестру, як друга — не більше.

В роках 1844—1845, згадує Афанасієв-Чужбинський, захопився був поет однією пані, ближче невідомою: “славна молодичка, казав він Чужбинському, здається й забудеш про неї, а побачишся з нею, так тебе до неї й потягне.”

В 1846 році потягнувся був поет на короткий час до одної красуні в Києві, що була його причарувала до себе. І ще про одне захоплення Шевченка згадує Чужбинський, власне однією селянською панночкою. Але, додає Чужбинський, всі ці романи поета не були поваж-

Вона лиш літепла була, —
Небесних світла і тепла
Душа окрілена жадала, —
Того кохання, що горить
В дівочім серці голубинім,
Де б міг він радісно спинить
Свій лет превіспренній, орліний,
І зліти чистії вогні
В пожар лобови двоєдиний...

(“Безталанний“, 1843 р.)

Так у молоді свої літа писав поет, і це не була тільки фраза, а глибоке відчуття його палкого серця. Але в дорозі його шукань і прагнень не зустрів він отієї “любови двоєдиної”. Може і знайшов би Шевченко свою долю, коли б не арешт його і не заслання десятирічне, після якого залишилась тільки туга і жаль, глибокий жаль,

Що без пригоди, мов негода,
Минула молодість моя...

І коли року 1857 поет зустрів у Петербурзі Марію Марковичку (Марко Вовчок) і побачив її красу і відчув її великий талант письменницький, то міг у своїм жалю тільки одне промовити: “Коли б така у мене була жінка — повінчався б та й умер...” (див. вид. ВУАН, т. III, ст. 832).

5. І от, Шевченко з такими сильними чуттєвими переживаннями і прагненнями стає зрозумілим і в його емоційно-духовій істоті. І не диво, коли поет шукаючи ціле життя своєї пари, з якою б він міг поєднатись у “любові двоєдиній”, задумав при кінці свого життя одружитись. Вимріяний ним ідеал жінки красою, духовими властивостями і темпераментом такий: стан гнучкий, карі очі й чорні брови, біле лице. І всі ті жінки, які вабили до себе поета, мали всі ті зверхні прикмети. Далі, жінка повинна бути наділена глибшими духовими властивостями. Нарешті, повинна бути живої вдачі і темпераментна. А Чужбинський оповів у своїх споминах, що “Шевченко любив жінок живої вдачі, щоб жінка була палка, загарлива, щоб під нею земля горіла на три сажні”.

Оце був ідеал жінки, що вабив Шевченка до себе. Але серед панночок з інтелігенції не знайшов поет тієї, що вирішила б його долю. Були, але одружені (Марія Марковичка, Марія Максимович) й тому не могли бути рішальними в його долі. Крім того, соціяльна приналежність поета до того середовища, з якого він вийшов, і національна сила його ества все тягнула поета до простого народу: до звичайних слуг і вояків на засланні (Обеременко, Скобелев і інш.), до селян і сільського оточення, коли він перебував на селі (у Максимовичів, у Кирилівці й інш.), до слуг у дідичів і панів і т. д. Оці глибокі симпатії поета до людини з найнижчих верств народу, нарешті, й підказали Шевченкові шукати серед них і свою особисту долю. “Я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу, пише поет до Варфоломея Шевченка, та й як же себе поеднатъ з собачою панською кров’ю. Та й що та панночка одукована робитиме в моїй мужицькій хаті! З нудьги пропаде та й мені укоротить недового віку” (лист з 7 грудня 1859 р.).

6. І Шевченко рішився пошукати собі пари серед простих дівчат-селянок наймичок. І таку дівчину приглянув поет у Варфоломея Шевченка. Це була Харитя Довгополенкова, кріпачка кн. Лопухина з с. Самородні, Канівського повіту. Вона на 15 році віку була віддана В. Шевченкові, що служив у кн. Лопухіна, за послуговачку. І цю саме Харитю побачив поет у свого кривняка, вона йому подобалася і він задумав до неї свататись. І в цій справі він пише 2 листопада 1859 р. до Варфоломея Шевченка: “Чи Харитю ще не приходив ніхто з нагаєм сватать? (так за кріпацтва сватали: **нагаєм** примушували женитися, виходити заміж — Л.Б.). Якщо ні, то спитай у неї нишком, чи не дала б вона за мене рушників? Або нехай сестра спитає, се жіноча річ. Оті одуковані та не дрюковані панночки у мене у зубах зав’язли. Нехворощ!... та й більше нічого!...” Далі, в тім же листі пояснює Шевченко, чому він хоче одружитись: “...Прошу твоєї щирої братньої поради. І перше так було, а тепер аж надто стало тяжко на самоті. Якби не робота, то я давно одурів би; а тим часом не знаю сам, для кого і для чого роблю. Слава мені не помага, і мені здається, як не заведу свого кишля, то вона мене і вдруге поведе Мака-

рові телята пасти... Харитина мені дуже, дуже подобалась. Порадсья з своєю жінкою, а з моєю сестрою, то й мені раду дайте..."

Нарешті, в тім же листі додає поет: "Ще ось що: може Харитя скаже, що вона вбога, сирота, наймичка, а я багатий та гордий, — то скажи їй, що в мене багато дечого нема, а часом і чистої сорочки; а гордості та пиhi я ще в своєї матері позичив, у мужички, у безталанної кріпачки."

7. Із цих власних слів поета насамперед впливають оті причини, чому він мусить одружитись: поперше, — **самота**; подруге — **безцільність життя**, і потрете — небезпека, що знову може він попасти в якусь халепу. Далі, тільки з селянською дівчиною-українкою він хоче одружитись: сам бувший кріпак, бідний, сирота, то йому до пари тільки подібна сирота, бідна кріпачка. Нарешті, Харитя Тарасові дуже подобалась і тільки з нею він може бути щасливий, а не з якоюсь "одукованою" панночкою.

Але така пропозиція Шевченка Варфоломееві чомусь не подобалась. Запанівши на маєтках кн. Лопухіна, як управитель, і відмежувавши себе від селян, він вважав, що й Шевченко Тарас не повинен себе знижувати аж до кріпачки-наймички. І він, Варфоломей Шевченко, почав то зятягати справу, то відраджувати поета від Хариті, то нашіптувати на бідну дівчину та на її поведінку, щоб Тарас сам від неї відкинувся. У своїх споминах сам признається Варфоломей, що він "довго боровся, не знаючи, що з тим діяти? Чи наложить руку на серце Хариті і вговорити її, чи збрехати Тарасові? Я вибрав останне", себто неправдиво обмовити дівчину: грубіянка, без дозволу "шляється" (волочиться) і щойно вночі приходять додому, "завела романси", — одне слово — дівчина поведінкою зовсім одмінилась.

Одержавши такі відомості, Тарас із жалем 29 червня 1860 р. відписує: "Шкода, що ота Харитя зледащіла. А мені б луччої жінки і на край світа шукать не треба". Вісім місяців тягнулась ця справа. Поет нетерпеливився, домагався відповіді. І та, нарешті, брехлива відповідь Варфоломея приголомшила поета. Але не було іншого

виходу, як забути про Харитю. І поет був змушений так зробити. А Харитя незабаром вийшла заміж, але не була щаслива за чоловіком-п'яницею.

А року 1894 О. Кониський звернувся до П. Крамаренківни, що добре знала Харитю. І та відписала, "що, не зважаючи на свої 53 роки, Харитина говірка, проворна і досі ще гарна, і коли досі не втратила своєї вроди, то знати, що замолоду вона була дуже гарна" (II, ст. 319).

8. Варфоломей Шевченко, очорнивши Харитю, намовляє Шевченка одружитись із панночкою, Наталкою Шулячівною, яку обіцяє йому висватати. Тарас же на це відписує Варфоломееві: "Коли Харитя не схаменеться, попроси сестру Катерину і сестру Ірину (сестри Тараса — Л.Б.), чи не накинуть вони оком у Кирилівці огрядну та чепурну дівчину, хоч і вдовицю, аби чесного роду, та щоб не стара і доладна була. Без жінки і над самісіньким Дніпром і в новій великій хаті і з тобою, мій друже-брате, я буду на самоті, я буду одинокий."

Звертався поет і до свого давнього, ще з часів свого перебування в Ширяєва, товариша Хтодонта Ткаченка, щоб у Полтаві підшукав йому дівчину. Але все те було безвслідне.

Виливав поет свою сердечну тугу і в віршах-молитвах до Бога. Так у молитві з 24 травня 1860 р. поет пише:

Мені ж, мій Бóже, на землі
Подай любов, сердешний рай,
І більш нічого не давай!

А в молитві з 25 травня просить поет:

Мені ж, о Гóсподи, подай
Любити правду на землі
І друга щірого подай!

Отже, думка про "щирого друга", про "любов, сердешний рай" не покидала Тараса на протязі цілого 1860 року й мучила його, ослаблювала й так підірване його здоров'я.

9. Вліті того року п. В. Карташевська, виїздячи за кордон, упросила Надію Забілу, сестру В. Білозерського, що жила із своєю сестрою, дружиною П. Куліша, Олександрою, на літниську Стрільна біля Петербургу, щоб

Надія Забіла взяла на літо до себе її служницю, покоївку Ликерю Полусмаківну, кріпачку брата Карташевської, дідича Н. Макарова з Ніжинського повіту на Чернігівщині. Ликері тоді було років зо двадцять. Вона не була красунею в повнім розумінні цього слова, але приємна і приваблива: середнього росту, кругловида, кароока, рот маленький, уста пишні, вишневі, чудові і пишні темнорусяві коси, струнка у стані і пишна в плечах з гордою спокійною поставою, властивою українській національності (Н. Кибальчич і І. Тургенев) — ці всі риси її зверхнього вигляду робили її дуже цікавою і навіть гарною.

Оцю дівчину, буваючи вліті у Надії Забіли, побачив Шевченко, й вона йому дуже подобалась, і він задумав із нею одружитись. 27 липня, саме на іменини П. Куліша, розповідає Олександра Куліш у листі до Н. Макарова: по обіді приїхав до них Т. Шевченко і в садку освідчився Ликері. Олександра Куліш, нічого не підозріваючи, виїшла до нього в садок, і поет після короткої мовчанки сказав їй: “Я приїхав до Вас Ликерю сватати. Порадьте мені, у мене тут нікого нема”. Здивована О. Куліш, що Тарас хоче одружитись із простою дівчиною, кріпачкою-наймичкою, і свідомо того, що Тарас Григорович на схилі своїх літ заслуговує мати добру і віддану йому подругу життя, розкрила перед ним всі добрі і злі (цих було далеко більше) прикмети характеру Ликері. На це Шевченко запитав її, чи вона не перебільшує? — “Ні, відповіла О. Куліш, я кажу вам для того, щоб потім моя совість була спокійна, що я, люблячи вас, могла від вас щось затаїти... Перевірте мої спостереження, розпитайте тих, які її більше знають, чи вона заслуговує на те, щоб бути вашою дружиною”.

Ще різче до цього Шевченкового сватання поставилась сестра О. Кулішевої, Надія Забіла. Маючи на увазі багато злих сторін характеру Ликери, вона впрост осудила намір Шевченка одружитись із нею і сильно відраджувала від того наміру поета.

Навіть чоловіки, що спокійніше віднесли до Шевченкового сватання, були проти його шлюбу з Ликерею. Але поет не піддавався оцим загальним намовам. “Тутешні земляки і землячки наші, писав поет до Варфоломея

22 серпня 1860 р., як почули, що мені Бог таке добро послав... , гвалтом голосять: “не до пари і не до пари!” Нехай їм здається, що не до пари, а я добре знаю, що до пари”.

10. І поет у тій надії, що після Покрови буде весілля, снував пляни свого майбутнього подружнього життя. Він писав Варфоломеєві, щоб останній на закупленій для поета землі на пам'ять 28 липня (день заручин) посадив яблуню і грушу. Далі, писав йому, що несподівано приїде до нього в Україну в гості з жінкою, сиротою і наймичкою. І до того додає: “Сказано: коли чоловік чого доброго шукає, то й найде. Так і зо мною тепер трапилось.”

А щоб ізолювати Ликерю від того середовища, Шевченко 6 вересня забирає її від Надії Забіли й перевозить її на окреме помешкання. Але не помогли всі ті заходи поета впливати на добрі сторони нареченої й розвивати їх, бо вже 14 вересня, рівно через тиждень трапився між Шевченком і Ликерею такий інцидент, який усе це перекреслив. Який то був випадок, — про це тоді ходили різні версії. Але, коли зважити те, що Шевченко не любив нехарактерних і нечепурних жінок, бо “нечепурна жінка, писав поет Варфоломею Ш., і циганові не дружина”, — то найправдоподібніша була б версія, яку зо слів своєї матері Надії Забіли розповіла Надія Кибальчич (“Наталка Полтавка”): 14 вересня “Тарас, прийшовши до Ликері, побачив, що в неї в кімнаті великий непорядок: на столі патьоки води, тут же і гребінець із волоссям і брудні панчохи, постіль не прибрана, хата не метена”. Побачивши цей непорядок, Шевченко почав дорікати їй, і мав ніби у гніві сказати: “Я не хочу такої! Мені не треба такої жінки!” На ці слова ніби Ликеря мала відповісти: “І мені не треба такого чоловіка, старий та поганий!” Сказавши це, Ликеря вибігла з хати.

Таку версію мала, ніби, розказати Ликеря матері авторки споминів Надії Кибальчич. Коли ця версія найправдивіша, то вона була лише кінцевою розв'язкою того, що Шевченко не один раз сам бачив, спостерігаючи поведінку своєї “нареченої”: нехтувала його дарунки, будучи нареченою Шевченка, залицялась до хлопців із при-

слуги того дому, була груба в поводженні з Шевченком, не розуміючи його духових властивостей, переслідувала тільки свою особисту ціль. Хоч як поет був захоплений нею, все ж таки він бачив ці прикмети її характеру. Це видно із слів В. Білозерського в листі до Макарова; він писав: “Тарас Григорович незадоволений своєю поспішністю, свідомий, що помилився, і що дійсність не справжнє його надій; але з амбіції і впертости та безвихідности свого становища він не бачив можливости зійти з дороги, на яку ступив і в тайні від себе самого, бажав, щоб стороння сила звела його з неправдивого шляху”. І тією силою й був випадок, наведений вище.

Після того, Шевченко порвав усі нитки, що лучили його з Ликерею, відібрав у неї всі подарунки, що їй купував і казав їх при ній же спалити, наказав, щоб вона заплатила за помешкання і навіть послала частину грошей (4 рублі) у Київ на недільні школи. В такий спосіб зліквідував поет усе, що могло хоч чимнебудь нагадувати його відносини до цієї дівчини.

Хоч назверх про людей ті відносини були ліквідовані, але для поета вони ще довго роз’ятрювали його духовий спокій; його гризли: образа, розчарування, зневір’я і чорна безнадія, що відбивались на ряді його поезій, як наприклад: “Поставлю хату і кімнату” — 27 вересня, “Не нарікаю я на Бóга”—5 жовтня, “Минули літа молодії” — 18 жовтня, “Титарівна - Немирівна” — 19 жовтня, “Якби з ким сісти, хліба з’їсти” — 4 листопада й інші. Всі ті поезії пройняті глибоким смутком і розкривають оту глибоку особисту рану серця, що повстала в наслідок розбитих надій, глибокої самотини й ображеного особистого почуття.

XXIII. Видання творів.

1. Ми знаємо, що у звязку із засудом Т. Шевченка на заслання в солдати 30 травня 1847 р. було наказано “надруковані твори Шевченка “Кобзар” заборонити й виключити з продажі”. Але з того часу минуло вже понад 10 років. В тім перебігові часу цар Микола I. помер,

Дубельт відійшов з III. Відділу, а граф Орлов перейшов на інші вищі становища, і в III. Відділі виконували службу вже нові люди. І Т. Шевченко, маючи на увазі ці зміни, вирішив поспробувати щастя, і він звернувся 27 жовтня до III. Відділу на ім'я нового шефа жандармів, кн. В. Долгорукова, з проханням зняти із друкованих і цензурованих вже його творів заборону і дозволити йому користуватись літературними правами попереднього царювання й рішень тодішньої цензури. Мотивував своє прохання поет своєю **бідністю**, що повстала в наслідок його десятилітнього заслання, слабих зором очей і що всі, що з ним разом були засуджені, як Куліш, Костомаров і інші, вже мають такий дозвіл друкувати свої праці. Тому й він просить дозволити йому, хоч на старість мати шматок насущного хліба з його молодечих творів, визнаних уже цензурою як нешкідливі.

З цього прохання поета видно, що він мав на увазі дозвіл надрукувати тільки такі твори 1840-42 рр. як "Кобзар", "Гайдамаки", "Гамалія" і ті твори, що були надруковані в альм. "Ластівка" (1841 р.) і "Молодик" (1843 р.).

2. Розглянувши це прохання Шевченка у зв'язку з попередніми рішеннями III. Відділу й головного управління цензури, кн. Долгоруков не дав ходу цьому прохання й відклав його на неозначений час.

Тоді Т. Шевченко 23-го грудня 1858 року подає прохання до голови цензурного комітету в Петербурзі й попечителеві шкільної округи І. Делянову, щоб він дозволив йому нове видання його творів, що вже були надруковані раніше під наголовком "Кобзар" і "Гайдамаки" (цебто т. зв. "Чигиринський Кобзар" 1844 р.), яких один примірник до прохання і прикладає. І Делянов 27 грудня звернувся за поясненням до Головного управління цензури, а це останнє мусіло запитати III. Відділ Мін. Внутр. Справ, цебто кн. Долгорукова. Отже, й ця дорога привела до того ж Долгорукова, який цю справу вже спинив на неозначений час.

3. Але міністер народньої освіти Є. Ковалевський, одержавши від І. Делянова прохання Шевченка, повідомляє 16 січня 1859 р. шефа жандармів, кн. Долгорукова,

що Т. Шевченко звернувся до Петербурзького Цензурного Комітету з проханням дозволити йому нове видання вже раніше надрукованих його творів під назвою “Кобзар і Гайдамаки” із додатком “Гамалія”, і просить шефа жандармів, щоб він повідомив міністра, чи можуть бути ці твори знову розглянені для нового видання з певними змінами і скресленнями, які цензурою будуть визнані.

Отже, ініціатива в справі прохання Шевченка виїшла вже від міністра освіти, і кн. Долгоруков вже мусів йому відповісти. І він просить міністра Ковалевського наказати з усією строгістю приватно розглянути ті твори Шевченка і про наслідки його повідомити. Міністер Ковалевський доручає цей розгляд “Чигиринського Кобзаря” радникові Тройницькому. Цей останній, розглянувши твори Шевченка, прийшов до висновку, що ці твори можуть бути дозволені до друку, крім “першої пісні” (“Думи мої, думи мої...”), і Є. Ковалевський про цей висновок повідомив кн. Долгорукова. На це останній за три дні відписав, що він не буде робити жадних труднощів, коли ці твори поета будуть знову переглянуті цензурою з особливою увагою “на поему “Чигиринський Кобзар””.

4. Оцей зворот на ліпше окрилив Шевченка, і він подає до цензури, крім уже друкованого “Чигиринського Кобзаря”, ще й рукопис, в якому були: поема “Наймичка”, “Псалми Давида” й уривки з поеми “Іван Гус” (пролог), з поеми “Невольник” і деякі твори, написані вже на засланні, а сам від’їжджає в Україну.

Ці твори Шевченка доручено було розглянути цензорів Палаузову, який так їх процензував, що Шевченко, вернувшись з України, писав П. Симиренкові і Хропалеві: “Сьогодні (26 листопада 1859 р.) цензура випустила із своїх пазурів мої безталанні думи, та так проклята одчистила, що я ледве пізнав свої діточки”.

Цензурний комітет погодився із Палаузовим і переслав його висновок до Головного Управління цензури, де знову перевіряв цензуру Палаузова Тройницький, який завважив, що Шевченко додав до раніше поданого “Чигиринського Кобзаря” нові твори в руко-

пису, і він їх скреслив. Решта творів була дозволена до друку, крім вступу до поеми “Гайдамаки”, та з Заспіву “Думи мої...” уривка від рядка: “За кáрії оченята...” аж до рядка: “Хто сироті завідуге — карáй тогó Боже!”

5. І 28 листопада т. р. цензор В. Бекетов на примірникові “Чигиринського Кобзаря” написав: “печатать разрешается...”

Отже, після таких тяжких митарств, що тягнулись майже рік, дозвіл на друкування суворо процenzурованих творів Шевченка був здобутий. Цьому найбільше треба завдячувати міністрові Є. Ковалевському.

“Кобзар” Шевченка друкувався в друкарні П. Куліша. Це сприяло тому, що автор у деяких творах міг поробити деякі поправки, а кілька примірників “Кобзаря” було надруковано зовсім без пропусків (т. зв. “екземпляр нецензурований”). Крім того, Шевченко вніс до “Кобзаря” баляди: “Утоплена” і “Причинна”, поему “Наймичка” і “Псалми Давидові”. І в 1860 році цей “Кобзар” був надрукований.

Але, нім “Кобзар” поступив до друкарні, треба було здобути гроші на його друкування. Спочатку був узявся за видання “Кобзаря” такий московський видавець Кожанчиков з тим, що авторові він заплатить гонорар у сумі дві тисячі рублів. Але після того, як цензура деякі твори Шевченка обшарпала, а деякі зовсім скреслила, то цей видавець не погодився був виплатити поетові вищезазначену суму грошей. І Шевченко з ним розійшовся.

Гостюючи в Україні у Городищі на цукроварні Яхненків і Смиренка, поет одержав від П. Смиренка згоду в виданні “Кобзаря” йому допомогти. І коли треба було “Кобзаря” віддати до друкарні, Шевченко листовно звернувся до Пл. Смиренка з просьбою вже про конкретну допомогу. Пл. Смиренко наказав фірмі видати на видання “Кобзаря” одну тисячу сто рублів. І на ці гроші “Кобзар” був виданий.

XXIV. Змагання за визволення братів і сестри поета.

До особистих тяжких переживань та турбот, що відбилися на здоров'ї Шевченка, в тім же часі (1860 рік) прилучилась ще прикра справа визволення з кріпацтва братів поета Микити й Йосипа та сестри Ірини з їхніми родинами.

Про їх кріпацьку долю не один раз згадує поет у своїх творах і в листуванні. Але наймаркантніше визначив поет долю братів і сестер у своїй відомій автобіографії у формі листа до редактора "Народнаго Читенія" в лютому місяці 1860 р.: "Мої рідні брати і сестри, про яких мені було тяжко згадувати у своїм оповіданні (цебто в цій автобіографії —Л.Б.), до цього часу кріпосні. Так, милостивий Добродію, вони кріпаки до сьогодні!" Не раз із плачем про їх неволю говорив поет своїм приятелем (Ф. Черненкові, М. Новицькому й інш.).

Коли ж появилась у друковій автобіографія Шевченка, а зокрема розпачливий крик поета, наведений вище, то, мабуть, з ініціативи редактора "Народнаго Читенія" Ол. Оболонського, перед громадськими колами, вирішено було розпочати справу клопотання про визволення з кріпацтва і Шевченкову рідню. Іменем "Комітета общества для пособія нуждающимся литераторам и ученым" визначні тодішні письменники і вчені, члени того Комітету звернулись окреим листом з 19 березня 1860 р. до діди-ча села Кирилівки, де жили брати і сестра Шевченка, Валерія Фльорковського, щоб він звільнив їх і їх дітей і внуків із кріпацтва й відпустив на волю, без викупу чи за викуп. В тому ж місяці березні пише Шевченко до Варфоломея Шевченка, щоб він попередив братів і сестру, щоб вони "не квапилися на волю без поля і без ґрунту".

Але дідич поляк Фльорковський не квапився з відповіддю і пробував якнайвигідніше для себе полагодити з братами й сестрою Шевченка на місці в Кирилівці, щоб відпустити їх на волю без поля і без ґрунту, на що вони спочатку не згоджувались.

Не отримуючи відповіді, Комітет 16 травня дає доручення Мик. Новицькому, що їхав в Україну, особисто переговорити з Фльорковським. Останній 19 травня відповідає Комітетові, що він готовий виконати бажання

Комітету. А в червні місяці доводить до відома Комітету, що він оголосив братам і сестрі Шевченка, що хоче дати їм волю без викупа садиб і поля. Але на цих умовах вони не згодні. Подібні інформації подає й М. Новицький у листі до Шевченка з додатком, що Фльорковський згоджується уступити їм за гроші садиби, але ні за які гроші не згоджується дати їм поля. І далі М. Новицький пише: “О, bestія ж цей Фльорковський, та ще й яка bestія — наймодерніша!” Після цих листів від дідача і від Новицького знову просить Шевченко Варфоломея, щоб він попередив “кирилівчан”, “щоб вони на ту погану безземельну волю не дуже квапились”.

Отже, ніби справа визволення з кріпацтва рідні виглядала безнадійно, і їм залишилось тільки чекати загального визволення. Але кирилівський пан почав знову намовляти “кирилівчан”, що він згоджується відпустити їх на волю і щоб вони підписали відпускну без поля, на що вони, нарешті, й погодились і 10 липня відпускну підписали. Коли про це почув поет, він пише в листі до Варфоломея такі різкі вислови на адресу своїх братів: “Йосип п’яний і дурний — вибач йому... Микиті скажи (як побачиш), що він дурний — ні з ким не порадившись, зробив чорт-зна що...”

Коли ж було опубліковано в березні 1861 року так зване “Крестьянское положение”, по якому всі селяни відпускались на волю з правом викупу садиби й поля, то брати й сестра Ірина схаменулись і від попереднього підписаного визвольного документу зреклись, домагаючись визволення на загальних умовах. І Лашкевич (українець), що перевіряв уставні грамоти селян у деяких селах на правобережній Україні і між ними і в Кирилівці, “зглянувся над розпачливим становищем Шевченків і поновив їхнє право на землю та ґрунта. Так щасливим збігом обставин тяжка ситуація Шевченків, що повстала в наслідок злочинного егоїзму й польської ворожості дідача до поета Шевченка, була врятована. Але це сталось уже після смерти поета. За життя ж його ця справа, а особливо полеміка його з дідичем дуже хвилювала Тараса й підривала його здоров’я (див. про це: С. Єфремов “Поет і плантатор”).

*Т. Шевченко в одязині, 26 лютого 1861 р.
(рисунок з натури)*

Шевченко та його доба. Київ 1925. Збірн. перший, ст. 80—98).

XXV. Недуга Шевченка, смерть і похорон.

1. “Погано я зустрів оцей новий поганій рік. Другий тиждень не вихожу з хати”, писав поет 22 січня 1861 року до Варфоломея. “Рік 1860 взагалі був тяжкий для Шевченка, писав С. Єфремов. Хвилювався з приводу вивольнення родичів, хвилювався, що затягалось будівання його “кишла” в Україні, хвилювався усяким видавничьким клопотом, а вже найдужче оті нещасливі одно за одним сватання, — усе це руйнувало здоров'я і так півзруйноване десятилітнім засланням” (т. III, ВУАН, ст. 941).

Симптоми недуги Шевченка виразно проявились уже на самім початку 1860 р. А 1 березня того року Людмила Тарновська писала своєму синові: “Бідний Шевченко хворий, і я боюся, чи не водянка в нього у грудях; він не лежить, але рухи його тяжкі й лице одуте”. Федір Черненко розповідав О. Кониському (див. т. II, ст. 365), “що вже під кінець вересня і з самого початку жовтня, провідуючи Шевченка, не можна було йому не помітити, що поет вельми хворий”.

Ставлячись до свого здоров'я “по-бурлацькому” (мовляв С. Єфремов), поет не любив скаржитися на своє здоров'я перед людьми. Але, зустрівшись 23 листопада в М. Лазаревського з лікарем Барі, Шевченко, відчуваючи вже тоді тяжкий стан свого здоров'я, дав себе цьому лікареві оглянути. Лікар Барі порадив поетові берегтися. Т. Шевченко скаржився на біль у грудях. З того часу, згадує Л. Жемчужников, здоров'я поета ставало з дня на день гіршим.

Не дивлячись на такий стан, поет продовжував працювати по малярству а також захопився писанням підручників для недільних шкіл. І першим був його “Южно-русскій Букварь”, що був розпочатий друком ще в кінці 1860 року. Після Букваря поет задумав скомпонувати ще арифметику, потім етнографію, географію й, нарешті, історію України. “Якби Бог поміг оце мале діло зроби-

ти, писав поет 4 січня 1861 р. М. Чалому, то велике і само зробилось би". Коли Буквар вийшов з друку, Шевченко розпочав його розсилати в Київ, у Полтаву й інші місця. Але через різні московські перешкоди по розповсюдженні його по селах і народніх школах уже не тішив хворого поета і його Буквар.

2. Наближалось Різдво 1860 р. На пораду близьких берегтися й не виходити з хати, поет відповідав у грудні, що йому краще і що "колядувати хоч рачки вилізу до куми" (до Надії Тарновської, сестри В. Тарновського; див. С. Є., III, ВУАН, ст. 854—855). І Шевченко на Різдвяних святах справді гуляв у компанії й бував по людях, і зайва чарка дуже поетові пошкодила. "Оцей вихід і випивання, на думку О. Кониського, і звалили Шевченка з ніг..." Незабаром після того вечора, згадує М. Костомаров, що бачив його підпилим, Шевченко у січні місяці занедужав" і, як писав він (див. вище) Варфоломееві, другий тиждень не виходив з хати.

До цього часу ні лікар, ні приятелі не відважувались сказати поетові правди про його недугу. Але тепер, коли ця недуга проявилась у загрозливій формі і розвивалася дуже швидко, то мовчати вже було тяжко. Йому сказали, що в нього водянка, і він мусить залишити пити ром і зовсім покинути пити взагалі. Шевченко послухався: перестав пити і згодився лікуватись та слухати поради лікаря. Але ця пересторога була вже запізня.

14 лютого поет пише свій останній і симптоматичний вірш до Музи:

Чи не покінуть нам, небого,
Моя сусідонько убóга,
Вірші нікчёмні віршувать
Та заходіться риштувать
Возі в далёкую дорóгу?
На той світ, друже мій, до Бóга
Почимчикуём спочивать...

Вже 2 січня не міг Шевченко бути на редакційних зборах "Основи". А 13 січня редактор "Основи", В. Білозерський, писав поетові: "Ми всі душевно пожалкували о Вашім здоров'ї, високоповажаний Тарасе Григоровичу, але не тратимо надії, що при добрім бажанні, Ви пере-

можете себе трохи і не позбавите нас приємности бачити Вас серед “основників”, як первоосновника спільного діла”.

Але, хоч Шевченко не виходив з хати, все ж таки він не беріг себе як слід. Цю його вдачу дуже добре схарактеризувала М. Марковичка (Марко Вовчок) і докоряла поетові в листі десь у лютім 1861 р.: “Мій дуже дорогий Тарас Григорович! Чую, що Ви все нездужаєте та болієте, а сама вже своїм розумом дохожу, як то Ви не бережете себе і які сердиті тепер. Оце, добрі люди скажуть: “Тарас Григорович! може Ви шапку надінете: вітер!” а Ви зараз і кирею з себе кїдаєте. — Тарас Григорович, треба вікно зачинити: — холодно...” — а Ви хутенько до дверей: — нехай навстіж і стоять. А самі Ви тільки одно слово вимовляєте: “одчепїться”, да дивитесь тільки у лівий куток. Я все те добре знаю, та не вбоюся, а говорю Вам і прошу Вас дуже: бережіть себе. Чи таких як Ви в мене поле засіяно?” Але цей лист уже не застав Шевченка живого.

3. Січень і лютий, як згадує Л. Жемчужников, Шевченко майже не виходив із хати і почував себе так зле, що й листа було тяжко написати. “Багато б ще треба дечого сказати тобі, та нездужаю”, кінчає поет 22 січня листа свого до Варфоломея. А останній лист 29 січня до того ж адресата так починає поет: “Так мені погано, що я ледве перо в руках держу, і кат його батька знає, коли воно полегшає.” А кінчає його так: “Прощай! утомився, наче копу жита за одним заходом змолотив”.

За два дні до смерти 24 лютого пише Шевченко до І. Мокрицького поздоровлення з днем його янгола і просить вибачення, що не може привітати його особисто, бо “я хворий, другий місяць не тільки на вулицю, мене і в коридор не пускають. І не знаю, чим скінчиться моє заворництво”.

Цей лист Шевченка був останній.

Другий день, 25 лютого, був день народження Шевченка. Перший привітав його найщиріший друг, Мих. Лазаревський і застав його в тяжких муках. Усю ніч на 25 лютого мучили його страшні болі в грудях. Поет не міг навіть лежати; як уночі, так і вдень сидів у ліжку, об-

першись руками об матрац і тяжко дихав. Незабаром прибув лікар Барі і прирік страшний присуд: водянка вступила в легені й надії не було вже жадної... Переживав поет тяжкі муки: стискав зуби, рвав зубами вуса, але не стогнав...

Лікар на груди недужому поклав шпанську мушку, яка трохи вгамувала біль. Тоді саме принесли телеграму з Харкова від П. Трунова, що вітав поета з іменинами. — “Спасибіг!” — промовив поет. Згодом попросив відчинити кватирку в вікні, випив шклянку води з цитриною й ліг.

Прибували приятелі і друзі. Всі були перейняті свідомістю близького, неминучого і трагічного кінця. Відчувався подих смерти.

О годині 3-ій дня прибули нові відвідувачі. Поет сидів у ліжку й чекав лікаря. Просив дати опіюму, щоб утишити біль і заснути. Присутні відійшли і залишився тільки Мих. Лазаревський. Поетові трохи полегшало, і він почав мріяти про Україну: на весні неодмінно поїде в Україну. М. Лазаревський обіцяв разом із ним поїхати. Шевченко радо говорив із ним про рідний край. Сподівався, що рідне оточення, чисте повітря України поправить здоров'я і зміцнить сили: — “От якби додому, там би, може, я й одужав”, — промовив поет і кілька разів висловлювався, що не хоче вмирати, — хоче жити...

Приїхало аж двох лікарів, але на ліпше не подали жадних надій: вода до легенів прибувала, а це означало кінець стражданям...

Прибула телеграма з Полтави: “Батьку! Полтавці поздоровляють свого любого Кобзаря з іменинами і просять: утни, Батьку, Орле сизий! Полтавська Громада.” Це привітання втішило поета: — “Спасибіг, що не забувають”, промовив. Цей настрої викликав бажання заснути. Але ненадовго. Знову болі, знову терпіння... Хотілось поетові говорити, але не міг.

Наніч залишився Шевченко із слугою М. Лазаревського. Ніч була дуже тяжка. Поет цілу ніч просидів у ліжку, то гасив свічку, то знову світив, але не обзивався. Ранком о год. 5-ій покликав слугу і попросив дати чаю з молоком. Поет випив і попросив слугу: “Прибери ти тут, а я піду вниз!” і пішов по сходах у свою майстерню.

Прибувши туди, Т. Шевченко охнув і впав з останнім віддихом на підлогу. О год. 5 і 30 хвилин 26 лютого поета не стало. Прожив рівно 47 років.

4. Першу вістку про смерть Шевченка подав Мих. Лазаревському його слуга, що провів останню ніч біля постелі покійного. Підвечір того ж 26 лютого тіло поета після panaхиди перенесли його друзі до церкви Академії Мистецтв. Помешкання покійного було замкнене й запечатане.

Після того українці, що переносили тіло покійного, зібрались у М. Лазаревського, найближчого довіреного поета, на нараду, як увіковічнити пам'ять Шевченка, й ухвалили: 1. Перевезти тіло поета в Україну відповідно до його "Заповіту":

Як умру, то поховайте
Менé на Вкраїні...

2. Поставити йому на могилі пам'ятник; 3. Заснувати його імені народню школу; 4. Утримувати одного або кілька стипендіатів в університетах: київським, харківським, одеським і в Академії Мистецтв; 5. Видати в найкращий спосіб його твори; 6. Визначити нагороду за найліпший життєпис поета українською мовою і за найліпшу критичну розправу його творів; 7. Помагати його рідним (братам і сестрам і їх потомкам — Л.Б.); 8. Відвідувати щорічно комунебудь із найближчих друзів покійного його могилу.

Цих вісім ухвал навожу з праці М. Чалого "Жизнь и произведен. Т. Шевченка". Київ 1882, ст. 188. О. Кониський додає ще одну ухвалу, зазначену в його праці (т. II, ст. 381) під числом 7: "Видавати народні учебники по різним наукам". Коли ця ухвала дійсна, то всіх ухвал переведено дев'ять. Чи ці ухвали були здійснені — це питання інше і тут його не розглядатиму.

5. Перший похорон поета відбувся 28 лютого в Петербурзі. Академічна церква й академічні коридори були переповнені тими, що прибули з покійним попрощатись. "Тяжке, невимовно тяжке, згадує Л. Жемчужников, було останнє прощання... Всіх перейняла туга!... Побожність до помершого й ненарушима тиша стояли

навкруги. Щира любов і повага до Шевченка міцно всіх сприятелювала”.

Під час прощальних промов П. Куліша, М. Костомарова, В. Білозерського, поляка Хорошевського і росіянина поета Курочкина, “кожен, чуючи прилюдну оцінку **поета-людини**, і плакав, і радів. Кожне слово промови кожний із нас ладен був повторити голосно, бо воно належало всім” (Л. Жемчужников). М. Костомаров почав був промовляти зворушливо і глибоко, але не докінчив: заридав, замовк і відійшов.

Т. Шевченко тимчасово був похований на Смоленському цвинтарі. До самої могили тіло поета несли студенти університету. Пішки за труною йшли з професорів: М. Костомаров і російський визначний учений А. Пипін. Разом із ними йшли друзі і приятелі поета, знайомі і велика кількість публіки. Могила була викопана на тім самім місці, де інколи сидів Шевченко й роздумував. Покійний те місце за життя свого змалював собі до альбому.

Похорон скінчився о 5-й год. Свіжа могила поета була вкрита свіжими квітами. Після похорону вирішили українці прохати дозволу у влади, щоб перевезти останки поета в Україну.

Після смерті Шевченка в той самий день були розіслані телеграми по всіх визначніших осередках. Завдяки цьому майже вся Україна оплакувала невіджаловану втрату свого генія й молилась за його душу. Відгукнулась на смерть поета майже вся московська преса. Але найвидатніша стаття була московського критика Аполона Григор'єва в часоп. “Время”. Він писав тоді: “красою й силою поезії багато ставить Шевченка нарівні з Пушкіним і Міцкевичем. Ми підем далі: у Шевченка сяє та гола краса народньої поезії, якої у Пушкіна й Міцкевича лишень іскорки блищать. Натура Шевченка світліша, простіша і щиріша від натури Гоголя, високого поета України, що поставив себе у фальшиве становище бути поетом **зовсім чужого** йому побуту великоруського... Шевченко — останній кобзар і перший великий поет **нової великої літератури**”.

6. У квітні місяці прийшов дозвіл на перевезення

останків Шевченка в Україну. Ранком 26 квітня в 40-й день всі українці, що були в Петербурзі, зібрались коло могили поета; відкопали труну, вложили її до другої труни, цинової, запаляли і поклали на віз. Виряжали тіло Шевченка в дорогу в Україну. Промовляв Куліш і закінчив своє прощальне слово такою глибокою і проникливою думкою в майбутнє: **“Наш єси, поете, а ми нарід твій і духом твоїм дихатимемо во віки і віки...”**

Провожали труну до нової могили в Україні Олександр Лазаревський і Григорій Честаховський. В дорозі зустрічали труну по більших містах місцеві громадяни і школи. Нарешті, 6 травня труна з останками поета прибула до Києва. За дозволом генерал-губернатора кн. Васильчикова й митрополита київського перенесли тіло Шевченка у Київ і поклали в церкві Різдва Христового. Молодь м. Києва не дала везти останки поета до церкви кіньми. Випрягла коні і сама самотужки повезла додому; по дорозі виголошувались промови, читались вірші...

Але серед упорядчиків похорону повстало питання: де ховати Шевченка? В Петербурзі це питання не було вирішене. Вказували на Київ: чи біля Видубицького монастиря, чи на Аскольдовій могилі, чи на горі Щекавиці. У всякому разі над Дніпром. Вирішив це питання, як оповідає М. Чалий, Г. Честаховський. Він безапеляційно заявив, що він був при останніх хвилинах життя Шевченка і, коли запитав його, де його поховати, то покійний відповів: “у Каневі”.

Хоч це була неправда, як це пізніше ствердив Ол. Лазаревський, але сказана з благородною метою: виконати заповіт поета, і вона всім подобалась і відповідала бажанню Шевченка. Тоді саме з волі поета Варфоломей Шевченко майже договорився про купівлю землі на Чернечій горі біля Канева, де мав на хуторі жити Шевченко. І коли не судилось поетові осісти там за життя, то хай там спочивають його останки. І тій “неправді” Г. Честаховського можемо бути тільки вдячні, що вона не допустила поховати поета на горі Щекавиці, як того хотів Варфоломей Шевченко.

У неділю 7 травня падав дощ. Але він не перешкодив

масі народу, що зібралась на похоронну службу в Києві. Промови в церкві були владою заборонені. Під час панахиди одна пані, вся в чорному, поклала на труну терновий вінок. Цей глибокий символ страждання поетового й терпіння промовив найкращою мовою без слів... Всім стало зрозуміле його значення.

З церкви понесли тіло поета до Дніпра на пароплав. Проводили по Дніпру до Канева Шевченкові брати, Микита і Йосип та сестри, Варфоломей з родиною, Чалий і Сошенко з дружиною, старий приятель і поет Віктор Забіла, О. Лазаревський, Г. Честаховський і багато студентів. По дорозі у Канів і на пароплаві промовляли студенти: В. Антонович, майбутній професор-історик, М. Драгоманів і О. Стоянів.

7. На другий день пароплав приплив до Канева. Тоді на Дніпрі стояли води і тільки возом-драбиняком змогли перевезти тіло поета з пароплава на берег. Труну зустріло духовенство м. Канева й маса народу. На нарах внесли її до соборної Церкви. А на Чернечій горі копали яму студенти і прихильники поета.

10 травня після похоронної служби, панахиди і знаменитої проповіді соборного священика Мацкевича похоронна процесія в супроводі величезного тиску народу рушила на Чернечу гору. Такого числа народу канівчани не пам'ятали. На найвищій шпилі Чернечої гори навіки опустили останки генія і співця України, а на могилі над Дніпром поставили височезний хрест, що до большевицького панування красномовно без слів свідчив, що за Україну був замучений, як месія нації, що ціле життя своє боровся за її визволення і в нерівній боротьбі впав, але не склав зброї, а кликав свій народ:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во врѣм'я люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

А після смерті:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте!

IV
НА ВОЛІ

І тоді, як Дніпро

... понесé з України
У сіне море
Кров ворожу... Отоді я
І лани, і гóри, —
Все покину і поліну
До самого Бóга
Молітися...

Смерть Шевченка замаяла вічним життям над його високою могилою!... І могила смерти генія України стала церквою і символом життя, відродження й волі української нації та святим місцем, куди зо всіх кінців України потягнувся український народ, як на прощу.

1857

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ

п о е м а

“Москалева криниця” — це перший твір, що його написав поет, коли почув про те, що він скоро буде на волі. Правда, на цю тему і під цим наголовком написана була поема ще 1847 р. в Орській фортеці (див. т. III, ст. 147—155).

Рівно через десять років, 7 квітня 1857 р. Шевченко одержав від Я. Кухаренка листа і 25 рублів грішми. Той лист від Кухаренка перетворив тяжкі буденні дні Шевченка в Новопетровській фортеці у дні великого свята. “Зробив ти мені”, відписував поет Кухаренкові, “свято, друже мій єдиний! Таке свято, таке велике свято, що я його й на тім світі не забуду!...” “Десять літ неволі, друже мій єдиний, знівечили, убили мою і віру, і надію, а вона була колись чиста, непорочна, як те дитяточко, взяте од купелі, чистая і кріпкая, як той самоцвіт — камінь одшліфований! Але чого не зробить реторта хемська (хемічна — Л.Б.). Я трохи не одурів на сім тижні. Та й тиждень же удався! Не дармо я його виглядав десять літ. Десять літ! друже мій єдиний! Вимовить страшно, а витерпіть!...” А в кінці листа пише: “Сам не писав нічого, бо мені було наказано писать. А тепер уже і Бог його святий знає чи й напишу щонебудь путне. Я ще не дуже зостарівся та знівечився, друже мій єдиний. А може дасть Господь милосердний ще одпочину та на старість попробую писать прозу. О віршах уже нічого й думать.”

Того ж 7 квітня 1857 р. одержав Шевченко листа і від М. Лазаревського із ще більшою радісною вісткою, що його незабаром випустять із “широкої хурдиги” на волю, бо цар дав наказ “розбивати його кайдани”.

Коли в першому листі писав Шевченко до Я. Кухаренка, що він так знівечився в неволі, що зможе писати тільки прозою, а про вірші “вже нічого й думать”, то в другому листі до нього під впливом надії про близьку волю пише поет: “Постриг ти мене в брехуни своїм

братерським листом і своєю широю писанкою. Я писав тобі, друже мій єдиний, що не втну нічого віршами. Отже, і збрехав. Збрехав і не схаменувся. Правда, я сам думав, що я вже зледащів, захолюнув у неволі, аж бачу — ні. Нікому тільки було огню положить під моє горем недобите старе серце. А ти, друже мій, догадався, взяв та й підкинув того святого вогню. Спасибі тобі, друже мій єдиний. Довго я читав твій лист, разів із десять, чи не більше, та дочитався до того, що в мене не тільки очі, серце заплакало, мов та голодна дитина; а серце сказано не дитина, його галушкою не нагодуєш. Що тут на світі робить? думаю собі. Та, вставши раненько, помолився Богу, закачав рукава та й заходився коло оцієї “Москалевої криниці”. Бог поміг, що сяк, то так кончив. Мені і полегшало трохи. Не знаю тільки, чи додається вона тобі, мій друже єдиний?...”

Написавши “Москалеву криницю”, Шевченко додає до неї свої давні твори: поему “Чернець” з 1847 р. і “Вечір” (“Садок вишневий коло хати”) з того ж року і разом усі три твори посилає Я. Кухаренкові, а в листі пише: “Я умисне приписав “Ченця” і “Вечір”, щоб порівняв (ти) його з “Криницею”. Бо “Криниця” бач сьогоднішня, а “Чернець” і “Вечір” — Бог-зна колишні. Чи помолодшав я через 10 літ в неволі, чи постарішав серцем? Скажи мені, мій брате рідний.”

Як бачимо, Шевченко хоче почути від Кухаренка щирі думки про свій перший твір після семилітньої перерви (від 1850 року поет віршом не писав майже нічого), його оцінку і, може, навіть пораду. Але від Кухаренка не було відповіді. А 20 червня т. р. поет сам у своїм Щоденнику оцінює свою поему “Москалева криниця”. Там читаємо:

“Діставши від Кухаренка лист із додатком 25 карбованців, отже, з додатком дуже матеріяльним, я віддячився йому листом, додавши власне поличчя, і другим листом і з додатком ще менш матеріяльним: з додатком небувалого оповідання, вигаданого Варнака під назвою “Москалева криниця”. Я написав його незабаром після того, як дістав лист від батька-отамана кошового. Вірші вийшли майже однакової якості з попередніми моїми

віршами. Трохи пружніші й більш уривчасті. Але це нічого, — дасть Бог, вирвуся на волю, і вони в мене потечуть пливкіше, вільніше, і простіше, і веселіше. Чи дочекаюся я цієї кульгавої чарівниці-свободи?”

Отже, оцінив поет свій твір позитивно і був ним задоволений. Але відповідь від Кухаренка не приходила. І Шевченко, як дебютант-початківець, хвилюється, очікуючи відповіді. Це хвилювання й нетерпеливість поета відбилися аж тричі згадкою. Перша — 1 липня: “Не знаю, чи дістану я від Кухаренка тут його думку, щодо мого останнього чада (“Москалева криниця”). Я ціню його думку чутливої, благородної людини, і як думку широкого, самобутнього земляка свого.” Друга — 10 серпня: “Кухаренкові напишу завтра. Сподіваюся від нього відповіді на “Москалеву криницю”. Не знаю, що означає його мовчанка!” Третя — 17 жовтня: “Що значить, що Кухаренко мені не пише? Невже він не дістав мого личичка та моєї “Москалевої криниці?” Це було б страх як прикро?”

І з Астрахані в дорозі до Нижнього Новгорода ще раз пише Шевченко листа Кухаренкові: “. . . просив я тебе переслати мені письмо о “Москалевій криниці”. Письма твого нема, і я тепер не знаю, що й думати, бо воно вже давно тобі послано. . . Може тебе дома нема або що? . . . Напиши тільки, чи жив ти, чи здоров і чи отримав мою “Москалеву криницю”? Вона мене турбує.”

Кухаренкова відповідь прийшла до Нижнього Новгорода щойно 10 лютого 1858 р. Лист був висланий ще 7 серпня 1857 р. В нім Кухаренко пише, що твори Шевченка він одержав і переписав для Щепкіна, А. Метлинського (Могили) і М. Костомарова. В кінці листа так поетично оцінює творчість поета: “Не кидайся діла, сиріч, не оставляй писати. Погасило кляте лихо огнище твого талану, але добрий вітерець повіяв, позносив золу, знайшов іскорку, що не погасла, та й почав роздувати огонь; отже, і гляди як покотить пожарами. Полплюй в кілочки та й строй кобзу сміло, а далі грай, як грав еси!”

Поет цю поему “Москалева криниця” закінчив 16 травня 1857 року.

МОСКАЛЁВА КРИНИЦЯ.

П о е м а .

Я. Г. Кухаренкові на пам'ять

7 квітня 1857 р.

- Не на Вкраїні, а далéко,
За Ура́лом, над Єлéком,
Недóбиток, старий варна́к
Мені розка́зував ота́к
5 Про сю крини́цю москалéву;
А я, сумю́ючи, списа́в,
Та ри́фму нищечком дода́в,
Та невели́чку і дешéву,
(Звичайне, кра́дене!) зобга́в
10 Тобі поéму на спомі́ни,
Мій дру́же щі́рий, мій еді́ний!

I.

- Після вели́кої зими́
За Катері́ни за царі́ці
Моска́ль ту ви́копав крини́цю;
15 А як він ви́копав, то ми
Оце́ й розка́жемо в приго́ді,
А ви за́писуйте! Не шко́дить
Таку́ю річ і за́писа́ть,
Бо се не ка́зка, а билі́ця,
20 Або́ бувáльщина, сказа́ть.
Ота́к пиші́ть: була́ крини́ця...
Ні, не крини́ця, а селó —
Пиші́ть! — давно́ колі́сь було́
Межі́ са́дами при до́ліні,
25 Та́кі у нас, на Укра́їні,
Було́ те Бо́жеє селó.
В селі́ тому́ вдова́ жи́ла
А у вдові́ дочка́ росла́
І син семилі́ток.
30 До́бре, ма́вши ді́ток

- Багáтому, хваліть Бóга
В розкóшах! А вдові
Убóгій не до тóго,
Бо залили за шкúру сáла:
- 35 Трóхи не пропáла, —
Дúмала іті в черніці,
Або утопі́тись,
Та жаль малéньких діток стáло
(Звичáйне, мáти — що й казáть!)
- 40 Та мóже ждáвся таки й зять,
Бо вже Катрúся підростáла
(Катрúсею вдовівна звáлась)
Чи вже їй вік провіковáть
Зносíти брívоньки нізáщо?
- 45 Хібá за те, що сиротá?
А красотá то, красотá!
Мій Бóже мíлий! А трудя́ще,
А чепурне́ та роботя́ще,
Та тіхе! Бач, і сиротá.
- 50 А всім бу́ла навдивові́жу;
Бувáло, вігляне із хі́жі,
Як тáя квіточка з траві́
Як тée со́нечко з-за хма́ри, —
Ввесь похолóну, неживий
- 55 Стою́, бувáло...
Ані кáра, ні кайдáни
Тії́ сі́ли не убíли...
Отáк і загíну,
Так і згíну: бо — дивíся —
- 60 Смер́ти сподівáюсь,
А ридáю, мов дитíна,
Як її́ згадаю́,
Як її́ згадаю... Слúхай сíну,
Мій дру́же е́диний.
- 65 Слúхай дóбре, та записуй,
Та на Украíні,
Як Бог тебе́ допровáдить,
То розкажі́, сíну,
Що ти бáчив дия́вола
- 70 Сво́їми очíма!...

II.

Так, бáчиш, дівонька отá
Рослá собі; і роботя́щий

*Похорои Т. Шевченка.
(Мал. Ілжакевича)*

- (Бо всюди сироти — ледящо)
У наймах віріс сирота,
75 Неначе батькова дитина.
Отож, той самий сиротина
То так собі, то сьяк
Придбав, сірома, грошенят,
Одежу справив, жупаніну,
80 Та — ні відсіль і ні відтіль —
Купів садочок і хатіну,
Подякував за хліб, за сіль
І за науку добрим людям,
Та до вдовівни навпростець —
85 Шелесть за рушниками!
Не торгувались з старостами,
Як те бувá з багатирами,
Не торгувавсь і пан-отець
(На диво людям та на чудо!):
90 За три копї звінчав у будень, —
Без піхи, так, як довелось...
Отут то, голубе мій сізий,
Отут то й ліхо почалось!

III.

- Ужé либонь після Покрóви
95 Вертався з Дóну я, та зно́ву
(Бо я вже двічі поси́лав
До дівчини за рушниками) —
Посла́ть і втрéте міркува́в,
Та з чумака́ми, та з вола́ми
100 Якраз в неділю на весілля
До удовівни причвала́в.
Пропáло! Все добро́ пропáло, —
Ані щетінки не остáлось!...
Пропáв і я, — та не в шинку́,
105 А на "кобілі"... На віку́
Я та́ки ба́чивсь з ліхом, сіну;
Але тако́го, мій е́диний,
Такóго лю́того — ніхто,
Ніхто́ і зда́лека не ба́чив,
110 Як я, лука́вий... А тимча́сом
Просо́хли о́чі у вдові:
Неначе в Бо́га за двері́ма,
То в зя́тя, то в сі́на

- Старá собі спочивáє,
115 А на Катерину,
Як на квіточку в садочку,
Тільки поглядає.
А я в шинку з п'яніцями
Душу пропиваю!...
- 120 Та й пропив... Запрóдав душу, —
І душу, і тіло:
Тіло кáтові, а душу...
О, Бóже мій мiлий!
Хотiлося б жить на свiтi,
125 Та ба! Трéба вчiтись,
Як на свiтi жити,
А то бiтимуть, та й дуже!...
Не знаю, мiй друзе,
Чи сатанá лихо кóв,
130 Чи я занедужав,
Чи то менé злáя дóля
Привелá до тóго, —
Незабаром сто лiт минé,
А я, ей же Бóгу!
- 135 Таки й дóсi ще не знаю.
Отакé то! З журбi бáтько,
З журбi вмéрла мáти
Чужi люди поховáли,
А я, мов проклáтий,
140 Той Iуда одрiнутий
I людьми i Бóгом,
Тиняюся, ховаюся, ---
I дiйшло до тóго,
Що я, вночi підкрáвшися,
145 Максiмову хáту
(Бо йогó Максiмом звáли,
Вдовiного зáтя)
Запалiв. Згорiла хáта...
А душá проклáта
- 150 Не згорiла... Мoя душá!...
Мiй друзе, мiй брáте!
Не згорiла, а зостáлась.
Тлiе й дóсi тлiе!
I колi вонá зотлiе,
155 Колi одпочiне?
Святий знае...

IV.

- З переляку
 Вмерла Катеріна;
 А Максим на пожаріще
 160 Та на попеліще
 Подивівся, — нема раді!
 Тільки вітер свіще
 В чорній грубі та в коміні...
 Що тут в світі діять?
 165 І що тепер йому почати,
 Подумавши, перехристівсь,
 Та й знов пішов у наймиті
 Голодні злидні годувати.
 Вдова зосталась не сама,
 170 А з сином парубком; женити
 Його збиралась восені, —
 Аж гульт! од матушки-царіці,
 Такі із самої столиці,
 Прийшов указ — лобі голить.
 175 Се в перший раз такий указ
 Прийшов з Московщини до нас,
 Бо на Україні в нас, бувало,
 У козаки охочі йшли,
 А в пікінери вербували,
 180 Та теж охочих. На селі
 Зібралася громада радить,
 Кого голить у москалі.
 Порадили громадою,
 Та скурвого сина,
 185 Вдовиченька ледащю
 Забили в скрипцю,
 Та й повезли до приїбму.
 Он яке твориться
 На сім світі!... Яка правда...
 190 Тёмнее, мій сину!
 Аж страх тёмнее творилось
 В нас на Україні.

V.

- “Ні вже — каже — добрі люди,
 Не так воно буде,
 195 Отак хіба!” Максим каже:
 “Які з мене люди

У наймита́х! Піду́, ка́же,
Неха́й — ка́же — вдо́вин син
Та не ста́не під арши́н,
200 А я ста́ну.

Із прийо́му
Верну́вся додо́му,
До ма́тері вдовиче́нько;
А Ма́ксім з прийо́му
205 Пішо́в собі у москалі,
Помо́лившись Бо́гу.
Мені полегша́ло, — а з чо́го,
З чо́го полегша́ло мені?
З то́го, що во́рога не ста́ло...
210 Яко́го ж во́рога, мій Бо́же!
Моя́ пекельна́ душа́
Кого́ боя́лася? Ма́ксіма!
Ні, не Ма́ксіма, а кого́сь,
Кого́сь боя́лася прокля́та:
215 Луципе́рові служі́ла
Та його́ й страши́лась!...

VI.

Через год ото́ й Вели́ка
Зима́ наступі́ла;
До Зелено́ї неді́лі
220 В байра́ках бі́лили
Сніги́ білі; тоді́ ж ото́
І Оча́ков бра́ли
Москалі́, а Запоро́жжя
Пе́рше зруйнува́ли.
225 Розбрело́ся товари́ство...
А що́ то за лю́ди
Бу́ли ті́ї запоро́жці!
Не бу́ло й не бу́де
Таки́х люде́й!
230 Під Оча́ков
Погна́ли Ма́ксіма;
Там то́ його́ скалі́чено,
Та й на Укра́їну
Пове́рнено з одста́вкою.
235 Ба́чиш, пра́ву но́гу,
Чи те́ лі́ву, підстре́лено...
Мені́ не до то́го
Бу́ло тоді́: зно́ву лю́та

- Гáдина впи́лася
240 В са́ме се́рце, круго́м йо́го
Три́чі обвилáся,
Як той і́род. Що́ тут робі́ть?
Не дам собі́ ра́ди;
А Макси́мові криво́му
245 Нічо́го не ва́дить:
Шкандиба́є на ми́лиці
І га́дки не ма́є;
А в неді́леньку свята́ю
Мунді́р надіва́є,
250 І меда́ль і хрест приче́пить
І заплéте ко́су
Та ще й бо́рошном посі́пле.
Я не зна́ю й до́сі,
На що́ вонó москалі́ ті
255 Ко́си запліта́ли,
Мов дівча́та? . . . Так, свята́е
Бо́рошно псува́ли, —
Бі́льш нічо́го. Я ду́маю,
На і́грашку.
260 Ото́ж бу́ло, мов генерáл,
Макси́м санові́то
Прибере́ться у неді́лю
Та й пошкандиба́є
У храм Бо́жий; на кри́лосі
265 Ста́не та й співа́є
З дяко́м собі́, та во́зьме
Та ще й прочита́є
Апо́стола. У моска́лях
[Ві́вчився чита́ти].
270 Ота́кий то був непéвний
Макси́м ото́й, бра́те.
Свя́тий муж на сві́ті
Був Макси́м той. Мені́ ж, си́ну,
Бу́ло б не роді́тись на сві́т Бо́жий!
275 Таке́е то створи́в я, кля́тий!
Цьо́го б бу́ло, мій го́лубе,
Не тре́ба б писа́ти;
Бо се́ стра́шне. . . стра́шне, си́ну!
У пе́клі твóрится
280 Не таке́е. . .

VII

Так ти кажеш,
 Що бачив криницю
 Москалеву? Що ще й досі
 Беруть з неї воду?
 285 І хрест, кажеш, коло шляху
 І досі Господній
 Стоїть собі на роздоллі?...
 А не розказали
 Тобі люди там нічого?...
 290 Вже повимірали,
 Тії люди, мої свідки,
 Праведнії люди;
 А я й досі караюся
 І каратись буду
 295 По вік-віки; бо сказано —
 Проклятий Богом і людьмі...

Ось послухай,
 Доводить до чого
 Сатанá той душу нашу:
 300 Як не схаменється
 Та до Бога не вернеться,
 То так і взоп'ється
 Пазурами в твою душу.
 Ось слухай же, сїну,
 305 Про Максїма праведного:
 Було, не спочїне
 Нїколи він, а в недїлю,
 Абó в якé свято,
 Берé святий псалтїр в рúки
 310 Та й іде читати
 У садóчок (у садóчку
 Там у холодóчку
 Катерїну поховáли).
 Отó ж у садóчку
 315 За упокóй душі її
 Псалтїр прочитáє;
 Пóтім собі тихесенько —
 Тїхо заспївáє
 "Со святїми", — та й заплаче
 320 А пóтім пом'яне
 "О здравїї" тещу з сїном
 І веселїм стáне.

“Все од Бóга” — ска́же собі:
“Тре́ба вік дожи́ти!”
325 Отакий то муж пра́ведний
Був він на сім світі.
А у будень, то він тобі
Не посі́дить в ха́ті, —
Все нішпорить по подві́р'ю:
330 “Тре́ба робо́тати!”
Було́ ска́же по-моско́вській:
“А то, ле́жа в ха́ті,
Ще опу́хнеш”. Та взяв я́кось
За́ступ і лопáту,
335 Та й пішо́в собі у по́ле
Крини́цю копа́ти.
“Неха́й, ка́же, коли́сь лю́ди
Буду́ть во́ду пи́ти,
Та за мою́ грішну́ ду́шу
340 Го́спода моли́ти.”

Вийшов в по́ле геть од шля́ху,
У ба́лку спусти́вся,
Та й ви́копав під горо́ю
Глибо́ку крини́цю
345 (Не сам оди́н: толоко́ю
Йому́ помага́ти
Йи до́брі лю́ди прихо́дили
Крини́цю копа́ти);
І ви́ложив ця́мриною,
350 І над шля́хом в по́лі
Превисо́кий хрест поста́вив...
Зо всьо́го роздо́лля
Широ́кого було́ ви́дно;
Се, ба́чиш, для то́го,
355 Щоб зна́ть було́, що крини́ця
Єсть коло́ доро́ги,
Щоб захо́дили з крини́ці
Лю́ди во́ду пи́ти,
Та за його́ грішну́ ду́шу
360 Го́спода моли́ти.

VIII.

А тепе́р уже́ — он ба́чиш,
Дохо́дить до чо́го? —
Що я стра́тить наміряю́сь

- Максіма свято́го...
- 365 Отакé то! А за віщо?
За те, за щó Ка́їн
Убив брата праведного
У світлому раю.
-
- Чи то було́ у неділю,
370 Чи в якéе свято
(Слу́хай, си́ну, як навча́є
Сатана́ прокля́тий!)
— Ході́м, кажу́, Ула́сович,
На твою́ крини́цю
375 Подиві́тись! — Дóбре, ка́же,
Ході́мо напі́тись
Воді́ з не́ї погóжої.
Та й пішли́ обóе;
І відéрце і ві́жечки
380 Понеслі́ з собо́ю.
От прихóдим до крини́ці...
Я перш подиві́вся,
Чи глибóко. — Вла́совичу!
Ка́жу, потруді́ся
385 Воді́ доста́ть: Я не вмію.
Він і нахилі́вся,
Опуска́ючи відéрце;
А я... я за но́ги
Вхопі́в його́, та й укíнув
390 Макси́ма свято́го
У крини́цю... Отакé то
Сотворі́в я, си́ну!
Тако́го ще не творі́лось
В нас на Укра́їні,
395 Та й ніко́ли не створі́ться
На всі́м сві́ті, бра́те!...
Всю́ди лю́ди, а я оді́н —
Дия́вол прокля́тий!...

IX.

- Через тї́ждень вже ві́тягли
400 Макси́ма з крини́ці
Та тут його́ й поховáли.
Чимáлу каплі́цю
Поста́вили грома́дою,

І ту́ю крини́цю
405 Москале́вою прозва́ли...

От тобі й били́ця
Про крини́цю Москале́ву, —
Страшна́я били́ця!
А я... пішо́в у гайдама́ки,
410 Та на Сибі́рі й опини́всь
(Бо тут Сибі́р була́ коли́сь)
І пропада́ю, як соба́ка,
Як той І́уда! Помолі́сь
За ме́не Бо́гу, мій ти си́ну,
415 На тій пресла́вній Украі́ні,
На тій весе́лій сторо́ні, —
Чи не полéгшае мені́...

1857. 16. V.

Новопетровський Форт.

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ.

І. Поема 1847 року.

(Див. т. III., ст. 147—155)

Поема “Москалева криниця” цікава тим, що вона написана на одну із тих тем, які Шевченко опрацював по кілька разів усе наново. Такими були: поема “Мар’яна-Черниця”, “Наймичка” поема і повість, “Варнак” поема і повість, “Пророк”, поеми “Осика” і “Відьма” й інші. До подібних творів належить і поема “Москалева криниця”.

Вперше вона була опрацьована в 1847 році в Орській фортеці. Ця перша “Москалева криниця” складається із двох частин. Перша її частина обіймає події із життя вдови та її доньки, вдовівни Катрусі й наймита Максима, що полюбив удовівну, одружився з нею й жив щасливо. Але трапився нещасливий випадок, пожежа всього майна, що зробив Максима бідним і розбив його родинне життя, а це довело його до того, що він добровільно пішов до московського війська.

Друга частина цієї поеми починається з того моменту, коли Максим каліка на ноги повертається по війні з війська і живе у своїм селі, копає криницю за селом і вмирає біля неї. Про всі ці події, що змальовуються в поемі, розповідає авторові особа зовсім стороння щодо тих подій і осіб, і поема є ніби прикладом, притчею, на слова автора і на його думку: — “Не варт, їй-Богу, жить на світі!...” На те розповідач відповідає: — “То йди топись!” — “А жінка, діти?” — питає автор. На це питання почув автор таку відповідь:

Отó-ж то, бáчиш, не бреші!
А сядь лишéнь та напиши
Оцю́ бувáльщину... то, мóже,
Іна́ко скáжете, небóже.

Оцим діалогом починається поема з 1847 р., а далі як приклад розповідає співрозмовник про Максима і його

го долю. В кінці першої частини, в якій змальовується трагедія з майном і родиною Максима, оповідач підкреслює, що Максим не занепав на душі, а тільки

.....поду́мав, пожури́вся,
А по́тім Бо́гу помолі́вся;
Промо́вив двічі: ...Бо́же! Бо́же!
Та й більш нічо́го.

Оця лагідність душі Максима, самостійна і працьовита його вдача в часи щасливого життя, примиренність і витривалість його духа в пору тяжких життєвих невдач, жертвенність задля визволення з тяжких обставин другої людини (сина вдови), його оптимізм навіть тоді, коли в його житті вже нічого не залишилось, і тоді він думає не про себе, а про те, яку б принести користь загалові, і тоді він задумує копати криницю, — це є ті характеристичні прикмети Максимової душі, які підкреслює оповідач, як приклад для наслідування:

Такі то те́мнії діла́
Творю́ться нішко́м на сім сві́ті!
А вас письме́нних тре́ба б бі́ти,
Щоб не крича́ли: “ах! Алла́х!...
Не варт, не варт на сві́ті жи́ти!...”

І закінчується поема такою фразою:

Ота́к живі́ть, недо́уки,
То й жи́ть не ості́не!

Із тих думок оповідача ясно випливає, що поема в цілому є здоровий позитивний приклад для інтелігенції, як треба жити і не впадати даремне в розпуку. А оповідач є тільки спокійний спостерігач життя й дорадник для тих, що такої рівноваги духа не мають.

Таким чином, усі частини поеми і всі мотиви поєднуються головним її образом, однією постаттю Максима, що пов'язує їх в одну цілість, що ховає в собі зміст твору. Не нарікати і не вдаватись в тугу, а працювати й робити добро другим, які б тяжкі обставини не були.

Максим своєю життєвою вдачею репрезентує здоровий дух українського народу у протилежність до слабкої й розхлябанної душі інтелігента і цим він відбиває

подібні настрої самого Шевченка, що в той час його великого терпіння були такими важними для нього, щоб витримати в неволі і не заломитись. З цього становища духовість Максима символізує духовий ідеал і прагнення поета в тій ситуації, в якій він тоді перебував.

З цього становища можна зрозуміти, чому Шевченко цю першу свою поему не назвав “Москалева криниця” (див. пояснення, ст. 499-501). Тому тільки, що образ криниці ще не був такий важний у поемі, і не в’язався з темою її, як цілістю. Щойно тоді, коли Шевченко почав у 1857 р. цю поему опрацьовувати наново, — щойно тоді криниця набирає головного значення і стає темою нового твору і наголовком нової поеми **“Москалева криниця”**.

II. Поема 1857 року і її відмінність.

Вже відомі нам зовкільні обставини (див. ст. 75-77) в житті Шевченка, що спричинились до того, що поет по десятиох роках знову звернувся до цієї теми й до її опрацювання. Як же віднісся Шевченко до сюжету попередньої поеми й до ролі в ній постаті Максима й до образу криниці?

Коли поема 1847 р., в цілому, як ми вже знаємо, була відповіддю на ті переживання й роздумування поета, якими він тоді жив, — то в 1857 р. цих рефлексій і переживань ми вже не відчуваємо. Поетову душу захопили вже інші настрої і під впливом цих останніх поет почав komponувати нову поему. І в цій поемі головні мотиви її 1847 р. сходять на друге місце, а на перше підносяться ті, що в першій поемі грали ролю менше важну. Деякі мотиви поет зовсім опускає й заступає їх новими, що з’являються тут уперше і відіграють першу ролю.

Не на Україні, а далéко,
Аж за Ура́лом, над Єлéком
Старий недóбиток варна́к
Мені розка́зував ота́к
Про цю крини́цю моска́леву.

А в другому місці:

Після великої зими
За Катеріни за царіці
Москаль ту викопав криницю.

Цих місць у поемі 1847 р. зовсім немає; в кінці її є тільки таке місце, яке поема по автографу Кухаренка передає інакше і скорочено.

Автограф М.¹⁾ 1847 р.
Громадою при долині
Його поховали,
І долину, і криницю
На пам'ять назвали
Москалевою; на Спаса
Або Маковія
І дісі там воду святять,
І дуб зеленіє.
Хто йде, іде, не минають
Зеленого дуба:
В холодбчку посідають,
Та тихо, та любо,
П'ючи воду погожую,
Згадують Максима...

Автограф К.²⁾ 1857 р.
Через тиждень вже вітягли
Максіма з криниці,
Та тут його й поховали.
Чималу каплицю
Поставили громадою,
І тую криницю
Москалевою прозвали.
От тобі й биліця
Про ту криницю Москалеву,
Страшна́я биліця.

Із цих прикладів ми бачимо, що в поемі 1847 р. Москалевою прозивалась не тільки криниця, але й долина. А люди згадують тільки Максима. Що інше ми бачимо в другій поемі: на перше місце підноситься образ криниці, як певний вихідний пункт, з якого починається оповідання — сповідь Варнака про його життя і про вчинки.

Крім того, перетворюючи поему 1847 р., Шевченко викинув усі ті сентенції про тяжке життя і про те, що не варто жити на світі; відкидаючи їх, як уже не відповідні до його завдань тепер (1857 р.), поет мусів затушувати й той образ, що був прикладом і противагою до нездорових інтелігентських зідхань навіть своїх власних. Затушовуючи постать Максима, як символ власних переживань, поет натомість висунув інші картини й постаті, що

1) М. — Означення автографу "Захалявної книжечки", до якого ця поема була вписана.

2) К. — автограф, посланий до Я. Кухаренка.

відповідали теперішнім власним думкам та мистецьким завданням, що цікавили поета й виповнювали його душу.

Такими були образи: **Москалева криниця і Варнак** — учасник і головний герой тих подій, що, оповідаючи, розкривав перед поетом. Образ криниці в пам'яті — вихідна точка поеми, та пам'ятка в житті Варнака, яка нагадує йому всі його вчинки, як докір його сумління. А Максим, що десять літ тому назад був носієм, прикладом, як треба жити, в 1857 році стає лише зняряддям, лише тією жертвою страшної роботи головного героя поеми, Варнака.

Правда, Максим, як мистецький образ сам по собі, заховує всі ті глибокопоетичні й милі прикмети людини із золотим серцем; але ці "світлі" духові риси Максима "праведника" поет заховує тільки для того, щоб іще більше підкреслити злочини Варнака, з яких він сповідається перед автором, як антитеза Максимові. Відповідно до того змінює поет у деяких прикметах й образ Катрусі, що з невірної, зрадливої і морально занепалої жінки перетворюється у вірну дружину Максима, яка з горя після втрати всього, що вони мали, гине. Образ Варнака розробив Шевченко з того безстороннього й безіменного оповідача поеми 1847 р. Отже, Шевченко не тільки перередагував цю поему, але внутрішньо перетворив її душу і створив зовсім новий твір.

III. Внутрішня форма поеми 1847 року.

Внутрішня форма літературного твору то є той первісний образ, що ліг в основу головного образу, з якого цей останній зродився й виріс. Тим образом, що зродився й виріс у першій поемі 1847 р., є постать Максима, що грає в цій першій поемі домінуючу роль. Це образ москаля-каліки, що на милиці шкандибає додому з війська й застає вдовину хату пустою.

Вернўвся і Максїм безнўгий.

В похбді, кáже, загубїв.

.....

.....

А в недїлю áбо в свято

Мов причепуріться,
Шкандибіае на вдовіну
Пустку подивіться.
Сяде собі у садочку —
І вдову згадає
І за грішну її душу
Псалтір прочитає,
Катеріну о здріві
Тихенько пом'яне!
Утрé сльози — все од Бóга —
Її веселенький ста́не.
А в Петрівку і в Спáсівку
Не спочіне в школі, —
Берé за́ступ і лопáту
Шкандибіае в по́ле.

Оцей образ “москаля” безногого, що з війська повертається додому й застає там, замість коханої дівчини-вдовівни та її матері-вдови убогої, пустку-хату, в творчості Шевченка 1847 р. набирає певної поетичної актуальності. Вперше цей образ оспівується поетом в поезії 1847 року, написаній “у казематі” ще в Петербурзі: “Рано-вранці новобранці виходили із селá...” Там читаємо:

Мину́ли літа, а селó
Не перемінілось,
Тільки **пустка** на край селá
На́бік похилилась;
Кóло пустки на мiлиці
Москаль шкандибіае,
На садóчок позира́є,
В пустку загляда́є...
Ма́рне, бра́те! Не ви́гляне
Чорнобрiва з хáти,
Не покличе старá ма́ти
Вечéряти в хáту.
А ко́лись... Давно́ ко́лись-то!
Рушникi вже тка́лись,
І хустiна мерéжалась,
Шiвком вишивáлась:
Дума́в жи́ти, любiтися
Та Бóга хвалiти!
А довелóсь... Ні до́ кого
В сві́ті прихилiться!

В цій поезії вперше визначається образ “москаля”, що на милиці шкандибає і в пустку вдовиної хати заглядає, і він є прообразом Максима в другій половині його життя.

Але цей образ на початку вірша “Рано-вранці новобранці...” сполучується із такою картиною:

Рано-вранці новобранці
Виходили із села,
А за ними молодими
Одна дівчина пішла.
Подібала старі маї
Дбню в полі доганяти...
І догнала, привела;
Нарікала, говорила,
Поки в землю положила,
А сама в старці пішла.

Оця картина є ніби основним мотивом першої фази життя Максима, коли він іде в москалі, а також руїни вдовиного життя, в наслідок якого хата її стала пустою. В цьому вірші, як і в першій і другій поемі “Москалева криниця” виступає образ удовівни, яку любить сирота-наймит, що опісля стає московським вояком (“москалем”). Але в вірші “Рано-вранці новобранці...” цей мотив змальовується у першій стадії, в його зародженні, тоді як у першій поемі про москалеву криницю в поемі 1847 р. він розвивається далі і має свій кінець: поворот його з війська безногим калікою і трагічна смерть. Але між цим образом із вірша й образом із поєми 1847 р. є глибока генетична залежність: перший є зерно, з якого виріс у поемі 1847 р. викінчений образ Максима. Тому образ **безногого** москаля, що “на милиці шкандибає і в пустку заглядає” з вірша є прообраз, цебто **внутрішня форма** поєми 1847 р., що з нутра оформлює й викінчує постать Максима від молодих літ аж до його смерті.

Коли образ “безногого москаля” в вищенаведеній поезії “Рано-вранці...” повстає у творчості Шевченка вперше, то постать удовівни й наймита в їх коханні, цей мотив у поезії Шевченка дуже ранній і популярний: “Тополя” 1839 року, “Мар’яна-Черниця” 1841 року, “Не спалося, — а ніч як море” 1847 року, “Рано-вранці новобранці”. Але найближчий до поєми

1847 р. з морального боку образ (цебто “москаля”), — ми бачимо в поемі “Не спалося, — а ніч як море...”, а з погляду зовнішнього оформлення — в поезії “Рановранці...” Той же образ зарученої вдовівни ми подибуємо і в поезії (баладі) “Калина” (“Чого ти ходиш на могилу?”). Таким чином, образ удовівни, яку любить хлопець-сирота, “москаль” чи козак, до моменту створення першої поеми “Москалева криниця” вже набрав рис традиційних і викінчених у поезії Шевченка. Але ця популярність його в Шевченка прозраджує, що він був дуже актуальним і в його мистецькій уяві протягом усієї творчості поета. Ми його подибуємо і в поемі “Варнак” 1847 р. і в поезії “Між скалами неначе злодій” 1848 р. і в інш.

Прообразом цього мотиву є народня пісня, яку “дівчата співали” “Я чув тоді, на досвітках...” (“Москал крин.” 1847 р.). І цей народний мотив послужив для створення його Шевченком у його творах. Отже, образ удовівни із народньої традиції став тим джерелом і внутрішньою формою для поезії Шевченка. І інші мотиви, як дівчина “мандрує за москалем”, як загадкова смерть Максима, як підпал хати Максима (див. мою студію “Москалева криниця” Т. Шевченка”, “Нова Україна”, Прага, 1923 р, ч. 3, ст. 42—43) можна вважати для поеми 1847 р. вже традиційним.

Тому перша поема про москалеву криницю є мозаїчним твором із мотивів, що були вже витворені раніше. Ця поема завершує той процес творення мотивів, з яких складається поема. Тільки постать Максима в його викінченій цілості, як наймита, що жертвує себе для других, що віддає себе на службу церкві, школі і взагалі громаді, для якої копає навіть і криницю, в якій таємниче й гине, мовляв, на варті для громади, — оці риси в їх цілості є нові і вперше створені в поемі про моск. кринцю 1847 р.

Вперше в цій поемі виступає й образ криниці, громадська роля якої в Україні серед народу широко znana.

Таким чином, прекрасний образ Максима у сполиці із таємничим образом криниці, що став домінуючим у цілому сюжеті поеми, є оригінальний для поеми 1847 р. і надає їй свіжість і своєрідність у низці поем Шевченка.

IV. Внутрішня композиція поеми 1857 року

Через десять років Шевченко цю поему скомпонував наново. Орська фортеця — місце повстання першої поеми, а Новопетровський форт — останньої. Перший рік заслання поета й останній визначають моменти зродження поеми й остаточного її довершення.

Друга поема 1857 р., як і перша 1847 р., складається з тих же самих мистецьких мотивів, з такої ж кількості і навіть у такій самій послідовності розвитку дії (фабули). Отже, зверхній бік розвитку акції від моменту, коли Максим був ще наймит аж до його смерті — в обох поемах однаковий. Однаковий і спосіб оповідання: оповідач розповідає авторові, який цю розповідь запише.

Але, не зважаючи на те, що зверхні події обох поем розвиваються однаково, внутрішня комплікація мотивів кожної поеми є різна.

Коли оповідач першої поеми спокійно й об'єктивно переказує тільки те, чого він був свідком, маючи на увазі підкреслити тільки одну тенденцію — показати своєму слухачеві у протилежність до його суб'єктивних нарікань на своє життя, що воно нічого не варте, — суцільний і гармонійний образ звичайного селянина, витривалість його духа, не зважаючи ні на які життєві обставини, і почуття внутрішнього обов'язку служити другим. Тому вся перша поема є тільки прикладом, моральною притчею й антитезою до нарікань на своє життя співрозмовника. А сам оповідач є зовсім сторонньою особою щодо тих подій, які він викладає.

Не те ми бачимо в поемі 1857 р. Сторонній оповідач першої поеми перетворюється в учасника тих подій і розповідає він не тільки про Максима, але й про себе, головно про себе і про свій вчинок.

Так ти кажеш,
Що бачив криницю
Москалеву? Що ще й дόси
Беруть з неї воду?
І хрест, кажеш, коло шляху
І дόси, Господній
Стоїть собі на роздόллі?...
А не розказали
Тобі люди там нічого?

Вже повимірали
Тії люди, мої свідки,
Прáведні люди...
А я й дбсі караюся,
І карáтись б́уду,
По вік-віки, бо скáзано
Проклятий Бóгом і людьми...
Ось послухай,
Довóдить до чо́го
Сатанá той д́ушу нáшу:
Як же схаменéться
Та до Бóга не вéрнеться,
То так і взоп'éться
Пазура́ми в твою д́ушу.

В цих словах відчувається ніби сповідь Варнака із тих злочинів, за які він карається. І дійсно перед нами розгортаються картини помсти не за зло, бо Максим не зробив йому жадного зла, а тільки за те, що Максим був щасливіший духом і мав спокійне сумління.

Двічі посилав Варнак до вдовівни Катерини старостів, а, вернувшись із Дону, “втретє міркував” послати. Але, коли “причвалав” із чумаками у своє село, то попав саме на весілля Катерини, що виходила за Максима. Варнак із горя розпився і пропив не тільки своє майно, але й душу: затаїв помсту на Максима.

І дійшло до то́го,
Що я, вночі підкрáвшися,
Максімову хáту
Запáлив. Згоріла хáта...

а з нею все добро Максима і його щастя, бо “з переляку вмёрла Катері́на”. І Максим знову сирота і наймит на чужій роботі. Коли ж сина покликали до війська, Максим каже:

Які з мене люди
У наймита́х! Піду́, ка́же,
Наха́й, ка́же, вдóвин син
Та не ста́не під арші́н,
А я ста́ну.
Мені полéгшало, — а з чо́го,
З чо́го полéгшало мені?

З того, що вóрога не ста́ло...
Яко́го ж вóрога, мій Бо́же!
Моя́ пекельна́ душа́
Кого́ боя́лася? Макси́ма!
Ні, не Макси́ма, а кого́сь,
Кого́сь боя́лася прокля́та:
Люци́перові служы́ла
Та йо́го й страши́лась!...

Минуло багато років. Після війни Москви з турками вернувся Максим додому калікою. Знову він у своєму селі “шкандибає на милиці”. Коли Варнак побачив Максима в селі, він знову запалав до нього помстою. А Максим — нічого. Повний віри, доброго серця, працьовитий, помагає в школі, в церкві. “Святий муж на світі був Максим той”. Нарешті пішов він у поле “криницю копати”.

Неха́й, ка́же, ко́лись лю́ди
Буду́ть во́ду пі́ти,
Та за мою́ грішну́ ду́шу
Го́спода мо́літи.

Викопав, височезний хрест поставив, щоб далеко він показував людям у дорозі погожу воду й відпочинок. І от, оцього Максима задумав Варнак стратити. Запросив із собою в свято піти до криниці. Попросив Максима дістати води. І коли Максим нахилився над криницею, Варнак ухопив його за ноги й укинув у криницю. Люди витягнули Максима через тиждень із криниці й поховали в балці, поставили на могилі каплицю, і криницю Москалевою назвали. А оповідач пішов у гайдамаки й у Сибірі опинився Варнаком.

З цього короткого переказу поеми впливає постать Максима незмінною. Але не в постаті Максима увесь сенс поеми. Головним героєм її стає вже оповідач; той безсторонній оповідач із першої поеми в цій другій 1857 р. підноситься на головну дійову особу і займає в поемі центральне місце, підпорядковує собі всі інші мотиви твору, опановує всю композицію поеми, її сюжет.

Сама ця постать Варнака не є оригінальною в цій поемі. Подібну ми зустрічаємо в поемі Шевченка “Варнак” з 1848 р. (див. т. III. цього видання, стор. 162—165) і в повісті “Варнак” 1853 р. Але оригінальний опис події з

Максимом та участь у ній Варнака, як головного злочинця — убійника Максима. Ця постать Варнака і твори, в яких він грає головну роль, витворені були Шевченком на засланні і вийшли з того середовища, в якому поет перебував, головні в Орській фортеці. Це ж був реальний образ тієї суворой дійсности, що поета оточувала. Скорше то був символ реальної ідеї, символ грішника, що сповідається й каїться у своїх злочинах у душі легенди про великого грішника, яку розповів поет у листі до Осипова у 1856 р. (див. т. III. цього вид., ст. 83—85).

Поетична думка Шевченка тоді була переповнена своїм власним світом, своїми переживаннями, які спочивали не на сучасних йому колізіях дійсности, а на змалюванні в образах тих ідей, що спливали з його романтичного світогляду, що поривався до перебудови моральних і соціальних вартостей того життя, яке викликало в поета почуття огиди і протесту.

Революційний запал декабристів, що повстали в 1825 р. проти царського режиму, польське повстання 1830-31 рр. проти московського панування на польських землях, ідеї Кирило-Методіївського Братства 1846-47 рр., яких і Шевченко був співтворцем, ідеї Петрашевців 1848 р. і революційні рухи в тім році в Європі,—все це нагадувало поетові гайдамацькі рухи в Україні; а особиста каторга в солдатах, кайдани особистої неволі за ті високі ідеї визволення, — що були живими свідками протесту й боротьби самого поета проти тієї неволі, яка скувала колишне вільне життя українського народу, — все це відбилось у романтичній душі поета шуканням вільної духом людини, що пережила глибокий конфлікт із тією дійсністю і залишилась духово чистою (див. поему і повість Шевченка “Варнак”). І тому не дивниця, що поет воскрешає у своїй поетичній уяві образи й картини з європейської літератури, що гармоніювали з його духовими прагненнями.

Тоді була популярна в Європі так зв. **розбійницька** література, своєрідна “коліївщина”, гайдамаччина в Європі: “Die Reuber” (“Розбійники”) Шіллера, “Гаур”, “Корсар” і інш. Байрона, “Брати розбійники” і “Дубровський” Пушкіна, “Повість без названія” Лермонтова, “Коліївщина” в польській літературі (див. т. I. цього

вид., ст. 239—240 і інш.). Отже, “Варнак” Шевченка є той образ, що повстав у наслідок європейської літературної традиції, що виплекала цей образ, закінчивши його образом Жана Вальжана в повісті В. Гюго “Les misérables” 1862 р., де письменник підносить цей образ каторжника на найвищий ідеал переродженої людини.

І от, в атмосфері цієї традиції й особистих глибоких роздумувань komponує Шевченко 1857 р. свою другу поему “Москалева криниця”. До цієї останньої бере Шевченко з першої поеми 1847 р., як основу, фон, усі мотиви й образ Максима з усіма прикметами високоморальної і святої людини. На цім фоні розмальовує поет свій давніший образ “Варнака”, як головну постать поеми, а Максима — жертвою його злочину. І цей Варнак, що сповідається перед автором із своїх злочинів і каїться, повстає в новому поетичному освітленні; **оповідач із першої поеми у сполучі із Варнаком поеми цієї самої назви 1848 р. стає внутрішньою формою Варнака в поемі 1857 р.** Це те оригінальне, що виявив Шевченко в цій другій поемі.

Що кермувало поетом, що він цих два образи: Варнака й Максима в цій поемі “Москалева криниця” поставив поруч у їх трагічних взаєминах? На це питання дає відповідь одне місце із повісті “Варнак” 1853 р. Ось воно: “Я кілька разів спокушувався (розповідає Варнак) відвідати панну Магдалену, і всякий раз роздумував: мені соромно, мені страшно було її бачити! **Так боїться диявол зустрінути чистого янгола**”.

Оцю зустріч диявола з янголом здійснює поет у цій другій поемі “Москалева криниця”. Справді, Шевченко інакше не називає Максима в поемі, як “Максим праведний” (2 рази), “Максим святий” (2 рази). А Варнак себе і свою душу не інакше характеризує, як “моя пекельная душа... люциперові служила...” або: “ а я, мов проклятий, мов Іуда одринутий і людьми, і Богом, тиняюся, ховаюся...” або він, як той “Каїн, що вбив брата праведного у світлому раю”. Нарешті, такими словами сам себе визначає Варнак, втопивши Максима в криниці:

.....Отакé то
Сотворів я, сýну!
Такóго ще не творилось

В нас на Україні,
Та й ніколи не створиться
На всім світі, брате!...
Вскіди люди, а я один —
Диявол проклятий!...

Цей образ Шевченкового Варнака-диявола є повним антиподом “Максима праведного” і “святого”. А сполучка їх ув одному творі другої поеми “Москалева криниця” підіймає їх до поетичних символів народньої легенди про “Правду і Кривду”, що в дуалістичнім противенстві своїм вбрала в себе всю дуалістичну філософію українського народу і його світогляду про добро і зло в світі. А роля криниці, як місце злочину Варнака, могла бути нав'яна однією азійською легендою, яку напевно чув наш поет у місці свого заслання. Такою легендою могла бути та, що замандрувала із азійського Бенгалю. Вона розповідає, як одного разу син вояка почав дєкоряти царевичеві, що він усе робить тільки добро людям. “Я волю чинити їм зло” — додав він. Царевич, почувши це, не сказав нічого. Та коли вони дійшли до криниці, й царевич, терплячи спрагу, попросив свого товариша, щоб він спустив його на мотузї у криницю напитись води, той спустив його, але не витягнув нагору, а там у криниці й покинув, відійшови геть. (Див. І. Франко “Пісня про Правду і Кривду” Зап. НТШ, т. LXX).

Або подібна арабська легенда з “Тисячі й одної ночі”: Добродушний і зрадливий мандрують. Добродушний, коли вони дійшли до криниці, просить спустити його у криницю. Зрадливий опускає Добродушного й перерізує шнур, і той у криниці топиться. Так образ криниці, як місце злочину в поемі, окутується у своїй реальній основі легендарною тематикою і стає вихідним пунктом цієї другої поеми “Москалева криниця” і її темою.

V. Ідеї творчої синтези поета.

Внутрішнє компонування цих двох окремих поем (1847 і 1857 рр.) повстало із певних творчих задумів Шевченка, із тих його ідеологічних морально-соціальних роздумвань.

1. Відчуваючи велику кривду, що падала в соціальному українському житті головно на наймита і ставала у тому ладі великою перешкодою до його особистого щастя, Шевченко, переживши це й на собі, глибоко страждав від цієї кривди, і вона хвилювала його сумління і його поетичне чуття від найраніших моментів його творчості. Рівночасно відчував Шевченко й тяжке життя бідної безпорадної вдови й її вродливої доньки, за яку в біді не було кому вступитись і захистити від різних панських небезпек, що чигали на її честь. Оці образи й різні життєві кривди від перших моментів творчості Шевченка хвилювали його вразливу душу.

Ті найтрагічніші моменти дійсності оспівав у своїх піснях сам український народ, поставивши наймита й удовівну поруч у взаєминах їхнього кохання. Шевченко продовжив цю народню традицію і змалював ці трагічні статті в їхнім побуті, піднісши до мистецьких постатей, що стали найулюбленішими символами поетових роздумувань і творчих задумів. Так повсталала найрізноманітніша низка пісень, балад, поем і повістей Шевченка, серед яких ми маємо й першу поему про москалеву криницю 1847 р.

2. У 1857 р. цю побутову життєву і поетичну спадщину про наймита і вдовівну з українського побуту оповив поет романтичною легендою про великого грішника ("Варнак", поема 1848 р. і повість 1853 р.) і легендою про Правду і Кривду на основі західно-європейської романтичної традиції першої половини XIX ст., в якій демонічний образ сильної людини тішився великою популярністю. І поет із першої поеми бере образ Максима зо всіма властивостями його вдачі й подіями життя і сполучує із образом Варнака. Але з останнього скидає Шевченко авреолою благородного борця проти насильства і творить із нього злочинця і спричинника всіх нещасть в житті Максима і його смерті.

Таким чином, Шевченко змальовує в поемі 1857 р. два протилежних характери людини: злочинця Варнака і праведника Максима і підносить їх у такому антитетичнім зіставленні до символів абсолютного добра й абсолютного зла, як теза й антитеза, як добро і зло в їх абсолютній вартості. Така концепція в ідеї поеми витворилася в душі українського народнього світогляду, що так

яскраво виложений був у народній легенді і псалмі про Правду і Кривду, що так глибоко проникла в українське релігійне і моральне життя. Так зумів поєднати Шевченко у другій поемі абстрактні символи народньої віри з реальним побутом і в такий мистецький спосіб подати ідею поеми.

І в майстернім оформленні цієї ідеї ховається мистецька й ідеологічна вага поеми й її літературне значення.

Н Е О Ф І Т И (поема).

Т. Шевченко 8 грудня 1857 р. вперше записав до свого Щоденника: “Впродовж цих чотирьох днів писав поему, назви якої ще не придумав. Здається я назву її: “Неофіти або перші християни”. Добре було б, якби не одурив мене Щепкін. Я йому присвячую цей твір, і мені страх як би хотілось йому прочитати та почути його справедливі дружні завваги.”

З цих слів поета випливає, що поема ця була написана протягом 5—8 грудня 1857 р. і пішла у світ таки з назвою “Неофіти”. 4 січня 1858 р. пише Шевченко П. Кулішеві: “Тепер посилаю тобі з оцим добрим чоловіком, з Овсянніковим, свої “Неофіти”. Ще не добре викінчені. Переписні їх гарненько і пошли старому Щепкіну”. А в Щоденнику того самого дня записує поет: “Кулішеві з листом послав свої “Неофіти”. Цікаво мені знати його думку про цей мій новий твір”.

П. Куліш, отримавши від Шевченка листа й поему, 20 січня відписує йому: “Твої “Неофіти”, Брате Тарасе, гарна штука, да не для друку... Не тільки друковать сю вещь рано, да позволь мені, брате, не посилать і Щепкіну, бо він з нею всюди носитиметься, і піде про тебе така чутка, що притьмом не слід пускать тебе у столицю. Тут же саме се діло наклонулось” (щоб пустити Шевченка до Петербургу — Л.Б.).

З цього Кулішевого листа можна зрозуміти, що Куліш, думаючи, що Шевченко прислав через його руки поему до друку, відписує Шевченкові і пояснює йому про ту небезпеку для нього, коли б вона була надрукована. Шевченко на те пише Кулішеві: “Який там тобі нечистий казав, що я приготував свої “Неофіти” для друку? І гадки, і думки не було. Я послав їх тобі тільки прочитать, щоб ти бачив, що я тут не склавши руки сижучу.” А про Щепкіна, якому Куліш не радив посилати, щоб він не розголосив усюди про цю поему і щоб про неї не довідалася московська поліція, Шевченко пише: “І старий Щепкін не такий, щоб він там возився по Москві з ними (з “Неофітами” — Л. Б.), як з писаною торбою. І ти оддай гарненько переписать їх і пошли старому, бо він уже знає, що “Неофіти” в твоїх руках. Овсяннікова не

дожидай. Незабаром поїде із Пітера (із Петербургу — Л.Б.) в Нижній приятель мій, Шрейдерс, то ти і передай йому, а він передасть моему старому друзяці. Отак зроби.”

Ми розуміємо, чому Шевченко настоює, щоб одну копію поеми “Неофіти” переслати М. Щепкіну. Цю поему присвятив поет своєму “старому друзяці” на спомин про 24 грудня 1857 р. Це день першої по заслання зустрічі Шевченка із Щепкіним. Це перше. А друге — поема була написана ще за два тижні до приїзду Щепкіна до Нижнього, і поет міг похвалитись перед другом нею, а навіть показати йому а, може, і прочитати. І Куліш мусів на домагання поета погодитись. Першого лютого 1858 р. відписує Куліш: “Неофіти пошлемо по словесі твоему, аби тільки той Шрейдерс завітав до нас у друкарню. Перешлемо й тобі екземпляр, щоб ти бачив, що воно таке — добра редакція.”

Шевченко, видно, був задоволений своєю поемою, хоч і вважав, що вона ще не викінчена. Це видно з того, що поет про написання цієї поеми повідомляв і інших осіб. Так 21 січня 1858 р. пише поет М. Лазаревському: “Возьми у Куліша та прочитай мої “Неофіти”. Вони ще не викінчені.” Поет пише про “Неофіти” й Я. Кухаренкові: “Скомпонував ще тут з нудьги одну штуку, поему “Неофіти”, ніби то із римської історії. Але вона ще не вироблена, тим і не посилаю. Як викінчу, то пришлю”. Шевченко повідомив 17 січня т. р. і Щепкіна: “Незабаром получиш ти од Куліша мої “Неофіти”. Тільки се така штука, що дрюковать її тепер не можна, а колись згодом. Її ще треба доробить”. А 3 лютого т. р. питає поет Щепкіна: “Чи прислав Куліш тобі мої “Неофіти”?”

З того листування поета впливає три головних проблеми: перша, поет дивився на поему цю, як на твір ще невикінчений і він має над нею ще працювати, щоб її, як він пише, “доробить”; друга, чи поет її дійсно викінчив, як він думав це зробити? і третя, ця поема по змісту **“ніби то з римської історії”**, цебто — назверх так виглядає, що вона з римської історії, а в дійсності римською історією фактична дійсність тільки замаскована; коли так, то яку фактичну дійсність мав на увазі Шевченко, коли цю поему компонував?

НЕОФІТИ.

(Поема.)

Сія глаголет Господь: сохраните суд
и сотворите правду, приближбося
спасеніє мое прийти, и милость моя
отвриется.

(Исаія 56 гл. I.)

М. С. ЩЕПКИНУ.

(на пам'ять 24 декабря 1857 року)

Возлюбленнику муз і грацій!
Ждучй тебе, я тихо плачу
І думу скорбную мою
Твоїй душі передаю.
5 Привітай же благодушне
Мою сиротину,
Наш великий чудотворче,
Мій друже єдиний!
Привітаєш: убогая,
10 Сірая з тобою
Перепливі вонá Лету, —
І огнем-сльозою
Упадé колись на зéмлю
І прйтчею стане
15 Розпинáтелям народнім,
Грядúщим тиранам.

Давно вже я сижú в неволі,
Ненáче злódий взаперті,
На шлях дивлюся та на поле,
20 Та на ворóну на хресті
На кладовищі; більш нічого
З тюрмі не відно; слава Бóгу
Й за те, що бáчу, що живúть,
І Бóгу моляться, і мрутъ
25 Хрищéні лóди. Хрест висóкий

На кладовіщі, трóхи збóку,
 Златомальований, стоїть.
 Невбóгий, ма́бусть, хтось лежить!...
 І намальовано: розп'ятий
 30 За нас Син Бóжий на хресті,
 Спасібі сірота́м бага́тим,
 Що хрест поста́вили; і я —
 Така́я до́ленька моя́! —
 Сижú собі та все дивлю́ся
 35 На хрест висóкий із тюрмі...
 Дивлю́сь, дивлю́ся, помолю́ся —
 І го́ре-го́ренько мо́е,
 Мов нагодóвана дити́на,
 Заті́хне трóхи... і тюрма́
 40 Нена́че ші́ршає; співа́є
 І пла́че се́рце, ожива́є,
 І в тебе, Бо́же, і в святи́х
 Та пра́ведних Твої́х пита́є:
 Що він зробі́в їм — той святи́й,
 45 Той Назоре́й, той Син еди́ний
 Богом избра́нної Марі́ї —
 Що він зробі́в їм? І за що́
 Йо́го свято́го мордува́ли,
 Во́зи кова́ли,
 50 І главу́ Йо́го честну́ю
 Те́рном уві́нчали;
 І вівели з злоді́ями
 На Голго́фу-го́ру
 І повісили між ні́ми?
 55 За що́? — Не гово́рить
 Ні сам святи́й Верхотво́рець,
 Ні Йо́го святи́ї
 Помо́щники, побóрники,
 Кастрáти ні́мі!
 60 Чи не за те, що́ й ми тепе́р,
 (Сам себе́ пита́ю)
 Отакі́ми злоді́ями
 Тюрми начиня́ем.
 Як і Син ото́й Марі́ї?
 65 Ми не розпина́ем,
 Як ті лю́ті фари́сеї,
 На хресті живо́го
 Пра́ведного чоло́віка;
 Ми мо́лимось Бо́гу,

- 70 І на храмах Його чесний
Хрест златокований
Поставили, — та й молимося,
Та б'ємо поклони.
А ті були фараони...
- 75 Кесарі... то погань!
Погань люта, без Бога;
Сказано дракони!
А Назорей милосердий
Назвав їх братами:
- 80 За те й повісили Його,
Неначе злодія... Не знаю,
Для чого, справді, ми читаєм
Святую заповідь Його!
Чесну кров Його п'ємо,
- 85 Мов у шинкарки меду чарку...
О, суєслови!... На жидях?...
Не на жидях, на нас лукавих,
На дітях наших препоганих
Свята кров Його!... Каті!
- 90 Собаки без очей, скажені,
Ми і не бачим, бо земні
Б'ємо поклони. За хрести
Ховаємось од сатані.
А ми Його благаємо
- 95 І просимо зтиха
Супостатам християнам
То чумі, то ліха,
То всякого безголов'я,
І все по закону...
- 100 А бодай вас!... Та цур же вам,
Новим фараонам
І кесарям людоїдам!
Перелечу в літа,
У те незгірше время оно,
- 105 Як той мерзенний Рим з Нероном
В паскудних оргіях конав;
А новий день із тьми-юдолі,
На Колізей і Капітолій
Уже світів, уже сів.
- 110 Уже огненні язики
Із краю в край, по всій землі
Святее слово пронесли.
І нікли гордії владіки

Перед святим Його хрестом.
115 Так думаю во время оно,
Перелетить і стоном-дзвоним
І трубним гласом розказать,
Як Бог поміже, про святую,
Про ту матір молодую
120 І християнку. Про царя,
Чи тее... про кесаря...

Благословенная в женах
Святая праведная Мати
Святого Сина на землі!
125 Не дай в неволі пропадати,
Летучі літа марно тратить,
Скорблящих радосте, пошли! ---
Пошли мені святее слово,
Святої правди голос новий;
130 І голос розумом святим
І оживі і просвіті!
І розкажу я людям горе,
Як тая мати ріки — море
Сльози святої пролила,
135 Так, як і Ти, — і прийняла
В живу душу світ незримий
Твого розп'ятого Сина...
Ти, Матір правди на землі,
Ти слёзи матері до краю,
140 До краю вилила! Ридаю,
Молю ридючи: пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
145 Щоб людям серце розтопило
І по Україні пронеслось,
І на Україні світілось
Те слово чистее, кадило
Чистішій істини.

I

150 Не в нашім краї, Богу милім,
Не за гетьманів і царів,
А в Римській ідольській землі

- Се беззаконіє творилось:
 Либонь за Деція-Царя,
 155 Чи за Нерона-сподаря,
 Сказать запевне не зумію,
 Нехай за Нерона... Россії
 Тоді на світі не було,
 Як у Італії росло
 160 Малє дівчá; і красотою —
 Святою, чистою красою —
 Як тая лілія цвіло.
 Дивилася на його мáти
 І молоділа, і дівчáти
 165 Людєй шукáла і знайшла;
 Та помолівшись Гіменєю
 В своїм веселім гінекєю
 В чужій веселій одвелá.
 Незабаром зробилась мáти
 170 Із доброго того дівчáти:
 Дитину-сина привелá;
 Молілася своїм пенáтам
 І в Капітолій принесла
 Немáлі жéртви. І благáла
 175 Капітолійський весь синкліт,
 Щоб пєрвенця її вітали
 Святїї ідоли. Горить
 І день і ніч перед пенáтом
 Святїй огонь; радіє мáти
 180 В Алкіда пєрвенець її ростє...
 Лицяються гетєри,
 І перед образом Венєри
 Лампáди світять.

II

- Тоді вже сходила зоря
 185 Над Віфлеємом: правди слóво —
 Святої правди і любóви —
 Зоря всесвітня зійшла,
 І мир, і радість принесла
 На зємлю людям. Фарисєї
 190 І вся мерзєнна Іудєя
 Заворушилася, заревлá,
 Ненáче гáдина в болóті,
 І Сїна Бóжого во плóті

- На тій Голгофі розп'яла
195 Межи злодіями; і спали
Упівшись кр'овію каті, —
Твоєю кр'овію!... А Ти
Возстав од гр'обу. Слово встало —
І слово правди понесли
200 По всій невольничій землі
Твої апостоли святії.

III

- Тоді ж отó, той син Алкід,
Та ще й гет'ери молодії,
Та козлонógий п'яний дід
205 Над сáмим Аппієвим шляхом
У гаї гáрно роздяглись,
Вина́ свято́го напилісь,
Та й поклоня́лися При́япу,
Аж гульк!... Старій Святій Петро́,
210 Іду́чи в Рим благові́стити,
Зайшо́в у гай води́ напі́тись
І одпочі́ти. — “Бла́го вам!”
Сказа́в апо́стол утомле́нний,
І о́ргію благослови́в.
215 І тихим, до́брим, крótким сло́вом
Благові́стив їм сло́во но́ве,
Любо́в і крótость, і до́бро —
До́бро найкраще́е на сві́ті —
То братолю́біє... І діти,
220 І козлонógий сівий Пан,
І син Алкід твій, і гет'ери —
Всі, всі упáли до землі́
Перед Петро́м, і повелі́
До се́бе в те́рми на вече́рю
225 Того́ апо́стола.

IV

- І в те́рмах о́ргія; горя́ть
Черто́ги пурпу́ром і зла́том
Куря́ться а́мфори; дівча́та
Трохи́ не го́лії, не вря́д
230 Перед Кіпрідо́ю сто́ять,
І гі́мн співа́ють. Угото́ван

- Весéлий пир і полягли
 На лóжах гóсті... рéгіт, гóмін!...
 Гетэри гóстя привелі
 235 Сивоборóдного, — і зно́ву
 Из уст апóстола свято́го
 Єлéем слóво потекло́, —
 І стіхла о́ргія... а жри́ця,
 Кіпріди — о́ргії царі́ця,
 240 Поні́кла ра́достним чо́лом
 Перед апóстолом і вста́ла,
 І всі за не́ю повставáли,
 І за апóстолом пішли́
 У катако́мби. І єди́ний
 245 За тим апóстолом свя́тїм
 Твій син Алкід пішо́в за німи,
 А ти весéла вийшла з ха́ти
 На шлях із га́ю вигляда́ти
 Свого єди́ного. Нема́!
 250 Ужé й не бу́де!... І сама́,
 Сама́ помóлишся пенáтам,
 Сама́ вечéрять сядеш в ха́ті,
 Ні, не вечéрять, а ридáть,
 Себе́ і до́лю проклинáть,
 255 І сівіть кленучі́. І — го́ре!
 Умреш есі́ на самоті́,
 Мов прокаже́нна!

V

- На хресті́
- Стремгла́в повісили старóго
 260 Того́ апóстола Петра́;
 А це́рков всю у Сіраку́зи,
 В подзе́мнії стра́шнії ўзи
 В кайда́нах одвезлі́. І син —
 Тво́я єди́ная диті́на,
 265 Тво́я любóв, тво́я єди́на,
 Єди́на ра́дость на землі́ —
 Гни́є в невóлі. І не зна́єш,
 Де він конáє-пропада́є!
 Ідеш шука́ть його́ в Сибі́р,
 270 Чи тée... в Скіфо́ю... І ти...
 І чи одна́ ти?... Бóжа Ма́ти!
 І заступі́ вас і укрий!...

Немá сiм'ї, немає хáти,
 Немáє брáта, нi сестрi,
 275 Щоб незаплáканi ходiли,
 Не катувáлися в тюрмi,
 Абó в далекiй сторони,
 В бритáнських гáльських легiбнах
 Не муштрувáлися!... О, Нерóне!
 280 Нерóне лiутий! Бóжий суд
 Правдiвий нáглий серед шляху
 Тебé осудить; припливуть
 I прилетять зо всьóго свiту
 Святiї мученики — дiти
 285 Святóї вóли; круг одрá,
 Круг смертного твого повстануть
 В кайдáнах — i... тебé простять:
 Вони братi i християни,
 А ти собáка, людоiд,
 290 Деспóт скажéний!...

VI

Аж кишить
 Невóльника у Сiракúзах
 В льохáх i тюрмах; а Медúза
 В шинкú з старцями п'яна спить...
 295 От-óт прокинеться, — i пóтом
 I крóв'ю вáшою, деспóти,
 Похмiлля спрáвить. Скрiзь шукáла
 Дитiну мáти: не знайшла —
 I в Сiракúзи поплила,
 300 Та там ужé йогó в кайдáнах
 Найшла сердéшня в тюрмi.
 Не допустили й подивiтись!
 I мýсила вона сидiти
 Коло острóгу ждaть i ждaть,
 305 Як Бóга з нéба виглядáть
 Свойóго сiна, аж пóки то
 Йогó в кайдáнах поженуть
 Бульвáр мeстi. — А в Рiмi свáто,
 Велике свáто! Тиск нарóду,
 310 Зо всьóго цáрства воевóди,
 Преторiяни i сенáт,
 Жерци i лiктори стоять
 Круг Капiтóлiя — i хóром

- Співаяють гімн і курять дим.
315 І в Капітолій із собора
Іде сам Кесар; перед ним
Із бронзи литуу статуу
Самого Кесаря несуть.

VII

- Непевне відумали свято
320 Патріції-аристократи
І мудрий кесарів сенат.
Воні, бач, Кесаря хвалили
На всі лади, що аж остило
Самім їм дурням вихвалять.
325 Так щоб вже разом доконать,
Воні на раді й присудили,
Щоб просто Кесаря назвять
Самім Юпітером — та й годі...
І написали воеводам
330 По всьому царству: так і так,
Що Кесар — бог, ще більш од бога,
І сказано було ковать
Із бронзи Кесаря; до того
Так нотабене додали,
335 Що миловать Юпітер буде;
Щоб всі молилися; і люди
Неначе в ірїй потягли
У Рим на прощу. Приплила
Із Сіракуз й моя небога,
340 Благати Кесаря і бога.
І чи одна вона? Мій Боже!
Прийшло їх тисячі в сльозах,
Прийшло здалека!...
Горе з вами!
345 Кого благати ви прийшли?
Кому ви сльози принесли?
Кому ви принесли з сльозами
Свою надію? Горе з вами!
Кого благаете, благії!
350 О, нерозумнії сліпії!
Чи ж камінь милує кого?
Моліть Бóгові святому,
Моліть правді на землі,
А більше на землі нікому

355 Не поклоніться.
Все брехня: царі, попій!...

VIII.

Перед Нероном,
Перед Юпітером новім,
Молілись вчора всі сенатори
360 І всі патріції, — і вчора
Лилася ббжа благодать:
Кому чи чїном, чи грошіма,
Кому в аренду — Палестїну.
Байстрітам — Пóчеп, а кому
365 Самі благоволили дати
Свою підложницю в супруги,
Хоч і підтоптану — нічого:
Абі з-під Кесаря. А в кого
Сестру благоволили взяти
370 У свій гарем, і се нічого:
На те він бог, а ми під бога
Себе повинні підкладать,
Не тільки сестер...
Преторїїни помолілись —
375 Преторїїнам дав указ,
Щоб все, що хочуть, те й робили,
А ми помилуємо вас.
І ви плебей-гречкосїї,
І ви молилися — та вас
380 Ніхто не милує! не вмюють
Вас і помилувать гарзд!

IX

На третій день уже пустїли
Молїтися за христїян.
І ти приходила, молилась,
385 І милосердий їстукан
Звелів везти із Сїракузів
У Рим в кайданах христїян.
І рада ти, і весела,
Кесареві знову
390 Помолїлась. А Юпітер,
Твій Юпітер новий,
Ось побач якее свято

- Бúде завдавати
 В Колізеї. А тим часом
 395 Іди зустрічати
 Свóго сина, та не дúже
 Радій лиш, небóго:
 Ще не знаєш ти новóго
 Ласкавóго бóга! —
 400 А покищо з матеря́ми
 І ти, моя ма́ти
 Іди́ сина зустрічати,
 Святи́х привітати
 На бе́резі. І пішла ти,
 405 Тро́хи не співа́єш,
 Та Ке́саря-Юпі́тера
 Хва́лиш-вихваля́єш:
 “От Юпі́тер, так Юпі́тер!
 Не жаль і назва́ти
 410 Юпі́тером... А я дурна́
 Ході́ла блага́ти
 У Ае́іни Юпі́тера...
 Дурна́, більш нічо́го!”
 І ни́щечком помолі́лась
 415 Ке́сареві-бóгу,
 Та й пішла по-над боло́том,
 На Ти́бр погляда́є...
 А по Ти́бру, із-за га́ю
 Ба́рка вплива́є,
 420 Чи гале́ра. На гале́рі
 Везу́ть твого́ сина
 З христия́нами в кайдана́х;
 А тво́я дити́на
 Ще й до щóгли прико́вана: —
 425 Не нео́фіт но́вий
 Твій е́диний, а апо́стол
 Вели́кого сло́ва,
 Сло́ва істи́ни!... Чи чу́єш?
 У пу́тах співа́є
 430 Твій му́ченик:

 “Псалóм но́вий Господе́ві
 І но́вую сла́ву
 Воспо́єм честни́м собóром,
 Се́рцем нелука́вим,
 435 Во псалти́рі і тимпа́ні

Воспоём благая,
Яко Бог кара неправих,
Правим помагае;
Преподобнії во славі
440 І на тихих ложах
Радуються, славословлять,
Хвалять ім'я Бóже;
І мечі в руках їх добрі,
Гóстрі обоюду,
445 На отмщєніє язїкам
І в науку лю́дям.
Окують царей несїтих
В залїзній пўта,
І їх сла́вних окóвами
450 Ручніми окрўтять;
І осўдять нечестївих
Судом своїм правим,
І во віки стáne сла́ва,
Преподобним сла́ва!”

Х

455 А ти на бєрезі стояла,
Нєна́че тє́мная скала́,
Дивїлась, слўхала, ридала́
І “алїлу́я” подала́
За матеря́ми.
460 Забрязкали тяжкі окóви
На неофі́тах; а твій си́н,
Є́диний твій апóстол нóвий,
Перехристївши́сь возгласїв:
— “Молїтєсь, бра́тія, молїтєсь
465 За ката́ лю́того! Йо́го
В свої́х молїтвах помяні́те;
Перед горді́нею ж його́,
Бра́ти мої́, не поклонїтєсь!
Молї́тва Бóгові! А він
470 Нєха́й лю́тує на землі́,
Нєха́й проро́ків побива́є
Нєха́й усі́х нас пожира́є.
Уже́ внуча́та зачали́сь;
І ви́ростуть внуча́та тї́
475 Христóві вої́ни святи́

І без огні, і без мечá
Стратегі божіі воспріянуть,
І тьми, і тисячі поганіх
Перед святіми побіжать!
480 Молітесь братія!" — Мо́лились,
Мо́лилися перед хрестом
Заку́ті в пу́та неофіти,
Мо́лились радісно... Хвалá,
Хвалá вам, ду́ші молодіі,
485 Хвалá вам лицарі святіі
Во віки-віки похвалá!

XI

І в Рим галéра приплила.
Минув і тиждень той. І Кéсар,
Постри́гши сам себе́ в Зевéса,
490 Завда́в Зевéсу юбіле́й.
Лику́е Рим. Перед кумі́ра
Везу́ть возáми ла́дон, мі́ро,
Гурта́ми го́нять христия́н,
Мов у різни́цю. І кров течé...
495 Лику́е Рим...
І гладіáтор і патрі́цій,
Обі́два п'яні. Кров і дим
Їх упо́їв; ру́їну сла́ви
Рим пропивáє, трі́зну прáвить
500 По Сципі́онах. Люту́й, люту́й.
Мерзéнний ста́рче! Розкошу́й
В своїх гарéмах! із-за мо́ря
Уже́ встаé святáя зо́ря.
Не грóмом прáведним, святі́м
505 Тебе́ уб'ю́ть: но́же́м тупі́м
Тебе́ зарі́жуть, мов соба́ку,
Уб'ю́ть обухом...

XII

Дру́гий день
Ревé арéна; на арéні
510 Ліді́йський золоті́й пісо́к
Покрив́ся пурпуром черво́ним,
В болóті крóви замі́сивсь;
А Сіраку́зьких Назорéїв

- Ще не було у Колізеї.
 515 На третій день і їх в кайданах
 Сторожа з голими мечами
 Гуртом в різницю привелá.
 Арéна звірем заревлá:
 Апóстол син твій на арéну
 520 Псалóм співаючи ступів, —
 І п'яний Кéсар, мов скажéний,
 Зареготáвсь. І леопáрд
 Із ями вискочив, на сцéну
 Ступів, зирну́в, — і полилáсь
 525 Святáя кров. По Колізею
 Ненáче грóмом пронеслáсь
 І стíхла б́уря... Де ж булá,
 Де ти сховáлась? Чом на йóго,
 На Кéсаря свогó святóго,
 530 Не ќинулась? — Бо стерегли́, —
 Кругóм в три лáви обступіли
 Зевéса ліктори; за ним,
 Твоім Юпі́тером святім,
 Залі́зну бра́му зачиніли.
 535 А ти остáлася однá,
 Однá-однісінька надвóрі...
 І що ти зможеш?... “Гóре! гóре!
 О гóре лю́теє моé!
 Моя ти дóленько! Без йóго
 540 Що я робі́тиму? До кóго
 Я прихилю́ся?”... І небóга
 Кругóм зирну́ла, і о мур,
 О мур стáрою голово́ю
 Удáрилась, і тру́пом пáла
 545 Під са́му бра́му...

XIII

- З позóрища увéчері,
 У термі сховáвся
 Святій Кéсар з лікторáми.
 Колізе́й остáвся
 550 Без Кéсаря і без римля́н,
 І ніби запла́кав
 Одино́кий серед Р́иму:
 Мов горá чорні́е
 Серец по́ля ширóкого.

- 555 Тіхо-тіхо віє
Із Альба́но, із-за гаю
Вітер понад Рі́мом;
А над чо́рним Колізе́єм,
Ніби із-за діму
- 560 Сходить місяць...
І мир первозданний
Одпочів на лоні но́чі;
Тільки, мій Ада́ме.
Твої ча́да престу́пніі,
- 565 Ми не спочива́єм.
До са́мої домовіни
У про́спанім раю
Гриземо́ся, мов соба́ки,
За масла́к смердя́чий;
- 570 Та ще й Бо́га зневажа́єм.
А тебе́, ледя́чий
Наш прао́тче... Та цур тобі!

XIV

- Тро́хи одпочіла
Стара́ ма́ти недобі́та:
- 575 Живу́щую сі́лу
Сі́ла но́чі оживі́ла.
Вста́ла, поході́ла
Кругом то́го Колізе́я
Та щось шепота́ла.
- 580 Чи не Ке́саря свято́го
Нішком проклина́ла?
А мо́же й так... Ті́хо-мо́вчки
До бра́ми підкра́лась,
Послу́хала, усміхну́лась
- 585 І щось прошепта́ла —
Яке́сь сло́во... І ни́щечком
Під бра́мою сі́ла.
Опівночі бра́ма тоді
Ті́хо одчині́лась,
- 590 І на воза́х, на колісні́цях,
Із Колізе́я, із різни́ці
Святі́ї вивезли ті́ла,
І повезлі́ на Ті́бр: тілами
Святі́х убі́тих годува́ли
- 595 Для ца́рського його́ стола́

- У Тібрі рибу. Встала ма́ти,
Круго́м огляну́лась, взяла́сь
За бі́ту го́лову рука́ми
І тихо-мо́вчки за воза́ми
- 600 Марбо́ю чо́рною пішла́
На Тібр. Скіѳи сіроо́кі,
Пого́ничі, рабів рабі́,
Поду́мали: сестра́ Моро́ка
Із пе́кла вийшла провожа́ть
- 605 У пе́кло рі́млян. Поски́дали
У во́ду тру́пи та й наза́д
З воза́ми Скіѳи поверта́ли. —
А ти оста́лася одна́
На бе́резі. Диві́лась,
- 610 Як розстиля́лися, стелі́лись
Кругі́ широкі́ над ним,
Над сі́ном пра́ведним твої́м...
Диві́лась до́вго. Не оста́лось
Живо́го слі́ду на воді́,
- 615 І ти запла́кала тоді́,
Ти стра́шно-тя́жко зарида́ла
І помолі́лась в пе́рший раз
Ново́му Бо́гові, — і спас
Тебе́ розп'я́тий Син Ма́рії,
- 620 І ти слова́ Йо́го живі́ї
В живу́ю ду́шу приня́ла
І на торжі́ща і в черто́ги
Живо́го, істи́нного Бо́га
Ти сло́во пра́вди понесла́!

Кобзар Дармограй.

8 Декабря 1857.
Нижній-Новгород.

“НЕОФІТИ” ПОЕМА ШЕВЧЕНКА.

I. Спонука до написання.

Поема “Неофіти” — це перший зовсім оригінальний твір Т. Шевченка, створений ним після цілковитої семилітньої перерви від часу другого його арешту в 1850 році і заслання до Новопетровської фортеці.

“Москалева криниця” — тільки проба пера поета, заснована вже на готовім сюжеті поеми, що була створена ним у 1847 році. Т. Шевченко на цій останній перевірив себе, чи він помолодшав як поет, коли по́дув волі торкнувся його творчої душі. І відчувши, що його творчі сили до його істоти повертаються, він у Нижньому Новгороді того самого 1857 року приступає до нового оригінального твору і пише поему “Неофіти”.

Що спричинилось до написання цієї поеми? Яка зверхня спонука створила таку сприятливу атмосферу, що надхнула поета на такий визначний твір? Поема ця присвячена знаменитому акторові і приятелеві поета М. Щепкіну. Ця присвята дає мені ключ до зрозуміння цієї спонуки.

Коли Т. Шевченко мимо своєї волі опинився в Нижньому Новгороді, він 12 листопада 1857 р. вітає Щепкіна “щирими сердечними поклонами” і далі пише: “Якби то нам побачиться, якби то нам хоть часиночку подивитися один на одного, хоть годиночку поговорить з тобою, друже мій єдиний! **Я ожив би, я напоїв би своє серце твоїми тихими річями, неначе живущою водою.**”

Далі пише поет, що він радо приїхав би до нього, до Щепкіна, якби він чи хто другий мав місце осідку по дорозі до Москви або хутір який, і він приїхав би туди (до самої Москви вїзд йому був заборонений) “хоч на один день, хоч на одну годиночку! **А якого б я тобі гостинця привіз ік празнику! Уже так-що гостинець! Порадсья із своїм розумним серцем, мій друже єдиний! Та якщо можна буде побачиться нам і поколядувать на цих святках укупі, то поколядуем.**”

На цей лист Шевченка М. Щепкін у кінці листопада відповідає, що радий буде побачитись із ним і вказує на літнисько його сина за дві станції від Москви, куди б міг Шевченко приїхати. Коли ж поетові буде тяжко приїхати до нього, коли будуть якісь перешкоди, **“то чи не приїхати мені у Нижній?”**

Шевченко, одержавши таку радісну від Щепкіна вістку про його бажання самому приїхати у Нижній Новгород, відписує 5 грудня: “тричі разом спасибі тобі за те, що ти хочеш сам приїхать у Нижній. О, як би ти добре зробив, якби приїхав! Тут би тебе преславного на руках понесли твої безчисленні поклонники.” На цей лист Щепкін 11 грудня відповідає: “Коли не перешкодить щонебудь, то я на свята (Різдвяні — Л.Б.) приїду у Нижній і разом поколядуємо”. А далі подає Щепкін на вибір ті п'єси, які б він міг поставити на сцені Нижегородського театру, і серед них стояв і “Москаль-Чарівник” І. Котляревського. А в листі з 17 грудня повідомляє Щепкін Шевченка, що виїжджає з Москви до Нижнього 21 грудня в суботу.

І от, під впливом цих радісних звісток, що Щепкін їде до нього, щоб разом “колядувати”, Шевченко в очікуванні цієї радісної зустрічі із найбільшим своїм приятелем заходився приправляти “гостинця” другові, якого він ще 12 листопада обіцяв йому привезти. І тим “гостинцем” була поема “Неофіти”.

Під 13 листопада, 1 грудня і 4 грудня записує поет до Щоденника свого про свої листи до Щепкіна і про побачення з ним. Особливо цікавий запис останній (4-го грудня), в якому поет пише про листи до Щепкіна і Куліша, щоб приїхали і кінчає такими словами: “Який би я був щасливий, коли б моє бажання здійснилось, може таки і здійсниться.”

А 8 грудня у тім же Щоденнику записує поет: “Впродовж цих чотирьох днів писав поему, назви якій ще не придумав. **Здається назву я її “Неофіти або перші християни”.** Добре, коли б не обманув мене Щепкін, **я йому присвячую цей твір**, і мені б страх, як хотілось йому прочитати й почути від нього правдиві дружні завваги”.

Отже, очікуючи свого друга, якого поет не бачив ще

від 1844 року, цебто біля 14 років, Шевченко в цій такій повній надії і радості атмосфері протягом 4 днів приправив “гостинця” Щепкіну, написав свою поему “Неофіти”. Протягом 4 днів за такий короткий час написав він поему, цей великий і величезної ваги твір аж на 14 із прологом розділів. Можна собі уявити, який то був чар надхнення, яка творча сила напруги, щоб за такий короткий час можна було створити і викінчити цю геніальну поему.

Цю поему напевно прочитав поет Щепкіну, хоч про це ні в листах, ні в Щоденнику він не згадує. Викінчивши цей видатний твір, поет 4 січня 1858 р. посилає його Кулішеві, щоб прочитав і знав, що поет у Нижньому не дармує, і переписав один примірник для Щепкіна. Потім у листі до М. Лазаревського з 21 січня повідомляє його про цю поему і просить його прочитати її в Куліша. Повідомляє про неї й Я. Кухаренка і Щепкіна, щоб останній взяв у Куліша свій примірник поеми. Оцей розголос про поему “Неофіти” перед своїми друзями свідчить про те, що поет хотів похвалитись перед ними своїм твором. А це вже є доказ, що сам поет був нею задоволений.

Правда, в кожному листі додавав поет, що поема остаточно ще не викінчена: “Неофіти” “ще добре не викінчені” (П. Кулішеві); “вони ще не викінчені” (М. Лазаревському); “але вона (поема — Л.Б.) ще не дороблена, тим і не посилаю. Як викінчу, то пришлю” (Я. Кухаренкові); “її ще треба доробить” (М. Щепкіну). Оці завваження Шевченка в листах про те, що поема ще “не викінчена”, “не дороблена”, що “її ще треба доробить”, служать ніби застереженням поета на той випадок, коли б поема викликала зо сторони адресатів якусь до неї реакцію або осуд, чи критику. Чейже писав він її всього чотири дні! . . .

Правда, Куліш у другому листі з 1 лютого 1858 р. робить Шевченкові загальні закиди щодо його творчости. Але то Куліш. Він вважав, що має покликання інструкувати Шевченка. Згодившись, нарешті, переслати одну копію поеми “Неофіти” Щепкіну, він далі пише: **“Перешлемо й тобі екземпляр, щоб ти бачив, що воно таке — добра редакція.** Так і всяке твоє писання треба процідить на решето, щоб не осталося шкаралющі, абощо, а розхриставшись(?), далєбі не годїться виходить між люди.

Сього ж більше тобі ніхто не зробить, хоть до ста баб іди.”

З цього менторського листа виходить, що Куліш хотів би всю творчість Шевченка просіяти на решето своєї критики і видно з того листа, що він перевів редакцію й поеми “Неофіти”. Чи брав на увагу Шевченко ці завваги й поправки в тексті поеми, ми не знаємо, хоч поет переписуючи поему до свого альбому (книжечки Б) у 1858 р., багато змінив у цій новій редакції поеми (див. про це “Пояснення”, але чи ті зміни відбулись під впливом Куліша? Гадаю, що ні, а під впливом тільки своїм власним, бо ми не маємо відомостей, чи Куліш переслав поетові свою редакцію поеми. Але ті зміни в тексті Б, як можна бачити в “Поясненнях” цього тому, не всі вони в Б вийшли на ліпше. Тому т. зв. недоробленість поеми, її невикінченість треба брати на увагу умовно, як певну обережність поета. Кожний письменник, що критично ставиться до своєї творчості, вважає, що його твір, який би досконалий він не був, ще не є остаточний, та й узагалі тяжко сказати, де є та остання межа, по якій можна вважати, що мистецький твір є викінчений. Такої ясно визначеної межі ще ніхто не вказав; такого конкретного рецепту, крім загально естетичних приписів, для поета ще ніхто не визначив.

Тому, коли Шевченко залишив поему “Неофіти” в такому виді, в яким він її переслав Кулішеві і більше не брався до неї, щоб “її доробить”, то тим самим я вважаю, що поема ця в тім вигляді, в яким вона дійшла до нас у своїм первіснім тексті, була вже 8 грудня 1857 р. дороблена і викінчена.

II. Ембріональна фаза.

Вияснивши цю зверхню спонуку до написання поеми “Неофіти” і її зверхню історію повстання, я спинюсь тепер на тих унутрішніх процесах творчої думки поета, які формували його тему й оформлювали фабулу поеми та її плян (сюжет).

Щаслива вістка, що друг Шевченка, М. Щепкін, приїжджає до нього в Нижній Новгород на Різдвяні Свята, наповнила його душу великою радістю і творчим надхнен-

ням. І в такому високопіднесенім настрої, очікуючи друга, задумав і скомпонував Шевченко свою поему протягом чотирьох днів. Оцей гін творчої напруги, оцей короткий і безперервний час, протягом якого поема творилась, свідчить про те, що зміст її, фабула розвитку подій і плян були вже перед тим продумані поетом до кінця. Залишилось тільки втілити задум у поетичне слово, в поетичну форму поеми. І Шевченко виконав це протягом чотирьох днів.

Спонука приїзду друга і чекання викликали в уяві поета цю творчу силу, і поема з ембріонального (зародкового) стану через ембріогенезу (розвиток) у творчій душі його вилилась за чотири дні у струнку конкретну форму поеми, виповнилась образами, думками, ідеями й поетичним словом і втілилась в оригінальну фабулу та своєрідну композицію.

Який образ і які події чи факти з дійсности зродили цей уже ембріогенетичний (розвитковий) стан чи стан зросту поеми ще до її написання, цей задум поеми "Неофіти" і скристалізували її внутрішню форму, її ідейну насиченість та глибинність?

У присвяті М. Щепкіну підкреслює поет той творчий процес:

Возлюбленнику муз і грацій!
Ждучи тебе, я тихо плачу
І душу скорбную мою
Твоїй душі передаю.

Щебто, очікуючи друга, поет у глибокій скорботності роздумує над певними сумними і трагічними подіями часу й уявно переливає в його душу. Тоді саме повернулись із каторги і заслання помилувані новим царем московським Олександром II. після смерти царя Миколи I. перші московські революціонери, що збройно повстали проти кандидата на царя, Миколи, після смерти брата, царя Олександра I., що помер 1825 р., і після того, як брат Константин одмовився від царського престолу і молодший брат, Микола, став наступником на цей царський стіл бувш. Росії — от тоді то проти цього останнього виступили 14 декабрю (грудня) 1825 р. військові частини в Петербурзі і в Україні (з Білої Церкви), щоб

не допустити ненависного Миколу до царської влади й завести республіканський лад. І Микола І., перейнявши владу, жорстоко розправився з цими першими “апостолами свободи”: п’ять із них найважливіших провідників повстання повісив, а решту заслав у Сибір на каторгу. Через десять років найтяжчої каторги у копальнях золота, цар змінив їм каторгу на доживотне поселення в Сибірі, а після смерті Миколи І. 1855 р., його син Олександр ІІ, помилював їх із 30-літньої кари, і вони повернулись в Європу. Деякі з них оселились у Нижньому Новгороді. Тому, що вони виступили проти деспотичного царського режиму і зокрема проти Миколи І. у декабрі місяці 1825 року, — тому і рух цей називається **декабрським**, а повстанці — **декабристами**.

Вони боролись проти монархії за демократичну республіку, боролись проти рабства (кріпаччини), проти неволі людини, за її волю. Ці ідеї боротьби були Шевченкові відомі, і поет у своїх творах “Безталанний”, “Сон” і “Великий льох” не один раз їх згадував і з піетизмом їх оспівував, але самих декабристів покараних не міг бачити. Щойно в Нижньому Новгороді він зустрів одного із них, і в Щоденнику 16 жовтня записує: “У Якобі ж зустрівся я й побожно познайомився з декабристом, що вертався з Сибіру, Іваном Олександровичем Анненковим. Сивий, величавий, лагідний вигнанець у розповідях своїх не виявляє й тіні озлоблення проти своїх жорстоких суддів, навіть добродушно кепкує над фаворитами (любимцями — Л.Б.) коронованого фельдфебеля (Миколи І.), Чернишовим і Левашовим, предсідниками тодішнього верховного суду. Благоговію перед тобою, один із первозваних наших апостолів.”

Далі, Шевченко занотує, про що він із декабристом Анненковим розмовляв: “Говорили про Миколу Тургенева, що вернувся з вигнання, про його книгу; говорили про багато дечого та про багатьох і в першій годині ночі розійшлись, сказавши: “до побачення...”

Мик. Тургенев, член таємного “Союзу Благоденствія”, верховним судом, що судив декабристів, зарахований був, як учасник, хоч не самого повстання декабристів, бо був тоді закордоном, але учасник змови, був зарахований до політичних злочинців 1-го ступня й за-

суджений до смертної кари. Закордоном він видав 1847 року книгу "La Russie et les Russes", в якій доводив konieczну потребу знищити кріпацтво й перебудови державного устрою Росії. Тому він так цікавив Шевченка, бо його ідеї були зовсім співзвучні з ідеями поета.

Через кілька днів після цієї зустрічі з Анненковим, 6 листопада, записує Шевченко до Щоденника таку свою розмову з жінкою і сестрою Якобі: "Після Лабзіна розмова перейшла на І. О. Анненкова, і я з оповідання моїх співрозмовниць довідався, що подія, яку так зворушливо переказав Герцен (у "Полярній Звїзді" в Лондоні — Л.Б.) у своїх споминах про Івашова, сталася з дружиною І. О. Анненкова — мадмуазель Поль, колишньою гувернанткою. Вона ще й тепер жива. Обіцяли старенькі мене познайомити з цією вельмидостоюною жінкою. Не знаю, чи скоро я сподоблюся щастя глянути на цю безприкладну, святую героїню. Дюма (французький письменник — Л.Б.), здається, написав сентиментальний роман на цю героїчну тему."

Хто була та "свята героїня", про яку так побожно занотовує Шевченко? Це була французенка Поліна Гебль, яка під час арешту Анненкова була його нареченою. І коли Анненков був уже на каторзі, вона, перемагаючи найтяжчі перешкоди, добилась того, що їй був даний дозвіл їхати до Сибіру на те місце, де перебував каторжанин Анненков й одружилась із ним.

Далі, 8 листопада записує Шевченко до свого Щоденника про те, що він був у гостях у генерала Веймара. "Гостинний господар запросив мене до вітальні. Між іншими гостями зустрів я І. О. Анненкова і на протязі цілого вечора я не розлучався з ним".

З цього всього видно, з якою побожністю описує Шевченко свою зустріч із тією особою, що була тісно зв'язана із революційним повстанням 14 грудня 1825 р. за свободу народів бувш. Росії і в тім числі й за свободу українського народу. Поет із глибоким зворушенням занотовує все те, що стосується декабристів. Ось, наприклад, записує поет 4 листопада такий епізод: "Скінчив сьогодні портрети М. О. Дорохової та її вихованки Ніни, нешлюбної доньки Пуцина, одного з декабристів. Напричуд миле і жваве створіння. Та мені якось сум-

но робиться, коли я дивлюсь на нешлюбних дітей. Я нікому, а тим більше оборонцеві свободи, не подарую цього браку моральної незалежності, який так тісно зв'язує цих бідних нешлюбних дітей. Ця річ проста для якогось гулящего гусара (офіцера гусарського полку — Л.Б.), бо він тільки гусар, а ніяк не людина, або якомусь дідичеві-собачникові, бо він собачник та й годі. Але декабристові, що поніс свій хрест у безлюдний Сибір в ім'я людської свободи, такого браку незалежності не можна простити. Коли він не міг стати вище від звичайної людини, то не повинен і принижувати себе перед звичайною людиною.”

Чи заслуговував Пушкін на таку кваліфікацію нашого поета, чи ні, — це інша справа, хоч біограф його, С. Штрайх, вважає, що він через десятиліття каторжних робіт і заслання “проніс своє палке серце, що не охолело й було повне любови до громадської волі,” — то все таки ці нотатки Шевченка свідчать, поперше: про той біль поета, що так зворушливо проявлявся над долею покриток і тих дітей позашлюбних, безбатченків, що занотовані в цілому ряді його творів; подруге: про ті вимоги до особистого життя людини, що боролась і страждала “в ім'я людської свободи”. Декабрист в уяві Шевченка — людина вищого духового типу і не сміє мати моральних плям на власній душі і сумлінні.

З такою самою побожністю ставився поет і до других численних дружин, що з повним пожертвуванням для свого життя пішли за своїми чоловіками-каторжниками, щоб розділити їхню тяжку долю. Про них довідався поет головню в родині князя Репніна в Яготині, якого рідний брат декабрист князь Волконський пішов на каторгу, а за ним пішла і його дружина, Марія Волконська, щоб полегчити його страждання.

Зворушила поета й подія з нареченою декабриста Івашова, яку так сердечно у своїх споминах розповів Герцен. Ця наречена в час повстання й засуду декабристів була в Парижі. І коли вона довідалась про долю свого нареченого Івашова, прибула до Петербургу і просила про дозвіл виїхати до свого нареченого в Іркутську губернію. Бенкендорф (шеф жандармів) намагався відхилити її просьбу, але даремне; і справа її дійшла до царя

Миколи І. Цар наказав пояснити їй про становище тих жінок, що не зрадили своїх чоловіків, які були заслані на каторгу, додаючи до того, що він її не затримує; але вона повинна знати, що коли жінки з вірності своїм чоловікам ідуть за ними, то вони заслуговують полегкості, але вона на таку ласку не має найменшого права, бо вона свідомо одружується із злочинцем. Не дивлячись на таку пересторогу, наречена Івашова все таки поїхала у Сибір і з каторжанином одружилась.

В Нижньому Новгороді пізнав Шевченко ще одного декабриста, що, хоч був на високім становищі губернатора цього міста, але не зрадив своїх давніх поглядів. Це був полковник О. Муравйов. Завдяки йому Шевченко залишився в Нижньому Новгороді, а не повернувся на невідоме до Оренбургу. В душі цього ліберала й на офіційнім становищі губернатора, по думці письменника В. Короленка, “світиться все таки рідка краса ранньої мрії й боротьби за неї на схилі життя”. Оцю боротьбу з дідами Нижегородщини констатує у своєму Щоденнику 19 лютого 1858 р. й Шевченко. Він був присутній на т. зв. дворянському зібранні комітету по звільненні селян-кріпаків, яке відкривав О. Муравйов промовою, що, по думці Шевченка, була “не офіційною, а одушевленою, християнською промовою. Але банда користолюбних дідичів ні одним звуком не відгукнулася на людяне святе слово.”

В Нижньому Новгороді вперше в англійця Гранда побачив Шевченко “Полярную Звезду” Герцена, на обкладинці якої були розміщені портрети п'ятьох повішених декабристів: Рилеева, Пестеля, Бестужева, Муравйова-Апостола, Каховського. І з приводу цієї ілюстрації записує Шевченко до свого Щоденника такі думки: “Обкладинка, цебто портрети перших наших апостолів-мучеників мене так тяжко-сумно вразили, що я до цієї пори ще не можу відпочити від цього похмурого враження. Як би було добре, коли б вибити медалю на спомин цієї огидливої події. З одного боку (вибити — Л.Б.) портрети цих великомучеників із написом: “перші російські благовісники свободи”; а на другій стороні медалі — портрет “неудобозабутнього Тормаза (царя Миколи І. — Л.Б.) з написом: “не перший російський коронований кат”.

Оцей ряд зворушливих записів у Щоденнику в Ниж-

ньому Новгороді про декабристів, про те враження від декого з них після знайомства з ними, від знімок п'яти повішених, від героїчних чинів ряду жінок декабристів чи наречених, що пішли за своїми чоловіками чи нареченими у Сибір, щоб розділити їх муки й їх долю, — оці глибокі нові переживання поета, сумні образи й картини з життя цих перших борців за волю людини й цілих народів бувшої Росії, це все розбудило в душі поета низку уявлень з його попередньої творчості, як "Сон", "Кавказ", "Великий Льох" і т. д., в яких поет хоч частково в поетичних уявленнях і слові звертався до цих подій і до жорстокого поневолювання Москвою цілих народів.

Тепер же, знайомлючись із декабристами, бачачи їхню незлобивість до свого ката, відчуваючи їхню незмінність у переконаннях, творча уява Шевченка ще з більшою силою заграла, переживаючи всю силу їхньої визвольної ідеї. І це був той ґрунт, насичений живою енергією, на якому проростали образи й картини живих душ непримирених з дійсністю і скерованих на ту саму ціль, яка була така рідна й дорога Шевченкові, що так само переживав і перетерпів десять літ неволі солдатом від того самого "Тормаза" й ката.

Декабристи — перші революціонери й повстанці за свободу й ідею, в перемогу якої вони вірили. Вони перші виступили проти неволі із зброєю в руках. Вони — **неофіти** визвольної ідеї й нової віри. І в новій поемі Шевченка вони творять те головне тло, на якому розвивається особиста трагедія **сина**, одного із тих неофітів, і його **матері**, що стала головною героїнею поеми. Вони спричинюються до того ембріонального зародку поеми.

III. Головний ембріональний образ поеми.

Так думаю во врѣм'я оно,
Перелетить і стоном-дзвѣном
І трубним гласом розказать,
Як Бог помѣже, про святую,
Про тую матір молодую
І християнку. Про царя,
Чи тее... про кесаря...

Отже тільки матір є головною діевою постаттю по-

еми, а протиставлення до матері виводить поет царя. Та й коли прослідити участь матері в поемі по розділах, то їй присвячена найбільша кількість розділів поеми — аж одинадцять розділів із заспівом вкупі. Тільки п'ять (II, III, VII, XII, XIV) без участі матері. Тоді як син Алкид змальовується в восьми тільки розділах, а цар (Нерон) — в семи розділах.

Отже, Шевченко свідомо заповідає в заспіві розказати в поемі тільки **“про святую, про тую матір молодую і християнку”**. І далі в заспіві звертається поет до св. Матері Ісуса Христа, щоб Мати Божа послала йому “святеє слово”...

Пошли мені святеє слово,
Святої правди гóлос новий;
І гóлос рóзумом святим
І оживи, і просвіти!
**І розкажу я лю́дям горе,
Як та́я ма́ти ріки — мо́ре
Сльозі святої пролила́,
Так, як і Ти — і приняла́
В живу́ю ду́шу світ незрímий
Тво́його рóзп'ятого Сíна...**

І не дивно... В творчості Шевченка майже від самого її початку постать матері займає одне із найголовніших місць. Правда, напочатках змальовує поет горе матері-покритки з ласки панів і москалів-офіцерів. І в тих поемах, як “Катерина”, “Слепая”, “Осика”, “Відьма” і т. д. протиставлюється матері-покритці пан, як офіцер-москаль, як її ворог, що все життя її, як матері його дитини, знищив.

У 1850 році 1. січня в листі до княжни Варвари Репніної просить поет прислати йому Тому Кемпійського “О подражанії Христу”, а далі пише: “Раніше колись думав я **аналізувати серце матері** по житті Святої Марії, непорочної Матері Христової, — але тепер і це мені поставлять у злочин. Як сумно я стою між людьми”. А в листі з 7 березня 1850 р. до тієї самої адресатки пише Шевченко: “Новий Заповіт я читаю з побожним тремтінням. В наслідок цього читання в мені зродилась думка **описати серце матері** по житті Пречистої Диви Матері Спасителя.”

Із цих слів видно, що він вже тоді у 1850 році продумував глибоку проблему описати і проаналізувати серце матері, і Євангеліє, а зокрема життя і ті терпіння Божої Матері за розп'ятого свого Сина, Ісуса Христа, лягли в основу цієї аналізи, як її внутрішня форма насамперед у поемі "Неофіти".

Але тому, що в цій останній поемі змальовує Шевченко не Божу Матір, переживанням якої він присвятить пізніше окремий твір, поему "Марія", а звичайну жінку-матір, поганку, що під впливом трагічної смерті сина-християнина, сама стане християнкою, — то і цей образ Матері мусів поет нав'язати до якогось конкретного і живого образу матері й її сина, що найглибше вражав поета відповідними переживаннями і став взірцем і прототипом для матері в поемі "Неофіти" та її внутрішньою формою і символом ідей поета.

П. Филипович у своїй цінній праці "Шевченко і Декабристи", Київ, 1926 р. вважає, що "шостий і сьомий розділи "Неофітів", де описано, як матері шукають побачення зо своїми засудженими дітьми і приходять у Рим із різних місць, щоб прохати Нерона, безперечно мають на увазі тих, що збудили пізніше Некрасівське (моковського поета Некрасова — Л.Б.) надхнення в поемі "Русскія женщины", що довгий час захоплювали широку публіку своїм героїзмом" (ст. 39).

"Безперечно, пише далі П. Филипович, Шевченко ще раніше чув зворушливі оповідання про дружин декабристів (особливо під час перебування в Репніна (в 1843 р.), про це далі), в Нижньому він дізнався (помилково), що "випадок так зворушливо описаний Герценом у його споминах про Івашова стався з дружиною Анненкова" (ст. 39 — 40). "Наведеному уривкові з Герценового оповідання, що так захопило Шевченка, особливо коли він почув доповнення до нього, в тому ж легендарному дусі, відповідає до певної міри те місце з "Неофітів", де мова йде про матір Алкида (ст. 46):

Скрізь шукала
Дитину ма́ти: не найшла...
І в Сіраку́зи поплила,
Та там уже його́ в кайданах
Найшла серде́шная, в тюрмі.

Не допустіли й подивітись!
І мусіла вона сидіти
Коло остроба, ждять і ждять,
Як Боба з неба, виглядять
Своїбо сина, — аж покі то
Його в кайданах поженуть
Бульвар месті.

“Дальші рядки, продовжує П. Филипович, ще більше впевняють, що саме про дружин декабристів іде мова” (ст. 42). “Він (Шевченко — Л.Б.) знає, пише Филипович далі, що багато дружин декабристів зверталось в той час до царя з проханям дозволи піти за своїми чоловіками до Сибіру, знає, як ставився до цього “коронований фельдфебель”. Відомо ж: Микола І. рішуче не хотів іти назустріч тим, що виявляли, на його думку, незаконне співчуття до засуджених від його людей. Він вживав, наприклад, всіх заходів, щоб одмовити Марію Волконську від її заміру. В “Неофітах” знаходимо ясні вказівки на масовий характер прохань дружин декабристів і гострий осуд Миколі І-му” (42—43). І далі автор наводить рядки з поеми, на його думку, відповідні його твердженню (див. поему, рядки: 341—361).

Всі ці думки П. Филиповича і приклади з поеми зовсім відповідали б правді, коли б не одна деталь, що якраз заперечує всьому тому, що пише дослідник. І ця деталь така: Филипович має на увазі **дружин** декабристів, а Шевченко увесь час змальовує **матір** і її переживання, її блукання в пошукуванні за **сином** і благання у кесаря за нього. **Серце матері** і серце дружини засудженого, — це не одне й те саме.

Тому мусимо шукати ближчого відповідника для матері з “Неофітів” у дійсності, з якої черпав образи Шевченко. І таким відповідником для матері і її сина Алкида, на мій погляд, буде **мати Мик. Костомарова і сам Мик. Костомаров її син**. На цю відповідність вказував ще М. Возняк.

Мої аргументи такі: ще в 1847 році, коли Шевченко і всі Кирило-Методіївці сиділи в тюрмі в Петербурзі, тоді він не один раз бачив, як **мати М. Костомарова**,

Чорніше чорної землі
Іде з хреста неначе знята...

на побачення з сином... І сам поет задумувався й передумував свою долю і в цій задумі він "згадав своє село":

Кого́ я там коли́ поки́нув,
І ба́тько й ма́ти в домови́ні...
І се́рце тя́жко запекло́сь,
Що нікому́ мене́ згада́ти...

Отже, у своєму житті такого образу не знайшов Шевченко, бо його мати вже не жила. Що мати Костомарова і навіть його "дружинька", цебто наречена, викликали в поета велике співчуття і жаль, свідчать насамперед такі слова поета, коли він вперше 5 квітня 1847 р. їх зустрів, під'їжджаючи до Києва, а мати Костомарова з його нареченою їхали у Петербург, куди вже відвезли арештованого Костомарова: "Ой, лихо, лихо тяжке, горенько матерям і дівчині!" З серцем співчуття промовив Шевченко: "Миколи мені жаль, бо в нього є мати і дружинька, і він нічим не винен, хіба тим, що зо мною побратався. Прости ж мене, матінко, й не кляни!"

Це перша Шевченкова згадка про **матерів** заарештованих і про "**дружиньку**". Друга, як я вже вище згадував, вірш написаний "у казематі" — "Весенне сонечко ховалось". Далі, через 10 років, коли Шевченко вертався із заслання, то в Саратові "ледве встиг пароплав спинитися коло саратівського набережжя, я був уже в місті і... знайшов помешкання Тетяни Петровни Костомарової. Добра бабуся, вона пізнала мене по голосу, але, глянувши на мене, завагалась... та переконавшись, що це справді я, а не хто інший, вона привітала (мене) радісним поцілунком і щирими сльозами, як рідного сина".

"...Я від полудня до першої години ночі провів час у Тетяни Петровни. І, Боже мій, чого ми з нею не згадали, про що ми з нею не перебалакали!" Костомарова показала поетові листи від сина із Стокгольму і один лист був з датою 30 травня 1857 року, і ми, як діти, заридали... О першій годині ночі я розпрощався з найщасливішою і **найблагороднішою матір'ю найпрекраснішого сина.**"

Нарешті, 16. X. записує Шевченко до Щоденника: "Значев'я зайшов я сьогодні до Варенцова. Розбалакались, звичайно, про Костомарова, і він повідомив мене, за вістками, одержаними з Москви, що нібито в Москві серед

молоді ходить лист Костомарова, адресований на ім'я царя. Лист повний усякої правди та взагалі ширший і розумніший за лист Герцена, адресований цій самій особі. Лист Костомарова ніби написаний із Лондону. **Коли це правда, то напевне можна сказати, що М. І. (Костомаров — Л.Б.) сопричислений буде до собору наших закордонних апостолів. Благослови його, Господи, на цій великій путі.**"

І от, коли взяти все це, висловлене Шевченком раніше і в час перед написанням поеми "Неофіти" про Костомарова і його матір, то я без вагання можу сказати, що Шевченко на фоні революційних рухів першої половини XIX стол., що відбувались у Росії і в Україні, а зокрема повстання декабристів та арешт і засуд Кирило-Методіївських Братчиків, ось на фоні цієї загальної визвольної боротьби за свободу нової віри, нових політичних переконань та втілення їх в російську реакційну дійсність і жорстоку розправу з борцями проти неволі, — на цьому загальному тлі Шевченко розробляє й опоетизовує постать матері Костомарова і її сина "апостола" М. Костомарова, "найблагороднішої матері найпрекраснішого сина". А коли поет згадує матерів і дружин інших засуджених, то тільки в загальному сенсі.

Коли ж Шевченко описує найжорстокіші катування сина, кайдани, підземелля і каторгу на Сибірі й ідентифікує сина в його карі з декабристами, то тільки з метою підсилення враження, щоб оголити нелюдську жорстокість московської кари супроти тих мучеників, і разом із ними й Костомарова, що заслуговують тільки на те, щоб вважати їх "святими апостолами свободи".

Отже, М. Костомаров і його мати, особливо остання, — то ті образи, що стали головними образами поеми "Неофіти" і внутрішньою формою її, а декабристи з їх дружинами і нареченими та кирило-методіївці є те побутове тло жорстокої розправи з ними московського деспотичного режиму.

Мені можуть закинути те, що Шевченко в основу поеми поклав події з життя перших християн за царя Нерона, що він їх жорстоко переслідував. Так, поет ці події з римської імперії змальовує у своїй поемі, але під тими подіями він увесь час розуміє і має на увазі москов-

ську політичну дійсність: під першими християнами він змальовує тих революціонерів, що в ім'я свободи і зволення перейняли новими ідеями і новою політичною наукою, що бере свій початок у французькій революції й інших європейських революційних рухах проти монархів ("царів") за нове Боже царство на землі. Думки і мрії чутливих до справедливости молодих людей, зокрема поетів і письменників, в тих європейських рухах черпали свій революційний запал (Рилеев, М. Тургенев, Міцкевич, Герцен, Огарьов і інш.) і своє надхнення. Під впливом тих ідей вони хотіли відповідно зреформувати і похмуру дійсність московського царства:

Слово встало,
І слово правди понесли
По всій невольничій землі
Твої апостоли святії...
(“Неофіти.)

Та й у листі до Я. Кухаренка Шевченко робить ясний натяк на те, яку він дійсність має на увазі: “Скомпонував ще тут з нудьги одну штуку, поему “Неофіти” ніби то із римської історії.” А в заспіві до поеми пише поет про те, що хоче розказати “про святую матір молодую...”, далі, ніби помиляється, про кого хоче розказати: “Про **царя**, чи тее... про кесаря...”

А в самій поемі пише поет про те, як усіх християн в кайданах одвезли в Сіракузи в місто на острові Сицилії, куди засилали всіх злочинців на тяжкі каторжні роботи, а мати Алкида пішла його шукати, і поет пише:

І не знаєш,
Де він конає-пропадає!
Ідеш шукать його в Сібір,
Чи тее... в Скіфію...

У другому місці поеми, там Нерон сенаторів і інш. патрицій наділяє дарами:

Лилася б́ожа благодать:
Кому́ чи ч́ином, чи грош́има,
Кому́ в арéнду Палест́ину,
Байстр́ятам — Пóчеп...

А Почеп — містечко в північній частині Чернігівщи-

ни в Україні. Так цариця Катерина II-а й інші московські цари наділяли своїх улюбленців цілими територіями, так і Почеп з його ключем ряду сіл був подарований бувшому гетьманові Кирилові Розумовському. Оці всі натяки на “царя”, на “Сибір”, на “Почеп” вказують яскраво, що тими першими християнами були перші революціонери, “апостоли волі”, — декабристи, кирило-методіївці й інш., а Нерон — цар московський Микола I.

IV. Серце матері.

Т. Шевченко на протязі всієї своєї творчости скомпонував ряд поем, в яких змалював постать матері і її сина. Найголовніші з них: “Катерина”, “Наймичка” “Осіка”, “Відьма”. В цих поемах описує Шевченко не тільки зверхне життя матерів, але, що найголовніше, малює поет оте глибоке внутрішнє їхнє життя з усіма проявами їхнього материнського серця: то тривогу за долю сина, то страх перед небезпекою для нього, то надію захвати його при житті, то віру в його щасливу долю, то відчай і т. д. Оця вічна тривога матері, постійний неспокій, журба, — все це виповнює оту найглибшу сторону її душі, як комплекс психічних переживань і роздумувань. В цих творах розкриває Шевченко, що не в однім тільки мисленні центральна й головна сила душі матері. В її душі є ще щось таке, таке глибинне, що концентрує в собі все духове життя її. І це є **серце матері**, не тільки як фізичний орган, але як центральна й головна сила душі. Життя серця, безпосередні і глибокі переживання матері складають заховану і основну силу духа. Тому ключ зрозуміння матері й її душевного стану лежить у серці матері.

Ще з більшою напругою визначається сила переживань матері, сила її серця, в поемі “Неофіти”. На початку поеми поет описує радість матернього серця з приводу народження у неї сина Алкида. Але під впливом проповіді апостола Петра Алкид разом з іншими стає християнином і йде в катакомби, щоб таємно від римської влади ісповідувати науку Христа.

А в той час весела мати вийшла на шлях і виглядала свого сина. Але син не вернувся більше...

Уже й не буде! . . . І сама,
Самá помóлишся пенáтам,
Самá вечéрять сядеш в хáті,
Ні, не вечéрять, а ридáть,
Сéбе і дóлю проклинáть,
І сівить кленучі. І — гóре!
Умреш есі на самоті,
Мов прокажéнна!

Християн викрили, апостола Петра повісили. Інших християн римська влада відвезла в кайданах у підземелля в Сіракузи і з ними її сина Алкида. Скрізь його шукала мати і знайшла, нарешті, в кайданах у тюрмі. До сина не допустили. Чекала біля тюрми, аж поки не поженуть сина на роботи.

А в той час кесаря назвали самим богом Юпітером. І цей новий “Юпітер” буде милувати всіх, хто буде молитися до його статуї. Приплила до Риму й мати Алкида, щоб його як бога благати за сина. Привели у Рим у кайданах і християн. Мати була рада, думаючи, що їх звільнять. І вона знову помолилась і рада йде сина зустрічати.

А в той час по Тібру впливає галера з християнами в кайданах. А син її єдиний ще й до щогли прикований. Апостол слова правди й мученик новий псалом співає Господу. А мати на березі стояла, слухала й ридала.

В Римі в колізеї на арену вивели її сина й на нього випустили леопарда. І мати бачила, як пролилася кров її мученика, заридала і як божевільна ударилась об мур своєю старою головою і трупом упала. Але живуща сила ночі оживила стару матір недобиту. Тихо-мовчки до брами підкралась, послухала, усміхнулась, щось прошептала — якесь таємниче слово і під брамою сіла.

Опівночі брама відчинилась і на возах вивезли мучеників, щоб скинути у Тібр, годувати рибу тілами до столу кесаря. За возами пішла й мати Алкида. Поскидали трупи в річку. Раби з возами вернулись. Але на березі залишилась тільки одна мати. Вона дивилась на круги води, що розходились над її сином. Дивилась довго, поки не осталося і сліду на воді. І тоді мати тяжко заридала і вперше помолилась **новому** Богові. І розп'ятий Син Марії врятував її: вона Його живі слова у свою душу прийняла і понесла те слово правди живого Бога

на торжища і в чертоги, цебто в широкі кола народу й до родин.

Оце короткий перебіг того, як мати Алкида переживає своє горе — втрату сина свого, наочно показує той величезний такт, з яким поет підходить до змалювання найглибших проблем трагізму душі матері. Поет майже ніде не драматизує почуття матері, не підносить його до зовнішнього афективного вияву. Але підкреслює Шевченко оту правдиву внутрішню глибинність у трагедії її материнського серця. Тут поет ніби ставить глибоке євангельське завдання матері: “возвести ум у серце”, цебто, щоб свідомість глибокої трагедії матері не виявляла себе назовні, а купчилась, підпорядкована внутрішнім силам душі, у самому серці, у цім резервуарі усіх сил душі.

Переживши оцю глибоку трагедію, мати знайшла в серці силу, щоб віродитись. До такого оновлення її душі спричинилась трагічна смерть сина, оновленого християнством. В цій смерті сина мати серцем відчула отой глибокий теургічний принцип і релігійну потребу послужити великій правді сина. І під впливом такого пережиття вона вперше в серці своїм помолилась новому Богові її сина, Ісусові Христу. І розп'ятий Син Марії врятував її: вона відчула глибоку таємницю часу, народження нової релігійної сили — сили в християнстві, що протистало брехні і фальші кесаря — царебога, якому вона поклонялась дотепер. І от, у цих зовнішніх історичних подіях, що забрали її сина, мати відчула серцем священну містерію нової релігії і нової правди, яка оновить не тільки її душу, але й душі всіх тих, що стоять на цій фальшивій дорозі небуття гріховного і смерті. І вона перебирає на себе місію її сина й інших християн, приймає в душу живі слова Христа, слова живої правди й несе їх у народ, щоб оживити новою вірою їх душі і ствердити царство Боже, зруйнувавши дощенту царство кесаря-царя.

Ось таку роль надав Шевченко вперше в цій поемі матері засудженого і скараного сина, роль провідниці нового слова і нових днів в історії України:

Ти, Матір правди на землі,
Ти сльоби матері до краю,
До краю вілила! Ридаю,

Молю, ридаючи: пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговоріла,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило
І по Україні пронеслось,
І на Україні світилось —
Те слово чистее...

V. Мистецька вартість і значення поеми.

Про мистецьку вартість поеми “Неофіти” я знаю тільки одну працю О. Огоновського з 1873 р. (“Правда”, ст. 166—172; 197—201; 227—232). Але ця єдина студія була написана автором (священиком) тільки з тією метою, щоб відмовити Шевченковій поемі будь-яку її естетичну вартість.

Не дивлячись на таку сувору критику, я поспробую пошукати в поемі мистецтва слова, композиції та її поетичної символіки.

На перший погляд поема “Неофіти” видається нам поемою історичною, оскільки вона змальовує добу Нерона із римської історії й переслідування в цій добі християн. І перше враження зовсім слушно дає перевагу оцій історичній перспективі поеми, хоч фактичної римської історії, як я старався показати в другім і третім розділах, там мало й охоплена вона довільно.

Правда, поет у своїм творі поведився довільно з історичними фактами не тому, що він не знав історії римської імперії, — римську історію Шевченко знав добре. А тільки тому, що все завдання поета було змалювати під тими фактами і їх синтезою московську деспотію за царя Миколи I. і становище в ній визвольно-революційних сил, що працювали на повалення тієї деспотії, а зокрема революційно-визвольних сил українських. І з цих суто ідеологічних причин римська історія була потрібна Шевченкові тільки як матеріал та символічно-мистецька інсценізація тих подій, які б нагадували читачеві красномовну й маркантну сучасність за часів неволі царя Миколи I.

Оця подвійна композиційна метода Шевченкової творчости визначила і той подвійний плян поеми: за

зверхнім римським фоном боротьби супроти християн римського кесаря Нерона і побутом переслідування мучеників (перший плян) ховається жорстока розправа Миколи I. з його політичними противниками (другий плян) і зокрема з глибоко християнськи настроєними українськими душами, що через Кирило-Методіївське Братство, а персонально через М. Костомарова і його матір, поет показав ролю особи в історичнім процесі боротьби ідей і силу морального впливу тих борців на духове відродження нації в тій московській тюрмі народів.

Ось що пише Панько Куліш, сучасник і член Кирило-Методіївського Братства, про тих молодих людей, що засновували те братство для боротьби з московською деспотією: “Коли говорено колинебудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом чоловіка засвітився полум’яний язик (як у апостолів, коли на них зійшов Дух Святий — Л.Б.), то це було тоді в Києві.

“Треба це знати, що київська молодіж, про котру мова, була глибоко просвічена святим письмом, що це була молодіж високої чистоти духовної, і що апостольство любови до ближнього доходило в ній до ентузіязму.

“Вдохновляючись чудесами християнської проповіді серед спідленого римського царства, вона заповіт Учителя благого: возлюби ближнього твого, як сам себе любиш, виповнила перш усього, як і подобає, на тих, хто має найперше право зватись нашими ближніми. Це були добрі діти своїх отців і матірок, добрі брати своїх братів та сестер, добрі, щирії друзі своїх друзів, незлобиві терпеливці ворогів своїх і вельми прихильні приятелі темного народу. Носячи в серці рай любови і благоволення, гаряче ждали вони розлити ці божественні дари всюди, де ступнем ступали і з речами оберталися.” (“Історичне оповідання” — “Твори П. Куліша”, вид. Провіти у Львові, т. VI., ст. 377—379).

Оці то “апостоли київські”, як перші християни “хотіли надхнути духом своєї любови” “й осіяти новим світом і тих, що справді сиділи «во тьмі і сіні смертній»”, цебто народ український.

“Учителем київської купки послідувателів проповідника глаголів живота вічного, згадує Куліш, був сам він (цебто Шевченко — Л.Б.). Усі бо вони були рівні між себе, і тільки він бував між ними первим, хто бував усім слугою” (там же, ст. 379) .

І коли взяти на увагу оці глибокі слова Куліша, то кирило-методіївські братчики були дійсно тими апостолами української визвольної ідеї і тими першими християнами Христової науки, що несла просвітлення душ і визволення українського народу з тої темряви, яку так оберігала московська деспотія. І вони, ці нові просвітителі любови і слова Божого найближче підходять до тих християн, що так яскраво змальовані в поемі “Неофіти”.

З цього становища поема “Неофіти” є наскрізь **політична**. Хоч героями цієї поеми є “неофіти”, цебто адепти й апостоли нової віри і нової визвольної правди, що має відродити країну, а зокрема їх провідник Алкид, все таки поруч їх у центрі уваги Шевченкової поеми поруч сина Алкида стоїть його мати, що має завдання після смерти оновити душі й понести правду й визвольну ідею до кожної родини. Йі тоді

На онівленій землі
Врага не буде, супостата,
**А буде син і буде мати,
І будуть люди на землі.**

В цім власне моральнім оновленні родини визвольною наукою Христа й ховається весь сенс поеми “Неофіти”.

Шевченко вважав, що його поема ще не була остаточно викінчена. Але ця думка поета, як вплив його скромности, була висловлена після десятилітніх тортур на засланні й ослаблення віри в свої творчі сили.

В дійсності так не було і доказом є його ця поема. Розпочинає її Шевченко прологом, в якому він змальовує, як він сидить у неволі, неначе злодій, дивиться на шлях, на поле “та на ворону на хресті на кладовищі” і більш нічого не бачить. Отже, поет бачить конкретний образ — хрест на кладовищі. І думка поета заграла трагічними картинами, до яких причинився хрест. В уяві поета рояться візії: “тюрма неначе ширшає”, душа поета

співає, а серце плаче, оживає й питає Бога: За що був замордований Ісус Христос? Що зробив Він тим, що Його в кайдани кували, Його святого мордували, чесную главу його терном увінчали і між злодіями розіп'яли? Але Бог не говорить нічого. І поет тоді сам себе питає:

Чи не за те, що й ми тепер,
Отакими злодіями
Тюрми начиняєм,
Як і Син отой Марії?

А Він засвітив новий день своєю наукою,

Уже огненні язики
Із краю в край, по всій землі
Святее слово пронесли...

Отак роздумуючи, Шевченко задумав перелетіти в ті часи ширення Христової науки і розказати "трубним гласом" про святую,

Про тую матір молодую
І християнку. Про царя,
Чи тее... про Кесаря...

Як із невідомого тягнулись душі до Христової науки і як царі їх мучили.

Оцей пролог, оця стисла, коротенька і високомистецька аналогія до сучасности Шевченка і до часів переслідування й мук перших християн, так подібних до сучасних поетові переслідувань нових "київських апостолів" правди та інших революціонерів, — оцей прекрасний конкретний образ хреста на кладовищі і високопоетичні візії поета розкрили йому тему поеми про нових "неофітів" наслідувателів Христової науки й революціонерів духа супроти московської тюрми народів і неволі.

І після такої поетичної й високомистецької увертюри розпочинає Шевченко свою поему. І ця поема "Неофіти" була написана протягом чотирьох днів; то був високопоетичний транс надхнення, в наслідок якого powstała поема, що може вважатись взірцем уповні викінченого літературного твору, глибокого думками й насиченого високою ідеєю й надхненням високоартистичним словом.

Ця поема викінчена і формально: має глибокодумну

і прекрасну присвяту другові М. Щепкіну, має пролог чи увертюру й, нарешті, саму поему, в якій кожна пісня (розділ) — окрема картина яскрава й сильна в висловах, в образах і поетичних ситуаціях, в епічних описах і в ліричній піднесенні неправди і зла супроти правди Божої. Вся поема в komponуванні боротьби за правду провадиться у формі антитези: неофітів поборників правди супроти царського деспотизму і насильства, Алкида апостола правди і волі супроти царя і її ката, політичної волі народів, що має оновити Московщину, супроти зла, що в цій країні панує, нової матері-християнки, що покликана відродити душу народу, супроти матері-поганки і рабині кесаря-ката. Це є ті символи великої ідеї, що панує в поемі, як її естетична функція, що у своїм світлі має завдання духово відродити людину.

В оцій такій великій проблематиці національного і духового відродження й України спочиває увесь сенс, уся духовна взнеслість поеми “Неофіти” і її значення.

ЮРОДИВИЙ

фрагмент поеми

“Юродивий” — фрагмент із задуманої Шевченком поеми під тим самим наголовком. На думку С. Єфремова він був написаний 13 грудня 1857 р., через п'ять днів після написання поеми “Неофіти”.

Вже з цього уривку видно, що головними дійовими особами поеми мали бути: київський військовий генерал-губернатор Д. Бібіков, управитель канцелярії київського генерал-губернатора, М. Пісарев, політичні каторжани, борці за волю, засуджені на тяжкі роботи в Сибіру і один із них “Юродивий”, що мав бути головним героєм поеми, іменем якого (“Юродивий”) і названа поема, і, нарешті, дружина М. Пісарєва, Софія.

Дня 19 липня записує Шевченко до свого Щоденника такий сон: “Морфей (сон — Л.Б.), переніс мене до якогось східнього міста, пообтиканого, як голками, високими мінаретами; в тісній улиці цього східнього міста ніби зустрічаю я ренегата Миколу Еварєстовича Пісарєва в зеленій чалмі і з довгою бородою. А безрукий Бібіков і поруч нього Софія Гаврилівна Пісарєва сидять на балконі і теж у турецькім убранні. Вони щось говорили про київський пашалик. Але мені на лице стрибнула холодна жаба (поет спав під своєю вербою — Л.Б.), і я прокинувся. Перенісши одр свій (свою постелю — Л.Б.) до альтанки, я знову був скорчився під шинелею (солдатський верхній плащ — Л.Б.), але, хоч як намагався заснути, — не міг.

У мене саме снувався перед очима ренегат Пісарєв із своїм усемогутнім протектором і з своєю бездушною красунею-дружиною. Де він? Що тепер із цим геніальним хабарником і з його ціломудреною помічницею? Я чув тут уже, що його з Києва перевели до Вологди (до Петрозаводська, в назві міста Шевченко помилився — Л.Б.) на цивільного губернатора, і що в Вологді (в Петрозаводську — Л.Б.) якийсь підлеглий йому урядовець пу-

блічно в церкві під час Служби Божої дав йому поличника. І після цієї воїстину врочистої сцени так голосно викритий хабарник невідомо куди подівся.

Дожидаючи ранку, я на цьому тяжкому фундаменті збудував кістяк поеми, . . . перенісши місце дії на схід і назвав її "Сатрап і Дервіш". За кращих обставин я таки виконаю цей удатно запроєктований плян."

А 8 грудня т. р. записує Шевченко до Щоденника такі слова: "Не знаю, коли я візьмусь за "Дервіша і Сатрапа". А потяг до (писання) почуваю великий."

Нарешті, 13 грудня поет записує: "Ще сьогодні захожуюсь коло "Сатрапа й Дервіша" і, як Бог поможе кінчити успішно, то присвячу його чесним, щедрим і благородним землякам своїм. Мені хочеться написати "Сатрапа" в формі епопеї. Ця форма для мене зовсім нова. Не знаю, як я з нею справлюсь."

На цьому всі відомості про поему "Сатрап і Дервіш" у записках Шевченка кінчаються. І такого твору серед позostalих паперів поета не знайдено. Отже, до написання поеми "Сатрап і Дервіш", як поет задумав, він і не приступив. Натомість маємо уривок поеми "Юродивий".

ЮРОДИВИЙ.

- Во дні фельдфёбеля-царя
Капрал Гаврілович Безрукий
Та унтер п'яний, Долгорукій,
Україну правили. Добра
5 Такі чимало натворили, —
Чимало люду оголили
Оці сатрапи ундіра.
А надто стріжений Гаврілич
З своїм ефрэйтором малім,
10 Та жвавим, на-лихо лихім,
До того люд домуштрували,
Що сам фельдфёбель дивувались
І марширówкою і всім,
І “благосклонні перебували
15 Всегдa к ефрэйторам своїм”.
А ми дивились і мовчали,
Та мовчки чухали чуби, —
Німїї, подлії раби,
Підніжки царські, лакєї
20 Капралю п'яного! Не вам,
Не вам, в мережаній лівреї
Донóзики і фарисєї,
За правду пресвятую стать
І за свободу! Розпинать,
25 А не любіть ви вчились брата!
О, роде суетний, проклятий,
Коли ти відохнеш? Коли
Ми діждемося Вашінгтона
З новім і праведним законом?
30 А діждемось такі колісь!
Не сотні вас, а міліони
Полян, Дулєбів і Древлян
Гаврілич гнув во время оно;
А вас, моїх святіх Киян,
35 І ваших чепурніх Киянок
Оддав своїм прафосам п'яним
У наймицькі сатрап капрал, —
Вам і байдуже. А між вами

Найшовсь такі якийсь проява,
40 Якийсь дурний оригінал,
Що в морду затопів капрала,
Та ще й у церкві, і пропало,
Як на собаці. Так-то, так!
Найшовсь такі один козак
45 Із міліона свинопасів,
Що царство все оголосів:
Сатрапа в морду затопів.
А ви, юродиві, тим часом,
Поки нездужає капрал,
50 Ви огласили юродивим
Святого лицаря! А бивий
Фельдфебель ваш — Сарданапал,
Послав на каторгу святого,
А до побитого старого
55 Сатрапа “навсегда” оставсь
Преблагосклонним. Більш нічого
Не викроїлось, і драму
Глухими, темними рядами
На смітник вінесли.

60 А я...
О, зоре ясная моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі,
Якраз на смітничок Миколи,
І світнш, і горіш над ним
65 Огнем невидимим, святим,
Животворящим, а із гною
Встають стовпом передо мною
Його безбожнії діла...
Безбожний царю, творче зла,
70 Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі!

А ти, Всевидящее око!
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
75 В Сибір невольників святих,
Як мордували, розпинали
І вішали?! А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло?! Око, око!
80 Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в кіоті, а царі...

Та цур їм, тим царям поганим!
Нехай верзуться їм кайдани,
А я поліну на Сибір
85 Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темнії і в нори
Без дна глибокії, і вас,
Споборники святої волі —
Із тьми, із смрада і з неволі,
90 Царям і людям на показ,
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах...

((13. XII.) 1857 р.
Нижній-Новгород.

ЮРОДИВИЙ.

І. Початки творчого задуму.

“Юродівий” твір Шевченка, що був задуманий поетом як велика політична поема, що підсумовувала собою не тільки особистий революційний патос Шевченка, як борця за визволення свого рідного краю з московської неволі, — але мала дати й широкий поетичний огляд цілому визвольно-політичному рухові у московському царстві, що був скерований проти московської деспотії взагалі.

На великий жаль, цього задуму свого поет не здійснив. Ми маємо тільки початок задуманої поеми, її лише короткий плян та деякі найхарактеристичніші особисті рефлексії поета на теми політичні й релігійні.

Вона була започаткована, як правдиво зазначає С. Єфремов, 13 грудня 1857 р., й тоді саме був написаний цей початок поеми, що мав бути до неї вступом чи заспівом.

Ембріональний період її повстання й розвитку був досить довгий. До її духового задуму спричинився сон, що снився поетові 19 липня 1857 р. про київського генерал-губернатора Д. Бібікова, управителя його канцелярії М. Пісарєва і дружини останнього, Софії Пісарєвої, фаворитки Бібікова, що ніби вони сидять десь на сході у турецьким місті на балконі і в турецьких одягах між собою весело розмовляють.

Коли Шевченко прокинувся, то він почав далі роздумувати над цими добре йому відомими постатями, ще з часів перебування поета 1845-47 рр. в Україні, коли він в “Юго-западнім” Відділі Археографічної Комісії мав з ними стосунки і спостерігав їх деспотичну самоволю в Україні та добре знав інтимну сторону їхнього життя і взаємин. І тоді то вперше зародився в душі поета плян поеми, якої дія мала б відбутись на сході. І поема мала б називатись “Сатрап і Дервіш”, цебто “Володар (необмежений) і магічн. чернець” (пустельник). Твір цей був

задуманий, як велика епопея із політичним змістом. І поет заповів був, що при “кращих обставинах” він цей плян епопеї виконає.

Поет у своїм Щоденнику згадав ще два рази про цю поему: 8 грудня 1857 р. поет констатує, що не знає він, коли візьметься до компонування поеми, хоч має до написання її великий потяг. А 13 грудня пише, що в той день він приступає до заповідженої епопеї.

З цього матеріялу виходить, що поет не журився, про що буде писати. Скорше його обходила мова твору (українська чи московська?) і жанр її (поема чи епопея?). А плян і зміст твору вже був підготовлений зараз же після сну, цебто 19 липня 1857 р. Отже, ембріональний період був у Шевченка короткий. Не готовий був він тільки технічно її скомпонувати на письмі.

І от, 13 грудня 1857 р. приступив до оброблення поеми на письмі і скомпонував початок чи заспів поеми.

II. Задум поеми і її можливе викінчення.

Коли порівняти цей уже написаний уривок із тим, що Шевченко проектував, то побачимо між ними досить значну різницю. Поперше, в запроєктованім уся дія мала відбуватися на сході; побут, одяги й інш. так само мали бути східні. З написаного уривку цього східнього кольориту не помітно. Правда, три рази зустрічається слово “сатрап” й один раз — “Сарданапал”. Але вони ще не достатні, щоб уважати, що дія має відбутись на сході, бо такий вислів, як “сатрап” набрало вже типового означення володаря з необмеженою деспотичною владою.

Подруге, назва твору: задумана була поема під наголовком: “Сатрап і Дервіш”, а початок цієї поеми має наголовок: “Юродівий”. Отже, той східній кольорит, подуманий у назві твору, був замінений у початій поемі. Ці різні наголовки намічають і неоднакові теми. В подуманій епопеї головними дійовими особами мали б бути: самодур-володар на сході і чернець-пустельник, цебто М. Пісарев і той, що в церкві дав полицника цьому необмеженому сатрапові, а в поемі, яку Шевченко почав був писати, головною дійовою особою мав бути тільки

Якийсь дурний оригінал,
Що в мёрду затопів капрала,
Та ще й у церкві...
Найшовсь таки один козак
Із міліона свинопасів,
Що царство все оголосів:
Сатрапа в мёрду затопів.
А ви, юродиві, тим часом,
Поки нездужає капрал,
Ви огласили юродивим
Святого лицаря! А бівий
Фельдфебель ваш — Сарданапал
Послав на каторгу святого...

Оцього “дурного оригінала”, “юродивого”, “святого лицаря”, “козака”, якого Сарданапал (цар Микола I-ий) “послав на каторгу” в Сибір, — оцього відважного героя й поставив поет на чоло поеми і зробив центральною постаттю свого недокінченого твору. Прекрасна тема і яка велика шкода, що поет залишив її на самім початку! Вона розкрила б усі самодурства, усі підлоти необмеженого володіння московськими посіпаками Україною й усю моральну гидоту, хабарництво, насильства над народом, що були буденним явищем правлячого генерал-губернатора в Україні.

І коли той “юродивий” “святий лицар” був так тяжко покараний каторгою, цебто тяжкими роботами в копальнях у Сибірі, то Шевченко у цім заспіві заповів:

Та цур їм, тим царям поганім!
Нехай верзуться їм кайдани,
А я поліну на Сибір
Аж за Байкал; загляну в гóри,
В вертепи темні і в нóри
Без дна глибокїї, і вас,
Спобóрники святої во́лі —
Із тьми, із смрада і з нево́лі,
Царям і лю́дям на показ,
На світ вас віведу надáлі
Рядáми довгими в кайдáнах...

Такої великої ваги мав бути зміст цієї поеми.

П. Филипович вважає, що це мав би бути опис мук у кайданах в Сибірі декабристів, що тоді саме там пере-

бували. Але той “юродивий”, головний герой поеми не був декабристом. З цього виходить, що тло неволі й насильства, які чинились “споборникам святої волі”, було далеко ширше. Не одні декабристи там мучились. Крім них були там і такі, як той “юродивий”, що за правду “са-трапа в морду затопив”. Отже, кожна людина, що боролась за волю, для Шевченка була святою, мучеником за правду і гідна назви “лицаря святого”. Таким “юродивим” був і сам Шевченко, бо і він сам часто називав себе і в листуванні, і в творах “юродивим”, що в тих страшних умовах московської деспотії виступив проти насильства над його народом і за правду, і волю, за ці найсвятіші ідеї, за які боролись не тільки найкращі одиниці в московській тюрмі народів, але й сам Шевченко, не менший благовісник свободи.

III. Добро і зло в поемі.

Саме тоді, коли Шевченко розпочав був писати цю поему “Юродивий”, саме тоді вертався він із заслання до Петербургу, московської столиці царя, цього антипода, цього противника будь-якої волі. І поет у глибокій скорботності в заспіві до поеми роздумує над цим, куди він іде? І він звертається до своєї музи із такими словами:

..... А я...
О, зоре ясна моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі,
Якраз на смітничок Миколи,
І світиш, і горіш над ним
Огнем невидимим, святим,
Животворящим, а із гною
Встають стовпм передо мною
Його безбожнії діла...
Безбожний царю, творче зла,
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі!

І от, в оцій глибокій журбі й роздумуванні про всі ті “безбожнії діла”, про все те зло, яке накоїв той московський деспот Сарданапал, “правди гонитель”, поет у розпуці доходить до повної зневіри й богохульства:

А ти, Всевідящее око!
Чи ти дивилося звисока,
Як со́тнями в кайданах гна́ли
В Сибір невольників святі́х,
Як мордува́ли, розпина́ли
І вішали?! А ти не зна́ло?
І ти дивилося на них
І не осліпло? Око, око!
Не дуже ба́чиш ти глибо́ко!
Ти спиш в кіоті, а царі...

Поет не в силі примиритись із тим вопіючим злом, насильством над людиною, над носієм Божого духа і свободи, даної Богом, над тими найкращими “споборниками святої волі”, з якими разом перебував і “Всевишній (всесвітній) цар волі”, Ісус Христос, і готовий усю винуватину за те, що діялось “на смітничку Миколи”, за “його безбожні діла” скласти на “Всевідящее око”, на Бога, що дивився на це зло і не покарав “жорстокого гонителя правди”.

В цих роздумуваннях про вопіючу неправду, на якій тримається московське царство, поет підійшов до одного із кардинальних питань віри: чи Бог далі піклується світом і стоїть на сторожі правди в світі й зокрема в безбожнім московським царстві, чи, як думають деїсти, Бог створив світ, людство, наділив людину свобідною волею й пустив людство в життя, припинивши всяке піклування, не вмішуючись у події світу.

Такі питання поет підіймав у своїх раніших творах. Так у поемі “Княжна”, роздумуючи над сваволею й егоїзмом панів, Шевченко закінчує:

А Бог? Ні, не знає, бо то було б диво,
Щоб чуть те і ба́чить, і не покара́ть!
Аб́о вже аж на́дто довготерпеливий!...
— Віруйте й гиньте! проро́ки глася́ть.
Як же його́ вірить? Заплі́ощивши о́чі?
Ох рад би я вірить, та се́рце не хо́че...

А в убогім селі пан, ніби “убо́гих брат

Дочку́ й теля́чку одніма́є
У мужика́, — і Бог не зна́є...
А мо́же й зна́є та мовчи́ть!”

Оця зневіра Шевченка в перемозі добра над злом доводить поета до такого розпачливого стану, що готовий за неправду, що розлилась серед пануючих над його народом, усю вину скласти на Бога, що Він занадто вже “двоготерпеливий...”

.....Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в кіоті, а царі...

Оцей апель до Бога за неправду, якої й Бог не додає, цей повний зневіри і безнадії голос протесту, стає лейтмотивом оцінки Шевченка і його безвиглядності у вищій боротьбі правди з неправдою і в жорсткій перемозі останньої.

Оцих три сили: “поборників святої волі”, душителів жорстоких її і Бога, що байдуже і безкарно дивився на це змагання, — заповіджені в заспіві до ненаписаної поеми, мав провести Шевченко золотою ниткою через усю поему. Але, на жаль, цього завдання він не виконав.

IV. Чому не докінчив поеми?

Яка причина тому, що Шевченко її не написав? С. Єфремов висловлює кілька припущень: 1. Шевченко приступив до написання з певними ваганнями, щодо мови (хотів писати “по-руськи”, бо форму епопеї вважав для себе зовсім новою) і щодо жанру; і ці труднощі були на перешкоді; 2. обставини життя в Нижньому Новгороді мало сприяли роботі: приїзд Щепкіна, нещасливе сватання до К. Піунової; 3. скорий від’їзд із Нижнього, нові стрічі, враження, турботи, — все це розбивало творчу увагу.

На мій погляд, це не зовсім так. Поперше, вибір мови й жанру був усталений: це мала бути поема й на українській мові. Подруге, почата була 13 грудня і до приїзду Щепкіна мав Шевченко часу 10 днів. Коли поему “Неофіти” написав поет за 4 дні, то за 10 днів міг би скомпонувати й поему “Юродивий”. Були мабуть інші причини й далеко поважніші: брак фактичного матеріялу, щоб усю фабулу розробляти у східнім побуті. Крім того, брак фактичних даних про самого “юродивого” “лицаря святого” і

брак даних щодо життя каторжан у Сибірі, куди був за-
пакований і месник, що “сатрапа в морду затопив”. Оцей
місцевий кольорит поеми не був уповні зібраний поетом.
Нарешті, політична сторона поеми гостро негативна до
сучасного йому московського режиму так само була од-
ною з причин, що не дозволила Шевченкові довести по-
еми до її кінця.

Початок був блискучий, заспів був скомпонований
прекрасно. І коли б був зміг Шевченко довести цей твір
до кінця, то ми мали б змогу бачити політичну творчість
Шевченка на тім рівні, а може ще сильнішу від подібної
творчої сили, яку виявив поет у блискучій і геніяльній
збірці 1843—1845 рр. “Три літа”. А тепер ми стоїмо пе-
ред глибокою творчою таємницею генія, яку поховав
поет разом із ненаписаною поемою на віки вічні.

“Відьма” — поема, яку написав Шевченко на протяжці трьох днів 4—6 березня 1858 року в Нижньому Новгороді, де він чекав на дозвіл в'їзду до Петербургу. Власиво поема ця не є вповні оригінальний твір, а тільки нова перерібка (редакція) поеми “Осика” 1847 р. (див. т. II, ст. 329—345). Цю останню поему “Осика” Шевченко, завівши в Орській фортеці т. зв. “Захалявну книжечку”, 1847 р. вписав до неї за ч. 4 і назвав її вперше “Відьмою” (це автогр. М.). Це друга редакція поеми. Відміни між першою редакцією (“Осика”) і цією другою досить значні і в більшості тільки стилістичні. Через майже 11 років 4 березня 1858 р. записує поет до Щоденника: “Дожидаючи Овсяннікова та поліційної перепустки до Пітера (Петербург — Л.Б.), заходився переписувати до друку “Відьму”. Знайшов багато розтягнутого й недоробленого. І, хвалити Бога, **праця скоротить довгі дні чекання**”.

З цього запису видно, що Шевченко почав переробляти не поему “Осика”, а вже зредаговану вдруге і переписану за ч. 4 до “Захалявної книжечки” “Відьму”. Кілька причин спонукало поета цю поему переробляти вдруге. Перша — чисто зверхня, щоб “скоротити довгі дні чекання” на одержання поліційної перепустки, щоб, нарешті, мати дозвіл виїхати до Петербургу. Друга так само зверхня причина — “заходився переписувати **для друку**”, й, нарешті, третя — знайшов, що скомпонована вже поема була розтягнута й недороблена. Ця остання причина вже суттєва і внутрішня, що впливала з причин чисто літературно-мистецьких. Так творилась **третя** редакція поеми.

5 березня записує поет до Щоденника: “Далі працюю над “Відьмою”. А 6 березня пише поет: “Я занадто пильно взявся за свою “Відьму”, — так пильно, що сьогодні скінчив; а праці було чимало. І, здається, добре скінчив.”

Ці записи поета свідчать про те, що на перерібку цієї третьої редакції поет потратив усього три дні, і що мета цієї праці була — приготувати поему до друку.

ВІДЬМА.

(Поєма)

- Молюся, знову уповаю,
І знову сльози виливаю,
І думу тяжкую мою
Німим стінам передаю.
- 5 Озовітєся ж, заплачте,
Німїї, зо мною
Над неправдою людською,
Над долею злою.
Озовітєсь! А за вами,
- 10 Може, озовєтєся
Безталання невсипуще
І нам усміхнєтєся,
Поєднєє з недолею
І з людьми і скаже,
- 15 Спасїбі нам. Помоблїтєся
Йї тихо спати ляже,
І примирєнному приснєтєся
І люди добрі, і любоб,
І все добро. І встанє вранці
- 20 Весєлий і забудє знов
Свою недоблю. І в невблї
Познєє рай, познєє волю
І всетворящую любоб.
-
- 25 Коло осїннього Микблї,
Обїдранї, трохї не гблї,
Бендєрським шляхом уночі
Ішли цїгана. А йдучї —
Звїчаїне, вбльнїї — спїваїли.
- 30 Шатрб край шляху розп'яїлї,
Огбнь чималїй розвелї
І кругом йбго посїдаїли:
Хто з шашлїком, а хто і так,
Затє вїн вбльний, як козак
- 35 Колїсь то був. Сїдять, куняють,
А за шатрбм в степу спївєє,

- Ненáче п'яна, з приданóк
Додóму йдúчи, молодíця:
“Ой у нóвій хáтi
40 Полягáли спáти,
Молодiй приснiлось,
Що мáти сказiлась,
Свéкор оженився,
Бáтько утопiвся.
45 I... гу...”
Цигáни слúхають, смiютьсь.
— “I де тi лúди тут возьмúться?
Оцé, мабúть, iз-за Днистрá,
Бо тут все степ... Марá! Марá!
50 Цигáни крiкнули, схопились.
А перед нiми опинiлось
Те, що спiвáло. Жаль i страх!
В свитiнi лáтанiй дрижáла
Якáсь лúдина. На ногáх
55 I на рукáх повиступáла
Од стúжi кров; аж струпом стáла,
I дóвгi кóси в реп'яхáх
О пóли бiлись в ковтунáх.
Постóяла, а пóтiм сiла
60 Коло огнiю i рúки грiла
На сáмiм пóлум'i. — Ну, так!
Оженився неборáк! —
Самá собi вона шептáла
I тяжко, стрáшно усмихáлась.
65 Що ж се такé? Се не марá.
Моя се мáти i сестрá.
Моя се вiдьма, щоб ви знáли.

Ц и г а н .

А вiдкiля ти, молодiце?

В i д ь м а .

Хто, я?

(Спiвaє)

- 70 — “Як булá я молодiця,
Цiлувáли мене в лiця,
А як стáла старá бáба,
Цiлувáли б, бóула б рáда.”

Ц і г а н .

- 75 Співуча, нічого сказать.
Якби собі таку достать,
Та ще й з медведем...

В і д ь м а .

- Я співаю.
Чи то сижу, чи то гуляю,
Все співаю, все співаю,
80 Ужé забула говорить,
А перше добре говорила.

Ц і г а н .

Де ж ти була, що заблудила?

В і д ь м а .

- Хто, я? чи ти?
(Шепче)
Цить, лишень, цить.
85 Он, бач, зо мною пан лежить.
Огонь погас, а місяць сходить,
В яру пасеться вовкулак...
(Усміхнувшись)
Я в приданках була, впилася,
І молодá не придалася...
90 А все то прокляті пані
З дівчатами такéе діють...
Ще трéба другу одружить.
Піду, без мене не зуміють
І в домовину положить...

Ц і г а н .

- 95 Не йди, небого, будь ти з нами!
У нас, їйбогу, добре жить.

В і д ь м а .

А діти єсть у вас?

Ц і г а н .

Немає.

В і д ь м а .

- 100 Кого ж годієте-есте?
Кого ви спати кладете?
Кого колишете вночі?
Лягаючи і встаючи,
За кого молитесь? Ох, діти!
І все діти! і все діти!
105 Не знаю, де од їх подітись.
Де не підю, й вони за мною,
Вони з'їдять мене колись...

Ц и г а н .

Не плач, небого, не журись.
У нас дітей нема й заводу.

В і д ь м а .

- 110 Хоч з горі та в воду.
І відьма тяжко зариділа.
Цигани мовчки дивувались,
Покі поснули, де хто впав.
Вона ж не спала, не журилась,
115 Сиділа, ноги устромила
В гарячий попіл. Виступав
Щербатий місяць з-за могіли
І на шатро мов позирав,
Аж поки хмари заступили.
120 Чом не спіться багатому
Сівому, гладкому?
Чом не спіться убогому,
Сироті старому?
Одін дума, як би його
125 Достроїть палати.
Другий дума, як би його
На подзвін при|д|бати.
Одін старій одпочіне
В пішній домовині,
130 Другий старій і так собі
Денебудь під тіном.
І обідва спочивають
І гадки не мають.
Убогого не згадують,
135 А того ще й лають.

Коло вогню старій цыган
З люлькою куняє.
Позирає на прибуду
Й на подзвін не дбає.

Цыган.

140 Чому не ляжеш, не спочинеш?
Зірниця сходить, подивись!

Відьма.

Дивилась я, вже ти дивись!

Цыган.

Ми рано рúшимо, покинем,
Як не проспійшся.

Відьма.

145 Не просплюсь.
Я вже ніколи не просплюсь.
Отак денéбудь і загину
У бур'яні...

(Співає тихо)

150 "Гаю, гаю, тёмний гаю,
Тихенький Дунаю!
Ой у гаї погуляю,
В Дунаї скупаюсь.
В зелёному баговинні
Трóхи одпочину...
155 Та, мóже, ще хоч каліку,
Приведу дитину..."

Дарма! аби собі ходило
Та вмíло матір проклинáть.
А он, чи бачиш, на могíлі
160 Очіма лúпа кошеня?
Іди до мене. Кіцю, кіцю...
Не йде, прокляте бісеня!
А то дала б тобі напíться
З моєї чíстої криниці...

(Приспівує)

165 "Стоїть кутя на покуті,

А в за́пічку діти.
Наплоди́ла, наводи́ла,
Та нема́ де діти;
Чи то пото́піти?
170 Чи то подуши́ти?
Чи жи́дові на кров прода́ть,
А гро́ші пропи́ти?”

Що, до́бре на́ші завдаю́ть?
Сіда́й лиш б́ліжченько, оту́т.
175 Ото́ то й то́! А ти не зна́еш...
Що я в Во́лощині була́.
Я розкажу́, як нагадаю́.
Близня́т в Бенде́рах привела́.
У білих Я́ссах колиха́ла,

180 У Дуна́єві купа́ла,
В Туре́ччині спови́ла,
Та до́дому однесла́ —
Аж у Ки́їв. Та вже до́ма,
Без кади́ла, без кропи́ла,
185 За три ша́ги охрести́ла,
А три ша́ги пропи́ла,
Упи́лася, упи́лася!
І до́сі п'яна!...

І вже ніко́ли не просплю́ся,
190 Бо я вже й Бо́га не бою́ся
І не соромлю́ся люде́й.
Коли́ б мені́ оти́х діте́й
Найти́ денéбудь! Ти не зна́єш,
Чи є в Туре́ччині війна́?

Ц и г а н .

195 Була́ коли́сь, тепе́р нема́.
Уме́р найста́рший старши́на.

В і д ь м а .

А я ду́мала, що й до́сі...
Аж уже́ нема́є.
Слу́хай лишéнь, скажу́ тобі,
200 Кого́ я шука́ю.
Я шу́каю Ната́лочку
Та си́на Іва́на.

- Дочку свою Наталоньку...
Та шукаю пана,
205 Того ірода, що, знаєш?...
Стривай, нагадала.
Як була я молодію —
І гадки не мала,
По садочку похожала,
210 Квітчалась, пишалась,
А він мені і набачив,
ірод!... І не снілось,
Що я була крепачкою,
А то б утопилась, —
215 Було б легше... От набачив,
Та й бері в покої,
І стриже, неначе хлопця,
І в похід з собою
Бері мені. У Бендери
220 Прийшли ми. Стояли
З москалями на кватірах,
А москалі за Дунаєм
Турка воювали.
Тут дав Бог мені близнята,
225 Якраз протів Спаса.
А він мені і покинув,
Не вступив і в хату,
На дітей своїх не глянув,
Луційпер проклятий!
230 Пішов собі з москалями,
А я з байстрюками
Повертала в Україну
Степами, тернами,
Острижена. Та й байдуже.
235 У селах питала
Шлях у Київ. І що з мене
Люди насміялись...
Трохи була не втопилась,
Та жаль було кінуть
240 Близняточок. То сяк, то так
На свою країну
Придїбала. Одпочїла,
Вечора дїждалась,
Та й у село. Хотїлось, бач,
245 Щоб люди не знали.
От я крадусь попідтїнню
До своєї хати.

- В хаті тёмно, нема́ до́ма,
Або́ вже ліг спа́ти
250 Мій ба́течко оди́нокий.
Я ле́двє ступа́ю;
Вхо́жу в ха́ту. Аж щось сто́гне,
Ніби умира́є,
То мій ба́тько. І нікому
255 Ні перехристити,
Ні рук скла́сти. О прокля́ті,
Лука́вії діти,
Що ви дієте на світі!...
Я переляка́лась,
260 Ха́та пу́сткою смерді́ла...
От я захова́ла
Близня́т своїх у комо́рі,
Вбіга́ю у ха́ту,
А він уже́ ле́двє дійше.
265 Я до його́: — Та́ту!
Мій та́точку! це я прийшла! —
За ру́ки хвата́ю.
— Це я, — кажу́. А він мені
Шепче: — Я проща́ю.
270 Я проща́ю. — Ті́лько й чу́ла.
Зда́ється, я впала́.
І засну́ла. Якби́ була́
Дові́ку проспала́!
Опівночі прокі́нулась:
275 Як у я́мі, в ха́ті,
А за ру́ку ба́тько да́вить.
— Та́ту, кричу́, та́ту!...
А він уже́ так як кри́га...
Насі́лу я ру́ку
280 Віпручала. Що, ци́гане,
Якби́ таку́ су́ку
Тобі дочку́? Щоб зробі́в?

Ц и г а н .

Ййбо́гу, не зна́ю.

В і д ь м а .

- Та мовчі́ вже, бо забу́ду,
285 По́тім не згада́ю.
Діте́й, ба́чся, годува́ла
Та в засі́к хова́ла.

- Та очіпок, се вже вранці,
 Ключчям вимощала,
 290 Щоб не знать було, що стріга.
 Прибралась, ходила,
 Поки люди домовину
 Надворі робили.
 Доробили, положили,
 295 Понесли, сховали...
 І одна я, як билина
 На полі, осталась
 На сім світі... Були діти,
 І тих не осталось.

 300 "Через яр ходила,
 Та воду носила,
 Коровай сама бгала,
 Дочку оддавала,
 Сіна оженила...
 305 І...гу..."

Ц і г а н .

Не скігли, бо ти всіх побудиш.

В і д ь м а .

Хіба я скіглю, навісній?

Ц і г а н .

Та добре, добре. Що дальш буде,
 Розкажуї дальше!

В і д ь м а .

- 310 Що дасі?
 Навариш за́втра мамаліги?
 Я кукуру́зи принесу.

 Нагада́ла! Нагада́ла!
 З дочкою ліг спа́ти...
 315 Завда́в сіна у лаке́ї...
 Грома́дою з ха́ти
 Виганя́ли... Нагада́ла!
 Я соба́к дражніла
 Попід вікнами з старця́ми.
 320 І байстра́т носіла

- За плечима. Щоб привчались...
Аж і сам приїхав.
Я до його кинулася,
Забудучи лихо.
- 325 Привітав мене, луційпер,
Благословив діток
Та й забрав їх у покії...
Ростуть мої квіти!
Та й віросли. Сіна Йвана
- 330 Оддав якійсь пані
У лакєї. А Наталю...
Чи твої цигани
Всі поснули?

Ц и г а н .

Всі поснули.

В і д ь м а .

- 335 Бо щоб не почули
Мого слова. Страшно буде.
І ти, старій друже,
Злякаєшся, як вимовлю...
Чи тобі байдуже?
- 340 Наталоньку! Дитя своє!
Ірод нечестивий!...
Занапастів... А до того
Посилає в Київ
Мене, бачиш, моїтисся.
- 345 Я, дурна, й ходіла,
І моїлась... Ні, цигане,
Я марне моїлась.
Чи в вас єсть Бог якийнебудь?
В нас Його немає...
- 350 Пані вкрали та в шкатулі
У себе й ховають.
- Вертаюся із Києва,
Замкнуті покії.
Він узяв її з собою
355 Та й поїхав з нею,
З Наталею... Чи чуєш ти?
І острїг, проклятий,
Дитя своє. Полетіла
Я його шукати

- 360 В Волóщину, та й шукаю,
Совою літаю,
Над байраками. Та дітók,
Діточók шукаю,
Натáлоньку!... Ні, ні, ні, ні!
- 365 Я шукаю пана.
Розірвú!... Возьміть до себе
І мене, цигáni,
Я медвéдя водítиму,
А як náйду кáта,
- 370 То й спущú його на його.
Отоді, проклятий!...
Ні, не спущú. Самá його
Загризú... Чи чуеш?
Одружимось, моé сёрце,
- 375 Я й досі дівúю.
А сина вже оженíла,
А дочка й так бúде.
Лáзитиме попідтíнню,
Пóки náйдуть люди
- 380 Неживою. Чи ти бáчив?
Там такий хорóший
Мій син Івáн... Ух, хóлодно!
Позич мені грошéй,
Наміста дóброго куплю
- 385 Та й тебе повішу,
А самá підú додóму...
Дивíсь, мíша, мíша
Несé у Кíїв мишеня́т.
Не донесéш, утóпиш десь,
- 390 Або пан одніме.
Чи я найдú моїх дітók,
Чи так і загíну? —
- Та й замóвкла, мов засну́ла.
Цигáni вставáли,
- 395 Розбирáли шатрó своє,
В дорóгу рушáли,
Та й рúшили. Пішли стéпом.
І вона, небóга
Безталáнна, встáла мóвчки,
- 400 І нібито Бóгу
Нíшком собі помолíлась,
Та й пошкандибáла
За цигáнами. І тíхо,

Тихенко співала:

405 — Кажуть люди, що суд буде,
А суду не буде,
Бо вже мене осудили
На сім світі люди.

410 Із-за Дністра пішли цигани
І на Волинь і на Україну.

За селом село минали,
В городі ходили,
І марою за собою
Приблуду водили.
415 І співала, й танцювала,
Не пила й не їла...
Неначе смерть, з циганами
По селах ходила.
420 Потім разом схаменулась,
Стала їсти й пити,
І ховатись за шатрами,
І Бóгу молітись.
Щось таке їй поробила
Старá Маріула.
425 Якимсь зіллям напувала,
То воно й минулось.
Потім її й стала вчити
І лікарювати,
430 Які трави, що од чого,
І де їх шукати,
Як сушити, як варити...
Всьому, всьому вчила
Маріула. А та вчилась
Та Бóгу молілась.
435 Минуло літо, вже й друге
І трете настало;
Уже прийшла в Україну...
Жаль їй чогось стало.
Поклонілась Маріулі
440 За науку в ноги,
Попроцалась з циганами,
Помоліла[сь] Бóгу;
Та й пішла собі, небóга,
На свою країну.

- 445 — Вёрнусь, ка́же, хоч погля́ну
 На дочку́, на си́на.
 Не довелось. Пан верну́вся,
 Покинув Ната́лю
 В Моско́вщині. А ти її
 450 За Дністро́м шука́ла.
 Си́на Я́вана молодого́
 Одда́ли в солда́ти
 За те, що ти не навчи́ла
 Пані́в шанувати́.
- 455 До ко́го ж ти прихі́лишся?
 Ніко́го нема́є! . . .
 До люде́й хили́сь, небо́го,
 Лю́ди привіта́ють.
- Пан, верну́вшись, занеду́жав,
 460 Сто́гне, пропада́є.
 А вона́ набра́ла зілля
 Та пішла́ в пала́ти
 Лічи́ть його́, помага́ти,
 А не прокли́нати.
 465 Не помогла́ боля́щому,
 Бо не допусти́ли.
 А як уме́р, то за його́
 Бо́гу помолі́лась.
 І жи́ла собі́ свято́ю,
 470 Дівча́т навча́ла,
 Щоб з панáми не коха́лись,
 Люде́й не цура́лись.
 — А то Бог вас покара́є,
 А ще гірше лю́ди;
 475 Лю́ди го́рді, непра́ведні,
 Свої́м судо́м судя́ть. —
 Отáк вона́ навча́ла,
 Боля́щих лічи́ла.
 А з убо́гим оста́тньою
 480 Кри́хтою діли́лась.
 Лю́ди до́бри і розу́мні
 До́бре її́ зна́ли.
 А все такі́ покритко́ю
 І відьмо́ю зва́ли.

1858. 6. III. Н.-Новгород.

Перша редакція — "Осика", див. т. III, ст. 320—345.

ВІДЬМА.

I. Зміна назви.

Ми вже знаємо, що в основу цієї останньої поеми "Відьма" лягла поема Шевченка "Осика", що була ним створена в Україні, коли поет повертався з Кулішевого весілля до Києва. І по дорозі, перебуваючи у с. Седневі на Чернігівщині в Лизогубів, там 7 березня 1847 р. Шевченко її написав.

Коли ж Шевченко незабаром (5 квітня) був заарештований, суджений і засланий спочатку в Орську фортецю, там він, розпочинаючи свою "Захалявну книжечку" поезій, вписав до неї п. ч. 4 і цю поему під наголовком "Відьма". Але переписуючи до "Захалявної книжечки" свою поему "Осика", Шевченко насамперед змінив її наголовок.

Назвех ніби незначна зміна: замість "Осика" — "Відьма". Але в цій зміні заважила насамперед естетична прикмета наголовку: "Осика" — видалась Шевченкові занадто прозаїчною і маловажною, оскільки осика в поемі відіграє досить другорядну роль, як дерево, що виросло на могилі Лукії. Головною дійовою особою в поемі є Лукія, яку прозвали люди Відьмою. І от, оце таємниче слово "відьма" і стало на чолі поеми, як її наголовок, що насамперед задовольнив естетичний смак поета і його романтичну душу.

Крім цієї зверхньої спонуки на таку зміну була ще і друга причина, внутрішня. "Осика" першої поеми вказувала тільки на наслідок усіх подій і пригод про грішну душу Лукії. Її нещасливе, повне пригод і понижень, життя в першій половині його, таємниче і впливове на молодь життя її, як ворожки, у другій половині і загадково-таємнича смерть, — усе це викликало в народі до неї, як до грішної людини, недовір'я. А надприродня її здібність травами лікувати хорих викликала забобонний страх перед нею. І оце все й дало привід називати її відьмою за те, що ніби зналась вона з нечистою силою. А

коли померла, то, щоб душа її не ходила по селі і не навдила страху на жінок, поховали її “без попа” і не на кладовищі, а на могилі, і там “осиковим кілком проби-вали”, щоб вона не могла з гробу встати.

Дерево осика, як співають народні колядки, в той час, коли Божа Мати повивала народженого Сина, то всі дерева схилились перед немовлям; тільки осика не віддала тієї пошани й за те була Богом заклята. Оця народня традиція, зв'язана з осикою, безперечно була відома Шевченкові:

**І віросла на могилі
Осіка заклята...**

Оця негативна народня традиція, зв'язана з цим деревом, і спонукала Шевченка в другій редакції цієї поеми, “Захальвної книжечки”, змінити наголовок з “Осики” на “Відьму”.

Але наголовок “Осика”, як і наголовок баляди “Тополя”, були органічно зв'язані з поемою. Образом цього дерева й розпочинається поема “Осика”:

**Ростé в полі на могилі
Осіка заклята;
Отám відьма похóвана, —
Христітесь, дівчáта!**

Подібним образом дерева тополі розпочинається баляда “Тополя”:

**По дiбрóві вітер вiє
Гуляє по полію,
Край дорóги гне тополю
До сáмого до́лу.**

Цим самим образом дерева осики й кінчається поема:

**І віросла на могилі
Осіка заклята.
Отám відьма похóвана:
Молітесь, дівчáта!**

Таким самим образом тополі кінчається й баляда “Тополя”:

Отак тая чорнобрива
Плакала, співала...
І надіво серед поля
Тополєю стала.

По діброві вітер віє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

Отже, в такий спосіб обрамовує Шевченко не один свій твір, і це був один із гарніших поетичних засобів поета — обрамовувати, цебто вставляти свій твір в рамки одного й того самого вислову й образу і цей образ — **осика, тополя** й інш. потім виносити на чоло твору, як його **наголовок**.

Коли ж Шевченко почав цю поему “Осика” переписувати в Орській фортеці до своєї “Захалавної книжечки”, тоді саме він поглянув на цей наголовок критичним оком і, передумавши цю проблему з усіх сторін, зваживши естетичний бік образу “осики залятої” і суть її репутації (негативної) в народі і в обрядовій та християнській традиції, Шевченко вирішив змінити первісний наголовок на “Відьму”.

Така зміна мусіла потягнути за собою і відповідну зміну в тексті поеми. І Шевченко таку зміну почав був робити. Насамперед він скреслює 24 рядки (25—48) початку поеми “Осики”, де він описує це дерево, під яким похована відьма, і яке виросло з осикового кілка на пересторогу дівчатам, — скреслює з тією тенденцією, щоб про осику не було в поемі навіть згадки.

Але скресливши початок, Шевченко залишив кінець поеми, де кілок і дерево осика, з якого воно виросло, докладно описується. Таким чином, задуману зміну поет не довів до кінця, а скорше зіпсував свій поетичний засіб обрамування, такий характеристичний для його творчості. Інші зміни, які були пороблені під час переписування, були суто стилістичні і скорше технічного характеру, а не суттєвого.

II. Мистецька вартість “Відьми” в остаточній перерібці.

Коли Шевченко опинився в Нижньому Новгороді і 4 березня, очікуючи дозволу на виїзд до Петербургу, він почав переписувати “Відьму” із “Захалявної книжечки” до друку, цебто творити третю редакцію. Тоді саме, властиво 21 лютого 1858 р., записує він до Щоденника: “Почав переписувати свою поезію до друку, писану з 1847 року по 1858 рік”. І на 4 березня, як уже згадувалось вище, припала черга на поему “Відьма”, яку Шевченко того дня почав був переписувати із “Захалявної книжечки” (М.) до того самого “альбому” (Б.), куди заходився він переписувати з тієї книжечки й інші свої твори. Поет переписував поему три дні і 6 березня скінчив.

Але Шевченко не тільки переписав “Відьму” до альбому Б із “Захалявної Книжечки” М, але знову переробив її. Поет знайшов у поемі “багато розтягнутого й недоробленого”. І от цікаво нам знати, що вважав поет “розтягнутим і недоробленим”?

Насамперед Шевченко визнав, що його поема за довга, і тому він цілий п'ятий розділ поеми “Осика” на 186 рядків скорочує і доводить тільки до 25 рядків. Хоч поет вважає, що він, переробляючи кінець поеми, “добре скінчив” її, все ж таки така перерібка кінця з мистецького становища не вийшла ліпшою. В поемі “Осика” і “Відьма” (з “Захалявної книжечки”) кінець її дуже кольоритний з побутового й поетичного боку і викінчений: поет у ній життя Лукії доводить до кінця, до її смерті і похорону, змальовує повно ролю Лукії серед дівчат села, як вона їх навчає, щоб оберігались від панів і не губили себе; кольоритно змальовує поет смерть пана-грішника, і як Лукія своєю молитвою і всепрощенням облегчує відхід його душі. Всі ці місця поетично змальовані й виповнюють образ Лукії. В остаточній редакції, **готуючи її до друку**, мусів Шевченко, передбачаючи контролю цензури, увесь цей кінець а особливо ті місця, в яких описує ролю панів у відношенні їх до дівчат села і маркантно характеризує їх діла й поступовання, — все це він мусів був викинути як нецензурне і тим самим змасакувати текст до кінця поеми. А опис смерті Лукії і похорон, щоб скреслити ролю осикового кілка й дере-

ва осики взагалі, поет мусів механічно відкинути, й поема залишилась недокінченою.

І коли Шевченко зазначає в Щоденнику, що він в остаточній редакції цю поему ніби “добре скінчив”, то з цензурного становища кінець її може й добре був скоректований, але з погляду цілоти головного образу і його викінчености, кінець поеми вийшов дуже схематичний, зовсім не кольоритний і до кінця не доведений, а впрост обірваний, мовляв, на півслові. Тому з мистецького становища третя редакція поеми не тільки не виграла, а навпаки, програла на своїй цілості і на артистичній своїй довершеності.

І з цього боку поема “Осика” є найбільш викінченою поемою і найартистичнішою зо всіх трьох її редакцій (Д.П., М. і Б.)*)

Оцінку поеми по змісту, по ідеї й по визначенні ролі Лукії в поемі див. “Кобзар” цього видання, т. II, ст. 352—359.

*) Д.П. — автограф Департаменту Поліції, де після конфіскації рукописів в 1847 р. переховувався й автограф “Осика”; М. Мала книжечка; так назвав В. Доманицький “Захалавну книжечку”, до якої поет переписав другу редакцію поеми під наголовком “Відьма”; Б. — Більша книжечка — альбом, куди поет переписав 3-тю редакцію поеми.

ДОЛЯ.

- Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала. Ти взяла
Мене маленького за руку
5 І в школу хлопця одвела
До п'яного дяка в науку.
— Учійся, серденько, колись
З нас будуть люди, — ти сказала.
А я послухав і учівсь,
10 І вивчився. А ти збрехала.
Які з нас люди? . . . Та дарма!
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли, — у нас нема
Зерна неправди за собою.
15 Ходімо ж доленько моя,
Мій друже щірий, нелукавий!
Ходімо даліше, даліше слава,
А слава заповідь моя.

9. II. 1858.

Нижній Новгород.

МУЗА.

- І ти, пречістая, святая,
Ти, сестро Фёба молодая!
Мене ти в пелену взяла
І геть у поле однесла;
5 І на могилі серед поля,
Як тую волю на роздбллі,
Туманом сівим сповила;
І колихала, і співала,
І чари діяла . . . І я . . .
10 О, чарівниченько моя!
Мені ти всюди помагала,
І всюди, збренько моя,
Ти не марніла, ти сіяла.
В степу безлюднім в чужині,
15 В далекій неболі,

Ти в кайданах пишáлася
Як квіточка в полі.
Із казарми смердячої
Чистою, святою
20 Вілетіла, як пташечка,
І понадо мною
Полінула, заспівала,
Моя сизокрила...
Мов живучою водою
25 Душу окропила!
І я живу, і надо мною
Своєю божою красою
Витаєш ти, мій херувім,
Золотокрилий серафім,
30 Моя порадонько святая
Моя ти доле молодая!
Не покидай мене! Вночі
І вдень, і ввечорі, і рано
Витай зо мною... і учи,
35 Учи неложними устами
Хвалити правду! Поможі
Молітву діяти докраю.
А я умру, моя святая,
Моя ти мати, положи
40 Свого ти сина в домовину...
І хоть єдиную сльозину
В очах безсмертних покажі!

9. II. 1858.
Нижній Новгород.

СЛАВА.

А ти, задрипанко, шинкарко,
Перекупко п'яна,
Де ти в ката забарилась
З своїми лучами?
5 У Версалі над злодієм
Набор розпустила?
Чи з ким іншим мізкаєшся
З нудьги та з похмілля?
Горнісь лишень ти до мене,
10 Та вітнемо з лиха;

- Гарнєсенько обіймемось,
Та любо, та тихо
Пожартуєм, чмокнуємося,
Та й поберемося,
15 Моя крале мальбована,
Бо я такі й досі
За тобою чимчикую.
Ти хоча й пишáлась
І з п'яними кєсарями
20 По шинках хилялась,
А надго з тим Микóлою
У Севастопóлі,
Та мені про те байдуже...
Мені, моя дóле,
25 Дай на себе подивітись,
Дай і пригорну́тись,
Під крилом твоїм любєнько
В холодку засну́ти!

9. II. 1858.
Нижній Новгород.

СОН.

(М. А. Марковичці).

- На пánщині пшеницю жáла;
Втомйлася, не спочивáть
Пішла в снопі, пошкандибáла
Іváна сина годувáть.
5 Вонó сповітєє кричáло
У холодóчку за снопом.
Розповилá, нагодувáла,
Попєстила, і ніби сном,
Над сiном сiдя, задримáла.
10 І снiться їй той син Івáн:
І уродливий, і багáтий,
Не одинóкий, а жонáтий,
На вóльний, бáчиться, — бо й сам
Уже не пánський, а на вóлі
15 Та на своїм весєлім пóлі
Удвóх собі пшеницю жнуть,
А дiточкi обiд несуть...
Та й усмихну́лася нєбога.

- Прокінулась — нема нічого!...
- 20 На Явася глянула, взяла
Яго, гарненько сповила,
Та щоб дожати до ланового.
Ще копу дожинати пішла...
Останню, може; Бог поможе,
25 То й сон твій справдиться.

18. VII. 1858.
С.-Петербург.

- Я не нездужаю, нівроку,
А щось таке бачить око,
І серце жде чогось... Болить,
Болить і плаче, і не спить,
5 Мов негодівана дитина.
Лихої, тяжкої години,
Мабуть, ти ждеш?
Добра не жди,
Не жди сподіваної волі,
10 Вона заснула: цар Микола
Ї приспав, а щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру,
15 Та й заходиться вже будить.
А то проспять собі, небога,
До суду Божого, страшного!
А панство буде колихати,
Храми, палати мурувати;
20 Любять царя свого нового
Та візантіїство прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого!

1858. 22. XI.
С.-Петербург.

ВІДМІННІ РЕДАКЦІЇ.

ХУСТИНА.

- Чи то на те Бóжа во́ля?
Чи така́я її до́ля?
Росла́ в найма́х, вироста́ла,
З сирото́ю покоха́лась.
- 5 Небора́к, як го́луб, з не́ю,
З безтала́нною сво́єю,
Од зиро́ньки до зиро́ньки
Сидя́ть собі́ у вдівоньки, —
Сидя́ть собі́, розмовля́ють,
- 10 Пречи́стої дожида́ють.
Діжда́лися...
- З Чигири́ну
- По всій сла́вній Укра́їні
Заревлі́ великі́ дзвони́,
15 Щоб сидла́ли хло́пці ко́ні,
Щоб мечі-шаблі́ гостри́ли
Та збира́лись на весі́лля,
На весе́ле погуля́ння,
На крова́ве залиця́ння.
- 20 У неді́леньку та ране́сенько
Су́рми-тру́би вигравáли;
В похóд у дорóгу сла́вні компа́нійці
До схід со́нечка руша́ли.
Випровожа́ла вдова́ свого́ си́на,
- 25 Ту єди́ную дити́ну;
Випровожа́ла сестра́ свого́ бра́та,
А сіро́му — сироти́на.
Випровожа́ла, коня́ напува́ла
До зирни́ці із крини́ці,
- 30 Винóсила збру́ю-ша́блю золоту́ю
І рушні́цю-гаківни́цю,
Випровожа́ла три по́ля, три ми́лі,
Проща́лася при доли́ні
Дарува́ла ші́ту шовкáми хусти́ну,
- 35 Щоб зга́дував на чужи́ні.

Ой хустіно-хустіночко,
Мережана-шіта!
Тільки й слави козацької —
Сіделечко вкрити!

- 40 Вернулася, журилася,
На шлях бітий дивілася.
Квітчалася, прибиралась,
Щодень божий сподівалась.
А в неділеньку ходіла
45 Виглядати на могілу.

- Мина літо, мина й друге,
А на трєте — лінуть
Преславнії компаніїці
В свою Україну.
50 Іде військо, іде й друге,
А за третім стіха —
Не дивіся, безталанна!
Везуть тобі ліхо:
Везуть труну мальовану
55 Китайкою криту,
А за нею з старшиною
Іде в чорній світі,
Сам полковник компанійський,
Характерник з Січі;
60 За ним ідуть есаули,
Та плачуть ідучи.
Несуть пані есаули
Козацькую збрюю:
Літий панцир порубаний,
65 Шаблю золотую,
Три рушніці-гаківніці
І три самопали.
А на зброї... козацькая
Кров позасихала.
70 Ведуть коня вороного, —
Розбиті копита,
А на йому сиделечко
Хустіною вкритє.

8. III. 1858.

Нижній Новгород.

(Перша редакція див. т. III., ст. 141—143).

- А ну́мо зно́ву віршувáть!
 (Звичáйне, нішком!) Ну́мо зно́ву,
 По́кі новинка на осно́ві,
 Ста́рінку Бо́жу лицю́ва́ть,
 5 А сі́річ... Як би вам сказа́ть,
 Щоб не збреха́вши?... Ну́мо зно́ву
 Люде́й і до́лю проклина́ть!
 Люде́й за те, щоб нас зна́ли
 Та нас шану́вали;
- 10 До́лю за те, щоб не спа́ла
 Та нас догляда́ла.
 А то, ба́ч, що наро́біла:
 Ки́нула ма́лого
 На розпу́тті, та й байдуже...
- 15 А воно́, убо́ге,
 Молоде́е, сиво́усе
 (Звичáйне, диті́на!)
 І поді́бало тихе́нько
 Попі́д чужи́м тіно́м
- 20 Аж за Ура́л. Опині́лось
 В пу́стїні, в нево́лі...
- Як же тебе́ не проклина́ть,
 Лука́вая до́ле?
 Не проклену́ ж тебе́, до́ле,
 25 А бу́ду хова́тись
 За ва́лами, та ніщечком
 Бу́ду віршувáти,
 Ну́дить світо́м, сподіва́тись
 У го́сті в нево́лю
- 30 Із-за Дні́пра широ́кого
 Тебе́, мо́я до́ле!

1858.

(Перша редакція див. т. III, ст. 159—160)

ВАРНАК.

- Тиняючи на чужині
Понад Елеком, стрів я діда
Вельмі старого — наш земляк
І недомучений варнак
- 5 Старий той був. Та у неділю,
Якось у полі ми зустрілись
Та й забалакались. Старий
Згадав свою Волинь святую
І волю-дблю молодюю,
- 10 Свою бувальщину. І ми
В траві за валом посідали,
І розмовляли, сповідались
Одін другому: — Довгий вік! —
Старий промовив. — Все од Бога,
- 15 Од Бога все! А сам нічого
Дурний не вдіє чоловік!
Я сам, як бачиш, марне, всує,
Я сам занівечив свій вік.
І ні на кого не жалкую,
- 20 І ні у кого не прошу я,
Нічого не прошу. Отак,
Мій сину, друже мій єдиний,
Так і загину на чужині
В неблі... — І старий варнак
- 25 Заплакав нішком. — Сивий брата!
Покій живе надія в хаті —
Нехай живе, не виганяй!
Нехай пустку нетоплену
Іноді нагріє,
- 30 І потечуть з очей старих
Сльози молодії;
І, умітеє сльозами,
Серце одпочине,
І поліне із чужини
- 35 На свою країну!
— Багато дечого не стало! —
Сказав старий: — Воді чимало
[У Стир] із ікви утекло...
Над іквою було село;
- 40 У тім селі на безталання

- Та на погібель віріс я.
 Лихая дolenька моя!...
 У нашої старої пані
 Малії паничі були, —
 45 Таки однолітки зо мною.
 Вона й бере мене в покoi
 Синкам на виграшку. Росли,
 Росли панята, виростали,
 Як ті щенята. Покусали
 50 Не одного мене малі.
 Отож і вчити почали
 Письму панят. На безголов'я
 І я учуся. Слізьми! кров'ю!
 Письмо те полилося!... Нас,
 55 Дешевших панської собаки,
 Письму учить?! Молітись Богу
 Та за ралом спотикатись,
 А більше нічого
 Не повинен знать невольник, —
 60 Така його доля!
 Отож і вивчився я, віріс,
 Прошу собі воли —
 Не дає, і в москалі,
 Проклята, не голить.
 65 Що тут на світі робити?
 Пішов я до рала...
 А паничів у гвардію
 Поопреділяла...
- Година тяжкая настала!
 70 Настали тяжкі літа!
 Отож працюю я за ралом.
 Я був убогий сирота.
 А у сусіда виростала
 У наймах дівчина. І я...
 75 О, доле! дolenько моя!
 О, Боже мій! О, мій єдиний!
 Вонó годі було дитина,
 Вонó... Не нам твої діла
 Судить, о Боже наш великий!
 80 Отож вона мені на ліхо
 Та на погібель підросла.
 Не довелось і надивитись...
 А я вже думав одружитись,
 І веселитися, і жить,

- 85 Люде́й і Го́спода хва́літь...
 А до́вело́ся...
- Наку́пили
- І кра́му, й пи́ва нава́рили, —
 Не до́вело́ся тілько́ пи́ть.
- 90 Старо́ї па́ні ба́хур си́вий
 Окра́в той кра́м, розли́в те пи́во, —
 Пусти́в покритко́ю... Дарма́!
 Ми́нуло... Го́ді!... Не дола́ду
 Тепе́р і зга́дувать! Нема́,
- 95 Нема́... Ми́нуло́ся, пропа́ло...
 Поки́нув ни́ву я і ра́ло,
 Поки́нув ха́ту і горо́д, —
 Усе́ поки́нув. Чорт на́радив,
 Пішо́в я в писарі́ в грома́ду.
- 100 То с'як, то так ми́нає год.
 Пишу́ собі, з людьми́ брата́юсь,
 Та до́брих хло́пців добира́ю.
 Ми́ну́в і дру́гий... Пани́чі
 На тре́те літо́ поз'їжджа́лись,
- 105 Уже́ засва́тані. Жили́,
 В дво́рі. Гуля́ли, в ка́рти гра́ли,
 Свого́ весе́лля дожида́ли,
 Та молоді́х дівча́т в селі́,
 Мов буга́ї, перебира́ли —
- 110 Звича́йне, пани́чі! Ждемо́,
 І ми ждемо́ того́ весе́лля...
- Ото́ж у кле́чальну неде́лю
 Їх і пові́нчано обо́х,
 Таки́ в дома́шньому ко́сьтолі
 (Вони́ ляхи́ були́). Ніко́ли
 Нічо́го кра́шого сам Бог
 Не ба́чив на землі́ вели́кій,
 Як молоді́ї ті були́...
 Загра́ла ве́село му́зика, —
- 120 Їх із ко́сьтолу пове́лі
 В возо́бновле́ннії покóї.
 А ми й зустрі́ли їх, і всіх —
 Княжа́т, паня́т і молоді́х —
 Всі́х перері́зали. Рудо́ю
 125 Весі́лля вмйло́ся. Не втік
 Ніже́ єди́ний като́лік:
 Всі́ поляглі́, мов поро́сята

В багні смердячому. А ми,
Упóравшись, пішли шукати
130 Нової хати і найшли
Зелену хату і кімнату
У гаї темному. В дугах,
В степах ширóких, в байраках:
Крути́х, глибо́ких — всюди ха́та!
135 Було́ де в хати́ погуля́ти
І одпочіти де було́.

Мене́ господа́рем обра́ли.
Сім'я́ моя́ щодень росла́.
І вже до со́тні дороста́ла.
140 Мов порося́ча, кров лила́сь!
Я різав все, що па́ном зва́лось,
Без милосе́рдя і зла, —
А різав так... І сам не зна́ю,
Чо́го хоті́лося мені́?
145 Ході́в три го́ди я з но́жами,
Нена́че п'я́ний той різні́к.
До слез, до кро́ви, до пожа́ру —
До всьо́го, всьо́го я приви́к.
Було́, мов жа́бу ту, на спі́сі
150 Спряже́ш дити́ну на огні́,
Або́ паня́нку білолі́цю
Розі́пнеш голу́ на коні́,
Та й пу́стиш в степ!
Всьо́го, всьо́го тоді́ бува́ло —
155 І все докучи́ло мені́...

Одурі́в я, тя́жко ста́ло
У верте́пах жи́ти.
Дума́в сам себе́ заріза́ть,
Щоб не ну́дить сві́том,
160 І заріза́в би... Та диво́,
Диво́ дівне ста́лось
Надо мно́ю, недо́людом...
Вже на сві́т займа́лось.
Вийшов я з но́жем в халя́ві
165 З броварсько́го лісу́,
Щоб заріза́ться. Дивлю́ся:
Мов на не́бі ві́сить
Свя́тий Ки́їв наш вели́кий!
Свя́тим дівом ся́ють
170 Хра́ми Бо́жі, ніби з са́мим

Богом розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію.
Тіхо задзвоніли
У Києві, мов на небі...
175 О, Боже мій мійлий!
Який дивний Ти!... Я плакав,
До полудня плакав...
Та так мені любо стало:
І малого знаку
180 Нудьгі тії не осталося, —
Мов переродівся...
Подивівся кругом себе —
І, перехристівшись,
Пішов собі тихо в Київ
185 Святим помолітись
Та судя — судя людського
У людей просіти."

1858.

(Перша редакція див. т. III., ст. 162—165).

Старенька сестро Аполона!
Якби ви часом, хоть на час,
Придибали такі до нас,
Та, як бувало во дні они,
5 Возвісили б свій божий глас
До оди пишно-чепурної,
Та й заходилися б обіе
Царів абощо воспівать!
Бо як по правді вам сказать,
10 То дуже вже й мені самому
Обридли тії мужики
Та паничі, та покриткі!
Хотілося б зогнать оскому
На коронованих главах,
15 На тих помазаниках божих...
Так що ж? Не втну! А як поможеш,
Та як покажеш, як тих птах
Скубуть і патрають, то, може,
І ми б подержали в руках
20 Святопомазану чуприну.
Покійте ж свій святий Парнас,
Придїбайте хоч на годину,
Та хоч старенький божий глас

- Возвісьте, дядино! Та ладом,
25 Та добрим складом, хоть на час,
Хоть на годіночку у нас
Ту вінченосную громаду
Покажем спереду і ззаду
Незрячим людям. В добрий час
30 Заходимось, моя порадо!

1858.

(Перша редакція: "Дев'ята сестро Аполона", див. т. III., ст. 166—168).

- Закувала зозуленька
В зеленому гаї;
Заплакала дівчинонька —
Дружини не має.
5 А дівочі молодії
Веселії літа,
Як квіточкі за водою,
Пливуть з цього світа.

1858.

(Перша редакція див. т. III., ст. 206).

ШВАЧКА.

- Ой не п'ється горілочка,
Не п'ються меді,
Не будете шинкувати,
Прокляті жиді.
5 Ой не п'ється тее пиво,
А я буду пить,
Не дам же я вражим ляхам
В Україні жить.
Ходім, батькі-отамани,
10 У Хвастов в неділю
Та надінем вражим ляхам
Кошуненьку білу.
Ні, не білу, а червону...
Ходім, погуляем,
15 Та в пригоді свого батька
Старого згадаем —
Полковника хвастовського,

- Сла́вного Семéна.
Ходім, браті! Не згінете,
20 Хло́пці, коло ме́не!
- В Перéп'яті гайдама́ки
Нішком ночувáли;
До схід со́нця у Хва́стові
Хлоп'ята гуля́ли.
25 Прийди́ з то́го Межигі́р'я,
Наш сла́вний Палію, —
Подиві́ся, що той Шва́чка
У Хва́стові діе!
- 30 Дóбре діє. . . У Хва́стові,
У сла́вному місті,
Покоті́лось ляхів, жидів
Не сто та й не двісті,
А тісячі. А майдáни
Кров почервоні́ла,
35 А ора́нди з костьо́лами,
Мов свічки згорі́ли.
В са́мім за́мку невели́чку
Церко́вцю святу́ю,
Не спáлено. Ота́м Шва́чка
40 Співа́: "алилу́я!"
Хва́лить Го́спода, весéлий,
І ка́же сидла́ти
Коня́ свогó вороно́го.
Ма́є погуля́ти
45 У Бі́хові, сла́вним місті,
З Левче́нком уку́пі,
Пото́пта́ти жидівського
Йи́ шляхéтського трупy.

1858.

(Перша ред. див. т. III., ст. 207—208).

- За со́нцем хма́ронька пливé,
Черво́ні по́ли розсти́лає,
І со́нце спáтоньки зовé
У си́не мо́ре; покривáє
5 Роже́вою пелено́ю,
Мов ма́ти дити́ну.
Оча́м любо́. . . Годіно́чку,
Малу́ю годі́ну

- 10 Ніби серце одпочіне,
 З Богом заговорить...
 А туман, неначе ворог,
 Закриває море
 І хмароньку рожевую,
 І тьму за собою
 15 Розстилає туман сівий,
 І тьмою німою
 Оповіє тобі душу,
 Й не знаєш, де дітись.
 І ждеш його, тогб світу,
 20 Мов матері діти.

1858.

(Перша редакція див. т. III, ст. 248—249).

- Якби тобі довелось
 В нас попанувати
 То знав би ти, пане-брате,
 Як їх називати,
 5 Отіх твоїх безталанних
 Дівчаток накрітих;
 А то верзе бісі-зна що,
 Та й думає: — Ми то!
 Ми то людям покажемо
 10 Оціх безталанних,
 Та навчимо шануватись
 Паничів поганих! —
 Шкода й праці! Поки села,
 Поки пані в селах, —
 15 Бúдуть собі тинятися
 Покритки веселі
 По шиночках з москалями, —
 І не турбуйсь, брате!
 — Добре, кажу. А все таки
 20 Невеличку нате —
 Оцю одну останнюю.
 Слухайте ж, панята.

- Дівчата на луці греблі.
 А парубкі копійці клали,
 25 Та, знай, на сонце позирали,
 Та нісенітницю верзли.
 Звичайне, хлопці. А дівчата,

Т. Шевченко
(Зимка 1858 р.)

- Мов ті сорóки, цокотáли
Та до крини́ці учáщали
30 У яр погуля́ти.
Найкра́щя з всьогó села́
Давне́нко вже у яр пішла́,
Узя́вши глéчик, — та й нема́є;
А ланови́й і не шука́є,
35 Мов і не ба́чить. Не нови́й
Оце́й лука́вий ланови́й:
Стара́ соба́ка, та ще й би́та.
У ба́лці ста́ло щось крича́ть;
Побі́гли хло́пці рятува́ть.
40 Аж там пані́ч, несамови́тий,
Недо́літок, таке́ твóрить —
Серде́шну дівчину́ морду́є;
Серде́шна дівчина́ кричи́ть.
Прибі́гли хло́пці; не ряту́ють,
45 Бо́яться па́на. А оди́н,
Щонаймолóдший, ози́рнувши́сь,
Та ви́лами па́на
І просади́в, мов ту жа́бу.
Засто́гнав пога́нець
50 Та й опрі́гся. Пора́дили́сь,
Дали́ в го́род зна́ти.
Суд наї́хав; подиві́ли́сь,
Попили́сь завзя́то
Судовики́. Закува́ли
55 Хло́пця молодóго,
Та в тюрму́ захвасува́ли...
Та й бі́льше нічо́го.

- На верстови́м шляху́ в полі́
Корчма́ під вербо́ю
60 Стои́ть собі́ в холодо́чку;
А попід корчмо́ю
Сидя́ть в пу́тах ареста́нти, —
Тро́хи одпочі́ти
Позво́лено бідола́хам
65 Та води́ напі́тись.
Сидя́ть собі́, розмовля́ють,
А дéхто й куня́є.
А з-за горі́ пої́жджа́ни
На шлях ви́їжджа́ють —
70 Аж три трóйки... І, зви́чайне,
Коло́ корчми́ ста́ли

- Дати коням одпочіти;
Та й дружкї пристали,
Співачючі. Отож стали.
75 Молодая встала,
Взяла квартиру оковіти
Та й почастивала
Сердешного невольника
І його сторожу.
80 Коли дивиться, погляне...
Бже! мїлий Бже!
Між невольниками в пугах
Той самий єдиний
І месник безталанний —
85 Несє з України
Аж у Сибір ланцюг-пуга...
А ти будеш туга
У розкоші, і не будеш
Нї знати, нї чути
90 Його плачу всенєвного?...
Не почастивала
Свого месника святого
І не привітала, —
Тїлько глянула на його...
95 Та й бїльш нїчого.

- Попереду поїжджани
Рушили в доругу,
А за ними й невольники
Побрякали пугом
100 Понад шляхом... І нїкого
Не вїдно, не чути
Коло корчми. Одна собі
Покїщо осталась
З шинкаркою. Кругом неї
105 Дїмом розстилалась
В полі курява...

І смєрклося.

- (І вїк не велїкий —
Не тїлько день!...) На хугорі
210 Танці та музїки
Аж до півночі. Придани
Постіль пішли слати
У комору; а молодá
Вїйшла мовчки з хати, —

- 115 Та й пропала. Скрізь шукали,
Доб світу шукали,
Та не найшли! Де ж поділась?
Де? Помандрувала
За невольником убогим
120 У Сибір... Та й годі!

1858.

(Перша редакція див. т. III, ст. 251—254).

-
- Ми вкупочці колись росли,
Маленькими собі любілись,
А матері на нас дивілись
Та говорили, що колись
5 Одружимо їх... Не вгадали!
Старі зарання помирали!
А ми малими розійшлись,
Та вже й не сходились ніколи.
Мене по волі і неволі
10 Носило всюди. Принесло
На старість ледве і додому.
Веселеє колись село
Чомусь тепер мені старому
Здавалось темним і німим,
15 Такім, як я тепер, старім.
І бачиться, — в селі убогим
(Мені так бачиться) нічого
Не віросло і не згнило, —
Такé собі, як і було:
20 І яр, і поле, і тополі,
І над криницею верба
Нагнулася, як та журба
Далеко в самотній неволі;
І дуб зелений, мов козак
25 Із гаю вийшов та й гуляє
Попід горю; а по горі
Садочок темний, а в садочку
Лежать собі у холодочку,
Мов у раю, мої старі.
30 Хресті дубові посихлялись,
Слова дощém позамивались...
І не дощém, і не слова

- Гладесенько Сатурн стирає...
Нехай з святими спочивають
- 35 Мої старії!... — Чи жива
Отá Оксáночка? — питаю
У брата тихо я... — Яка?
— Отá малéнька, кучерява,
Що з нами грáлася колись...
- 40 Чогó ж ти, брáте, зажури́всь?
— Я не жу́рюсь... Помандрува́ла
Отá Оксáночка в похóд
За моска́лями та й пропа́ла.
Верну́лась, пра́вда, через год,
- 45 Та що з то́го. З байстра́м верну́лась,
Острижена. Було́ вночі
Сиди́ть під ти́ном, мов зозу́ля,
Та ку́кає, абó кричи́ть,
Або́ тихéсенько спи́ває,
- 50 Та ніби ко́си розпліта́є.
А по́тім знов куди́сь пішла́, —
Ніхто́ не зна́є, де поді́лась,
Занапасті́лась, одури́ла...
А що за дівчина бу́ла, —
- 55 Так-так що кра́ля! І не вбо́га,
Та талану́ Госпо́дь не дав...
А мо́же й дав, та хтось украв
І одури́в свято́го Бо́га...

1858.

(Перша редакція: "Ми вкупі вчилися, росли". див. т. III., ст. 262—264).

- Лічу́ в нево́лі дні і но́чі —
І лік забува́ю!
О, Госпо́ди! Як то тяжко
Тії дні мина́ють!
- 5 А літа́ пливу́ть за німи,
Пливу́ть собі́ сті́ха,
Забира́ють за собо́ю
І добро́ і ли́хо...
Забира́ють — не верта́ють
- 10 Ніко́ли нічо́го, —
І не блага́й, бо пропаде́
Моли́тва за Бо́гом.

Каламу́тними боло́та́ми

- 15 Між бур'янами, за горами
 Три го́да сүмно протеклі.
 Бага́то дєчого взялі
 З моєї тёмної кобри
 І в мо́ре нішком однеслі.
 І нішком проковтну́ло мо́ре
 20 Моє не зла́то-серебрó —
 Мої літа́, моє добрó,
 Мою нудьгу́, мої печалі —
 Ти́ незрїмїі скрижа́лі,
 Незрїмим пи́санї перо́м...
 25 Неха́й гни́лими боло́та́ми
 Течу́ть собі між бур'я́нами
 Літа́ невольничі! А я...
 Така́я за́повідь мо́я!
 Посі́жу трóшки, погуля́ю,
 30 На степ, на мо́ре подивлю́сь,
 Згада́ю дєщо, заспіва́ю,
 Та й знов мерє́жать захожу́сь
 Дрібне́нько кни́жечку... Руша́ю!

1858.

(Перша редакція див. т. III., ст. 269—271).

ТРИ ПОЕЗІЇ.

“Після безпутньо проведеної ночі, записує Шевченко 9 лютого 1858 р. до свого Щоденника, я відчув потяг до віршословія; спробував і без найменшого зусилля написав оцю річ. Чи це наслідок подразнення нервів?”

І та “річ” об'єднувала в собі три поезії: “Доля” “Муза” і “Слава”, які були написані поетом одним заходом і, як він висловився, “без найменшого зусилля”. Що їх об'єднало в одну “річ”, цебто в один суцільний цикл?

Насамперед об'єднала їх постать самого автора: всі ці три твори, всі ті три абстрактні образи — **доля**, **Муза** і **слава**, — всі вони застосовані до життя і творчости самого поета і служили ніби метою його мистецьких устремлінь: вибороти кращу долю, прихилити до своєї творчости Музу і здобути на цім мистецькім полі славу.

Далі, доля, Муза і слава творять для мистця відпо-

відну атмосферу для його творчості і одна другу підсилюють, одна другу доповнюють і складають у житті мистця одну духову цілість та одну творчу силу.

Нарешті, ці три символічні ідеї у гармонійній сполуді викликають у душі мистця високу творчу енергію і сприятливе тло для розвинення його таланту.

Але основою для цього насамперед служить доля людини від самого її народження. “У всякого свої дóля”, пише поет у поемі “Сон” 1844 р. Доля від дитинства або сприяє людині, допомагає їй у житті й веде до призначеної їй мети, або відвертає від останньої і кидає людиною на всі сторони життя у небезпеку, і людина бідує або й гине, не осягнувши цілі.

Той блукає за морями,
Світ перепливає,
Шукá дóлі, не нахóдить,
Немає, немає.
Мов умёрла! Інший рвётся
З усієї сили
За дóлею... От-óт догнав...
І бeбéх в могíлу!
А в трéтього, як у стáрця,
Ні хáти, ні пóля,
Тільки тóрба, а з торбíни
Виглядає дóля,
Як дитíнка; а він її
Лає, проклинає
І жиловí заставляє, —
Ні, не покидає!
Як реп'ях той, учéпиться
За лáтані пóли
Та й збирає колосóчки
На чужóму полі;
А там — снопí, а там — скиртí,
А там у палáтах
Сидíть собі наш сиротá
Мов у своїй хáті.
Отакá то тáя дóля, —
Хоч і не шукайте!

Кого любить, — сама знайде,
У колісці знайде.

(“Сліпий” 1845 р.)

Доля від Бога залежить:

Коли доброї жаль, Бóже,
То дай злѳі, злѳі!

(“Минають дні, минають нѳчі” — 1845).

І от, оця примхлива доля, як констатує Шевченко в вірші “Доля”, поставилась від дитинства до поета прихильно:

Ти дрúгом, брáтом і сестро́ю.
Сіро́мі стала...

Взяла поета до школи в науку і заставила вчитись, щоб вийшов у люди. Поет послухав і вивчивсь.

.....А ти збрехала.
Які з нас лю́ди?

Але в цім уже не була вина долі, а самого Шевченка, і поет був свідомий того. Він свідомо розпочав своїми творами боротьбу за волю України. І в тій боротьбі, яку заповів поет московській неволі, може, треба було йти не “просто”, а кривими шляхами, лукавством, неправдою... Але боротьба за правду вимагає і правдивих засобів; “чисте діло вимагає чистих рук” (М. Драгоманів). І цього був поет свідомий і він не нарікає на долю. Доля його й надалі залишилась “щирим другом, нелукавим”. Шевченко закликає її йти далі і бути такою, якою була й раніше.

І ми в цьому вірші відчуваємо, що Шевченко оглянув від дитинства усе своє життя і працю й оцінив, що від дитинства у своїм житті він ішов правдивою дорогою і робив те, що на його плечі поклала доброзичлива доля. Але ворог знівечив його правдиву путь (“Які з нас лю́ди?”) і знищив його життя та не знищив його ідеї, його правди, за яку він боровся, і він залишився таким же правдивим, яким був раніше, і не почуває “зерна неправди за собою”. У доказ цього кілька цитат із Щоденника поета з 20 червня 1857 р.

З того Щоденника ми довідуємось: коли Шевченко-

солдат на засланні мусів складати іспит із солдатської муштри протягом десяти літ кари і вислухувати найдурнішу науку, як повинен поводитись “бравий солдат” і за що він повинен любити Бога, царя і своїх найближчих начальників, починаючи від “дядьки й капрального ефрейтора”, тоді поет, освоївшись “із цим огидним лицедійством”, — “мусів був поховати в самому собі всяке людське почуття, стати бездушним автоматом і слухати мовчки, не червоніючи і не блідніючи слухати моральної науки від грабіжника і кровопивця”. Оце все пригадуючи, записав Шевченко 20 червня 1857 року до свого Щоденника слова, які так нагадують думки в поезії “Доля”. Ось вони:

“Все це невимовне горе, всі роди приниження й наруги минули, начебто не зачепили мене, — найменшого сліду не залишили по собі. Досвід, кажуть, це найкращий наш учитель. Але гірший досвід пройшов повз мене невидимкою. Мені здається, що я точнісінько той самий, що був і десять літ тому. В моєму внутрішньому образі не змінилася ані одна риса. Чи добре це? Добре. Принаймні мені так здається. І я з глибини душі дякую всемогутньому Сотворителеві, що він не допустив жадному досвідові торкнутися своїми залізними кігтями моїх переконань, моїх дитинно-світлих вірувань.”

Оці чисті прекрасні риси душі поета, що пройшли через усе його життя і навіть через його останні тортури солдатського заслання і не змінили його душі, його переконань і світлих вірувань, — оці слова в Щоденникові зовсім відповідають тим самим прикметам, які поет підкреслює у вірші “Доля”, служать коментарем до головних думок віршу:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли, — у нас нема
Зерна неправди за собою.

В цім глибокім відчутті правдивості і незмінності у вірі, в моралі й ідеології ховається відповідний глибокий сенс у вірші “Доля”, як відгук подібних думок і переживань із Щоденника Шевченка. В цім ховається вага і значення цього віршу.

Муза.

Коли в вірші “Доля” поет оцінював своє життя з погляду вищого закону правди, то в поезії “Муза” оцінює Шевченко з того самого принципу свою творчість. До оцінки своєї творчости поет звертався багато разів від самих початків свого творчого шляху. Вже в поезії “Перебендя”, “Думи мої, думи мої” з 1839 р., “На вічну пам’ять Котляревському”, “Чигирине, Чигирине...” 1844 року, “Минають дні, минають ночі” 1845 р., “Псалми Давидові” того самого року, ряд заспівів із “Захалявної книжечки” 1847—1850 рр., ряд віршів із острова Кос-Аралу, “Пророк” (1848—1849 рр.), — всі ці твори дають докладний коментар до тих проблем, які ставив Шевченко перед собою як поет.

І вірш “Муза” є ніби підсумок до тих всіх шукань, які відбив Шевченко у своїй творчості. Свого часу і в відповіднім місці у попередніх томах я їх висвітлював. А тепер важно зрозуміти з цього віршу “Муза”, який підсумок дає поет в оцінці своєї творчости та які висновки робить для себе на майбутнє?

Муза — богиня співу і мистецтва, сестра бога Аполлона (Феба) і донька грецького бога Зевса і Мнемозини. Греки і римляни вірили в Музу, як реальну опікунку мистців і зокрема поетів. Тому кожний грецький чи римський поет звертався до Музи, щоб надхнула його до творчости й допомогла йому створити задуманий ним твір. В добу літературного романтизму початку XIX ст. і зокрема в добу Шевченка, Муза стала лише символом поетичного надхнення, спонуюю до творчости й образом віри поета в надприродні сили своєї творчости, джерелом якої є вища сила, вроджений дар Божий, яким наділив Бог поета, свого обранця, щоб він голосив людям і зокрема його народові Божу правду. Тому Муза стає вже тією творчою силою, що пливе з вічного джерела Божого. Раз та творча сила пливе в душу поета від Бога, то вона та сила повинна бути глибоко правдивою, високо моральною. Вона повинна вчити народ усім тим правдам, що підносять народ, навертають його до Бога, як єдиного творця неба й землі і єдиного царя народів. Тому поети уподіблюються біблійним проро-

кам, посланим Богом до народу, щоб тим Божим прав-
дам той народ навчав.

В такім дусі розуміє поет і силу свого творчого над-
хнення, як вроджену силу Божу. Правда, Шевченко ще
величає Музу сестрою Феба, цебто бога Аполона, але в
дальшій тексті цього віршу поет утотожнює Музу з ан-
гелом Херувимом чи Серафимом, що, при народженні
поета посланий Богом, узяв поета в пелену, на могилу
одніс і сповив туманом сивим, колисав і співав, і чари
діяв, цебто приправляв від дитинства до поетичної твор-
чости й до ролі поета. Поет виріс і сповнив ту роль за
допомогою Музи-ангела.

Але поет за ті твори попав у неволю. Та Муза й там
не залишила поета:

Ти в кайданах пишáлася,
Як квіточка в полі.
Із казарми смердячої
Чистою, святою
Вилетіла, як пташечка,
І понáдо мною
Полíнула, заспíвала
Моя сизокрíла,
Мов живúщою водою
Дúшу окропíла!

І далі поет просить Музу, щоб не кидала його ніко-
ли й вічно ("вночі і вдень, і ввечорі, і рано") витала з
ним і навчала його:

.....нелóжними устами
Хвалíти правду! Поможí .
Молíтву діяти докраю.

Отже, в цій вірші поет констатує, що від народження
він був вибраний Богом, як поет, щоб голосити народо-
ві своєму й ворогові тільки правду. Тому вся його доте-
перішня творчість була правдива і відповідала всім ви-
могам того біблійного пророка, що був обраний Богом
і посланий між народ на це призначене йому діло.

І надалі просить поет свою Музу, щоб не кидала йо-
го й вела тією самою правдивою дорогою. Цебто поет
бажає, щоб поезія його до кінця життя голосила тільки
правду.

А як умре поет, то щоб вона поклала “свого сина” в домовину і хоч єдиною сльозою його оплакала.

Шевченко висловив в цій вірші ідею, що його надхнення, його творчість і правда в його творах, — то була та правда, джерелом якої була вічна Божа сила, яку посилав Бог людям і голосив його устами, як відгук чистої ідеї, що пливла в його душу з джерела вічного.

Слава.

Що іншого висловлює Шевченко у третьому вірші “Слава”. Правда, не один раз раніше висловлював поет, що “слава заповідь моя” (“Доля”). Але цей вислів звучить скорше як іронія. В дійсності слава не є тільки вищий духовий і моральний здобуток справжнього таланту людини. Слава здібна привітати не тільки найбільшого генія, але й найбільшого тирана, злочинця й ката. Отже, славу, як засіб і зброю, можна скеровувати не тільки на найславніше добро, але й на найбільший злочин, не тільки на заслугу геніяльного творчого духа, але й на сором душі злої. Нарешті, славу можна заслужити не тільки праведними ділами, але й купити та увінчати нею й найбільшого грішника.

Оцю останню злу славу й має на увазі Шевченко в останнім вірші “Слава”. А коли поетові про злі чини слави байдуже, і він просить її, щоб вона дозволила йому на неї подивитись, до неї пригорнутись і під крилом її любенько заснути, — то ця примха поета дуже віддає не тільки іронією і сарказмом, але і глумом “після безпутньо проведеної ночі”. Це є скорше поза, богема після нещасливих своїх спроб свататись до Піунової і різних прикрих інцидентів із нею саме напередодні написання цього віршу.

Не даремне й констатує Шевченко, “чи не наслідок це (писання — Л.Б.) подразнення нервів”.

Що б не було, яка б причина появи цього своєрідного **триптиху** поетичного не була, два перших вірші свідчать про глибоке і незмінне розуміння поетом своєї ролі, як поета справжнього, — бути провідником і учителем тільки великої правди. Останній вірш у своїм кінцевім акорді міг появитись в наслідок тільки огірчення поета,

що слава його в житті все зраджувала й до добра духового не завше доводила, а часто бували і прикрі з нею сутички, цебто слава поета не все виходила на добро поетові. А коли Шевченко хотів під крилом слави заснути, то це означало, що в нього було велике бажання відійти від тих буднів життєвої божми, сховатись від людей і забутись від того прикрого, що він у ті дні “від подраження нервів” переживав.

Всі три вірші написані на абстрактні теми, але вони багато роз'яснюють з того глибинного в душі поета, що він переживав і передумував. В тім і велика їх вага і значення.

Сон (На панщині пшеницю жала).

Ця поезія “Сон” була останньою, якою закінчився Щоденник поета. Коли Шевченко познайомився із Марією Марковичкою (Марком Вовчком), то вірш цей він присвятив письменниці, захоплений її творами. Видно, спільна тема про панщину, зачеплена у цій поезії, вповні гармоніювала з тією самою темою у творах Марка Вовчка. І ця подібність тем найбільше спричинилася до такої присвяти.

Це вже третій “Сон” Шевченка. Перший “У всякого своя доля” 1844 р., другий “Гори мої високії” 1847 р. Правда, в поета є більше подібних снів. Але вони мають інші наголовки. Видно, така форма поетичного сну найбільше відповідала романтичній душі поета (про це див. у кінці цього тому окрему статтю).

Коли перший “Сон” є суто політичного змісту, звернений проти московської неволі, а другий — особистого, як глибокі переживання поета на засланні і туги з одного боку за красою українських Дніпрових гір та козацьких історичних поселень і пам'яток, а з другого — як протесту проти московської руїни, що привела до занепаду бувшої Гетьманської держави, — то цей третій “Сон” малює ідилічну картину майбутньої волі народу на фоні сучасної тяжкої панщини.

Шевченко змальовує постать матері-кріпачки, що для пана жала пшеницю. Втопившись, пішла до своєї дитини, сина Івана, щоб його нагодувати. Нагодувавши сіла і за-

дрімала. Їй сниться сон. Їй увижається, що син її великий, уродливий, вільний, багатий і жонатий на такій же вільній. Вони працюють на своїм полі, а діти їхні несуть їм обід. Усміхнулась мати, прокинулась — нема того нічого. І вона встала, щоб далі робити панщину. І кінчає поет вірою:

.....Бог поміже,
То й сон твій справдиться.

Ця віра Шевченка була заснована на тім, що влада московська тоді саме розпочала була перегляд щодо скасування закону про кріпацьке право. Але дочекався поет цього скасування тільки за кілька днів до смерті.

Оці рефлексії і глибоке бажання поета волі для свого народу і напоїли його вірою в перемогу правди і справедливості і надхнули його цю поезію створити.

Це один із найкращих творів Шевченка: спокійний, глибоковдумливий і сильний ідеєю, що панщина му- сить бути знесена, що насильство над людиною має зникнути.

Я не нездужаю, нівроку...

Правдивість ідеї попереднього підтверджує цей останній вірш. Справа із звільненням українського народу від панщини у тих бездушних канцеляріях московської влади і в цупких руках панів, що сильно трималися того свого кріпацького права і різними способами протестували проти спроб той їх привілей знести, дуже затяглася.

Шевченко це затягання глибоко переживав, бо ту панщину робили його брати і сестри, і він дуже добре знав це нелюдське зло. І коли в його душі часами зроджувалась надія на ліпше, яку він висловив у попередньому “Сні”, — то в більшості його переживань і рефлексій та надія зникала. І тоді його серце огортав біль, і душа його плакала “мов ненагодована дитина”, очікуючи “лихої, тяжкої години”. І тоді поет у безнадії писав:

...Добра не жди,
Не жди сподіваної волі,

Вона заснула: цар Микола
Її приспав...

І щоб збудить її, на думку Шевченка, треба вжити інших засобів, більш рішучих. Тільки революція зможе ту волю повернути.

...Щоб збудить
Хиренну волю, треба міром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить.

Тільки революційна сила зможе здобути волю. Цей засіб уже відомий нам із "Заповіту" Шевченка:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою, злою кров'ю
Волю окропіте!

І тоді, коли весь народ повстане, тоді з волею прийде все, що необхідне, щоб Україна була самостійна держава. Інакше воля

...проспить собі небога
До суду Божого, страшного!
А панство буде колахать,
Храми, палати мурувать,
Любить царя свого нового
Та візантійство прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого!

Отаким у цій вірші висновок Шевченка: рішучий і єдине правдивий. З цього випливає, що найбільша ворожа сила супроти визволення народу є панство, що підтримує царя і московська церква. До такого висновку прийшов поет у кінці 1858 року. Реакційна сила проти-народня, як правдиво передбачав поет, лежала у проти-народній верстві Московщини, в панстві на чолі з царем. І ту силу могла б скинути тільки революція і цілковита перебудова суспільного ладу.

Такий головний сенс цієї поезії, останньої оригінальної за рік 1858.

Нові редакції давніших поезій із “Захалявної книжечки”.

Шевченко переписував із “Захалявної книжечки” деякі свої поезії до нового альбому, готуючи їх до друку. Оце бажання бачити свої поезії надрукованими і спонукало поета до їх поновного переписання. Про це ясно зазначає він 21 лютого 1858 р. у своєму Щоденникові: “Почав переписувати для друку свою поезію, писану від 1847 до 1858 року. Не знаю, чи багато з цієї половини вибирається доброго зерна.”

Але, поставившись до своєї поезії критично і взявши на увагу московську цензуру, Шевченко одночасно почав свої твори виправляти. Особливо докладно виправив він ті твори, що могли викликати у цензора певний спротив, а це твори на теми з козацької давнини, історичні, національні і політичні. Ці твори виправляв особливо уважно, і ця уважливість деколи приводила до основної перерібки їх, в наслідок якої повставали нові і досить відмінні їх редакції а то й новотвори.

Правда, перший твір, що в перерібці поета став новою редакцією, була поема **Хустина** (див. т. II, ст. 141—143). Виправляючи її, він скреслив власні імена дійових осіб, дівчину Катерину, замінивши ім'я власне дівчини загальним висловом (епітетом) **безталанна**, а козака Івана — **сирота**. Далі змінений конкретний початок:

Була собі Катеріна,
Безталанна сиротіна.

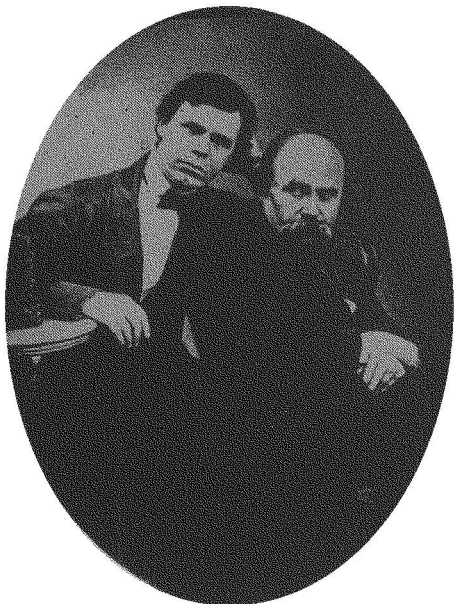
на загальний про долю:

Чи то на те Бóжа воля?
Чи така́я її дóля?

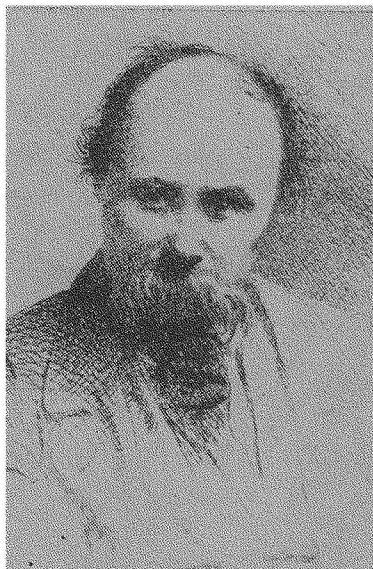
Нарешті, випущені рядки 18—21, які пояснюють, чого зажурилась Катерина?

Зажурилась Катеріна
Безталанна чорнобрíва.
Іван коника сідлає,
Собі збрóю добирає.

Оця зміна конкретних імен на загальні, конкретного початку на загальне міркування, опущення причини журби Катерини — все це показує, що ця пізніша редак-

Т. Шевченко й Г. Честаховський
(знімка)

Т. Шевченко
(автопортрет-офорт 1860 р.)

ція цієї поеми обезличувала події, імена осіб і робила їх загальними і порожніми від конкретних вражень і конкретної уяви. І я не думаю, що така зміна вийшла на користь артизму поеми. В цім і суть оцієї другої редакції поеми.

Далеко цікавіша перерібка заспіву поета "А ну́мо зно́ву віршувáть" до другої "Захалявної книжечки" на рік 1848 (Див. т. III, ст. 159—160). Насамперед перша редакція цього заспіву довша від другої редакції аж на 12 рядків. Отже, поет у 1858 р. дуже її скоротив. Властиво від восьмого рядка починаючи, Шевченко цю частину аж до кінця переспівав наново. В першій редакції роздумує Шевченко на тему, що поезія має правдиво відбивати настрої поета в момент написання твору, навіть про кривду, що випала на його долю:

А то й по́езія зав'яне,
Як кривди не ста́не.

Але, коли поет почне оспівувати свою кривду, то в розпуці почне "зно́ву святеє поганить". А з другого боку, таке непошанування людей і Бога пресвятого спричиниться до того, що люди і в Україні поетові не повірять і "дурнем" його назовуть і скажуть, що він бреше; а раз бреше, то хай блукає і нехай гине, коли не вміє сказати правди. Отже, зміркувавши, що кожна проблема має два протилежні кінці, поет приходить до висновку, що люди скажуть правду:

Брехне́ю, бач, вийдеш всю́ди,
А не вийдеш в лю́ди.

І Шевченко залишає вимисли (брехню) і

Поки мо́ре віє
Та гризе́ висóкий бе́рег...

він заходиться тихесенько віршувати далі.

Правда, в тих роздумуваннях поета багато іронії, багато іді, не зовсім ясних щодо дійсних настроїв поета і роздумувань. Але поетові було потрібно зазначити напочатку своє стремління до творчости:

А ну́мо зно́ву віршувáть!
і почати знову

Люде́й і до́лю проклина́ть.

Поет мусів вяснити свою позицію, чи він так тільки буде нарікати на людей, чи його поезія буде сповнена отієї вищої духової правди, коли він заходитьсь Святе Письмо тлумачити та старовину по своєму оспівувати.

Не те ми бачимо у другій редакції цього заспіву, коли поет почав його для друку пересіювати. Полемику поет основно змінює на долю, яку він поруч людей почне проклинати, що на розпутті його кинула і в наслідок того (тут поет з гумором над собою іронізує) :

...вонó убо́ге
Молодее, сивбу́се
(Звичайне, дитина!)
І подібало тихе́нько
.....
Аж за Ура́л. Опині́лось
В пустині, в нево́лі...
Як же тебе́ не проклина́ть,
Лука́вая до́ле?

Але поет не буде її проклинати, а буде ховатись за валами та “нищечком віршувати” і з-за Дніпра широкого буде долю виглядати.

Так змінив поет тему про завдання поезії на особисту долю. Коли перша редакція відбиває дійсний стан поета на засланні й його роздумування про те, як надалі він буде свою поезію використовувати (дуже важна проблема), то друга редакція, написана вже на волі і позбавлена тих болючих проблем, які на засланні поета мучили.

Про поему **“Варна́к”** у другій редакції та її відміни див. т. III., ст. 452—453, пояснення. Між першою редакцією 1848 р. і другою — 1858 — перебіг часу 10 літ. А в часі між тими редакціями, в 1853 р. написав Шевченко повість “Варнак”. Отже, на одну й ту саму тему три твори, властиво два варіанти поеми й повість.

Про поему див. статтю в т. III., ст. 422—424. Цікаво зазначити, що всі ці твори мають одну й ту саму тему: історію з життя Варнака від дитинства аж до моменту, коли Варнак після докорів совісти від злочинів пішов і віддався до рук людського правосуддя; але цей момент

в поемі стався під впливом баченої панорами Києва і дзвонів Київо-Печерської Лаври, тоді як у повісті з власної волі Варнака тільки під впливом докорів совісти.

Щодо місцевости, де відбуваються події, то в першій редакції поеми дія відбувається в Україні на Київщині в селі біля міста Умані, а в другій редакції поеми дія відбувається в селі на Волині над річкою Іквою. Зміна місцевости відбулась під впливом повісти "Варнак", в якій події відбуваються теж в селі на Волині, але над річкою Случ. (Розбір і оцінка поеми див. стат. в т. III., ст. 422-426).

Заспів чи пролог до поеми "**Царі**" зберігся у двох зовсім самостійних творах. Перший 1848 р. (див. т. III., ст. 166—168) просторий аж на 70 рядків. Другий, що друкується в цім томі має тільки 30 рядків і є зовсім новий твір на ту саму тему (докладніше про це див. "Пояснення", т. III., стор. 544).

Поема "**Ми вкупі вчилися, росли...**" збереглася у двох редакціях (див. т. III., ст. 563): перша 1849 р. і друга 1858 р. Перша — коротша має 53 рядки, друга — довша — 58 рядків і починається вона: "Ми вкупочці колись росли". (Текст її див. у цім томі, стор. 195—196).

Поема ця є спомин поета з дитячих літ про його першу любку, Оксаночку Коваленку. Спочатку автор розповідає, як у дитинстві, коли вони грались обоє, він і Оксаночка, то матері їх обох, дивлячись на їхню приязнь, любувались і мріяли, що як виростуть, то одружать їх. Але не вгадали. Матері обох повмирили, а діти (він і Оксаночка) малими розійшлись і більше вже не сходились. Але Шевченко, перебуваючи в Україні в рр. 1845-47, запитав брата свого: — Чи жива ота Оксаночка? І вислухав від брата сумну повість про Оксаночку, подібну, що була описана в поемі "Катерина". Отже, та Оксаночка, полюбивши москаля, занастила своє життя.

А що за дівчина була, —
Так-так що краля! І не вбога,
Та талану Господь не дав...

Оце безталання української дівчини-красуні в тих умовах московського насильства й панщини і стало темою цієї глибоко поетичної поеми. Це єдиний твір Шевченка, що докладно розповідає про нещасну долю пер-

шої любки поета, яку він не забув до кінця свого життя.

Докладніше про “Оксаночку” див. “Кобзар” цього видання т. I, ст. 21—22, 273; т. II, ст. 403—404; т. III, ст. 343—355.

Ліричний вірш “**За сонцем хмаронька пливé**”, що тут друкується, зберігся у двох редакціях: перша з рр. 1846—1850 і є коротша (16 рядків), а друга з 1858 р. — на 20 рядків. В обох цих варіантах ця поезія змальовує прегарний вигляд неба, сонця і, поет любить ними. Душа його розкривається, серце тішиться, ніби з Богом розмовляє.

А в той час з моря підіймається туман, “неначе вогор”, і закриває море, рожеву хмарку і розстилає темряву. І далі, поет цю тьму в природі переносить у свою душу й напоює її глибоким смутком безнадії, що зроджується тією “тьмою німою”. І поет не знає, де дітись. А де ж просвіток? Чи може він прийти, нарешті? Повинен би наступити.

І ждеш його́, то́го світу,
Мов матері діти.

Отже, як звичайно, явище в природі, яке поет переживає, викликає в чуйнім серці поета відповідний настрій його самотньої душі.

Поема “**Якби тобі довелóся. . .**” так само має дві редакції. Перша 1849 р. (див. т. III, ст. 251—254 і пояснення до її тексту, див. там же, ст. 561, а також і стаття, див. там же, стор. 471—472). Друга редакція 1858 р. має спільний текст до 18-го рядка включно. А від 19 рядка, зокрема від 23-го поема другої редакції аж до 56 рядка має стилістичні відміни, а від рядка 56-го до кінця поема текст цілковито новий.

Правда, в першій редакції в рядках 40—44 Шевченко коротко підкреслює лише акцію без опису і зазначає, що сам пан “несамовитий дівчину мордує”, тоді як цей уступ у другій редакції розширений аж на вісім рядків опису і вже не пан, а панич (син пана) “недоліток таке творить”.

Від 56 рядка перша редакція змальовує, що перед корчмою спинилась група каторжан, серед яких був і

той, що заколов пана, а в той саме час на трьох возах прибув весільний поїзд, і молода, яку той молодий хлопець вирятував, пізнала того хлопця, розмовляла з ним і віддала йому свій шлюбний перстень. А коли каторжники вирушили в дорогу, і весільний поїзд від'їхав, то молода з весілля зникла і помандрувала за етапом каторжан, властиво за тим хлопцем, у Сибір.

Друга редакція поеми інакше потрактувала цю частину. Під корчмою молода вгощала горілкою каторжан і пізнала свого жениха в кайданах, але його не почастивала, не призналась до нього і не привітала, тільки глянула на нього. Коли ж від'їхала вона з поїздом до себе на хутір, то зникла увечорі з весілля свого і помандрувала в Сибір за невольником.

Оці риси другої редакції: не пан, а панич-насильник дівчини; не призналась до свого месника в кайданах і, не попередивши його перстеном, несподівано втікла з весілля за своїм визволителем у Сибір вказують і на внутрішні відміни в тексті другої ред. поеми. Отже, психологічно у другій редакції образ дівчини трактується поетом глибше: планоно в першій редакції задумала дівчина втекти з весілля й обручкою дала знак прихильності до оборонця; тоді як в останній акт втечі дівчини з весілля потрактований, як чин її для хлопця і для самої молодої несподіваний.

Чи цей останній варіант кращий естетично? Шляхетніший чин частування молодого, свого месника, й попередження його у першій редакції, але психологічно правдоподібніший у другій редакції. Тому естетична перевага за першим варіантом у порівнянні з другим.

Вірш **“Закувала зозуленька”** в першій редакції має 16 рядків, а в другій, що в цьому томі друкується, 8 рядків. Отже друга редакція вдвоє коротша. Властиво друга половина вірша у другій редакції впрост механічно скреслена. Поет у ній тільки констатує про долю дівчини, якщо вона не одружиться. Тоді літа її марно минуть, і життя дівчини сповнене суму. Але друга половина першої редакції пояснює, чому дівчина марно губить свої літа. А тому, що вона бідна сирота. Якби були батько й мати та ще й багаті, то не марнувались би її літа молодії, то-

ді б було кому з нею одружитись. А сирота отак і загине старою дівкою в самотині десь під тинном.

Отже, поет у першій редакції дає повний образ дівочої долі і її примхливого щастя: сирітство і бідність тому причиною, що її “веселії літа” пливають за водою. Тому він є і кращий.

Історична поема “Швачка” в цій другій редакції, хоч стилістично дуже відмінна від першої редакції, але до образу Семена Палія і до подій, зв’язаних із чинами Швачки, не подає нічого нового.

Заспів до четвертої “Захалявної книжечки” на 1850 рік “Лічу в неволі дні і ночі” має дві редакції: перша 1850 року, друга — 1858 р. Перша редакція має 92 рядки, друга — 33 рядки. Отже, ця остання втрое коротша від першої. Тільки перших 12 рядків у обох однакові, а далші аж до кінця зовсім відмінні як два зовсім окремі висловами твори. В чім ця така велика їх відмінність?

В першій заспіві констатує поет, що четвертий рік уже минає, як він в неволі і четверту книжечку він там починає, щоб змережати своє горе кров’ю та сльозами на чужині. Кругом його душі духовна пустиня і сліз уже не вистарчає.

Немає навіть кругом тебе
Великого Бога!

І жити навіть не хочеться поетові, а мусить жити, щоб не губити душі своєї. І поет плекає надію, що може він ще раз подивиться на свою Україну, на її зелені діброви, темні луки. Погуляв би він понад Дніпром і по веселих селах.

І Шевченко просить Бога, щоб дав йому дожити, щоб він міг ще глянути на лани зелені та на могили. А коли Бог цього не дасть, то нехай хоч донесе в Україну його сльози, бо він з-за неї тут у неволі гине. Тоді йому буде легше лежати в могилі на чужині, бо, може, будуть в Україні його хоч згадувати (коли Бог туди пошле його сльози, цебто його твори).

Коли ж і цього не дасть Бог, то хай пошле в душу хоч надію, бо вже він нічого не вдіє. Серце холоне, як він подумає, що його на чужині поховають, і ніхто в Україні його і не згадає.

А далі поет замріяно роздумує: а може його мережані сльозами твори таки долетять колинебудь в Україну і неначе роси впадуть сльозами на рідну землю, на шире серце молоде, і воно заплаче з ним і в своїй молитві згадає?...

І кінчає поет цю прегарну сповідь:

Нехай, як буде, так і буде:
Чи то плісти, чи то бресті!
Хоч доведеться розп'ястись,
А я такі мережать буду
Тихенько білії листі.

Оце головні думки першої редакції цього чудового заспіву. Що ж поет відмінив у другій редакції? Майже все. Не забуваймо, що поет, переписуючи його, готував до друку. І от, оця ціль примусила поета майже всі оті глибоко патріотичні думки скреслити. І замість чудової апології з своєї любови до України поет пише:

Каламутними болотами.
Між бур'янами, за годами
Три го́да сумно протеклі;

І багато дечого забрали з його темної комори і в море однесли, а море проковтнуло його літа, його добро (душі), його нудьгу й печалі, — всі ті незримі скрижалі, незримим писані пером...

Нехай собі його літа невольничі течуть собі між бур'янами, — все таки він (така його заповідь!) посидить трохи, погуляє, на степ, на море подивиться, де-що згадає, заспіває і знову заходитьсь мережать дрібненько книжечку... "Рушаю!"

Оце і все. А де ті сльози, де та туга за Україною, де той жаль, що він на чужині може і вмерти, де та любов до України й де ті мрії й надії, що його твори, може, таки долетять до його народу?... Де ті чудові й надхненні й по береги насичені глибоким особистим горем настрії?... У другій редакції їх нема. Одна лиш загальна фразеологія, хоч теж гарна, але надумана і штучна. Так виправляв поет із першого заспіву свою глибоконадхненну душу і серце й залишив у другім заспіві тільки спокійні і холодні роздумування на загальну особисту те-

му без глибокоособистого страждання і патріотичної любови глибокої і трагічної.

Отже, в більшості оці відміни в нових редакціях і варіантах не вийшли у Шевченка на ліпше. Хоч як старався поет із попередніх творів своєї “Захалявної книжечки”, з цієї ніби “полови”, як він зазначає 21 лютого 1858 р. у Щоденнику, визбирати “доброго зерна”, але замість того, дуже часто замість “доброго зерна”, вибирав полову до свого альбому, а зерно залишалось незачепленим у “Захалявній книжечці”. Маркантим прикладом є його заспів “Лічу в неволі дні і ночі”.

ПОДРАЖАНІЄ ХІ. ПСАЛМУ.

- Мій Бóже мїлий! Як то мáло
 Святїх людéй на світі стáло!
 Одén на дрúгого кують
 Кайдáни в сёрці, а словáми,
 5 Медоточївими устáми
 Цїлюються і чáсу ждуть,
 Чи швїдко брáта в домовїні
 З гостéй на цвїнтар повезу́ть?...
 А ти, о Гóсподи едїний,
 10 Скуéш лукавії устá,
 Язїк отóй велерічївий,
 Мовлявший: — Ми — не суетá!
 І возвелїчимо надїво
 І рóзум наш, і наш язїк...
 15 Та й де той пан, що нам заkáже
 І думать так, і говорїть?
 — Воскрéсну я! — той пан вам скáже, —
 Воскрéсну нїні! Рáди їх,
 Людéй закóваних моїх,
 20 Убóгих, нїщих... Возвелїчу
 Малїх отїх рабїв нїмїх!
 Я на сторóжі кóло їх
 Постáвлю слóво..." І понїче,
 Ненáче стóптана травá,
 25 І думка вáша, і словá.
 Ненáче срібло кúте, бїте
 І семикрáти перелїте
 Огнём в горнїлі, словесá
 Твої, о Гóсподи, такїї;
 30 Розкїнь же їх, Твої святїї,
 По всїй землі! І чудесáм
 Твоїм увїрують на світі
 Твої малї убóгі дїти.

15. II. 1859.
 Петербург.

МАРКУ ВОВЧКУ.

(На пам'ять 24 генваря 1859.)

- Неда́вно я поза Ура́лом
Блука́в і Господа́ благав,
Щоб на́ша пра́вда не пропа́ла,
Щоб на́ше сло́во не вмира́ло,
5 І ви́благав. Госпо́дь посла́в
Тебе́ нам, кро́ткого проро́ка,
І обли́чителя́ жесто́ких,
Люде́й несітих, Світе́ мій,
Моя́ ти зоре́нько́ свята́я!
10 Моя́ ти сі́ло́ молодáя!
Світ́и на́ мене́, і огрі́й,
І оживі́ моє́ побі́те,
Убо́ге се́рце, неукри́те,
Голо́днее́! І оживу́,
15 І думу́ во́льную́ на во́лю
Із до́мови́ни воззову́.
І думу́ во́льную... О, до́ле!
Проро́че наш, моя́ ти до́ню! —
Твоєю́ думу́ назову́!

17. II. 1859.
Петербург.

ПОДРАЖ(АНІЄ). ІСАІЯ ГЛАВА XXXV.

- Ра́дуйся, ніво́ непо́літая!
Ра́дуйся, зе́мле, непо́вітая
Кві́тча́стим зла́ком! Розпу́стісь,
Роже́вим кри́ном процві́ті!
5 І процві́теш, позелені́еш,
Мов Іорда́нові́ святі́ї
Лугі́, зелє́ні бере́гі.
І че́сть Кармі́лова і сла́ва
Ліва́нова, а не лука́ва,
10 Тебе́ укри́є доро́гим
Золототка́ним, хитроші́тим,
Добро́м та во́лею підбі́тим,
Свя́тим о́мбо́ром свої́м.
І лю́ди те́мні́ї, незря́чі
15 Дива́ Госпо́дні́ побáчать.

І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті.
20 Радуйтеся, вбогодухі,
Не лякайтесь дїва!
Се Бог судить, визволяє
Довготерпеливих
25 Вас, убогих, і воздає
Злодіям за злая.

Тоді як, Господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить,
Незрячі прозрять, а кривії,
30 Мов сарна в гаю, помайнують,
Німім отверзуться уста,
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустыня неполита,
Сцілющою водою вмита,
35 Прокинеться; і потечуть
Веселі ріки, а озера
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.

Оживуть степи, озера,
40 І не верстовіи,
А вольнії, широкіи,
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владіки,
45 А раби тимі шляхами,
Без гвалту і крику,
Позіходяться докупи
Раді та веселі.
І пустыню опанують
Веселії села.

25. III. 1859
Петербург.

Н. Н.

- Такá, як ти, колісь лілєя
На Іордані процвіла
І воплотїла, пронесла
Святее слóво над землєю.
- 5 Якби́ то й ти, дністрóвий цвіте...
Ні, ні! Кри́й Бо́же! Розіпну́ть,
В Сибі́р в кайданах поведу́ть,
І ти, мій цвіте неукрїтий...
Не вїмовлю...
- 10 Весели́й рай
Пошли́ їй, Го́споди, пода́й!
Пода́й їй до́лю на сім світі,
І більш нічо́го не дава́й!
Та не бері́ її весно́ю
- 15 В свій рай небесний, не бері́,
А дай Твоєю́ красо́тою
Надивува́тись на землі!

19. IV. 1859.
Петербург.

Федору Івановичу Черненку
на пам'ять 22 сентября 1859 р.

- Ой по горі ромєн цвіте,
Доли́ною коза́к іде́
Та у журбі́ питається:
— Де та до́ля пишається?
- 5 Чи то в шинка́х з багача́ми?
Чи то в степа́х з чумака́ми?
Чи то в полі́ на роздо́ллі
З ві́тром віється по во́лі?
- 10 Не там, не там, дру́же-бра́те!
У дівчини, в чужій ха́ті,
У рушничку́ та в хустині́
Заховала в новій скрі́ні.

7. VI. 1859.
Лихвин.

Ой маю, маю я оченята, —
Нікого, матінко, та оглядати,
Нікого, сёрденько, та оглядати!

Ой маю, маю і рученята —
5 Нікого, матінко, та обнімати,
Нікого, сёрденько, та обнімати.

Ой маю, маю і ноженята —
Та ні з ким, матінко, потанцювати,
Та ні з ким, сёрденько, потанцювати!

10. VI. 1859.

Пяртяк.

СЕСТРІ.

Минаючи убогі села
Понадніпрянські невеселі,
Я думав: — Де ж я прихилюсь
І де подінуся на світі? —
5 І сніться сон мені: дивлюсь,
В садочку, квітами повита,
На пригорі собі стоїть,
Неначе дівчина, хатина.
Дніпрó геть-геть собі розкинувсь!
10 Сієе батько та горить!
Дивлюсь: у темному садочку,
Під вишнею у холодочку,
Моя єдина сестра!
Многострадалиця святая!
15 Неначе в раї спочиває,
Та з-за ширóкого Дніпра
Мене, небога, виглядає.

І їй здається: виринає
З-за хвилі чóвен, доплива!
20 І в хвилі чóвен порина...
— Мій братіку! Моя ти доле! —

І ми прокінулися. Ти...
На пánщині, а я — в нево́лі!...

- 25 Отáк нам довелóся йти
Ще змáлечку колю́чу ніву!
Моли́ся, сéстро! Бóдем жи́ві,
То Бог помóже пере́йти!

20. VII. 1859.

Черкаси.

- Коли́сь дурно́ю голово́ю
Я думáв: го́ренько зо мно́ю!
Як доведéться в сві́ті жити́,
Люде́й і Го́спода хвалі́ть?
5 В ба́гні коло́дою гнило́ю
Валя́тись, ста́рїтись, гни́ть,
Уме́рти й слі́ду не покінуть
На обікра́деній землі!...
О, го́ре, го́ренько мені́!
10 І де я в сві́ті захова́юсь?
Щоде́нь Піла́ти розпина́ють,
Морозя́ть, шкваря́ть на огні́!...

21. VII. 1859.

Черкаси.

Якби́ то ти, Богда́не п'я́ний,
Тепе́р на Пере́яслав гля́нув,
Та на замчи́ще подиві́всь, —
Упівся́ б, здо́рово упівсь!

- 5 І, препросла́влений, коза́чий
Розу́мний ба́тьку! і в сме́рдячій
Жиді́вській ха́ті б похмели́всь.
Або́ в калю́жі утóпивсь,
В ба́гні свиня́чим...
10 Амі́нь тобі́, вели́кий му́же,
Вели́кий, сла́вний, та не дуже!...

Якби ти на світ не родівсь,
Або в колісці ще упівсь,
То не купав би я в калюжі
15 Тебє, преславноґо... Амїнь!

18. VIII. 1859.

Переяслав.

Та голóвонько моя бідна,
Чогó моя мїла зблїдла?
Чи пшеницю жа́ла,
Чи ячмінь в'язала,
5 Чи в недуженьки лежала?
Була на рїночку,
Пила горїлочку,
На похміллячко лежала,
3 родїною зїшлась,
10 Горїлки напилась.

Київ, 1859.

Во Іудеї, во дні óни,
Во в́ре́мя Ірода царя́,
Кругом Сїона й на Сїонї
Романські п'яні легїони
5 Паску́дїлись. А у царя́,
У Ірода такї са́моґо,
І у поро́гу й за поро́гом
Стояли ліктори. А цар...
Самодержавний госу́дар,
10 Лизав у ліктора халяву,
Щоб той йому́ на те, на се,
Хоч пів дина́рія позичив.
А той кишенею трясе́,
Виймає грóші і не лічить,
15 Неначе ста́рцевї дає.
І п'яний Ірод зно́ву п'є!
Як ось, не в са́мім Назаретї,
А у яко́мусь у верте́пі —
Марїя сїна привела́
20 І в Віфле́ем з малим пішла́.

Біжить поштáр із Віфлеéма
 І ка́же: — Царю! так і так!
 Зі́нóвать, кúкіль і будя́к
 Росте́ в пше́ниці! Кля́те плéм'я
 25 Дави́дове у нас зйи́шло, —
 Зо́тний, поки́ не підня́лось!
 — Так що́ ж! — про́мовив і́род п'я́ний:
 По всьóму ца́рству постина́ть
 Ма́лих дитéй; а то́ пога́ні
 30 Нам не да́дуть доца́рюва́ть!
 Поштáр, нівро́ку, був підпи́лий,
 Одда́в сенáтові прика́з,
 Щоб тілько́ в Віфлеéмі́ би́ли
 Ма́лих дитéй. Спаси́ ти нас,
 35 Младе́нче пра́ведний, вели́кий,
 Од п'я́ного ца́ря-влади́ки!
 Од гiршого́ ж Тебе́ спасла́
 Твоя́ препра́ведная́ Ма́ти.
 Та де́ ж нам тую́ ма́тир взя́ти?
 40 Ми се́рцем го́лі дого́ла!
 Раби́ з кока́рдою на ло́бі,
 Лакéї в зо́лотій оздо́бі,
 Ону́ча, смiття́ з помелá
 Його́ вели́чства!... та й го́ді.

24. X. 1859.
 Петербу́рг.

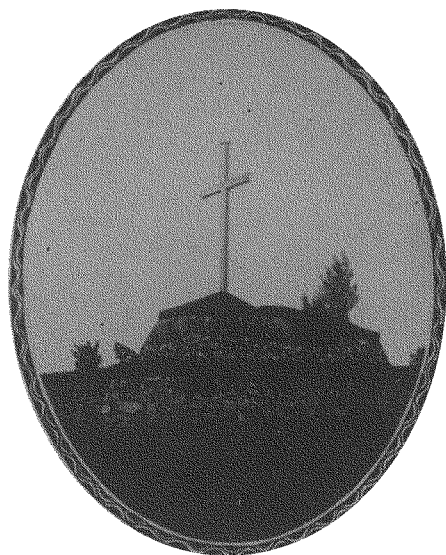
МА́РІЯ.

(По́ема)

*“Раду́йся, ты́ бо о́новила́ еси́
 зачаты́я́ студи́но.”*

(Ака́ф. Пр. Бого́р., ік. 10).

Все упова́ніе моé
 На те́бе, мій пресві́тлий ра́ю,
 На ми́лосе́рдіе твоé, —
 Все упова́ніе моé
 5 На те́бе, Ма́ти, возлагáю,
 Свята́я си́ло всіх святи́х,
 Пренепоро́чная, блага́я!
 Молю́ся, пла́чу і ридáю:

Могила Т. Шевченка
(Первісний вигляд.)

Могила Т. Шевченка
(перед більшовицькою окупацією.)

- Воззрі, Пречістая, на їх,
10 Отіх окрадених, сліпих
Невобльників; подай їм сілу
Твоїого мученика Сіна,
Щоб хрест-кайдани донесли
До самого, самого краю!
15 Достойно-питає! Благаю,
Царіце неба і землі!
Вонми їх стону і пошли
Благий кінець, о, Всеблага!
А я, незлбний, воспою,
20 Як процвітуть убгі села,
Псалмом і тихим і веселим
Святуоу доленьку твою.
А нїні — плач, і скорбь, і слбзи
Душі убгої — убгий
25 Останню лпту подаю.

I.

- У Йосипа, у тесляра,
Чи в бндаря того святого,
Марія в наймичках росла.
Росла собі і виростала.
30 І на порі Марія стала,
Рожевим квітом розцвіла
В убгій і чужій хатїні,
В святому тихому раю.
Тесляр на наймичку свою,
35 Неначе на свою дитїну,
Теслу, було, і струг покїне,
Та й дївиться... І час мине,
А він і оком не мїгне,
І думає: "Ані родїни,
40 Ані хатїночки нема, —
Одна-однїсїнка!... Хїба...
Ще ж смерть моя не за плечїма?..."

- А та стоїть собі під тїном
Та вбну білуоу пряде
45 На той бурнїс йому святешний,
Або на бєрег поведе
Козу з козяточком сердешним
І попасти і напоїть;
Хоч і далєко, так любїла ж
50 Вона той тихий ббжий став.

- Ширóкую Тиверіяду.
 І рада, аж сміється, рада,
 Що Йóсип, сидячі, мовчав,
 Не боронів їй, не спиняв
- 55 На став іті. Іде, сміється;
 А він сидить, та все сидить,
 За струг, сердега, не берється.
 Коза нап'ється та й пасється,
 А дівчина собі стоить,
- 60 Ненáче вкопана, під гаєм,
 І смúтно, сумно позирає
 На той ширóкий бóжий став.
 І мóвила: — Тиверіядо!
 Ширóкий царю озерáм!
- 65 Скажі мені, моя порáдо:
 Яка́я дóля вийде нам
 З старім Ю́сифом? О, дóле!
 І похилилась, мов топóля
 Од вітру хілиться в яру́.
- 70 — Йому́ я стáну за дитину;
 Плечми моїми молодими
 Його́ старії підопру́! —
 І кинула кругóm очима,
 Аж іскри сипнули з очей.
- 75 А з добрих молоді́х плечей
 Хитон полáтаний додóлу
 Тихенько зсúнувся: нікóли
 Такої бóжої красі
 Ніхтó не ўзрить!...
- Злáя ж дóля
- 80 Колю́чим тёрном провела́,
 Знущáлася над красото́ю.
 О, дóленько!... Понад водо́ю
 Ходю́ тихою пішла́,
 Лопух край бёрега найшла́,
- 85 Лопух зірва́ла і накри́ла,
 Ненáче брі́ликом, свою́,
 Свою́ голóвоньку смутну́ю,
 Свою́ голóвоньку святу́ю,
 І зникла в тёмному гаю́.
- 90 О світе наш незаході́мий!
 О ти, пречы́стая в женáх!
 Благоухáнный зельний крї́не!
 В які́х га́ях, в які́х яра́х,
 В які́х незна́емих верте́пах

- 95 Ти заховáєшся од спéки
 Огнепалíмої тії,
 Що сéрце без огню розтóпить
 І без воді прорвé, потóпить
 Святіі думоньки твої?
- 100 Де ти сховáєшся? Нідé!
 Огóнь заклóнувся вже, — гóді!
 Ужé розжéврівся, і шкóда, —
 Дарéмне сíла пропадé,
 До крóви дíйде, до кості
- 105 Огóнь той лю́тий, негасíмий,
 І, недобíтая, за сíном
 Повíнна б́удеш перейті
 Огóнь пекéльний. Вже прорóчить,
 Тобі вже зазира́є в óчі
- 110 Твоé грядúщеє. Не зри!
 Сльозú прорóчую утрí,
 Заквітчай гóлову дівóчу
 Лíлєями та тим рясн́им
 Червóним ма́ком, та й засн́и
- 115 Пíд явором у холодóчку,
 Поки що б́уде!

II.

- Увéчорі, мов зóря т́ая,
 Марíя з га́ю вихожа́є
 Заквітчана. Фавóр-горá,
 120 Ненáче з зл́ата-серебрá,
 Далéко, вíсоко сíяє,
 Аж слíпить óчі. Пíднялá
 На той Фавóр свої святі́ї
 Очíцї крóткї́ї Марíя
- 125 Та й усміхну́лась. Зайнялá
 Козú з козя́точком з-пíд га́ю
 І заспíвала:
 “Рáю, рáю,
 Тёмний га́ю!
 130 Чи я, молодáя,
 Мíлий Бóже,
 В Тво́ім ра́ї —
 Чи я погуля́ю,
 Нагуля́юсь?”
- 135 Та й замóвкла.
 Круг сéбе с́умно озирну́лась,

- На руки козеня взяла
 І веселенькая пішла
 На хутір бондарів убогий.
 140 А йдучи, козеня, небога,
 Ніби дитину на руках,
 Хитала, бавила, гойдала,
 До лона тихо пригортала
 І цілувала. Козеня,
 145 Неначе тее кошеня,
 І не пручалося, не кричало,
 На лоні пестилося, гралося.
 Миль зо дві любо з козеням
 Трохи, трохи не танцювала, —
 150 І не втомилась. Вигляда
 Старий, сумуючи під тінном,
 Давненько вже свою дитину.
 Зострів її і привітав,
 І тихо мовив: — Де ти в Бóга
 155 Загаялась, моя небого?
 Ходімо в кушу, опочий,
 Та повечеряємо вкупі
 З веселим гостем молодім.
 Ходімо, доненько! — Який,
 160 Який се гость? — Із Назарета,
 Зайшов у нас підночувать,
 І каже: — Бóжа благодать
 На ветхую Єлисавету
 Учора рано пролилась, —
 165 Учора, каже, привела
 Дитину-сіна, а Захарій
 Старий нарек його Іваном.
 Так бачиш що...

А гость роззутий,

- 170 Умитий, з куші вихожав
 В одному білому хитоні,
 Мов намальований сіяв,
 І став велично на порозі
 І, уклонившись, вітав
 175 Марію тихо... Йй, небозі,
 Аж дивно, чудно. Гость стояв,
 І ніби справді засіяв.
 Марія на його зирнула
 І стрепенулась. Пригорнулась,
 180 Неначе злякане дитя,

До Йосипа свого старого.
А потім гостя молодого.
Просіла, ніби повелá,
Очіма в кúщу. Принесла
185 Воді погóжої з криниці,
І молоко, і сир козліці
Їм на вечéрю подалá,
Самá ж не їла й не пила,
В кутóчку мóвчки прихилилася
190 Та дивувáлася, дивїлася
І слúхала, як молодий
Дивóчний гость той говорів.
І словéса його святїї
На сéрце падáли Марїї,
195 І сéрце мéрзло і пеклòсь.

— Во Іудéї не булò, —
Промóвив гость, — тогò нікòли,
Що нїні ўзриться. Равві,
Равві великого глабòли
200 На нїві сїються новїй. —
І віростуть, і пожнемò,
І в жїтницю соберемò
Зернò святéе. Я Месїю
Ідú наро́ду возвістїть!
205 І помолїлася Марїя
Перед апòстолом.

Горїть
Огòнь тихéнько на кабіці,
А Йосип праведний сидїть
210 Та дúмає... Ужé зїрниця
На нéбі ясно зайнялася;
Марїя встáла та й пішла
З глекòм по вòду до криниці.
І гость за нéю, і в ярóчку
215 Догнáв Марїю...

Холодóчком
До схóду сòнца провела
До сáмої Тиверїяди
Благовістїтеля, і рада —
220 Радéсенька собї прийшла
Додóму.

III.

Жде його Марія

- І ждучи плаче; молодії
Ланіти, очі і уста
225 Марніють зримо. — Ти не та,
Не та тепер, Маріє, стала,
Цвіт зельний, наша красота! —
Промовив Йосип: — Диво сталося
З тобою, доненько моя!
230 Ходім, Маріє, повінчаймось,
А то... — Й не вимовив: уб'ють
На улиці... І заховаймось
В своїм оазисі. — І в путь
Марія нашвидку збиралась
235 Та тяжко плакала, ридала.
Отóż вони собі идуть;
Несє з торбіною на плечах
Нову конівочку старій:
Спродать би то, та молодій
240 Купить хустиночку до речі
Та й за повінчання оддять.
О, старче праведний, багатий!
Не од Сіона благодать,
А з тихої твоєї хати
245 Нам возвістилася. Якби
Пречистій їй не дав ти руку,
Рабами б біднії раби
І досі мерли би. О, муко!
О, тяжкая душі печаль!
250 Не вас мені, сердешних, жаль,
Сліпі ви, ніщії душею, —
А тих, що бачать над собою
Сокиру, мотот і кують
Кайдани новії. Уб'ють,
255 Заріжуть вас, душеубійці,
І із кровавої криниці
Собак напоять!

Де ж подівсь

- Дивочний гость отой лукавий?
260 Хоч би прийшов та подивівсь
На брак той слашний і преславний,
На брак окрадений! Не чуть,
Не чуть його, ані Месії.
А люди ждуть чогось і ждуть

- 265 Чогось непевного. Маріє!
Ти, безталанная, чогó
І ждеш, і ждатимеш од Бóга
І од людéй Йогó?! Нічóго,
Ніжé апóстола тогó
270 Тепér не жди! Тесляр убогий
Тебé повінчану ведé
В свою убогую хатину.
Молись і дякуй, що не кінув,
Що на розпúття не прогнав;
275 А то б цегліною убили,
Якби́ не вкрив, не заховав!
В Єрусалімі говорили
Тихенько лю́ди, що стялі
У гóроді Тиверіяді,
280 Чи то якóгось розп'ялі
Провозвістителя Месії.
“Йогó?!” — промóвила Марія,
І веселéсьнька пішла
У Назарét. І він радіе,
285 Що наймичка йогó неслá
В утрóбі праведную дúшу
За волю розп'ятого мýжа.
- Отó вони́ собі іду́ть;
Прийшли додóму, і живúть
290 Повінчані, та невесéлі.
Тесляр колісочку дебéлу
Майструе в сінях. А вона́,
Пренепорóчная Марія,
Сидить собі коло вікна́,
295 І в по́ле дивиться, і ши́е
Малéнькее сороченя́ —
Кому́сь то це...?

IV.

— Хазяїн дóма?

- Надворі крикнуло. — Указ
300 Од кесаря, йогó самóго,
Щоб ви сьогóдні, сей же час,
Ви на ревізію у гóрод,
У гóрод Віфлеém ішли!
І зник, пропáв той тяжкий гóлос,
305 Тількó луна́ в яру гула́.
Марія зáраз заходилась

Пекті опрісноки. Спекла,
 В торбїну мовчки положила
 І мовчки за старім пішла
 310 У Віфлеєм. — Свята́я сі́ло!
 Спаси́ мене́, мій Боже́ мїлий! —
 Тїлькó й промовила. Іду́ть,
 Суму́ючи, собі́ обо́е,
 І вбо́гїї — перед собо́ю
 315 Козу́ з козя́точком жену́ть,
 Бо до́ма ні на кого́ кину́ть.
 А мо́же, Бог пошле́ дитїну
 В доро́зі, — от і молоко́
 Серде́шній ма́тері. Скотїна
 320 Іде́, пасу́чися, рядко́м
 Іду́ть за не́ю ба́тько й ма́ти.
 І почина́ють розмовля́ти
 Пово́лі тїхо. — Семіо́н
 Протопресві́тер — Йо́сіп мовив —
 325 Таке́е то проро́че сло́во
 Сказа́в мені́: — свята́й зако́н
 І Авраа́ма, і Мойсе́я
 Возобновля́ть мужі́ есе́ї;
 І, — ка́же, — по́ти не умру́! —
 330 Поки́ Месію́ не узрю́!
 Чи чу́єш ти, моя́ Марі́е?
 Месі́я прї́йде! — Вже́ прїйшо́в,
 І ми вже́ ба́чили Месію́! —
 Марі́я мовила.

335 Найшо́в
 Опрісно́к Йо́сіп у торбїні,
 Да́е та й ка́же: — На, дитїно!
 Поки́ що бу́де, укрі́пїсь!
 До Віфле́ема не близе́нько,
 340 Та й я спочїну. Утомї́всь. —
 Та й сі́ли на шляху́ гарне́нько
 Полу́днувать. Ото́ж сидя́ть,
 А со́нце пра́ведне швиде́нько
 Додо́лу ко́тїться. І — глядь!
 345 Сховало́ся. і сме́ркло в по́лі.
 І дїво́ дївне́е! . . . ніко́ли
 Ніхто́ не ба́чив і не чув
 Тако́го дїва. Аж здри́гну́в
 Свята́й тесля́р. Мітла́ з восто́ку
 350 Над са́мим Віфле́емом, бо́ком,

Мітла огнєнна зійшла,
І степ, і гóри осіяла.
Марія з шляху не вставала —
Марія сїна привела.
355 Єдиную тую дитїну,
Що нас од кáторги спасла!
І, пресвятáя, неповінна
За нас, лукавих, розп'ялась!
360 А недалєко, край дорóги,
Отáру гна́ли чаба́ні,
Та й їх побáчили. Небо́гу
Ї́й дитя́точко взя́ли
І у верте́п свїй принесли,
І чаба́ні його́ убо́гі
365 Еммануї́лом нарекли́.

До сходу́ сонця, рано-рано,
У Віфле́емі на майдáні
Зійшовся люд і шєпотить,
Що щось непєвне з лю́дьми б́уде
370 Во Іуде́ї. Гомонїть
І тїхне люд. — О лю́ди! лю́ди!
Чаба́н якийсь бїжить, кричить:
— Проро́цтво Іеремї́,
Ісаї́ збуло́сь! збуло́сь!
375 У нас, у па́стирей, Мєсія́
Родївся вчо́ра!... Загуло́
У Віфле́емі на майдáні:
“Мєсія́!... Ісýс!... Осáнна!...
І люд розхóдивсь.

V.

380 Через час,
Чи через два, прийшов ука́з
І легіо́н з Єрусалї́ма
Од то́го Ірода. Незрїме
Ї́й нечу́те ста́лося тоді:
385 Ще ді́точки сповї́ті спáли,
Ще кúпїль грїли матерї, —
На ма́рне грїли!... не купáли
Малєньких ді́точок свої́х:
390 Но́жі солда́ти сполоска́ли
В дитя́чїй пра́веднїй кровї!
Такє́е то на свї́ті ста́лось!
Дивїте́ся ж, о матерї,

Що рóблять іроди царі!

Марія навіть не ховалась
395 З своїм младенцем. Слава вам,
Убогим людям, чабанам,
Що привітали, заховали
І нам Спасителя спасли
Од ірода! Нагодували
400 І напоїли, і дали
Кожух і світу на дорóгу
І, неборáки, додали
Ослицю дійну, і небогу
З її дитяточком малим
405 І посадили й провели
Вночі тайними манівцями
На шлях Мемфіський. А мітлá,
Мітлá огнénная світіла,
Ненáче сонце, і дивилась
410 На ту ослицю, що несла
В Єгипет крóткую Марію
І народжénного Месію.

Якби де нá світі хоть раз
Царіця сіла на ослицю,
415 То слава стáла б про царіцю
І про велику ослицю
По всьóму світу. Ся ж несла
Живóго істинного Бóга!
Тебé ж, сердéшну, копт убогий
420 Хотів у Йóсипа купіть,
Та здóхла ти: мабу́ть, дорóга
Таки завáдила тобі!

У Нілі скóпанее спить
В пелюшках до́лі, під вербо́ю
425 Дитяточко. А між лозóю
З лозі ко́лисочку плетé
Та плаче праведная ма́ти,
Ко́лиску тую плетучі.
А Йóсип заходівся хату
430 Із очерéту будувáти,
Щоб хоть укрітися вночі.
З-за Ніду сфінкси, мов сичі,
Страшніми мёртвими очіма
На тée дивляться; за німи

435 На го́лому піску́ стоять
По шну́ру піраміди вря́д,
Мов фарао́нова сторо́жа,
І ніби фарао́нам знать
Вони́ даю́ть, що пра́вда бо́жа
440 Встае́ вже, вста́ла на землі,
Щоб фарао́ни стерегли́сь.

Марія найняла́ся пря́сти
У ко́пта во́вну. А святий
Іосі́ф взявсь ота́ру па́сти,
445 Щоб хоч козу́ ту заробіть
На молоко́ малій дити́ні.
Мина́є рік. Коло хати́ни
В повіто́чці свої́й малій
Той бо́ндар пра́ведний, святий
450 І га́дки, пра́ведний, не ма́є —
Ба́рило й бо́чку набива́є,
Та ще й курни́кає. А ти?
Не пла́чеш ти і не співа́єш;
Гада́єш, ду́маєш-гада́єш,
455 Як йо́го вчи́ти, навести́
На путь святий, свято́го си́на,
І як йо́го од зол спасти́,
Од бур жите́йських одвести́?...

Ще рік мину́в. Коло хати́ни
460 Коза́ пасе́ться; а дити́на
І невели́чке козеня́
У сінях гра́ються; а ма́ти
Сиди́ть на при́зьбі коло ха́ти
Та во́вну з ку́желя пряде́.
465 Аж ось і сам старі́й іде́
З ціпо́чком ти́хо полі́д ти́ном:
Носи́в у го́род шапличо́к
Прода́ть: йому́ медя́ничок,
А їй немудру́ю хусти́ну,
470 Собі ж несе́ на постолі́
Реме́ню до́брого. Спочи́нув,
Та й ка́же: — До́ню! не жури́сь:
Царя́ вже і́рода не ста́ло!
Чого́сь увече́рі на́ївсь,
475 Та так на́ївся, що й опрі́гсь, —
Таке́е то мені сказа́ли.
Ходи́мо, ка́же, у сві́й гай,

У свій маленький тихий рай,
Ходім додóмоньку, дитино!
480 — Ходім! — сказала, та й пішла
На Ніл сороченята прати
В дорóгу сiновi. Паслась
Козá з козятком коло хати,
А Йóсип сiна забавляв,
485 На призьбi сiдя, поки мáти
На рiччi прáла тi мáли
Сорочечкi; а потiм в хатi
Помбрщив дóбре постолi
Собi в дорóгу. Та й знялiсь
490 До схóду сóнця, по торбiнi
На плечi взявши, а дитiну
Удвóх в колiсоччi несли.

VI.

То с'як, то так прийшли додому.
Бодáй не довелось нiкому
495 Узрiть такéе! Благодáть!...
Гайóчок тихий серед поля, —
Однá-едiная iх дóля
Отбiй гайóчок! — i не знать,
Де вiн кохáвся, i хатiна —
500 Все, все сплюндрóвано. В руiнi
iм довелось ночувáть.
В ярóк Марiя до криницi
Швиденько кiнулася. Там
Колiсь то з нею яснолиций
505 Зустрiвся гость святiй... Бур'я́н,
Будяк колючий з кропивóю
Коло криницi поросли.
Марiе, гóренько з тобóю!
Молися, сёрденько, молись!
510 Окуй свою святóю сiлу,
Довготерпiнiем окуй,
В сльозáх кровáвих загартуй!...
Небóга трóхи не втопiлась
У тiй криницi. Гóре нам
515 Було б iскúпленим рабáм!
Дитiна б тáя виростáла
Без мáтери, i ми б не знáли
I дóси прáвди на землi!
Святóї во́лi! Схамену́лась
520 I тяжко-вáжко усмихну́лась

- 565 У бур'ян, в садок, поцілувала
 Та коржиком погодувала,
 Свіженьким коржиком. Вонó ж
 Попéстилось собі, погратлось
 Та й спáтоньки, малé, ляглó,
 570 Такí ж у неї на колінах.
 Отóж і спить собі дитина,
 Мов янголяточко в раю,
 І на єдиную свою
 Та ма́ти дівиться і плаче
 575 Тихе́нько-тихо: а́нгел спить...
 Та щóб його́ то не збудить!
 Та й не догледіла. Ненáче
 Окропу ка́пля, як ого́нь,
 На його́ впáла, і вонó
 580 Прокінулось. Швиденько сльóзи
 Марія втёрла, смючїсь,
 Щóб він не бáчив. І небóзи
 Не довелóся одурить
 Малóго сїна. Подивїлось,
 585 І заридáло.

- Заробїла,
 Чи то позичила вдовá,
 Півкóпи тую на буквáр.
 Самá б учїла, так не знáла ж
 590 Вонá письмá тогó. Взялá
 Та в шкóлу хлóпця одвéла
 У іесéйську. Доглядáла ж
 Самá його́, самá й навчáла
 Добру́ і рóзуму. Івáсь,
 595 Такí вдовéнко, в його́ вдавсь,
 Та вдво́х собі й ходїли в шкóлу
 І вчїлись вкúпочі. Нїкóли
 Ані пограться з дїтьмї,
 Ані побїгає: самїй
 600 Одїн-однісінький, бувáло,
 Сидїть собі у бур'яні
 Та клéпку тéше. Помагáло
 Святóму бáтькові в трудáх.

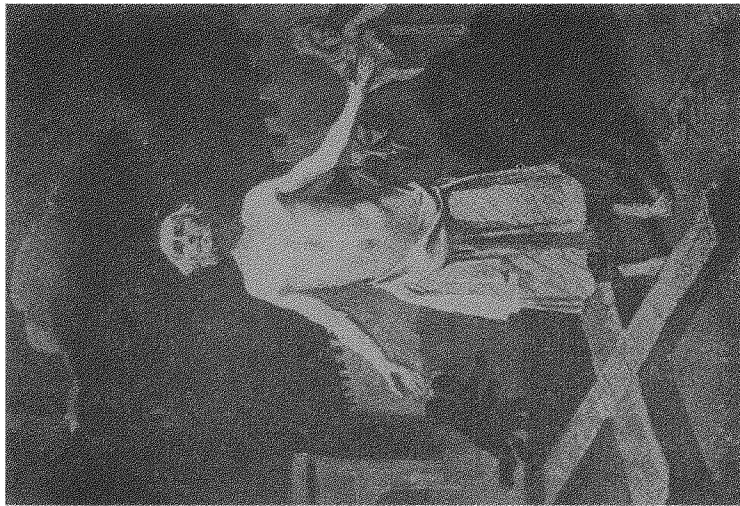
VII.

- 605 Яко́сь по сьóмому годóчку
 (Малїй вже дóбре майструвáв),
 Одпочивáючи в кутóчку,

- Старій на сіна дивувавсь:
 Який то з його майстер буде!
 Які то люди з його будуть!
- 610 Та взявши відер, кандійок,
 І батько й мати, і вонó
 Пішли на ярмарок у самий —
 Самісінький Єрусалім.
 Хоч і далéко, так спродáти
- 615 Дорóгше мóжна. От прийшли,
 Розташувáлись. Бáтько й мáти
 Сидя́ть собі та продаю́ть
 Добро́ своє. А де ж дитíна?
 Побігло десь... Шукáє сіна
- 620 Та плаче мáтір. І не чуть,
 Де ділося. У синаго́гу
 Зайшла благáть благо́го Бóга,
 Щоб син її найшовсь. Аж — глядь!
- 625 Її хлоп'яточко, сидíть,
 І научáє неповíнне,
 Як в світі жить, людéй любíть,
 За правду стать, за правду згíнуть!
 Без правди гóре! — Гóре вам,
- 630 Учителі архиерéї!...
 І дивувáлись фарисéї
 І кни́жники його́ речáм,
 А рáдость мáтері Марії
 Неі́зречéнная! Месію,
- 635 Самóго Бóга на землі
 Вона́ вже зріла...

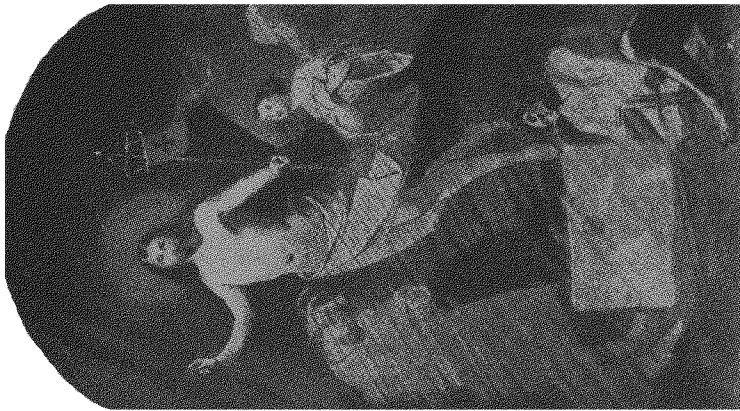
- Спродáлись,
 Во хра́мі помолíлись Бóгу,
 І веселéнькії в дорóгу
- 640 Додóму рúшили вночі,
 По холодóчку.

- Виростáли,
 І вкúпі вчíлись, ростучí,
 Святíї діточки; пишáлись
- 645 Святíї тії матері
 Своїми дітками. Із шкóли
 Путéм тернóвим розíйшлись
 Обíдва. Бóжії глаго́ли,
 Святýю правду на землі

Св. Давид и Андрей Первозванный.
(оливкем)

Твори Т. Шевченка

Воскресіння Христа.
(сепія)

650 І прорікали, й розп'ялись
За воленьку, святую волю!...

Іван пішов собі в пустиню,
А твій — між люди; а за ним,
За сином праведним своїм
655 І ти пішла. В старій хатині,
В чужій покинула його,
Святого Йосипа свого;
Пішла тинятись попідтіню,
Аж поки, поки не дійшла
660 Аж до Голгофи...

VIII.

Бо за сином
Свята́я ма́ти всю́ди йшла́;
Його́ слова́, його́ діла́, —
Все чу́ла й ба́чила, і мліла,
665 І мо́вчки-тре́петно ра́діла,
На си́на дивля́чійсь. А він
Сиді́ть бу́ло на Єле́оні,
Одпочи́ва. Єрусáлим
Розкі́нувсь го́рдо перед ним, —
670 Сі́яє в зо́лотім вісо́ні
Ізраї́льський архиере́й,
Рома́нський зо́лотий плебе́й!
І час, і два ми́не, не вста́не,
На ма́тір на́віть не погля́не,
675 Та аж за́плаче, дивля́чійсь
На іуде́йськую сто́лицю.
Й вона́ за́плаче, іду́чі
У я́р по во́ду до крини́ці,
Тихе́сенько, і принесе́
680 Во́ди по́гожої, і вміе
Уто́млені сто́пі свя́тії,
І пи́ти дасть, і отрясе́,
Оду́є прах з його́ хито́на,
Заши́є ді́рочку, та й зно́ву
685 Під смо́кву пі́де, і сиді́ть,
І диви́ться, — о, Всесвята́я!
Як син той ско́рбний спочи́ває.
Аж ось і ді́творá біжі́ть
Із го́рода. Його́ любі́ли
690 Свя́тії ді́точки; слі́дком
За ним по у́лицях ході́ли,

А іноді й на Єлеон
До його бігали малії.
Отóż прибігли. — О, святії!
695 Пренепорочнії! — сказав,
Як узрів діток. Привітав
І цілував, благословляя;
Погрався з ними, мов маленький,
Надів бурнус, і веселенький,
700 З своїми дітками пішов
В Єрусалим на слово нове,
Поніс лукавим правди слово.
Не вняли слову, розп'ялі!

Як розпинать його велі,
705 Ти на розп'ятті стояла
З малими дітьми. (Мужики,
Його браті, ученикі
Перелякались, повтікали.)
— Нехай іде, нехай іде!
710 Отак і вас він поведе! —
Сказала дітям і упала
На землю трупом.

Розп'ялась
Твоя єдина дитина!
715 А ти, спочинувши під тіном,
У Назарет отой пішла.
Вдову давно вже поховали
В чужій позиченій труні
Чужії люди. А Івана
720 Її зарізали в тюрмі.
І Йосипа твого не стало.
А ти, як палець той, осталась
Одна-однісінька. Такий
Талан твій латаний, небого!
725 Браті Його, ученикі
Нетвердії, душеубогі,
Катам на мук не дались, —
Сховались, потім розійшлись,
І ти їх мусіла збирати...
730 Отóż вони якось зійшлись
Вночі круг тебе сумувати.
І ти, великая в женах!
І їх унініє і страх

- Розвіяла, мов ту полóву,
735 Своїм святим огнєним слóвом!
Ти дух святий свій пронесла
В їх душі вбогїї... Хвала
І похвала тобі, Маріє!
Мужі воспрянули святїї,
740 По всьóму світу розійшлись,
І іменем твого Сїна,
Твоєї скóрбної дитини,
Любóв і правду рознесли
По всьóму світу; ти ж під тїном,
745 Сумуючи, у бур'яні
Умерла з голоду. Амінь.

24. X.—11. XI. 1859.
Петербург.

ПОДРАЖАНІЄ ЕДУАРДУ СОВІ

- Посажу коло хатини,
На вспóмин дружїні,
І яблоньку, і грушеньку,
На вспóмин єдинїй!
- 5 Бог дасть, віростуть. Дружїна
Під дрéвами тїми
Сяде собі в холодóчку
З дїтками малїми.
- 10 А я буду груші рвати,
Дїткам подавати,
З дружїною єдиною
Тїхо розмовляти:
- Тоді, серце, як бралися,
Сі дрéва садїв я...
15 Щасливий я! — І я, друже,
З тобою щаслива!

19. XI. 1859.
Петербург.

ПОДРАЖАНІЄ ІЄЗЕКІЛЮ.

(Глава 19.)

- Возплáč, прорóче, сине бóжий!
І о князях, і о вельмóжах,
І о царях отіх! І рци:
На щó та сýка, ваша мáти,
5 Зо львáми кліщилась, щеня́та?
І добува́ла вас лихих?
І мнóжила ваш род прокля́тий?
А по́тім з вас, щеня́т зубáтих,
Зробілись льв́ичища! Людéй
10 Незлóбних, прáведних дитéй
Жретé, скажéні!... Мов шуліка
Хватáє в бур'яні курчá,
Клюé і рве йогó. А люди...
15 Отóж львиня́ те, — д́ике, лю́те!
Підстереглі йогó, взяли,
Та, закува́вши дóбре в пýта,
В Єгипет люди одвели́ —
На кáторгу. А лю́та мáти
20 Спусти́ла д́руге б́иснува́те,
Своé скажéнее зв́иря, —
Та вже тако́го сподаря́,
Що гра́ди й вéсі пожирáло.
Земля́ тряслáся, трепетáла
25 Од ре́ву льв́ичища тогó.
Оку́ли люди і цьогó,
Запéрли в щéлепи уди́ла,
І в Вавіло́ні посадили́
В тюрму́ глибóку, щоб не чу́ть
30 Було́ на світі то́го р́ику
Самодержáвного влад́ики,
Царя́ нес́итого...
Минúть, —
Уже потрóху і минáють,
35 Дні беззакóнія і зла.
А льв́ичища тогó не зна́ють, —
Росту́ть собі, як та лозá
У тёмнім лу́зі, упова́ють
На ко́рінь св́ий, уже́ гни́лий,
40 Уже́ черв́ивий, і мал́ий,
І худосі́льний. Вітер з по́ля

- Дихне, погне і полама.
І ва́ша зля́я своево́ля
Сама́ скупа́ється, сама́
45 В своїй крові. Плач великий,
Вомі́сто львічи́шого рика́,
Почу́ють лю́ди, і той плач —
Нікче́мний, до́вгий і пога́ний —
Межі́ людьмі́ во прі́тчу ста́не,
50 Самодержа́вний ото́й плач!

6. XII. 1859.
Петербург.

ПРОРО́К.

Мої́й любі́й кума́сі Н. В. Тарновські́й
на пам'я́ть 17 декабра́ 1859 року́.

- Нена́че пра́ведних діте́й
Госпо́дь, люб'я́ оті́х люде́й,
Посла́в на зе́млю ї́м проро́ка
Свою́́ любо́в благові́стить,
5 Святу́ю пра́вду возві́стить!
Нена́че наш Дніпро́ широ́кий,
Слова́ його́ ли́лись, теклі́
І в се́рце па́дали глибо́ко!
Огне́м неві́димим пеклі́
10 Заме́рзли ду́ші. Полю́били
Того́ проро́ка, скрі́зь ході́ли
За ним і сльо́зи, зна́й, ли́ли
Невче́ні лю́ди... і — лука́ві! —
Госпо́днюю святу́ю сла́ву
15 Розтлі́ли... І чужи́м бога́м
Поже́рли же́ртву. Омерзі́лись!
І му́жа свя́та — го́ре вам! —
На сто́гнах ка́менем побі́ли.
І пра́ведно Госпо́дь вели́кий,
20 Мов на звіре́й тих лю́тих, ди́ких,
Кайдани́ повелі́в кувать,
Глибо́кі тюрми́ покопа́ть,
І — ро́де лю́тий і жесто́кий! —
Вомі́сто кро́ткого про́рока
25 Царя́ вам повелі́в надать!

18. XII 1859.
Петербург.

ОСІІ ГЛАВА XIV.

(Подражаніє.)

- Погибнеш, згинеш, Україно!
Не стане знаку на землі!
А ти пишлася колись
В добрі і рѣзкоші! Вкраїно!
5 Мій любий країю неповинний!
За що тебе Господь кара,
Карає тяжко? За Богдана,
Та за скаженого Петра,
Та за панів отіх поганих
10 Докраю нищить, — покара,
Уб'є незримо... І правдиво!
Бо довго довготерпеливий
Дивився мовчки на твою,
Гріховную твою утробу,
15 І рек во гніві: — Потреблю
Твою красу, твою оздобу;
Самá розіпнешся! Во злѣбі
Сині твої тебе уб'ють
Оперені, а злозачаті
20 Во чрѣві згинуть, пропадуть,
Мов недолежані курчата,
І плача, матернього плача,
Ісполню гради і поля,
Да зрить розтлѣнная земля,
25 Що я — держитель, і все бачу!

- Воскрѣсни, мамо! І вернися
В світлицю-хату; опочій!
Бо ти аж надто вже втомилась,
Гріхі синівні несучі.
30 Спочівши, скѣрбная, скажи,
Прорці своїм лукавим чадам,
Що пропадуть вони лихі,
Що їх безчестіє і зрада,
І криводушіє — огнем,
35 Кривавим, пламенним мечем
Нарізані на людських душах;
Що крикне кара невсипуща,
Що не спасе їх добрий цар,
Іх рѣткий, п'яний господар!

- 40 Не дасть їм пить, не дасть їм їсти,
Не дасть коня вам óхляп сісти
Та утікать; не втечетé
І не сховаєтесь!... Всюди
Вас найде правда-мста, а люди
- 45 Підстережуть вас на тотéж,
Уловлять, і судить не будуть:
В кайдани тóго окують,
В селó на зрїще приведуть,
І на хресті отім, без кáта
- 50 І без царя вас, биснуватих,
Розпнуть, розірвуть, рознесуть
І вáшей крóвію собак,
Собáк напóять!... І додай,
Такее словó їм додай
- 55 Без прїтчі; вїскажи: — Зробїли,
Рукáми сквérними створїли
Свою надїю, й речетé,
Що цар — наш Бог, і цар — надїя,
І нагодúе і огрїе
- 60 Вдову і сїрот... Ні, не те!
Скажі їм ось що: — брешуть бóги,
Ті їдоли в чужїх чертóгах!
Скажі, що правда оживé,
Надхнé, наклїче, наженé
- 65 Не вéтхее, не дрéвле слóво
Розтліннее, а слóво нóве
Мїж людьми крїком пронесé
І люд окрáдений спасé
Од лáски царської...

25. XII. 1859.
Петербург.

І. БІБЛІЙНІ ТЕМИ В ТВОРЧОСТІ ШЕВЧЕНКА ЗА 1859 Р.

І. Утеча від журби.

В творчості Шевченка за цей рік переважають біблійні теми. Перебування в Петербурзі в цій році, видно, настроювало поета на ці рефлексії. Різні клопоти перед від'їздом в Україну, а в першу чергу про дозвіл друкувати свої твори, крім того про дозвіл на виїзд в Україну і тяжкі перешкоди на його прохання, а ще глибші переживання, коли поет з України повернувся, — все це поглибило його роздумування про правду і справедливість та про ті суперечності і протиріччя, що особливо в цій році загострились між його мріями і тією дійсністю, об яку його мрії розбивались.

Коли в липні місяці 4-го дня 1858 р. Шевченко писав І. О. Ускову, що в Петербурзі йому добре (“Живу я в самій академії. Товариші-малярі мене полюбили, а численні земляки мене впрост на руках носять. Одне слово, я зовсім щасливий”), — то вже 22 листопада того року в листі до Михайла Максимовича, вернувшись з України, з тривогою його повідомив Шевченко, що “книжник Кожанчіков заходився був друкувати мою поезію, так шеф жандармів заборонив — “возмутительна” — каже. **Отаке то лихо.**” А 10 травня 1859 р. пише Шевченко до М. В. Максимовички у відповідь на її листа. “В той саме день, як я отримав його (листа від неї — Л.Б.), заходився клопотати о паспорті (в Україну — Л.Б.) та й досі ще не знаю, чи дадуть мені його, чи ні. Перше в столицю не пускали, а тепер з тієї смердячої столиці не випускають. **Доки вони будуть знущатись надо мною? Я не знаю, що мені робить і що почать?**” А до Марка Вовчка 25 травня 1859 р. пише поет: “Я ще й досі тут. Не пускають додому (цебто в Україну — Л.Б.). Печатають (друкувати — Л.Б.) не дають. Не знаю, що й робить. Чи не повиситься часом? Ні, не повисюсь, а втечу в Україну...”

Отже, в колі своїх друзів і товаришів почував себе Шевченко щасливим. Але з владою стосунки доводили

його до відчаю. І не диво, що поет шукав заспокоєння у Св. Письмі. “Прийдіть до мене всі страждущі, і я заспокою Вас...” І поет заглиблювався у святе Письмо, шукаючи там теми, мотиви й ідеї, що гармоніювали б з його думками й давали відповідь на його шукання, на його журбу і на його прагнення.

Усіх творів за рік 1859 написав поет 17. З них на теми біблійні припадає дев'ять. Це тільки по назві: “Подражаніє XI псалму”, “Марку Вовчку”, “Подражаніє. Ісаія глава XXXV”, “N.N.”, “Во Іудеї, во дні они”, “Марія”, “Подражаніє Іезекіїлю”, “Пророк”, “Осії глава XIV”. Але коли взяти на увагу самі ці твори, то на зверхній лише погляд вони переважно більші поезії, а поема “Марія” є один із найбільших творів у цілій творчості поета. Перевищують її кількістю рядків тільки поеми: “Гайдамаки” і “Сліпий” і ще декілька. А коли взяти внутрішній зміст цих творів, то глибина їх думок і проблем надає їм першорядного значення

II. Проблема правди.

Ми вже знаємо з попередніх томів цього видання, яку роль відіграло св. Письмо в житті Шевченка і його творчості (переспіви псалмів Давида — див. т. II., стор. 173—180 і ст. 290—298); знаємо також про ту роль св. Письма в житті поета на засланні (див. т. III., ст. 76—88), знаємо цю роль його і з статті про поему “Неофіти” (див. цей IV том, ст. 123—146). Отже, на протязі всього свого життя із Біблією поет не розлучався.

І не дивно, читаючи Біблію, поет шукав у ній відповіді на найінтимніші запити своєї душі. Чи то “Псалми Давидові”, чи книги пророків, чи Євангеліє з життя й науки Ісуса Христа, чи з життя Божої Матері — все те найглибше, що звідти вбирив Шевченко у свою душу, і що вражало його сумління у порівнянні з його сучасною дійсністю, він все те віддавав у своїх творах.

Ось, наприклад, переспів XI псалма “**Подражаніє XI псалму**”. В псалмі Давида вражає поета: з одного боку, “**Ось безбожники натягнули лука, на тятіві стрілу свою направили, щоб у темряві на ширих серцем стріляти**”. (2) А з другого, — Господь з небес все те бачить, бо очі

Його “розглядають синів людських” (4), і Він випробує **праведного**, а **безбожного**, що любить насилля, ненавидить (5), і в гніві своїм вогнем кине на безбожних і їх спалить (6), “бо Господь справедлив і любить правду” (7).

Цю антитезу про **безбожних і праведних** і про справедливе покарання Богом перших Шевченко кладе в основу свого переспіву і роздумує:

... Як то мало
Святих людѣй на світі стало!
Одѣн на другого кують
Кайдани в серці, а словами,
Медоточивими устами
Цілюються і часу ждуть,
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цвинтар повезуть?

І в цій своїй роздумуванні отой зверхній розподіл на безбожних і праведних, оцю зверхню антитезу поет переносить **у душу сучасників**, як антитезу до душі гріховної, жорстокої в серці, що назверх, на словах “медоточивих” цілується, а в дійсності бажає одне одному смерті. І от, на цих лицемірів і просить Шевченко у Бога, щоб скував їхні уста лукавії і “язик велерічивий”, що каже: ніякий пан їм так говорити не заборонить.

На те Шевченко їм у відповідь:

“Воскрѣсну я!” той пан вам скаже, —
Воскрѣсну нині! Рádi їх,
Людѣй закóваних моїх,
Убогих, нищих... Возвелічу
Малих отіх рабів німих!
Я на сторожі кóло їх
Постáвлю слóво...”

Отже, правда запанує: понижені й поневолені будуть возвеличені й на сторожі правди стане боже слово. І поет підкреслює ці божі слова і просить Бога “розкинути”, поширити їх “по всій землі”. І тоді чудесам цим божим увірюють оті “малі убогі діти”: для них слово стане дійсністю, правдою, що розіллється по Україні.

Оця **протистава** беззаконствам і насильствам над пониженими й безборонними, **правдивого слова божого**

і правди, — дальший крок протесту поета проти московської неволі за його “найменших братів”, цебто його народу.

Що Шевченко дійсно став в обороні тієї правди, свідчить дальший його вірш: “**Марку Вовчку**”. Цей вірш, присвячений українській письменниці Марії Марковичці, з якою познайомився Шевченко 24 січня 1859 р. на другий день по приїзді її до Петербургу.

Шевченко захоплювався творами М. Вовчка далеко ще до знайомства з письменницею (докладніше про це див. у цім же томі, ст. 23) і в наслідок такого захоплення ще до знайомства з нею він присвятив їй свою поезію “Сон” (“На панщині пшеницю жала”). Коли поет 24 січня 1859 року пізнав її особисто, то в пам’ять цього знайомства і цього дня написав він цей вірш.

І в цьому вірші пише поет:

Неда́вно я поза́ Ура́лом
Блука́в і Го́спода́ блага́в,
Щоб на́ша пра́вда не пропа́ла,
Щоб на́ше сло́во не вмира́ло,
І ви́блага́в.

Підкреслені рядки зовсім відповідають, як співзвучні по думці із ідеєю правди і слова, що стане на сторожі тієї правди із попереднім переспівом XI. псалма. Отже, думка переспіву із думкою в вірші “Марку Вовчку” є співзвучна. Але читаємо далі: поет за Уралом **Господа благав і виблагав:**

...**Госпо́дь посла́в**
Тебе́ нам, крото́кого проро́ка,
І обли́чителя́ жесто́ких
Люде́й несі́тих.

Оця молитовність поета, оцей релігійний настрій його і біблійний мотив, що Бог послав Україні “кроткого пророка й обличителя” людей, що поневолюють український народ, оцей біблійний комплекс духової боротьби проти неправди, що так яскраво визначився в попередньому переспіві псалма XI. продовжується в такій самій силі і в цім вірші. Тільки та різниця між тим і цим твором, що поет уже конкретно вказує, що той

пророк і обличитель у своїм невмирущім слові, якого на молитву послав нам Господь, є Марко Вовчок. І в другій половині вірша, починаючи від рядка 9-го (друга половина його), звертається Шевченко вже безпосередньо до Марка Вовчка і просить письменницю, щоб вона своїм словом освітила, загріла й оживила і його знівечене серце, “убоге, неукрите, голоднее” в наслідок того, що він витерпів...

І під впливом її слова поет оживе і свою

...думу вольную на волю
Із домовини воззову.

Щебто і він у світлі її слова воскресне з небуття і знову почне творити, як попереду (до заслання) творив і її навчив, щебто був її духовим батьком у тих самих стремліннях поборювати неправду й неволю народу. І тоді він ту свою “думу вольную”

...О дбле!
Прорбче наш, **мой ти дбню!**
Твоёю думу назову!

Щебто, ті його попередні визвольні думи й попереднє пророче слово відгукнулось у її творах таким же суголосним словом, яке і його після неволі розбудить наново, й вони спільно тепер ув один голос (батько й “доня”) понесуть те пророче вільне слово вже вдвох до народу, і воно стане на сторожі отих закованих у неволю рабів німих і буде кликати їх до визволення і волі.

З цього бачимо, що вірш “Марку Вовчку” по думці й ідеї є продовження попереднього переспіву псалма XI., але вже в конкретній формі.

В авреолі цієї самої ідеї переспівує поет пророка “Ісайю, глава XXXV:” Розпочинає поет свій переспів стилем акафисту:

Радуйся, ниво неполітая!
Радуйся, зёмле, неповітая
Квітчастим злаком! Розпустісь,
Рожевим крїном процвіті!

Так молитовно оспівує поет бідну, забуту Богом землю українську, наслідуючи 35 розділ пророка Ісайї: “Возвесе-

литься пустиня й суха земля, возрадується країна безлюдна й зацвіте нарцизом (1);

І процвітеш, позеленієш,
Мов Іорданові святії
Луги, зелені береги.
І честь Кармілова і слава
Ліванова, а не лукава,
Тебе укріє дорогім
Золототканим, хитро-шитим,
Добрієм та волею підбитим
Святим омфором своїм.

Тут Шевченко вже вільніше поводитьсь з текстом пророка Ісайї, хоч думка пророка зберігається вповні: "Велично цвістиме й радітиме, буде веселитись-співати; краса Лівану буде їй дана, розкіш Кармеля й Сарону" (2).

Оцю прикмету оновлення Палестини у пророка Ісайї прикладає Шевченко до України і додає вже від себе:

І люди темні, незрячі
Дива Господні побачать.

Які ж тоті дива? Пророк Ісайя насамперед кількома словами заохочує свій народ, підготовляє його: "Підкрипляйте зів'ялі руки, додавайте сили колінам хитливим!" Ця фраза в Шевченка розширена й інакше збудована: не наказовим висловом, а описовим, скерованим у майбутнє, як сподіване:

І спіchnуть невільничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті.

А далі поет у наказовому вже вислові додає від себе, закликаючи до віри в майбутнє й до надії на майбутню божу справедливість:

Радуйтеся вбогодухі,
Не лякайтеся дива!
Се Бог судить, визволяє
Довготерпелівих
Вас, убогих, і воздає
Злодіям за злая.

Цей уступ Шевченка відповідає таким словам пророка Ісайї: “Скажіте млявим на душі: будьте мудрі, не бійтеся; ось Бог ваш; прийде пімста, відплата від Бога; Він прийде спасти вас” (4).

Далі, в Біблії ми читаємо:

“Тоді прозрять очі в сліпих, і уші в глухих відтворяться” (5)

“Тоді хромий підскочить, як олень, а язик в німого піснею озветься, бо проторгнуться в пустині води і в степу — потоки” (6).

“І обернеться безвіддя в озеро, а земля прагнуща — в джерела водні; на леговищах шакалів, де вони спочивали, буде рогіз та оситняг зеленіти” (7).

Оці три уступи (5, 6, 7) пророка відбилися в поезії Шевченка такою картиною:

Тоді як, Гóсподи, святáя
На зéмлю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить,
**Незрячі прóзрять, а кривїї,
Мов сáрна в гаю помайну́ють,
Нимим отвéрзуться уста,
Прорвéться слóво, як вода,
І дебрь-пустýня непо́літа,
Сцїлюшою водбóю вмїта,
Прокїнеться, і потечúть
Весéлі рїки, а озéра
Кругóм гáями поростúть,
Весéлим пта́ством оживúть.**

Шевченко майже дослівно переспівує пророка. Але на початку цієї картини духового оновлення людини і природи, поет насвітлює, при якій умові це станеться з одного боку відплата “зłodіям”, а з другого — духове відродження рідного краю: тоді це станеться, як **“на землю правда прилетить”**. І в цім саме вислові розуміє поет не тільки правду-справедливість, як кару за зло, але і правду божу, як найвищу і вічну ідею, як принцип, як істину, із становища якої “настане суд. Заговорять і Дніпро, і гори...” А ця правда божа підкреслюється поетом втретє, щоб люди, хоч пізнають її, бо прилетить вона тільки “на годиночку спочить”, на короткий час, щоб люди хоч би відчули присутність її, й тоді вони бу-

дуть вільні: “Пізнайте правду, і правда вас визволить”. Отим додатком підкреслює Шевченко величезне значення правди, від пізнання якої залежить і їх визволення й відродження. Додав поет цю ідею тому, що абсолютна правда і правда-справедливість займали центральне місце в світогляді поета.

Кінець цього переспіву в Шевченка скорочений у порівнянні з текстом пророка Ісайї:

Оживуть степі, озéра,
І не верстовіі,
А вольніі, широкіі,
Скрізь шляхі святіі
Простéляться; і не найдуть
Шляхів тих владіки,
А рабї тимї шляхáми,
Без гвáлту і крику,
Позіхóдяться докúпи,
Рáді та весéлі,
І пустінню опанúють
Весéліі сéла.

А в пророка Ісайї це місце описане так:

“І повстане там **дорога**, а тая дорога назветься **дорогою святою**; не ходитиме тим шляхом ніодин нечистий, — він їм одним буде служити; хто ходитиме тим шляхом, той не заблукає, хоча б і як був недоумний” (8).

“Лева там не буде, ні звір хижий на його не ступить; ні, він там не знайдеться; ходити ним будуть самі лиш “спасенні” (9).

“Вернуться визволені Господом; із радісними піснями прийдуть на Сіон; і радість вічна буде над головою в їх; радощі й **веселощі** знайдуть вони, а смуток і воздиханіє від них віддалиться.”

Отже, рівняючи текст цього переспіву Шевченка із українським текстом 35 розділу книги пророка Ісайї, ми бачимо, що переспів нашого поета є зовсім вільний і пристосований до української землі й до українського народу. З твору пророка зачерпнена сама суть змісту й ідеї і вільно потрактована. Та земля й той народ в неволі; земля обікрадена і перетворена “зłodіями” в пустиню, а народ — в рабів. Але ці темні люди дива Господні побачать, цебто станеться чудо тоді, як на цю землю

злетить Господня правда хоч на годину, тоді земля перетвориться в цвітучу й устроєну країну, а народ прозріє і відродиться, і тоді пустиня оживе веселими селами. Цього поет бажає і просить у Бога.

Така історія цього твору й така його головна думка. Коли в псалмі поет намічає Господню волю, яка словом божим з уст і творів поетів українських стане на сторожі народу, то в другім вірші “Марку Вовчку” Бог посилає “кроткого пророка”, слово й дума вольная якого освітить і оживить і його (Шевченка) убоге серце, і вони вдвох стануть “обличителями жестоких, людей неситих”, — то в цім останнім переспіві із пророка Ісайї, вірить Шевченко, що наступить повне відновлення його краю й народу. У всіх цих трьох творах найголовнішим чинником визвольної боротьби буде **“Господня правда вічна”**, що злетить через пророків (поетів) на рідну землю й її відродить.

III. Путь оновлення.

Але поки таке відродження рідної землі наступить, доти народ її й далі перебуватиме в неволі царській. І Шевченко вважає, що вина за беззаконня і свавільство царів падає не тільки на царів, але й на якусь верству народу або й на цілий народ, як цілість батьківщини його. В “Посланії” своїм 1845 року, а перед тим у “Розритій могилі” 1843 року, відрізняв Шевченко Україну, матір народу, що виховувала дітей своїх у душі народніх звичаїв і прадідівської віри від панської. А тепер, коли матір уже так занепала, що в тім своїм занепаді від насильства царів, вже не тільки не відчуває своєї неволі, а навіть прихильністю москвофільських гетьманів і старшин, що стали в проводі, сприяє її дальшому поневоленню і допомагає його здійснювати і тримати народ далі у панській ярмі. Оцю неволю свою народ поета не тільки не усвідомлює, але й не відчуває його гніту. І Шевченко в розпуці від такого стану шукає виходу, що почати й як той народ перестерегти від повної національної смерті?

І маючи перед собою Біблію, поет насамперед у ній шукає заспокоєння від своєї розпуки. Вже в попереднім

переспіві з пророка Ісайї знайшов поет таке заспокоєння в надії, що Україна його таки під впливом правди відродиться. Але гола ні на чім не оперта надія ще не є запорукою, що так станеться. Тим більше, що неправда й далі панує на його землі.

А в давнині за часів біблійних, коли в такій неволі перебував і зневажав Бога ізраїльський народ, то з Божого наказу пророки йшли в народ і розкривали його беззаконня супроти Бога і його опіки. Оцей пророчий голос з вищої волі відчув поет у собі, як єдиний засіб науки, щоб вища верства, цебто панська верства народу його схаменулась і не підпирала престолу царя московського, цебто не підтримувала ката України, що нищить пророчий народ. **Оцю співпрацю “вельмож” українських із царем московським і відзеркалює Шевченко у своїм переспіві “Подражаніє Іезекіїлю”.**

Пророк Іезекіїль — це один із тих пророків біблійних, що сильно картав народ ізраїльський, що відійшов від Бога, не слухав Божих велінь, поклонявся чужим богам і не шанував суботи, встановленої Богом. А царі ізраїльські переслідували тільки свої інтереси. І в тих пророчих словах і в пророчій науці шукав Шевченко заспокоєння своєї національної душі. Вже на засланні поет малює постать пророка (вірш “Пророк” 1848 р.), якого послав Бог на землю до своїх людей, щоб він розуму їх учив і любов благовістив. Спочатку люди його полюбили і скрізь за ним ходили, щоб почути його науку.

Але

Люди... род лукавий
Господнюю святую славу
Розтліли... і чужім богам
Пожёрли жёртви, омерзілись...

і пророка каменем побили. І тоді Бог, звелівши закувати народ у кайдани і в тюрми вкинути, послав їм, замість кроткого пророка, жорстокого царя.

Цього вірша **“Пророк”** удруге переспівує поет саме тепер, 18 грудня, 1859 р., коли він знову передумував оцю проблему занепаду свого народу. Ми вже знаємо, що Шевченко в цім моменті шукав заспокоєння у пророка Ісайї. А тепер заглибився поет до пророцтв про-

рока Іезекіїля, шукаючи в них співзвучних до своїх настроїв думок і їх висловів. Перед тим уліті поет вернувся з України. Але вернувся він не сам по своїй волі, а його примусила з України виїхати поліційна влада. Побувши в Україні й побачивши там панування московського режиму, лють і прислужництво панів, попів і всяких урядників від найнижчих до найвищих і навіть професорів університету (Аскоченський) і інш., поет глибоко пережив оту неправду з волі всіх місцевих прислужників царських, що сприяли царям московським над собою панувати. І от, оці тяжкі рефлексії і роздумування, що не пророки, вчителі народні, навчають і виховують народ, а царські опікуни і різні вельможі, над якими господарює цар і кат, що “пожирає” народ і нищить у своїй неволі, — оці роздумування і спричиняються до того, що Шевченко переспівує 19 розділ із пророка Іезекіїля і творить т. зв. **“Подражаніє Іезекіїлю”** (глава 19).

Щоб зрозуміти, в чім головний сенс поетового переспіву, і що поет узяв із пророка Іезекіїля, подамо короткий зміст 19 розділу пророка:

Бог звертається до пророка, щоб він заплакав над князями Ізраїля і так сказав: Що за левиця була в тебе (народе) мати! Вона між левами була і левенят випещувала. І серед останніх вигодувала одного, і він став левом, ловив здобич і пожирав людей. Довідались про це народи і піймали того лева, закували в кайдани й одвезли в Єгипетську землю. Левиця, не діждавшись визволення свого сина, взяла друге своє левеня й викохала в лева. Коли він став великим левом, він почав ходити поміж левами, ловити здобич і пожирати людей: опоганював удовиць і пустошив міста. Від його реву обезлюдніла земля й усі оселі.

Тоді на нього встали народи із сусідніх земель, спіймали лева і в кайданах відвели до вавилонського царя й замкнули його в тюрмі, щоб не було чути його реву в Ізраїлі.

Мати колись була, неначе та виноградна лоза, посаджена над водою: була врожайна, повна вітів від достатку води. З неї виростили віти, хоч би й на скіпетри володарів, і виросла вона висока й вітвиста, і її далеко було

видно в гушавині її пагінців. Але Бог розгнівався на неї, вирвав її з корінем, кинув на землю, та вітер висушив її плід, а вогонь пожер її віти. А тепер її пересадили в пустиню, в суху, безводну землю. І вийшов вогонь із пня галузів її й пожер її грона, і не залишилось на ній міцних прутів на царські жезли. Оце та жалібна пісня, що залишилася від неї на плач.

Шевченко так само розпочинає свій переспів, але з більшими деталями:

Возплач, пророче, сине божий,
І о князях, і о вельможах,
І о царях отіх! І рци:

Нащо та сука (не левиця — Л.Б.), ваша мати, сходилась зо львами, плодила щенят і множила ваш рід проклятий. І з тих щенят зубатих виростили “львичища”!

В цих словах відмінив поет матір Ізраїля на матір отих князів, вельмож і царів. Отже, в поета виступає мати не народу українського, а тих князів, панів і царів, цебто мати вищої верстви, панської; і ця мати, поріднившись зо львами, цебто вищою московською верствою, почала вирощувати левів. А ці останні стали нищити праведних людей, цебто невинний народ. Люди бачили це і мовчали. Але того лева (мабуть народ) підстергли, піймали, закували в кайдани й одвезли в Єгипет на каторгу.

Тоді “люта мати” спустила друге своє левеня та вже такого лева, господаря, що пожирав цілі міста і села, а від реву його “земля тряслася, тремтіла”. Закували й цього люди, заклали в щелепи уділа і посадили в Вавилоні в тюрму глибоку, щоб не було чути на світі його рику, цього “самодержавного владика, царя несітого”.

Дні беззаконня і зла минають. Але ті львичища того не знають, ростуть досі, як та лоза у темнім лузі, надіючись на свій корінь,

...уже гнилий
Уже черв'явий, і малій,
І худосильний.

В цім уступі змінив поет і порівнює не матір з лозою, а вже тих “львичищ”, що вироджуються у нікчемну

силу. І поет далі ще більше змінює сенс із Біблії. Він вірить і сподівається в майбутнім, що “вітер з поля”, цеб-то народня революція:

.....
Дихне, погне і полама́
І ва́ша зля́я своєво́ля
Сама́ скупається, сама́
В своїй крові.

Таку відплату поет пророчить тим львичищам, цебто тим гнобителям народу, починаючи від царя й кінчаючи його панамі. І в наслідок тієї революції почують люди плач, замість левиного рику, довгий, нікчемний плач і поганий, що між людьми у поговорі стане про той “самодержавний” (царський) плач.

Таким чином, Шевченко для свого переспіву взяв тільки основу (канву) із пророка Іезекіїля, але відмінив зміст й ідею так, що вони стали зовсім неподібними до свого оригіналу. Поет усе відрізняв вищу верству (князів, вельмож і панів) в Україні від простого народу і поставив, як раніше в “Посланії”, в цім переспіві, як дві проти себе ворожі сили. І коли за його часів панує перша вища верства на чолі з царем, то врешті остаточно в кінцевій революційній боротьбі переможе остання. Оце пророцтво поета здійснилося в Україні року 1917, але в дальшій розвиткові запанувала знову привілейована верства московської комуністичної партії, що весь свій гнів обернула проти народу українського.

IV. Почуття тривоги.

Поезія “Пророк”, друга редакція, була написана 18 грудня 1859 р. і присвячена приятельці поета Н. В. Тарновській, на день її народження. Істотних змін супроти першої редакції 1848 року (див. т. III., ст. 192) в ідеї нема жадних.

Переходжу до нового Шевченкового переспіву “Осії глава XIV.” Цей переспів писав поет на саме Різдво Христове, 25 грудня 1859 р. (ст. ст.). Це велике свято народження Христа підказало поетові у зв’язку з народженням Сина Божого і започаткуванням нової хри-

стиянської віри в світі й оновленням людства питання, чи в цій новій вірі у майбутнім відродиться до нового життя свого власного й Україна? І відповідь на це найголовніше питання в житті поета він знайшов у пророка Осії. Відповідь ця відгукнулась у душі Шевченка глибокою тривогою: бути Україні чи не бути?

Я вже писав про ці тривожні роздумування поета (див. т. II, ст. 33—36): “Уявляючи розвиток своєї рідної історії, як трагедію свого народу, Шевченко передчував у його майбутнім якусь таку подію, що вирішить усі питання, що зв’язуються з найновішим відродженням України. В долі свого народу поет усе передчував якусь **катастрофу**, оте “врем’я люте”, що має в житті народу статись. І це передчуття останнього акту трагедії тривожило поета, не давало спокою протягом цілого його життя.”

“Поет усім своїм єством передчував, що в житті українського народу станеться якийсь глибокий занепад: Україну “присплять лукаві і в огні її окраденую збудять”, ограбують і духово знищать. Оця національна катастрофа не дала Шевченкові спокою. Поет своїм внутрішнім зором бачив, що там серед його народу “ворушиться лихо”, “люд нависний скаженіє...” (ст. 33).

Кругом неправда і невбола,
Народ замучений мовчить!

Оцього зловіщого мовчання особливо боявся Шевченко. У зловіщій мовчазній напрузі правда завмирає. Керманичем народніх рухів стає **зло**. Окрадений народ в огні й бурі прокидається і в кривавій помсті, як сліпа стихія, все перед собою нищить. Не тільки зовнішні сили спричиняться до такої руїни, але й роз’єднані і ворожі сили внутрішні стануть спонукою до такої катастрофи:

Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде...

попереджав поет вороже українському народові панство в Україні:

Розкуються незабаром
Закобвані люди;

Наста́не суд! Заговóрять
І Дніпрó, і гóри!
І потечé сторі́ками
Кров у сі́нє мо́ре
Діте́й ва́ших... І не бу́де
Кому́ помага́ти:
Одиура́ється брат бра́та
І дити́ни ма́ти;
І дим хма́рою застúпить
Сóнце перед ва́ми,
І наві́ки прокленéтесь
Сво́їми синáми!

Оцієї внутрішньої боротьби ("Послание" 1845 р.) в Україні боявся Шевченко особливо. Вона була найстрашнішою передумовою до катастрофи. Тільки повна внутрішня згода й однастайність може руїну одвернути:

Ой пожа́ли б, якби бу́ли
Односта́йне ста́ли,
Та з хва́стовським полко́вником
Гетьма́на еднали́;
Не стреми́ли б списі́ в стрі́сі
У Петра́ у сва́та,
Не вті́кали б із Хорти́ці
Сла́вні небожа́та,
Не доганя́в би прилу́цький
Полко́вник пога́ний,
Не пла́кала б Ма́тер Бóжа
В Кри́му за Укра́їну.

(Іржавець 1847 р.)

Про цей такий вирішальний і такий трагічний момент поет турбувався до кінця свого життя. Хоч поет і кликав вставати, кайдани порвати і вражою злою кров'ю волю окропити, кликав

Грома́дою обúх сталі́ть,
Та до́бре ви́гострить соки́ру,
Та й заходи́ться вже буді́ть
(“Я не незду́жаю, — півроку...” 1858 р.)

сподівану волю, кликав “встати на ката знову”, — але то були відрухи відчаю і безнадійности. І вони замінювались отією глибокою тривогою катастрофи, що підносила із глибин душі поета.

Вперше та тривога Шевченка відчувається в ліричному вірші 1847 р., написаному тоді, коли поет був заарештований московською владою і сидів у темниці. Тоді поет відчув, що українська проблема остаточно валиться і нема жадної змоги відвернути оту грізну катастрофу і в такому настрої він написав глибоко трагічний вірш “Мені однаково...” (див. т. III, ст. 93; 296—303).

Відчув ту саму а, може, ще більшу тривогу Шевченко на перший день Різдва Христового 1859 року і пережив її. При тім треба знати, що вліті в серпні місяці того самого року відвідав Шевченко Переяслав. 15 серпня — перша Пречиста. В тій церкві, в якій гетьман Богдан Хмельницький присягав 1654 р. на вірність московському цареві, був храмовий празник. До церкви прибула велика кількість народу. Шевченко навмисне пішов до церкви, щоб бачити ту московську відправу. Бачив і глибоко пережив ту святочну подію, в якій не було нічого, що нагадувало б у будь-якій формі ту історичну дату чи хоч відчута була в чім небудь та сумна подія.

Під впливом того враження поет 18 серпня написав вірш на згадку про Богдана Хмельницького.

Якби́ то ти, Богда́не п'я́ний,
Телѐр на Перея́слав гля́нув.
Та на замчи́ще подиві́всь...

.....

Амінь то́бі, вели́кий му́же,
Вели́кий, сла́вний, та не ду́же!...
Якби́ ти на́ світ не роді́всь,
Або́ в ко́лісці ще упі́всь
То не купа́в би я в калю́жі
Тебе́, пресла́вного... Амінь!

Тільки на таку згадку про гетьмана Богдана Хмельницького спромігся Шевченко. Ми вже знаємо з таких творів 1845 р., як “Розрита могила”, “Великий Лях” (див. т. II.), в яких Шевченко обвинувачував Богдана Хмельницького у тому, що

Занапа́стів есі́ вбо́гу
Сироту́ Укра́йну!

А церкву Богданову в Суботові вважав “церквою-домо-

виною України”, бо в ній він молився,

Щоб москаль добрóm і ліхом
З козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдáne!
Не так вонó стáло:
**Моска́лики, що заздріли,
То все очухра́ли.**

І от, оцю руїну України з волі Богдана не міг поет простити гетьманові до кінця свого життя.

І в своїм переспіві “**Осії глава XIV**” поет ще яскравіше висловлює ту саму думку і визначає ту саму причину кари Божої, що такою страшною неволею впала на Україну:

.....Україно!
Мій любий країю неповінний!
За щó тебе Госпóдь кара,
Карає тяжко?

І відповідає, що Господь карає Україну насамперед: “за Богдана”, а потім, за царя “скаженого Петра” й нарешті, “за панів отіх поганих (Бог) докраю ніщить, — покара, уб’є незримо...” Оцих три сили спричинились до того, що Україна гине. Але найголовніша — українська сила, гетьман Богдан, що **добровільно** присягнув Москві у Переяславі 1654 р. і накликав силу московську (“скаженого Петра”), що вже руйнувала Україну, а пани в Україні Москві допомагали. Але головне джерело кари Божої — Богданова присяга, яка рівна зраді Україні. Україна завдяки їй попала в московську неволю, яка більше і більше затягається й веде до катастрофи. І цю майбутню катастрофу свого рідного краю і змальовує Шевченко у вищезазначенім переспіві на самім початку його:

Погібнеш, згінеш, Україно!
Не стане знаку на землі!
А ти пишáлася колись
В добрі і рóзкоші!..

І ті вищезгадані три сили її докраю нищать. “І правдіво!” констатує Шевченко, цебто — по заслугах, коли своя рідна влада привела Україну до такого стану:

Бо довго довготерпеливий
Дивівся мовчки на твою
Гріховную твою утробу,

цебто на внутрішню силу України, на її владу,

І рек во гніві: “Потреблю
Твою красу, твою оздобу;
Самá розіпнешся! Во злббі
Сині твої тебе уб’ють
Опéрені . . .

І плача, матеріального плача
Іспólnю гради і поля,
Да зрить розтлénная земля,
Що я — держитель і все бачу!

Так во гніві промовив Бог за зрадливість тих синів України, що стояли в її провіді.

Далі, в цьому переспіві своєму звертається Шевченко до України:

Воскрéсни, ма́мо! І верні́ся
В світлі́цю-ха́ту, опочій!
Бо ти аж на́дто вже втомі́лась,
Грі́хи синóвні несучі.

А після того радить поет Україні, коли вона відпочине, сказати своїм лукавим дітям, що вони пропадуть лихі, що їхне безчестя і зрада, і криводушіє — нарізані на людських душах, цебто на душах народу, вогнем і кривавим мечем, що не спасе їх цар і не дасть їм ні їсти, ні пити і не дасть можливості втекти.

. Не втечeтé
І не схова́єтеся! Всю́ди
Вас на́йде пра́вда-мста, а лю́ди

зловлять і без суду закують в кайдани і приведуть у село на позорище і на хресті без ката і без царя вас біснуватих

Розпну́ть, розі́рвуть, рознесу́ть
І ва́шей кро́вію соба́к,
Соба́к на́поб’ять! . . .

І нарешті, просить поет, щоб Україна тим невірним

додала ще таке слово, що вони руками скверними створили собі надію, що ніби цар (московський) — їхній бог і надія, що ніби він нагодує й огріє вдову і сиріт. Але це неправда: цар їх не врятує. Але це ще не все, а ось що ще нехай їм скаже Україна:

.....брéшуть бóги,
Ті ідоли в чужіх чертóгах!
Скажи, що правда оживé,
Надхне́, накліче, наженé
Не вéтхее, не дрéвле сло́во
Розтлі́ннее, а сло́во но́ве
Між лю́дьми крі́ком пронесе́
І люд окра́дений спасé
Од лáски ца́рської...

Не дивлячись на те, що Шевченко, хоч передчував катастрофу України, але вкладає в уста України такі слова й таку науку зрадливим синам України, що коли вони її возьмуть на увагу, то Україна врятується від тієї катастрофи і в ній тоді оживе правда, й вона відродиться. І єдина наука поета — не вірити Москві й її богам, не йти з Москвою ні на жадну угоду, ні на жадне порозуміння, а відновити свою історичну правду, цебто привернути повну свободу і незалежність України, і це “слово нове” Україну відродить.

Отже, ціле своє життя вчив Шевченко свій народ, щоб прямував тільки до однієї мети: **звільнитись від Москви й жити своїм власним незалежним життям**, і тоді знову запанує в Україні свобода і правдиве щасливе життя.

Оця насиченість переспіву розділу 14 пророка Осії українським змістом свідчить про те, що цей переспів є зовсім вільний від свого оригіналу (пророка Осії), з якого взяв поет тільки зверхню основу, кістяк, який заповнив своїм глибоко національним протимосковським змістом.

II. МАТИ БОЖА У ТВОРЧОСТІ ШЕВЧЕНКА.

I. В ЛРИЦІ.

Образ Божої Матері в цім десятилітті, властиво від 1847 року, від поеми “Іржавець” (див. т. III, 132—135 і ст. 364—376) в душі і творчості Шевченка займає одне з найвизначніших місць. Та катастрофа, яка з поетом у 1847 році сталась, що він опинився в солдатах на засланні, застала Шевченка заглибитись у свої найглибші почування і пережити свою долю, все частіше наvertsаючи до Бога, до Біблії та Євангелія, безнастанно перечитуючи ці святі книги й передумуючи свою кару все більше і більше у релігійному аспекті.

Переживаючи свою особисту катастрофу в цім сенсі, Шевченко лучив її якнайтісніше із катастрофою України. Москва, запакувавши його в неволю, в такій же неволі тиснула його народ майже від часів Переяславської угоди, і з часом та неволя України ставала ще більшою і ще тяжчою, особливо від часів царя московського, “скаженого Петра”. Полтавська поразка 1709 року, руїна Батурина, столиці Мазепи, руїна Запорозької Січі, вивезення полків козацьких на північні багна, — все це вказувало поетові, що Україна котиться до повного знищення, як і він сам — до особистої смерті на чужині.

І таке національне нещастя, як і його особисте, може відвернути тільки якесь чудо. І поет, опинившись в Орській фортеці, зараз же почав шукати ознаки такого чуда в легенді про образ Божої Матері Запорозької, на якому Божа Матір оплакувала ту руїну, що сталася із Запорозькою Січчю і з її козаками. На цій легенді і створив Шевченко свою визначну поему “Іржавець”.

Але на цій тільки єдиній поемі поет не спляється. У 1850 році в листах до княжни Варвари Репніної ділиться поет з нею думкою про те, що він хоче на основі життя Божої Матері змалювати у своїй творчості серце матері. Але, мабуть, несприятливі умови заслання не дали поетові змоги заглибитись у цю таку глибоку проблему.

Щойно тоді, коли поет був звільнений із солдатської неволі, тільки тоді, перебуваючи у Нижньому Нов-

городі, розпочав поет знову продумувати цю тему. І першою спробою її була поема “Неофіти”. Хоч ця поема змальовує серце звичайної матері і не відбиває вона вповні того завдання, про яке писав поет кн. В. Репніній, але наш поет у ній уділив поважне місце постаті Божої Матері, створивши чудовий псалом Пресвятій Марії:

Благословенная в женах
Святая праведная Мати
Святого Сына на землі!
Не дай в неболі пропадати
Летучі літа марно тратить,
Скорбящим радосте, пошли!
Пошли мені святеє слово,
Святої правди голос новий;
І голос розумом святим
І оживі і просвітї!
І розкажу я людям горе,
Як тая мати ріки-море
Сльози святої пролила,
Так, як і Ти, — і прийняла
В живу душу світ незрїмий
Твойого розп'ятого Сына...
Ти — матір правди на землі,
Ти слези матері докраю,
Докраю вилила! Ридаю,
Молю ридаючи: пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило
І по Україні пронеслось,
І на Україні світилось
Те слово чистее, каділо
Чистішій істини.

Такий вперше заспівав Шевченко гімн Божій Матері, розпочинаючи на свободі першу свою самостійну й оригінальну поему “Неофіти”. Не до музи звернувся він, як звичайно розпочинають поети свої твори, щоб ця мітична богиня мистецтва допомогла йому створити поему, а до Божої Матері, щоб Вона послала йому “святеє слово, святої правди голос новий” і щоб оживила і просвітила його “розумом святим” розказати “людям го-

ре" матері сина християнина. Тільки Божа Мати, матір правди на землі, в силі розтопити людям серце і послати поетові силу, щоб його слово понялось огнем горіючим

І по Укράїні пронеслось,
І на Укράїні світілось...

найчистішою правдою. І ту взнеслу і просвітлену правду духового оновлення матері апостольською місією висловив поет у своїй поемі "Неофіти" 1857 року.

У 1859 році образ Божої Матері у творчості Шевченка знову відновлюється. Спочатку тільки в формі згадки, порівняння в поезії "N.N." 19 квітня 1859 р.

Такá, як ти, колись лилéя
На Юрдáні процвіла,
Воплотíла, пронесла
Святéе слóво над землéю...

І далі, звертається поет до невідомої ближче панни, щоб і вона, як Божа Мати, піднесла те слово. Але поет не договорив і з місця заперечив, бо сатрапи московського режиму її за те слово "розіпнуть, в Сибір в кайданах поведуть..." І поет, далі, молиться, щоб Господь подав їй долю на цім світі і більш нічого і щоб не забрав її весною у свій рай небесний, а дав можливість на землі надивуватись її красою.

Хто та панна? Тяжко певно щось сказати. Ніби невідома ближче панна Крупіцька, донька священика з Поділля.

Шевченко згадує Божу Матір і в вірші "Во Іудеї, во дні óни..." 1859 р. 24 жовтня. На тлі Євангелія поет розповідає про п'яного Ірода-царя, про народження Ісуса Христа і про винищення дітей немовлят у Віфлеємі і закінчує поезію молитвою до Ісуса Христа, щоб Він спас "нас" від п'яного владики-царя, як Божа Мати спасла Сина свого від ще страшнішого нещастя. І далі констатує поет, немає де взяти матір, бо ми серцем "голі до голá",

Рабí з кокардою на лóбі,
Лакéї в золотій оздóбі,

Онуча, сміття з помелá
Його велічества!... та й гóді.

Отже, поет на фоні євангельської історії про народження Спасителя, протиставлюючи Спасителеві-немовляті жорстокого Ірода з його лікторами і поштарями фактично змальовує жорстоку сваволю й самодурства московських царів і прислужників царських, “рабів з кокардою на лóбі”, яких поет особливо ненавидів.

В цім вірші згадав поет і Божу Матір:

....Не в сáмім Назарéті,
А у якóмусь у вертéпі
Марія сїна привелá
І в Віфлеём з малім пішлá.

Хоч змінив поет під впливом народніх легенд і апокрифів місце народження Ісуса Христа, але надав цій великій події, що сталась у дорозі, природньої простоти.

Далі, в тому самому вірші там, де поет просить “младенця праведного” спасти нас “від п'яного царя-владики”, там же додає:

Од гíршого ж Тебé спаслá
Тво́я препра́ведная ма́ти...

рятуючи Його від Ірода.

Нарешті, в брульоні цього віршу, в кінці його, скресленому у виправленому автографові, Шевченко написав був кілька рядків, в яких у недокінченому реченні звертається він до Божої Матері із просьбою, яку не докінчив:

.....А Ти,
Благословéнная в женáх
Пренепорóчная...

Таким чином, у цьому вірші поет з глибокою ненавистю протиставляє злочинних царів, зокрема Ірода-царя, “великомученикові Сїнові”, Ісусові Христові, Божій Матері “преправедній” і “пренепорочній”, що врятувала свого Сина від смерті і тим дала світові Спасителя-Бога.

II. ПОЕМА “МАРІЯ”.

1. Проблематика поеми.

Поема “Марія”, написана Шевченком у 1859 році вже після заслання, — найбільший твір поета в тій добі і найглибший по задуму і внутрішньому змісту. Те, що поет був задумав, вчитуючись у Євангеліє, яке в той час справляло на поета найбільшу радість і яке він у 1850 році читав “щодня і щогодини” (лист 1. січня до кн. В. Репніної), і поставив свсею метою “аналізувати серце матері на підставі життя святої Марії, непорочної Матері Христової”, — те він у цій поемі у більшій мірі здійснив. “В наслідок того читання в мені зародилась думка **описати серце матері по житті Пречистої Диви Матері Спасителя**” (лист 7 березня 1850 року до тої ж кн. В. Репніної).

Оцей задум 1850 року здійснив поет щойно в 1859 році, створивши поему “Марія” протягом 19 днів (від 24 жовтня по 11 листопада). “Основний помисл цієї поеми (був) незвичайно смілий: змалювати життя Матері Спасителя на основі дуже скупой церковної традиції, а головню на основі своєї власної творчої інтуїції” (Ів. Франко “Шевченкова “Марія”, Записки НТШ, тт. 119—120).

Правда, з погляду цілої творчости Шевченка ця тема дівчини-матері була одною із численних варіацій поета, починаючи від поеми “Катерина”, “Наймичка”, “Слепая” й інші й доходить до тієї вершини, до якої може дійти творча фантазія, в поемі “Марія”, — проаналізувати й описати серце Матері Ісуса Христа.

Коли поему “Неофіти”, в якій Шевченко так само змалює трагедію серця матері, творив поет усього чотири дні, то поему “Марія” komponував він понад два тижні. Це свідчить про те, що та проблема, що він поставив у поемі “Марія”, була далеко глибша, відповідальніша і безперечно трудніша до виконання, аніж вона була в поемі “Неофіти”.

В чому її трудність? Насамперед у тій делікатній і суто релігійній темі, яку взявся поет опрацювати, в ви-

веденні постаті Божої Матері. Пречисту Діву Марію глибоко шанує не тільки християнська церква взагалі, та зокрема і церква в Україні, але шанує її й увесь український народ. Оця релігійна і психологічна атмосфера глибокої пошани й релігійного почитання Матері Христа Спасителя складає найбільшу трудність, щоб не знизити освячену християнською церквою й народом в Україні з тої висоти, на яку Божа Мати піднесена канонічним Євангелієм, Церквою й народом.

Далі, Шевченко знав, яку велику роль відіграв авторитет Пречистої Диви Марії в організації православної віри і церкви в Україні в князівську добу, коли та віра і церква щойно зроджувалась і ширилась. Досить згадати роль Божої Матері в будові й популярності серед народу монастиря в Києві — Києво-Печерської Лаври, заснованої в пам'ять Успіння Божої Матері. Божа Мати поруч Ісуса Христа була в центрі цілого православного в тій добі і пізніше руху в Україні.

Крім того, український літопис і воєнні повісті того ж часу оповідають, що вся воєнна оборона України від ворогів — напасників її проходила під покровом захисту Божої Матері. Нарешті, Божа Мати була Патронкою в образі св. Покрови Запорозької Січі й українського козацтва взагалі. Оці всі знаменні факти віри православної, сполучені з постаттю Божої Матері, відомі Шевченкові, наповнювали серце поета глибокою пошаною.

Не менше шанувала Божу Матір й українська народня традиція: апокрифічні Євангелії й інші апокрифи, як "Ходіння Божої Матері по муках", легенди народні, канти і псалми та християнські народні колядки й народня віра в цілому була просякнута побожною пошаною до Божої Матері.

Але між канонічною, цебто вірою православної Церкви в Україні в Божу Матір і вірою суто народньою, цебто вірою українського народу була певна різниця. Канонічні Євангелії (від Матфея й Луки) почитали Божу Матір не тільки як святу Матір Христа Спасителя, але й jako обрану Богом на таке становище через Архангела Гавриїла, посланого Богом до Диви Марії благовістити їй, що Дух Святий увійде в Неї, і Вона стане Матір'ю Сина Божого. І це Благовіщення про зачаття Диви Марії

відбувається по Євангеліях в помешканні св. Марії, як чудо Боже: Архангел Гавриїл, посланий Богом, благовістує Марії, що після заручин із Йосипом “перш ніж зійшлися вони, виявилось, що Вона має в утробі від Духа Святого зачатіє” і “вродить Сина на ймення Ісус (Єванг. від Мат. I., 18-21), як було провіщане пророком Ісайєю від Бога”.

Цей глибоко містичний і надприродний акт вочоловічення Сина Божого на землі в ім'я спасіння людства від його гріхів через народження від Діви, обраної Богом, приходить в акті народження, в науці Христа, Його чудах, смерті, Воскресенні й Вознесенні на небо.

Але народня віра, схильна взагалі до конкретизації й реального потрактування цього глибоко сакраментального чуда, витлумачила його так само іраціонально, як надприродню подію, **в сенсі приступнім для людського зрозуміння**. Тому апокрифічне Євангеліє, яке дійшло до нас під іменем Іакова і не признане християнською церквою за канонічне, трактує зачаття і народження Христа, а апокр. Євангеліє Томи — Його дитячі роки, в природний людський спосіб, **цебто антропоморфізує** (очоловічує) всі ці події й надає їм суто людських прикмет, ознак та побутових рис. Благовіщення відбувається не в приміщенні, а біля криниці, народження не в Віфлеємі, а в дорозі до нього. Під впливом цих напівнародніх євангелій, легенд народніх, народніх образів (ікон) — всі вони змальовували ці події не в канонічному дусі, а в суто народній вірі, близькій їхній природній психіці.

2. Поема Шевченка, Св. Письмо й народні уявлення.

Це все було Шевченкові відоме. І він, хоч глибоко вчитувався в зміст канонічного Євангелія, чуттєво і релігійно переживав усі надприродні події, але потрактував їх, як ті події, що відбувались в умовах людського життя й побуту, оминувши навіть об'яви Божої волі й надавши їм природнього вияву. Тільки одну надприродню об'яву залишив Шевченко у своїй поемі: в хви-

лини народження Ісуса на небі появляється “мітла огненна”, цебто комета чи зізда:

.....І смёркло в полі.
І диво дівнее! Ніколи
Ніхто не бачив і не чув
Такого дїва. Аж здригнув
Старій тесляр. **Мітла з востоку**
Над самим Віфлеёмом, боком,
Мітла огнённая зійшла
І степ, і гóри осіяла.
Марія з шляху не вставала
Марія сїна привелала.
Єдиную тую дитїну,
Що нас від каторги спасла.

Але в своєму “Букварі”, якого поет складав майже в той самий час, коли він компоновав поему “Марія”, визначив і потрактував Шевченко Марію в правдивому дусі канонічного Євангелія.

“Ісус Христос, Син Божий, **Святим Духом воплощений од Пречистої і Пренепорочної Диви Марії**, наочав людей беззаконних слову правди і любови, єдиному святому закону.”

Таким чином, виходить ніби суперечність між потрактуванням зачаття Сина Божого, “Святим Духом воплощенного” в молитві “Букваря” і в поемі “Марія”. Але так здається тільки для зверхнього ока. В істоті своїй, як побачимо далі, надприродність і іраціональність зачаття вповні заховується.

Марія — вбога наймичка у теслі Йосипа. Вона допомагає Йосипові в домашній роботі, шие і пасе козу. Її самоту в домі Йосипа перериває поява молодого гостя, що незвичайними для Марії словами віщує їй і Йосипові скору появу Месїї, що був обіцяний Богом через пророків.

Во Іудеї не було —
Промовив гость — того ніколи,
Що нїні ўзрїться. Равві,
Равві великого глаголи
На нїві сїються новї. —
І віростуть, і пожнемó,
І в житницю соберемó,

Зерно святее. Я Месію
Іду наро́ду возві́стять.

І коли цей “молодий гість” з’явився перед Марією в “одному білому хітоні”, “мов намальований, сів і став велично на порозі” й, уклонившись, привітав Марію тихо, тоді Марії аж дивно й чудно стало: “Гість стояв і ніби справді засіяв”.

Марія на його зирнула
І стрепенулась. Пригорнулась,
Неначе злякане дитя,
До Йосипа свого старого,
А потім гостя молодого
Просіла, ніби повелі
Очіма в кущу.

А ввечорі, коли Йосип задуманий сидів тихо при огнищі, Марія взяла глечик і пішла по воду до криниці. Незабаром вийшов і молодий гість за нею, і вони у криниці зустрілись¹⁾. Після чого Марія

.....Холодочком
До сходу сонця провела
До самої Тиверіяди
Благовістителя, і рада,
Радісенька собі прийшла
Додому.

“Так справився поет (пише І. Франко) із великою християнською тайною Зачаття і поставив подію на чисто людському ґрунті, неначе б ішов за таким апокрифом, який надibuється в одній пам’ятці старого церковного письменства, в “Житію святої Теклі”, де маємо дуже ефектовну сцену, як Текля, слухаючи крізь віконце

¹⁾ Це місце перша редакція і друга тексту поеми переповідають трохи відмінно:

1 ред.:
Марія з глечиком пішла
Води набрать, а яснолиций
Дивочний гость пішов гулять,
Псалом Сіонський заспівать
При місяці. І у ярочку
Зострів Марію...

2 ред.:
Марія встала та й пішла
З глеком по воду до криниці.
І гость за нею, і в ярочку
Догнав Марію...

проповіді апостола Павла, три дні і три ночі сидить нерухомо на місці та не може відірватися від його слів, а потім покидає отця й матір і йде за ним у світ поділити його небезпечну вандрівку. Марія не пішла за благовістителем, але її тиха радість перемінилася в тяжку душевну муку”.

Йосип покрив становище Марії і запропонував їй обвінчатись із ним, щоб на улиці її не вбили. І з приводу цієї сцени поет висловив “високопоетичну рефлексію” (Ів. Франко) у зверненні до Йосипа, в якому підносить його заслугу врятування життя Марії:

О старче праведний, багатий!
Не од Сіона благодать,
А з тихої твоєї хати
Нам возвістилася. Якби
Пречистій їй не дав ти руку,
Рабами б біднії раби
І досі мёрли б.

І далі, після довгих загальних рефлексій поет знову вертається до благородного чину Йосипа й до Марії.

Маріє!
Ти, безталанная, чого
І ждеш, і ждатимеш од Бога
І од людей Його? Нічого,
Ніже апостола того,
Благовістителя святого
Тепер не жди. Тесляр убогий
Тебе повинчану веде
В свою убогую хатину.
Молись і дякуй, що не кінув,
Що на розпутьті не прогнав;
А то б цеглиною убіли,
Якби не вкрив, не заховав!

З оповідання канонічного Євангелія ми знаємо, що Йосип мав намір прогнати Марію з дому, але йому з'явився у сні янгол, щоб він цього не робив і залишив її у себе. Шевченко цю надприродню об'яву вилишив і трактував глибше чин Йосипа, як чин найблагородніший і глибоко людяний.

А в той час пройшла вістка, що того благовісника

Месії в Тиверіяді стяли. Коли про це довідалась Марія, їй полегшало, і вона, “веселенька пішла у Назарет”. І в цім моменті таким коротким натяком правдиво позначив Шевченко настрій Марії, як облегшення її в новій ситуації.

Про народження Ісуса уклад Шевченко більш-менш у пляні по Євангелію, “скомбінувавши, як зазначає Ів. Франко, трохи з оповіданням про Симеона Богоприємця, яке в Євангелії стоїть далі при Введенні Марії во храм.”

Але місце народження у Шевченка інакше аніж у Євангелії. Коли в останньому значиться Віфлеєм, то в Шевченка за народньою традицією:

Марія з шляху не вставала,
Марія сїна привела

в дорозі до Віфлеему. Оповівши так коротко про народження Ісуса, Шевченко з особливим підкресленням оповідає про пастухів, що взяли Марію з немовлям новонародженим до свого куріня:

А недалéко, край дорóги
Отáру гна́ли чаба́ни,
Та й їх побáчили. Небóгу,
Ї́ дитя́точко взяли
І у верте́п свій принеслі,
І чаба́ні йогó убóгі
Еммануї́лом нарекли́.

Характеристичне місце для Шевченка в поемі, де він возвеличує ослицю, на якій Марія з Ісусом втікала до Єгипту:

Яка́ б де на́ світі хоть раз
Царі́ця сіла на осли́цю,
То сла́ва ста́ла б про царі́цю,
І про вели́кую осли́цю
По всьóму світу. Ся ж несла́
Живóго, істинного Бóга!

Побут Марії в Єгипті описується в Євангелії зовсім коротко: жила там до смерти царя Ірода. Шевченко це перебування змальовує, як тиху, щасливу ідилію на тлі єгипетської природи над Нілом, на тлі сфінксів, які, “мов

сичі страшними мертвими очима” дивляться на скромну родину; на тлі пірамід, що мов сторожа фараона на голomu піску ніби говорять фараонові, що

...“правда Бóжа
Встає вже, встала на землі,”

щоб стереглись володарі безмежні.

В такому ж тоні описується й поворот Марії з Єгипту до Назарету. Коли побачила руїну свого дому, обійстя й криниці, Марія змушена була проситись у найми до своячки Єлисавети, матері Івана Христителя, що була тоді вже вдовою. Ісус виростає в товаристві трохи старшого Івана. І далі, в описі їх забав покористувався Шевченко, на думку Франка, мотивом запозиченим з образів (ікон), одна з яких змальовує дітей, Івана й Ісуса та Марію. Ісус на тім образі тримає в руках хрест.

І цей останній мотив розробив Шевченко у зворушливу картину, що віщує майбутню долю Ісуса. Іван й Ісус бавляться і знайшли два патички, з яких Ісус зробив хрестик:

Отóж вонó, малé, взяло
Другóю пáлочку у Йвáся
(Йвáсь у кóники ігрався),
Зробило хрестик та й неслó
Додóму, бáчте, показáти,
Що й він уміє майструвáти.
Марія ще за ворітьми
Дітей зустріла і зомліла,
І тру́пом пáла, як узріла
Той хрестик-ші́беничку. — Злий,
Недóбрий чоловік, лихий
Навчів тебе́, моя дитино́,
Зробить оцé! Покінь! Покінь!
А він малéнький, неповінний
Святóю ші́беничку кінув,
І заридáв, і проли́лсь
Ще в перший раз млада́нчі слёзи
На лóно ма́терне.

Зворушений Ісус заспокоївся і заснув на руках у матері. І тут Шевченко малює Марію, що журиться, що вона не доглянула малу дитину і в журбі заплакала. І одна

сльоза матері “неначе окропу капля, як огонь, на нього упала”, на сплячого Ісуса, і він прокинувся. Марія швидко втерла сльози, щоб син не бачив. Але не сховала. Ісус побачив, збагнув материне передчуття й заплакав. . .

Про шкільну науку Ісуса канонічне Євангеліє не знає нічого. Про це оповідає апокрифічне Євангеліє Томи і на підставі цього останнього Шевченко, маючи на увазі, що Ісус малим і пізніше виступає вчителем жидівського народу й не раз своєю глибокою наукою засоромлює книжників і фарисеїв своїм знанням св. Письма — Шевченко вмотивовує це знання Ісуса тим, що він оповідає і про його науку. Але не Марія вчить його, а школа ієсейська й Єлисавета, хоч “доглядала сама його, сама й навчала добру і розуму”. Неграмотність Марії у Шевченка розминається, на думку Франка, із римо-католицькою іконографією, яка змальовує Марію письменною, а сцену Благовіщення представляє так, що ангел застає Марію за читанням Псалтиря.

Далі, Шевченко оповідає, як маленький Ісус опинюється в Єрусалимі з Марією й Йосипом, і як його, згубленого, застає мати в храмі між книжниками й учителями, й як вони дивуються його мудрості:

Межі равінами дитина,
Ї хлоп'яточко, сидить
І наўчає, неповінне,
Як в світі жить, людéй любіть,
За правду стать, за правду згінуть!
Без правди горе! — Горе вам,
Учителі архиерéї! . . .
І дивувáлись фарисéї
І книжники його речáм.
**А радість матері Марії
Неізречénная! Месію,
Самóго Бóга на землі
Вона вже зріла.**

Канонічне Євангеліє нічого не знає і про спільне виховання й науку з Іваном Христителем; тоді як Шевченко на цім моменті спляється й його описує, як також змальовує поет і розлуку їх по виході із школи:

Із шкóли
Путém тернóвим розійшлись

Обідва: божії глаголи,
Святу́ю правду на землі
І прорікали, й розп'ялісь
За воленьку, святу́ю волю!...

Шевченко розминувся також із євангельською традицією і в тім, коли Ісус дозрів і вийшов у народ його навчати, то й Марія пішла за ним, залишивши старого Йосипа. І перед нами малюється в поемі картина, як мати “всюди йшла” за сином і чула й бачила його слова, його діла й раділа мовчки. А, бувало, Ісус сидить на горі Єлеоні й одпочиває. Перед ним розкинувся Єрусалим і гордо сяє в золоті. Він не дивиться й на матір не погляне, і так у задумі просидить годину і дві й не встане. А мати аж заплаче. Принесе вона води, вмие втомлені ноги Сина, пити дасть, здує порошок із його хітона, “зашиє дірочку” і знову “під смокву” сяде і сидить та дивиться на Сина. Зворушлива картина!

Поет змальовує також картину, як Ісус привітає і пригорне дитвору, що до нього прибіжить погратись. Відпочине і знову йде в Єрусалим:

.....на сло́во но́ве,
Поніс лука́вим правди сло́во!
Не вня́ли сло́ву, розп'я́ли!

І тут поет усю увагу звертає на матір, коли Ісуса “розпінать вели”,

Ти на розпу́тії сто́яла
З мали́ми дітьми.

Ученики перелякались і розбіглись...

— Неха́й іде́! Неха́й іде́!
Ота́к і вас Він поведе́!
Сказа́ла дітям і упала́
На зе́млю тру́пом...

Про смерть Ісуса тільки згадує поет. Але про Марію-матір оповідає із глибоким сумом:

Розп'яла́сь
Тво́я єди́ная дити́на!
А ти, спочи́нувши під ти́ном,

У Назарёт отой пішла.
Вдову давнó вже поховали
В чужій позиченій труні
Чужії лю́ди. А Іва́на
Ї зарі́зали в тюрмі.
І Йо́сипа тво́го не ста́ло.
І ти, як па́лець той, оста́лась
Одна́-однісінька. Такий
Тала́н твій лата́ний, небо́го!

Дальша доля Пречистої Марії по канонічному Євангелію аж до Успіння Божої Матері невідома. Шевченко тут не пішов за цим останнім і не залишив її, щоб вона безслідно скінчила своє життя. Хоч Марія й далі жила бідно й самотньо, але духом підноситься понад рівень свого оточення, навіть учеників Ісуса і Його апостолів. Головна дієва постать у першій половині поеми, не перестає такою бути до самого її кінця і підноситься в науці свого Сина на провідне становище навіть серед апостолів Ісуса. Про це читаємо такі рядки в поемі:

Брати́ Йо́го, учени́кі,
Нетве́рдії, душеубо́гі,
Ката́м на му́ку не дали́сь,
Сховали́сь, по́тім розійшли́сь.
І ти їх му́сила збира́ти...
Ото́ж вони́ яко́сь зійшли́сь
Вночі́ круг тебе́ сумува́ти.
І ти, вели́кая в жена́х!
І їх уні́нїє і страх
Розві́яла, мов ту по́лбву,
Своі́м свя́тим огне́нним сло́вом!
Ти дух свя́тий свій пронесла́
В їх ду́ші вбо́гії... Хвала́
І похвала́ тобі, Ма́ріє!
Мужі́ воспряну́ли свя́тії,
По всьо́му сві́ту розійшли́сь.
І і́менем тво́його́ Си́на,
Твоє́ї ско́рбно́ї дити́ни,
Любо́в і пра́вду рознеслі́
По всьо́му сві́ту.

Таке закінчення про духову провідну роль серед апостолів та учеників Ісуса Христа нагадує дуже подібну роль матері з поеми "Неофіти". І в цій останній мати

Алкида після його страти переймається вірою сина й, одушевлена нею, іде в народ голосити слово Боже.

Ів. Франко у цій місці поеми “Марія” добачує ще відгомін апокрифічного “Слова Івана Богослова про Успеніє Богородиці”, — коли не безпосереднє, то через образи Успіння, на яких біля постелі Божої Матері зібрані постаті всіх апостолів.

3. Людське й Боже в поемі.

Вияснивши ролю Богоматері в поемі Шевченка “Марія”, ту різницю між нею і канонічними Євангеліями і вплив апокрифічних напівнародних творів і народньої іконописної й усної легендарної традиції, все ж таки ми стоїмо перед однією загадкою, чому поет у найважливіших моментах відступив від заховання канонічної християнської традиції, яку він заповідав у листах 1850 р. до кн. В. Репніної і піддався впливові народньої уяви про життя Божої Матері?

Перша відповідь ясна: брак докладніших відомостей про життя Марії в канонічній Євангелії, зате повно відомостей в апокрифічних і народніх творах, які їх висвітлюють. Друга відповідь ховається у вихованні Шевченка, селянської дитини й юнака, що зріс у народній вірі і традиції від дитячих літ. Нарешті, третя відповідь — філософічно-релігійний світогляд Шевченка.

В цій останній аспекті уявляє Шевченко Ісуса Христа як центральну постать не тільки в житті окремої людини, але цілого людства й його історії. В поемі “Марія” народження Христа й поява Його серед народу розв’язує найголовнішу проблему — проблему свободи: коли б не з’явився Ісус Христос від Діви Марії, ми “рабами б бідні раби й досі мерли б”, тая дитина “нас од каторги спасла”. “І Пресвятая, неповинна за нас лукавих розп’ялась”, “ми б не знали і досі правди на землі”. Але Христос, крім природи Божої, мав у найвищій формі “вершок природи людської”. Отже, дві природи, дві істоти мав Христос: Божу і людську. І Шевченко в поемі “Марія” змальовує євангельські події про життя Божої Матері, про Зачаття і Народження Христа, тільки в цій дру-

гім аспекті в чисто людським, хоч не забував він і той другий аспект **божественний**. Про це яскраво свідчать слова з оповідання про Христа в “Букварі”, наведені вище. Беручи ж для своєї поеми життя Пречистої Марії в цілому від найраніших днів, коли Вона була людиною у цілій своїй істоті, і Шевченко цю суто людську природу “матері” і проводить у поемі в її **“загальності”**, цебто в абсолютнім, субстанціяльнім сенсі, як чисту ідею матері і її “серця” в її людській природі.

Але чим далі до кінця поеми Божа Мати в ній, хоч людиною залишається, все таки її пильна опіка над сином і виховання його, її передчуття (подія з “хрестиком”), глибока журба над долею сина і її посвята синові, коли пішов у народ, і жертва йти з ним і на смерть, трагедія матері під час розп’яття і смерті і служба з посвятою науці Сина у проведенні її в народі, — все це надає Марії отої глибокої **святости**.

Ти дух **святий** свій пронесла
В їх душі вббгї!... (апостолів й учеників — Л.Б.).

.....Бо за сїном
Святая маїи всюди йшла.

Оцим означенням **святости** в постаті Марії відзначає поет і її другу природу наприкінці її життя, божественну, якою поет уповні наділив її в “Букварі”: “Ісус Христос, Син Божий, **Святим Духом** воплощений од **Пречистої і Пренепорочної Диви Марії**.”

З цього становища поему “Марія” можна поділити на дві частини: перша — від початку до рядка 348. В цій частині людська природа в поемі переважає. Але від рядка 349 до кінця, де змальовується передчуття про народження Ісуса при надприродніх умовах і ряд інших подій: поява звізди на небі, крик чабана: “Месія родівся вчєра”, наука в храмі, в час якої Марія побачила в синові: “Месію, самóго Бóга на землі вона вже зріла” і т. д., поет вкраплює в поему прикмети надприродні, які закінчуються псалмом Діві Марії:

Все упованіє моє...

Його поет писав тоді, коли поема була вже закінчена, —

всі ці прикмети відзначають протилежний бігун, цебто **божественне** ество у свідомості Шевченка, завдяки якому він підносить Марію до божественного буття, коли людина зливається з Богом, “обожується” в сенсі філософії Гр. Сковороди і в сенсі євангельським.

Отже поет розпочинає поему “Марія” з того моменту, коли Марія, наймичка у теслі Йосипа, виросла, красою відзначалась і на порі стала.

До цієї поеми подає Шевченко вислів із Акафісту Пресвятій Богородиці (ікос 10): “Радуйся, ты бо обновила еси зачатя студно”; в перекладі це значить: “Радій, Богородице, бо ти відродила тих, що зародились у соромі”. Цей вислів, поставлений на чолі поеми, дає привід думати, що думка його є центральною в поемі і підкреслює головну тенденцію твору чи головний задум поета.

Ми знаємо, що в побутовім аспекті найбільше боліло Шевченка:

По́ки се́ла,
Поки пані́ в села́х,
Буду́ть собі́ тивня́тися
Покриткі́ веселі́...

І ця тема, починаючи від поеми “Катерина”, проходить у творчості поета головною домінантою від найраніших його творів (1839 р.) аж до кінця його поетичного надхнення. В цій проблемі вбачав поет не тільки одно із найбільших зол соціального побуту в Україні і всіма силами своєї душі і творчості протестував проти такого зла, але й якусь неминучу і трагічну долю української дівчини, що передчасно стає матір’ю. Отже, образ дівчини-матері у найрізноманітніших його виявах в українським побуті стає центральним у побутовій поезії Шевченка.

І цей образ у концепції ідеологічного і композиційного пляну доніс поет до майже кінцевої своєї творчості і втілив у поемі “Марія”, як світову тему і проблему теософічну — аналізи серця діви-матері “за життям Пречистої Діви, Матері Спасителя”. Український образ діви-матері став внутрішньою формою й естетичною

функцією поеми “Марія”, в якій він примирив на релігійно-моральній основі, в її загальності те, що в реальному побуті і в емпіричній природі проявляється різко і непримиренно, як моральне і соціальне зло.

Плоть і дух тільки в емпіричних явищах протилежні, але в іреальній потойбічній дійсності — єдині. У глибиннім релігійнім переживанні тіло як субстанціальна загальність є так само потойбічне як і дух. Темне і світле на своїх останніх протилежностях, як атрибути субстанції — зустрічаються; світ смерті і світ вічного життя — функції єдиного вогню, єдиної життєдайної сили, Бога. І оцю примиренність двох істотностей людської й божої, що через Діву Марію від народження Ісуса Христа втілена в Його особі і в остаточній синтезі примирюється в поемі “Марія” і символізує ідею свободи, як найвищої правди Шевченка.

4. Серце матері.

С. Єфремов у короткій замітці про поему “Марія” визначає “трагедію серця” матері в таких словах цієї поеми:

О, світе наш незаходімий!
О ти пречістая в женáх!
Благоухáнный зéльний крíне!
В якіх гаях, в якіх яра́х,
В якіх незна́ємих верте́пах
Ти заховáєшся од спéки
Огнепáлімої тіі,
Що сéрце без огню розто́пить
І без води прорвé, потóпить
Святіі думо́ньки твої?!
Де ти сховáєшся? Нідé!
Ого́нь заклóнувся вже... го́ді!
Уже́ розжéврівся, і — шкóда! —
Дарéмне сýла пропаде́,
До кро́ви дй́де, до кости
Ого́нь той лю́тий, негасíмий
І недоб́итая, **за сýном**
Повíнна будéшь перейті
Ого́нь пекéльний...

(Т. Шевченко — Твори, т. ПІ., вид. ВУАН, Київ, 1927, ст. 533).

Це місце в поемі ставить тезу **природности** серця Марії, майбутньої матері, й освітлює дальшу перспективу розвитку подій аж до кінця поеми. В них Шевченко сполучує в одно: божественну сферу духовости Марії і тілесну чисто людську стихію природности в її гріховності, і сполука в реальній людині цих двох первнів ховається в серці людини й зокрема в серці жінки. В цій проблемі серця матері виходить Шевченко з біблійної науки про серце, як осередку, що концентрує життя людини. Ми читаємо в першій Соборній Посланії ап. Петра (роз. 3, уст. 3-4), що не зовнішній вигляд жінки є красою її, а **глибинна таємність її серця** ховає “нетлінність лагідного й тихого її духа, що перед Богом є найцінніше”. Оці слова апостола пролягли світло у душі Шевченкового ества на глибоке значення серця. Не мислення й не інтелект у цілому є основною силою людської душі, а та глибинна підсвідомість душі, як “система психологічних процесів, втім числі і мислення”. І тією глибинністю є серце як резервуар духового життя; з цього самого джерела черпає свій зміст і свою силу й людське мислення.

Серце людини звернене і до центру її, й до периферії, і є функцією її цілости, індивідуальности і своєрідности у всіх душевних її проявах: у почуттях і реакціях. “Не дерево пізнання є дерево життя”, пише проф. Памфіл Юркевич у своїй єдиній в укр. філософії праці (“Серце і його значення в житті людини”), і не мислення організує істоту людини, а життя й діяльність її серця, і її глибокі переживання, що впливають із серця.

І от, на цих переживаннях Марії, що впливають із її серця, й концентрує свою увагу Шевченко в поемі “Марія”. І саме з того наведеного вище переживання її серця й розпочинає поет “описувати й аналізувати серце матері”. В цих перших переживаннях Марії “огонь заклунувся вже”, “що серце без вогню розтопить і без води прорве, потопить святії думоньки твої...”

І недобітая, за сіном
Повінна будеш перейті
Огонь пекельний...

Так Шевченко визначає перший зародок у серці Марії почуття материнства, як єдину й найвищу ціль її життя. І

коли з'явився “святий гість” і заговорив про те, що він благовістить про прихід Месії, про якого віщували пророки і про якого тепер у народі щось непевне говорять, — того майбутнього Месію вона прийняла у серце, як найголовнішу місію свого життя — бути матір'ю того Месії. В час народження відчула Марія надприродність появи її Сина, в моменті епізоду з “хрестиком” Ісуса вона збагнула трагічність долі, що випала її Синові, в картині мудрої науки її дитини в храмі Марія наочно переконалась, що в Ісусові **“Месію, самого Бога на землі вона вже зріла”**. Оце наростання спочатку як **передчуття** серця, а потім як очевидне **переживання** факту й нарешті остаточне **усвідомлення**, що її син Ісус є справжній Месія, сам Бог на землі, піднесло матір на найвищу точку її як матері відданої службі Синові-Месії й його ідеї.

З того моменту починається **трагедія серця матері** і страх за долю її Сина в ворожій таборі книжників і фари塞їв, що грозили Ісусові його вбити. А коли “розпинать його вели, ти на розп'ятті стояла з малими дітьми” й говорила дітям: — Нехай іде, нехай іде. . . Отак і вас він поведе! і упала на землю трупом.”

Так ляконічно, але сильно змалював поет найвищий момент страждання матері. Переживши цю найглибшу трагедію — втрату Сина й відпочивши від страждань, Марія вертається в Назарет “одна-однісінька як палець той”. Там, усвідомивши свою роль Матері Месії, вона збрала “нетвердих” у вірі учеників Сина, розвіяла їх “уніє і страх” “своїм святим огненным словом” і “дух святий свій пронесла в їх душі вбогії. . .”

Отже, виплекавши у своїм материнським серці “дух святий свій” і наповнивши його любов'ю і правдою Сина-Месії, перелила Марія в слабій душі учеників і підбадьорила їх до дальшого чину, і вони під впливом матернього серця

По всьому світу розійшлись,
І іменем твого сина,
Твоєї скорбної дитини,
Любов і правду рознесли
По всьому світу. . .

А сама Марія “під тином”

Сумуючи, у бур'яні
Умерла з голоду.

Але не вмерла ідея її серця й душі в цілому: кінець цієї поеми, якого Шевченко пізніше скреслив, визначає глибокий вплив її серця на людську душу.

.....Розп'ялі
Й Тебе, як Сіна. Наплювали
На Тебе, чистую, каті...

А Ти...

**Мов зóлото в томú горнійлі,
В людській душі возобнови́лась,
В душі невóльничій, малій,
В душі скорб'ящій і убóгій.**

Отже, серце Божої Матері із її смертю не завмерло. Його сила любови і правди, яких був сповнений і Син її, як глибинна чуттєва сила її серця, піднесла і возсіяла у серцях душ найбільш упосліджених, у серцях душ убогих і тих, що найбільше терплять, і засвітила в їх серцях свою любов до них і любов до свободи, цієї найвищої правди людського життя і соціальної та національної справедливості.

В добі Шевченка найбільш терпів від соціальної й національної несправедливості український народ. На сторожі прав його, як було вище говорено, від найдавніших часів християнської свідомості, стояла Божа Мати із своєю любов'ю, розстеляла свій покров над ним й охороняла його. Тому останні слова Шевченка найбільше й найглибше застосовуються до підневільного українського народу. Серце Матері Марії стало джерелом моральної сили й надії на відродження українського народу.

5. Мистецька вартість поеми.

Поема "Марія" — містерія і як така є друга в ряді поем Шевченка. Перша містерія — "Великий Льох" (див. т. II.). Містерія має на меті визначити якусь проблему, що ховає в собі глибоку таємницю національну ("Великий Льох") або релігійну ("Марія"). В поемі "Марія" задав-

ся Шевченко метою збагнути таємницю Зачаття й Народження Ісуса Христа від Діви Марії і вирішив її в сенсі природнім і людським, у душі народної віри і христологічної філософії того часу, що оцінювали життя Ісуса Христа з погляду історичного і природнього. Друга містеріяльна проблема, яку задався поет збагнути і проаналізувати, — то “серце матері” в його глибоких переживаннях перед Зачаттям, перед Народженням Сина, в часи його виховання й науки, в час трагічної смерті, а після смерті фактом свого матернього серця відродила тих, що зародились у соромі і нарешті своєю смертю відродила душі всіх скорб'ящих, убогих і всіх тих, що в неволі перебувають за правду і прагнуть волі.

Компонуючи свою поему як містерію, Шевченко був на висоті своїх мистецьких завдань. Автор уповні довершив найважлишу композиційну проблему, поставивши Марію, як головну постать у поемі і довів цим її центральне становище до кінця. Але komponуючи цей твір і змальовуючи Матір Христа, Шевченко мистецьки потрактував Марію спочатку як людину і жінку зо всіма її суто людськими і жіночими прикметами красуні-дівчини, що прагне виявити свою жіночу стать у передчуттях матері-дівчини. Але, досягнувши втілення її у зачатому Сині в першій половині поеми, Марія поступнево підноситься в другій половині у своїм духовім естві як мати, звільняється від природніх і чисто людських переживань, коли вона відчула у своїй дитині Бога (у храмі) і стає Синові своєму на службу, зрікшись усіх вигод і радостей життя, і з повною посвятою слідує за Сином Ісусом, а після Його смерті стає на службу Його ідеї. Оце наростання **святости** Марії, як Матері Бога, завершує Шевченко у чудовому псалмі на славу Божої Матері і підкреслює в ньому тільки її божу властивість, як “Цариці неба і землі”, як “Святої сили всіх святих”, як “Пренепорочної”, “Пречистої” “і Всеблаготі” “Матері” “Мученика Сина”. В цім довершенні поєднав Шевченко в “серці матері” її природу людську і Божу, і цю синтезу, довершивши у псалмі — заспіві до поеми “Марія” і викінчивши в молитві у “Букварі” своєму того часу у сло-

вах: “Ісус Христос, Син Божий, **Святим Духом воплощений од Пречистої і Пренепорочної Діви Марії...**” Така є внутрішня композиція поеми, як містерії в її найтайемнічій проблемі “Серця діви-матері” Ісуса Христа Месії і Бога в її розвитку від діви-матері людини до Діви-Матері Бога.

Зверхня композиція поеми ховається насамперед у її сюжеті, цебто в пляні, “зв’язанім у площині сюжетній” із тими поемами творчости Шевченка, що оспівують дівчину-матір (“Катерина”, “Наймичка” й інш.), як **центральный образ поезії Шевченка** (С. Балей, Л. Білецький і Д. Чижевський). В цім моменті Шевченко з одного боку продовжує komponувати свій традиційний образ, але психологічно і містеріяльно поглиблює його, викінчивши розвиток цього улюбленого своєї композиції образу у площині духовій до мистецького довершення.

В цім композиційнім пляні поема Шевченка позначена на початку своїм **епіграфом** із Акафісту Пресвятії Богородиці (ікос 10). Це улюблена мистецька прикмета поета — komponувати великі твори свої, визначаючи в такий спосіб їх ідею. Далі, Шевченко на початку поеми пише псалом Божій Матері, який служить **заспівом** до поеми чи її кантатою, в якій поет молиться з плачем, щоб Божа Мати зглянулась на найбільше упосліджених невільників і подала їм силу хрест-кайдани донести до відродження їх краю, цебто України. А поет, як здійсниться відродження України, “як процвітуть убогі села” її, він тоді оспіває “псалмом тихим і веселим святую доленьку” Марії. А тепер — “плач, і скорбь, і сльози” тільки “душі убогої”, він — поет “убогий” подає їй, як останній дар свій. І цим даром його “душі убогої” і є поема “Марія”.

Сама поема є вірець мистецького епічного спокою і зразкової простоти стилю, яким поет змальовує складну духовість Марії у найпростішій формі. Плян розвитку подій переважно євангельський, доповнений апокрифічними й народніми джерелами. Події йдуть і розвиваються у формі **легенди** напочатку у реалістичнім чисто людським і природнім потрактуванні, але в ідеальнім іди-

лічним змалюванні життя Марії, а далі ідилічна розповідь набирає драматичних компонентів легенди і життя святої душі, що перейнялась наукою Христа-сина і закінчується легенда трагедією мученицької страти Сина і власною смертю Марії. Оцей **житійний** виклад легенди з усіма глибокими перипетіями (змiнами) серця матері надає легенді врочистости поважної поеми і таємничости містерії.

Вірш поеми ритмічно бездоганний у символічній народній вірші, який чергується восьми- і дев'ятискладовими рядками і з інерцією до ямбічного акценту (на другім складі стопи) з переважаючою римою першого і третього та другого й четвертого рядків (перехресна рима (-аб аб) або повним оперезаним римуванням чотирирядкової строфи (абба)). Ритміка поеми жива і в мистецькому аспекті високоартистична. З усіх цих композиційних прикмет поема "Марія" може бути взірцем мистецької довершенности.

ЛІРИКА ШЕВЧЕНКА ЗА 1859 РІК НА РІЗНІ ТЕМИ.

Таких ліричних творів за цей рік написав Шевченко вісім. У переважаючій більшості писав він їх тоді, коли перебував в Україні. І за той короткий час (біля трьох місяців), перебуваючи у різних клопотах, написав він тих вісім творів, частина яких відбиває різні настрої поета. Тоді він написав три пісні: "Ой по горі ромен цвіте...", "Ой маю, маю я оченята..." і "Та головонько моя бідна..."; написав вірш "Сестрі", вірші: "Колись дурною головою..." і "Якби то ти, Богдане п'яний..."

Оці шість поезій були зроджені під впливом різних вражень і переживань в Україні. Крім них до цієї групи віршів належить написаний уже в Петербурзі після повернення з України вірш "Подражаніє Едуарду Сові".

Насамперед звертає увагу на себе вірш Шевченка "**Колись дурною головою**", написаний 21 липня т. р. в Черкасах. Тоді саме Шевченко сидів заарештований справником Табачниковим у Черкасах два дні й чекав на розпорядження з Києва (див. про це в цім же томі,

стор. 43). Попавши через необережність у поліційну халепу, поет глибоко пережив насильство над собою московської поліції і під впливом таких переживань і написав цей вірш.

В першій половині вірша пригадав поет, як то він ще колись думав:

.....Гóренько зо мно́ю!
Як доведётся в світі жити,
Люде́й і Го́спода хваліть?
В багні коло́дою гнилóю
Валя́тись, ста́рїтись, гни́ть,
Уме́рти й сліду не поки́нуть
На обікра́деній землі...

Так само думав Шевченко в 1845 р., перебуваючи в Україні, й вилив ці думи в елегії “**Минають дні, минають ночі ..**” (див. т. III, ст. 136; 215—218):

Не дай спа́ти ходя́чому,
Се́рцем замира́ти
І гнилóю коло́дою
По світу валя́тись...

Стра́шно впа́сти у кайдáни,
Умира́ть в нево́лі,
А ще гірше — спа́ти, спа́ти
І спа́ти на во́лі —
І засну́ть навік-віки,
І сліду не кінуть
Ніякого...

Але в цьому останньому вірші висловлює поет тільки страх перед можливістю такої ситуації, як передчуття, що такий духовий занепад може з ним статись навіть на волі — нікому непотрібним. І от, той страх: “впа́сти у кайдáни, умира́ть в нево́лі” здійснився був на засланні. А тепер знову — “на обікра́деній землі” українській. І поет у розпуці перед дійсністю (знову арештований) згадує колишні переживання і нав’язує до теперішньої сумної дійсності:

І де я в світі захова́юсь?
Щоде́нь Піла́ти розпина́ють,
Морозя́ть, шкваря́ть на огні...

Отже, цей ліричний вірш є розпачлива відповідь на запити, поставлені на початку його, що кореспондують із елегією 1845 року, — відповідь після тяжких іспитів долі й життя та того безвихідного становища від образ і насильства, що на поета впали несподівано й мучать його душу.

Але напередодні, коли Шевченко був щойно перевезений до Черкас, цебто 20 липня т. р. написав він вірш “Сестрі”. В цьому творі напочатку згадує поет “убогі села” “понаддніпрянські невеселі”, які він минав, переїжджаючи їх, шукаючи собі спокійного кутка, де б він міг осісти. І в такій подорожі йому приснився сон: чудовий садок на пригорі, гарна хатина, сяючий на сонці Дніпро. І поет у тім садку під вишнею бачить свою сестру, що в такій красі відпочиває і його, брата, виглядає. І ніби він на хвилях Дніпра приплив до неї:

Мій брaтіку! Моя ти дoле! —
І ми прокинyлися: Ти...
На пaнщині, а я — в невoлі.

І поет закінчує вірш такими словами:

Отaк нам довелoся йти
Ще змaлечку колючу ніву!
Моли́ся, сeстро! Бyдем живі,
То Бог помoже перейті.

Цілий цей вірш, певне, був нав'язаний сном, в якому йому приснилась сестра. Цей сон міг приснитись поетові, як відгук його відвідин сестри в селі Кирилівці. Тоді він на її жалі на свого чоловіка-п'яницю, що вже був помер у той час, сказав: “Молись, сестро! молись, і ти вільна (від чоловіка), і я — вільний”. Коли ж сестра запитала: “А коли ж ми всі будемо вільні від панів?” Шевченко махнув рукою й відповів: “Ще, сестро, до того не раз тебе виб'ють на панщині”.

Ось ця зустріч і ця розмова з сестрою, можливо, спричинились до написання цього сну поета і до рефлексій його, що вилились у цій поезії “Сестрі”, у такій же формі сну чи візії. Тільки в поезії у відміну до розмови, в якій поет підкреслив, що й він вільний (від заслання), у цім вірші поет констатує теперішній стан свій, однако-

вий із теперішнім станом сестри: “Ти на панщині, а я — в неволі”. В цих останніх словах ховається головна думка віршу, що вперше забрехала в його душі після заслання, що він знову в неволі, знову “Пілати розпинають”.

Крім того, цей вірш як формою, так і ідеєю вповні кореспондує з віршем 1853 р. “На пánщині пшеницю жала...”. І в цьому вірші — форма сну, і в цьому вірші так само змальовується у сні бажання бачити матір і дітей вільними; так само в ньому з пробудженням повертається людина в попередній стан неволі на панщині, але з додатком, що й сам поет у такому ж підневільнім стані. В обох поезіях той самий образ, — сестра його.

Нарешті, в цім вірші виливає поет свою тугу дожити до скасування кріпащини й бачити свою сестру вільною.

Крім цих двох особистих поезій Шевченка, ще написав він пізніше, коли побував у Переяславі, поезію “Якби́ то ти, Богдáne п’яний...” (Про цей вірш див стор 262—263).

Далі, Шевченко написав ще в Україні три поезії на народні пісенні мотиви: “Ой по горі ромен цвіте...”, “Ой маю, маю я оченята...” і “Та голóвонько моя бідна...”

В першому вірші розвиває поет ще раз **мотив долі**. Це дуже гарна і граціозна пісня зложена майстерно і нагадує пісню “Де ти ходиш, моя доле?” поета Писаревського, що набрала в широких колах такої популярності, що попала навіть, як народня пісня, до збірника пісень М. Максимовича 1827 р. і безперечно була відома Шевченкові. Ось вона:

Де ти хóдиш, мóя дóле?
Не докличу ж ся до тебе.¹⁾
Все шукаю та питаю,
Що аж сёрденько зну́рїв!
Чи на мóрі між купц́ями
Лїчиш з крámом бариші,

¹⁾ Оригінал цих двох рядків:

“Де ти бродиш, моя долé?
Де докличусь я тебе.”

Чи в хорóмах з панянка́ми
Ти регóчеш уночі?
... Чи край мо́ря на доли́ні
Діким ма́ком ти цвіте́ш,
Чи у лу́зі на кали́ні
Ти зозу́лькою куеш?
... Ой, зми́луйся, мо́я не́не!
Та край ме́не хоть прися́дь,
Хоть пості́й ти бі́ля ме́не,
То й то́му я бу́ду рад!

Що спільного в поезії Шевченка з цією піснею? Поперше — мотив **долі**, яку козак шукає і питає всюди за нею і в пісні Писаревського, і в поезії Шевченка. По-друге — форма: козак, шукаючи долі, питає. І ця питальна форма речень спільна для обох творів. Нарешті, кінець обох творів: у пісні Писаревського доля козака, що заспокоїть його, — у материнім серці, коли б вона прибула до нього, хоч би присіла біля нього, або хоч постояла, то він був би радий. І козак кличе матір, щоб вона його заспокоїла. У Шевченка доля козака у дівчини в рушничку та в хустині захована у новій скрині. І коли він одружиться з нею, то й доля його до нього повернеться.

В поезії Шевченка: **“Ой ма́ю, ма́ю я оченя́та...”** оспівує автор дівчину, що має всі прикмети красуні: має очі, рученята, має ноженята, але не має долі, цебто пари, щоб оченятами свого судженого оглядати, рученятами обіймати, а ноженятами із ним потанцювати. І з тим таки дівчина звертається до матері. На жаль, відповідник у народній поезії до цієї пісні Шевченка ще не знайдений. Але формою і потрактуванням теми, строфікою та ритмікою, ця поезія є дуже близька до народньої пісні.

Те саме можна сказати і про поезію Шевченка: **“Та головонька моя бідна...”** Тема цієї пісні є родинна. Чоловік скаржиться з журби, чого його мила зблідла? Чи вона спрацьована від роботи чи хвора? Але в дійсності вона не перепрацьована і не хвора, а п'яна:

Бу́ла на ринóчку
Пі́ла горіло́чку...

По змісту ця поезія нагадує вірш (пісню) Шевченка 1848 р.: “Ой я свого чоловіка...” (див. т. III., ст. 481).

Останній твір із цієї групи в цім році “**Подражання Едуарду Сові**”. Цей вірш Шевченка був написаний у Петербурзі, 19 листопада 1859 року. Він є переспів вірша польського поета Чечота і був присвячений польському поетові Едуардові Желіговському (“Антонію Сові”). Змалював він родинну ідилію. Тоді саме, від 2 листопада 1859 р. починаючи, сватався Шевченко через листування з Варфоломеем Шевченком до Хариті Довгополенкової, наймички Варфоломея і мріяв про одруження з нею (див. у ц. т., ст. 53—55). Мрії про майбутнє родинне життя в ідилічному сенсі й викликали в ньому потребу змалювати один момент з цього. Поет коло хати посадить “яблоньку і грушеньку” на єдиний спомин. Виростуть діти; дружина сяде під тими деревами в холодочку з дітьми, а поет буде груші рвати, дітям подавати і з дружиною розмовляти про те, що ці дерева він посадив тоді, коли вони “бралися”. Згадають і скажуть одне одному:

Щасливий я! — І я, друже,
З тобою щаслива!

Але так не сталося, як поет мріяв. Із сватання до Хариті нічого не вийшло. 28 липня 1860 року поет заручився з Ликерою Полусмаківною. І в пам’ять того дня 22 серпня пише Шевченко до Варфоломея: “Восени, як обробишся з полем, покопаеш наше будуче кишло, **вибери на тому кишлі найкраще місце й посади яблуню і грушу на пам’ять 28. іюля 1860 р.**” Разом із цим листом чи пізніше (точно не відомо), як доводить М. Чалий на основі повідомлення Варфоломея Ш., присилає Шевченко останньому і цей вірш із припискою: “тільки що спечене, ще й не прохолонуло” (мабуть копія виправлена — Л.Б.). Коли це повідомлення правдиве, то цей вірш мав зафіксувати той пам’ятний день і змалювати чи визначити щасливе майбутнє його родинне життя. Але це одруження Шевченка не здійснилось (див. у цім томі, ст. 56—58), і вірш, як пам’ятка родинних мрій поета у гарній ідилічній картині, залишився.

Присвячений він був польському поетові Едуардові Желіговському, що мав літературний псевдонім: “Антоній Сова”. Цього поета Тарас Шевченко дуже поважав, як і Е. Желіговський — Шевченка, і поет присвятив йому, як Едуардові Сові (забувши перше ім'я псевдоніму) тому, що це був переспів із польської поезії, і ще й тому, що шанував його, як людину і як поета. (Хто був Желіговський, див. Пояснення, стор. 532).

1860

I.

Дівча любе, чорнобріве
Несло з льоху пиво,
А я глянув, подивився —
Та аж похилився.
5 Кому воно пиво носить?
Чому бо се ходить?
Боже сильний! Твоя сила —
Та Тобі ж і шкодить.

15. I. 1860.
С.П.Б.

II.

Ой діброво, темний гаю!
Тебе одягає
Тричі на рік... Багатого
Собі батька маєш!
5 Раз укріє тебе рясно
Зеленим покрівом, —
Аж сам собі дивується
На свою діброву.
Надивившись на доненьку
10 Любу, молодую,
Візьме її та й огорне
В ризу золотую,
І сповіє дорогою
Білою габою, —
15 Та й спать ляже, втомившись
Турбою такою.

15. I. 1860.
С.П.Б.

ПОДРАЖАНІЄ СЕРБСЬКОМУ.

- Наїхали старості
Йї молодік за ними.
Воні собі пішли в хату
З батьком розмовляти,
5 А я в його, молодого,
В того чорнобрівця,
Беру коня, та й нічого...
Веду до криниці.
Кінь утомлений, копита
10 Розкуті, розбиті,
Сіделечко мерéжане
Зопсúте, неvkрúте.
— “Скажі, ко́ню, до ко́го це
Ви так на́гло гна́лись?
15 — До яко́сь чорнобрівки
Всю ніч майнува́ли.
— Чи ти ж, ко́ню, будеш піти
З на́шої крини́ці?
Чи бу́де та чорнобрівка
20 Сей рік молоди́ця?

4. V. 1860.
С.П.В.

М О Л И Т В И .

I.

- Царя́м, всесві́тнім шинкаря́м,
І дукачі, і галя́ри,
І пу́та ку́тії пошлі́!
Робочим го́ловам, рука́м
5 На сій окра́дений землі
Свою́ Ти си́лу низпошлі́!

Мені ж, мій Бо́же, на землі
Подай́ любов, серде́чний рай,
І бі́льш нічо́го не дава́й!

24. V. 1860.
С.П.В.

II.

10 Царів, кровавих шинкарів,
У п'ята кутії окуй,
В склеп'ю глибокім замуруй.

Трудящим лю́дям, всеблагій,
На їх окра́дєній землі
15 Своєю Ти сі́лу низпошли.

А чістих серцем — ко́ло їх
Поста́в Ти а́нгели свої,
Щоб чистоту їх соблю́й.

Мені ж, о Го́споди, пода́й
20 Лю́бити пра́вду на землі
І дру́га щі́рого пошли!

25. V. 1860.

III.

Злочина́ющих спи́ні,
У п'ята кутії не куй,
В склеп'і глибокі не муруй!

25 А доброзі́ждущим рука́м
І покажі́, і помо́жй,
Святу́ю сі́лу низпошли!

А чістих серце́м? — Ко́ло їх
Поста́в ти а́нгели свої
30 І чистоту́ їх соблю́ді!

А всі́м нам вкúпі на землі
Єдиномі́сліє пода́й,
І братолю́біє пошли!

27. V.

IV.

Тим несі́тим оча́м,
35 Земні́м бога́м-царя́м, —
І плугі́ й кора́блі,

- І всі добра землі,
 І хвалéбні псалми —
 Тим дрібнéньким богám!
- 40 Роботящим рука́м,
 Роботящим ума́м —
 Перелóги ора́ть,
 Ду́мать, сія́ть, не жда́ть
 І посія́не жать —
- 45 Роботящим рука́м.
 Добросéрдним, ма́лим,
 Тихолю́бцям — святи́м,
 Тво́рче не́ба й землі,
 Долгодéнствіє їм
- 50 На сім сві́ті, — на ті́м...
 Рай небéсний пошли́!
- Все на сві́ті — не нам,
 Все богám тим, царя́м!
 І плуги́ й кораблі́,
- 55 І всі добра землі,
 Мо́я лю́бо, а нам —
 Нам лю́бов між людьми́!

31. V.
 С.П.Б.

- Коли́сь-то ще, во вре́мя óно,
 Помпілі́й Ну́ма, римський цар,
 Тихе́нький, крóткий госуда́р,
 Втоми́вшись, пишучи́ зако́ни,
- 5 Пішо́в любéнько погуля́ть
 І одпочі́ть, та, спочива́вши,
 Доду́мать, як би то скува́ть
 Кайдáни на римля́н. І, взявши
 Гнучки́й одно́літок лозі́,
- 10 Каблу́чку заході́всь плесті́, —
 На ши́ю б то. Коли́ погля́не —
 У холодо́чку під платáном
 Дівча́ закві́тчанеє спить...
 Дріа́дам нічо́го робі́ть
- 15 Перед тако́ю красото́ю,

- Перед богинею такою!
Самá Егерія в гаю,
Клену́чи до́леньку сво́ю,
Повісилась. А му́дрий Ну́ма
20 І на дівча́ і на цвіті́
Диву́ється собі і ду́ма:
Який би ре́тязь ще сплесті́?

28. V.
С.-Петербург

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ.

- В Пу́тивлі гра́ді вранці-ра́но
Співáє-пла́че Яро́славна,
Як та зозу́ленька ку́є,
Слова́ми жа́лю дода́є:
5 — Полечу́, каже, зигзи́цею,
Тією ча́йкою-вдови́цею,
Та понад До́ном полечу́,
Рука́в бобро́вий омочу́
В ріці́ Кая́лі, а на тілі,
10 На кня́жім білі́м помарні́лім
Омію́ кров су́ху, отру́
Глибо́кії, тяжкі́ї ра́ни...

І кві́лить-пла́че Яро́славна
В Пу́тивлі ра́но на валу́:
15 Вітри́ло — ві́тре мій єди́ний,
Легкі́й, крила́тий госпо́діне!
На що́ на ду́жому крилі́
На во́ї любі́ї мої́,
На кня́зя, ла́до мо́є мі́ле,
20 Ти ха́нові мета́еш стрі́ли?
Не ма́ло не́ба і землі́,
І мо́ря синього́? На мо́рі
Гойда́й наса́ди-кораблі́!
А ти, прелю́тий!... Го́ре, го́ре!
25 Мо́є весе́ліє укра́в,
В степу́ на тирсі́ розібга́в!

Суму́є, кві́лить, пла́че ра́но
В Пу́тивлі гра́ді Яро́славна,

- І ка́же: — Ду́жий і старій,
30 Широ́кий Дні́пре, не ма́лий!
Про́бів есі́ висо́кі ска́ли,
Теку́чи в зе́млю Половча́на,
Носі́в есі́ на байдака́х
На Половча́н, на Кобяка́
35 Дру́жину́ ту́ю Святосла́влю!
О, мій Сло́вуги́цю пресла́вний!
Мо́є ти ла́до принеси́,
Що́б я пості́ль весе́ла сла́ла,
У мо́ре слі́з не поси́лала, —
40 Сльоза́ми мо́ря не долі́ть!

- І пла́че-пла́че Яро́сла́вна
В Пу́тївлі на валу́, на бра́мі.
Святе́е со́нечко зї́шло —
І ка́же: — Со́нце пресвяте́е
45 На зе́млю ра́дість прине́сло
І лю́дям, і землі́ — мо́єї
Туги́-нудьги́ не розвело́.
Святи́й, огне́нний господа́не!
Спалі́в есі́ луги́, степи́,
50 Спалі́в і кня́зя, і дру́жину, —
Спалі́ мене́ на самоті́!
Або́ не грі́й і не сві́ті!...
Загі́нув ла́до... Я загі́ну!

4. VI.
С.П.Б.

II.

- Зпе́редсві́та до ве́чора,
55 А з ве́чора до до́сві́та
Леті́ть стрі́ла кале́ная,
Брязчи́ть ша́бля о ше́ломи,
Три́щать спи́си гарто́вані
В степу́, в незна́емому́ полі́,
60 Середи́ землі́ полови́цької.

- Земля́ чо́рна копи́тами
Побрана́, пори́тая;
Костьми́ земля́ засі́яна,
А кро́вію поли́тая.
65 І журба́-ту́га на ти́м полі́
Зї́шла для́ ру́ської землі́.

Що гомонить отам, зичить
Удосвіта? То повертає
Той Ігор військо на пригбоду
70 Тому буй-туру Всеволоду.

І бились день,
І другий билися,
Та коло полудня на третій
Поникли Ігореві стязі.
75 Отак на березі Каялі
Браті різнілись, бо не стало
Крови-вина! Допирували
Хоробрі Русичі той пир,
Сватів упоїли,
80 Й самі простяглися
За землю руськую. Хилилась
І слалась плачучі травá,
Високі гнулись деревá,
Додолу гнулися, журілися...

6. VII.

III.

85 В Путивлі граді вранці-рано
Сумує, плаче Ярославна:
— Полечу, рече, зозулею,
Понад Дунаєм полечу!
Рукáв бебряний омочу
90 В ріці Каялі... і омїю
На княжому дебелім тілі
Засохлу кров його... отру
Глибкїї на любім ладо рани.

І плаче, плаче Ярославна
95 В Путивлі городі, й рече:
— Вітрило — вітре, господїне!
На що ти вієши, несеш
На легкому крилі своєму
Хановські стріли на моє
100 Єдине ладо й його вої?

14. IX.

Тіхе поле аж крікнуло,
Аж заридало, потряслось,
Тугу-журбу та ту невόлю
На землю руську пронесло.

(СПБ. 1860 р.?)

Умре муж велій в власнійці.
Не плачте, сироти, вдовіці,
А ти, Аскóченський, возплач
Воўтріє на тяжкий глас!
5 І Хомяков, Русі ревнитель,
Москві, отечества любитель,
О юбкоборцеві возплач!
І вся, о "Русская Бесѣда",
Во глас єдиний ісповедуї
10 Свої грїхі. — І плач, і плач...

17. VI.

ГІМН ЧЕРНИЧИЙ.

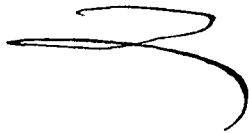
Удар, грóме, над тим дóмом,
Над тим бóжим, де мремó ми,
Тебé ж, Бóже, зневажаєм,
Зневажаючи співаєм:
5 Алилу́я!

Якби не ти, ми б любілись,
Кохáлися б та дружілись,
Та діточок виростáли,
Научáли б та співа́ли:
10 Алилу́я!

Одурів ти нас, убóгих;
Ми ж, окрадені небóги,
Самі тебé одуріли
І, скіглячи, возопіли:
15 Алилу́я!

Радийте Бачиві! Радийте також і.
Радийте вольній несовітській.
За мого тебе світій браті
На чомі добрі, тишій мистік
Оновимо о мурасі
Кри му друго одурасі
Богрвти мучити закриті
И ривітій: сирі до свиті?

Но добиті! Радийте мов!
Тя ганді кави ну свиті сві,
Тир свиті мов!... буди мв браті.
За дурвти муч о мурасі браті
Кривіти г? Надити Зенурвти,
В свиті мові мучі мовіти,
А криві мові буди мв браті
Нобі мові свиті мові!

27. Іюль

Автограф поезії "Світє ясний".
(27 червня 1860. З "Більшої книжечки").

20 Ти постриг нас у черниці,
А ми собі — молодіці...
Та танцюєм, та співаєм,
Співаючи, промовляєм:
Алилуя!

20. VI.

Над Дніпровою сагою
Стоїть явір між лозюю,
Між лозюю з яліною,
З червоною калиною.

5 Дніпро берег ріє-ріє,
Яворові корінь миє.
Стоїть старій, похилівся,
Мов козак той зажурився;

10 Що без долі, без родіни
Та без вірної дружіни.
І дружіни, і надії
В самотині посивіє!

15 Явір каже: — похилюся,
Та в Дніпріві скупаюся. —
Козак каже: — погуляю,
Та люблюю пошукую. —

20 А калина з яліною
Та гнучкою лозіною,
Мов дівчаточка із гаю
Вихожаючи співають. —

Повбірані, заквітчані
Та з таланом заручені,
Думки-гадоньки не мають —
В'ються-гнються та співають...

24. VI.

- Рослі укупочці, зрослі,
 Сміялись, гратись перестали.
 Неначе й справді розійшлись!...
 Зійшлись незабаром, побрались;
 5 І тихо, весело пройшли,
 Душею-серцем неповинні,
 Аж до самої домовини...
 А між людьми ж вони жили!
- 10 Подай же й нам, всещедрий Боже,
 Отак цвісти, отак рости,
 Та подружитися і йти,
 Не сварячись в тяжкій дорозі
 На той світ тихий перейти!
 Не плач, не вопль, не скрегіт зуба —
 15 Любов безвічну, сугубу
 На той світ тихий принести!

25. VI.

- Світе ясний, світе тихий,
 Світе вольний, несповитий!
 За що ж тебе, світе-брате,
 В своїй добрій, теплій хаті
 5 Оківано, омурано.
 (Премудрого одурено),
 Багрянницями закрито
 І розп'ятієм добито?...
- Не добито! Стрепеніся
 10 Та над нами просвітіся!
 Просвітіся!... Будем, брате,
 З багрянціць онучі драги,
 Люльки з каділ закуряті,
 "Явленними" піч топіти,
 15 А кропілом будем, брате,
 Нобу хату вимітати.

27. VI.

ЛИКЕРІ.

(На пам'ять 5 августа 1860 р.)

- Моя ти любо! Мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста,
Не ймуть нам віри без попа —
Рабі, невольники недужі!
- 5 Засну́ли, мов свиня́ в калю́жі,
В своїй неволі. Мій ти друже,
Моя ти любо! Не христі́сь,
І не клені́сь, і не моли́сь
Нікому́ в світі! Збрешу́ть люди́,
- 10 І візантійський Савао́ф
Одурить. Не одурить Бог, —
Кара́ть і мїлува́ть не бу́де:
Ми не раби́ Йо́го, — ми люди́!
Моя ти любо! Усміхні́сь,
- 15 І во́льную, свята́ю ду́шу
І ру́ку во́льную, мій друже,
Пода́й мені! То перейти́
І Він помо́же нам калю́жу,
Помо́же й ли́хо донести́
- 20 І похова́ть лихе́ дебе́ле
В хати́ні тихій і веселі́й.

5. VIII.
Стрельна.

Н. Я. МАКАРОВУ.

(На пам'ять 14 септября.)

- Барвінок цвів і зеленів,
Сла́вся, розсти́лався,
Та недосві́т перед сві́том
В садочок укрався.
- 5 Потопта́в веселі́ квіти,
Побі́в... поморо́зив...
Шкода́ того́ барвіночка,
Й недосві́та шкода́!

14. IX

І Архімед, і Галілей
Вина й не бачили. Єлей
Потік у чéрево чернече!
А ви, святії предотéчі,
5 По всьóму світу розійшлись
І крїхту хліба понесли
Царя́м убо́гим. Бúде бíte
Царя́ми сіянее жїто,
А лю́ди віростуть. Умру́ть
10 Ще незачáтїї царя́та...
І на онóвленій землі
Вра́га не бúде, супостáта,
А бúде син, і бúде ма́ти,
І бúдуть лю́ди на землі.

24. IX.

Л.

Поста́влю ха́ту і кімна́ту,
Садо́к-райóчок насажу́.
Посіжу я і похожу́
В своїй малéнькій благодáті,
5 Та в одині-самотині
В садо́чку бúду спочивáти.
Присня́ться діточки мені,
Весéлая присні́ться ма́ти,
Дáвне-колішній та ясний
10 Присні́ться сон мені... і ти!...
Ні, я не бúду спочивáти,
Бо й ти присні́шся! І в малій
Райóчок мій з-підті́ха-ті́ха
Підкра́дешся, наро́биш лі́ха,
15 Запа́лиш рай мій самотній.

27. IX.

Не нарікаю я на Бо́га,
Не нарікаю ні на ко́го:
Я сам себе́, дурний, дурю́,
Та ще й співа́ючи. Орю́

- 5 Свій переліг — убогу ніву!
 Та сію слово. Добра жніва
 Колись-то будуть!... І дурю
 Себе такі, себе самого,
 А більше, бачиться, нікого.
- 10 Орися ж ти, моя ніво,
 Дблом та горюю,
 Та засійся, чорна ніво,
 Волею ясною!
 Орися ж ти, розверніся,
 15 По́лем розстеліся,
 Та посійся добрим жїтом,
 Дблею полийся!
 Розверніся ж на всі бо́ки,
 Нїво-десятино!
 20 Та посійся не слова́ми,
 А рбзумом, нїво!
 Вїйдуть люди жїто жа́ти —
 Веселїї жніва!...
 Розверніся ж, розстеліся ж,
 25 Убо́гая нїво!

- Чи не дурю себе я знову́
 Своїм химерним добрим словом?
 Дурю! Бо лүчче одурїть
 Себе такі, себе самого,
 30 Нїж з во́рогом по правді жить
 І все нарїка́ть на Бо́га!

5. X.

САУЛ.

- В непробудїмому Китаї,
 В Єгїпті те́мному, у нас,
 І понад Індом і Євфра́том
 Свої ягня́та і теля́та
 5 На по́лі во́льним во́льно пас
 Чабан, було́, в своїому раї. —
 І га́дки-га́доньки не має:
 Пасе́, і доїть, і стриже́
 Свою худобу та співае...

- 10 Аж ось — лихий царя несé
З законами, з мечём, з катáми,
З князями, тёмними рабáми.
Вночі підкрáлись, зайняли
Отáри з поля, а пасúщих,
15 І шáтра їх, убóгí кúці,
І все добрó, дítей малíх,
Сестру́, жонú, і все взяли,
І все розтлíли, осквернíли,
І осквернénих, худосíлих,
20 Убóгих сёрцем, завадálí
В робóту-кáторгу. Минáли
За днями дні. Рабí мовчáли,
Царí лупíлися, росли,
І Вавилóни мурувáли.
25 А ма́ги, бóнзи і жерці
(Ненáче наші панотці)
В храмáх, в пагóдах годувáлись,
Мов кабанí царя́м на сáло
Та на ковбáси. І царí
30 Самí собі побудувáли
Храмí, кумíрні, олтарí —
Рабí німії поклоня́лись.
Жидáм серде́шним за́здرو ста́ло,
Що й невели́чкого царя́
35 І з кізякá хоч олтаря́
У їх нема́є. Попросíли
Такí старóго Самуї́ла,
Щоб він, де хо́че, там і взяв,
А дав би їм, старíй, царя́.
40 Отóж премúдрий прозорлíвець,
Поміркувáвши, взяв елéй,
Та взяв од ко́злиць і свинéй
Тогó Сау́ла здоровíла,
І їм помáзав во царя́!
- 45 Сау́л, “не бúдучи дурáк”,
Набрáв гарём собі чимáлий,
Та й заходíвся царюва́ть.
Дивíлися та дивувáлись
На новобрáнця чабанí
50 Та промовля́ли, що й вони́
Такí не дúрні: — Ач яко́го
Собí ми ви́благали в Бо́га
Самодержáвця. — А Сау́л

- Берé і гóрод і аўл,
 55 Берé дівчá, берé ягніцю,
 Будúе кéдрові світліці,
 Престóл із зóлота куé,
 Благоволéньє оддáе
 Своім всепóдданішим гóлим.
- 60 І в багрянiці довгopóлій
 Ходiв по хрáминi, ходiв,
 Аж пóки, лóбом неширóкий,
 В своїм гарéмі одинокiй,
 Саўл сердéга — одурiв.
- 65 Незабаром зiбрáлась рáда:
 — Панóве, чéсная громáдо!
 Що нам робiть? Наш мýдрий цар,
 Самодержáвець-господáр,
 Сердéшний — одурiв. Панóве!
- 70 Чи нам йогó тепér лiчiть?
 Чи заходiться та зробiть
 Царя здорóвшого? — По мóвi,
 По мýдрiй рáдi розiйшлись
 Смутнi пáстирi.
- 75 В кедрóвiй,
 В новiй палáтi цар не спить,
 Не їсть, не п'є, не гомонiть.
 А мóвчки дóлi всемогúчий
 Дерé порфiру на онúчi,
 80 І нiби мóрщить постолi,
 Плетé волóки, озувáе,
 І у кедрóвих стiн новiх
 Про бáтькове ослá питáе.
 То вiзьме скiпетр i загрáе,
 85 Мов на сопiлцi. Чабани,
 Венiамiновi внучáта,
 Тельця отрóкам принеслi
 Щоб iм дозвóлено спiвáти
 У сiнях цáрських. Заревлá
- 90 Сивоборóда, волохáта
 Рiднá Саўлова пузáта,
 Та ще й гусляра привелá.
 Якогóсь чабанá Давiда.
 І вийде цар Саўл, i вийде, —
- 95 Чабán спiвáе, — на вiйну!...
 Саўл прочúмався, та й ну,

Як той москаль, у батька, в матір
Свою ріденьку волохату
І вздовж і впоперек христить.
100 А гусяра́ тогó Даві́да
Трохі́ не вбив... Якби́ він знав,
Яке́ то ли́хо з його́ вийде,
З тогó лука́вого Даві́да,
То, мов га́дюку б, розтопта́в
105 І ядові́тую б розте́р
Га́дючу слі́ну! А тепе́р
Плуга́ми, ра́лом не розо́рем
Прокля́ту ні́ву: проросла́
Колю́чим те́рном. Го́ре, го́ре!
110 Дрі́бніють лю́ди на землі́,
Росту́ть і ві́сяться ца́рі!

13. X.

Мину́ли лі́та молоді́ї...
Холо́дним ві́тром од наді́ї
Уже́ повія́ло. Зима́!...
Сиді́ оди́н в холо́дній ха́ті,
5 Нема́ з ким ти́хо розмовля́ти,
Ані́ пора́дитись. Нема́
Ані́когісі́нько. — Нема́!
Сиді́ ж оди́н, поки́ надія́
Оду́рить ду́рня, осміе́...
10 Морóзом о́чі окуе́,
А ду́ми го́рдїї розвіе́,
Як ту сні́жину по степу́...
Сиді́ ж оди́н собі́ в кутку́.
Не жди́ весні́ — свято́ї до́лі!
15 Вона́ не зйде́ вже́ ніко́ли
Садо́чок твій позелені́ть,
Твою́ наді́ю онові́ть,
І ду́му во́льну на во́лю
Не прійде́ ви́пустить... Сиді́ —
20 І ні́когісі́нько не жди́!...

15. X.

Титарівна-Немирівна
Гаптує хустину...
Та колише московщень,
Малую дитину.

5 Титарівна-Немирівна
Людьмі гордувала...
А москаля-пройдівіта
Ніщечком вітала.

10 Титарівна-Немирівна
Почесного рόδу...
Виглядає пройдівіта
Москаля з походу.

19. X.

Хоча лежачого й не б'ють,
То і полежать не дають
Ледачому... Тебє ж, о сүко!
І ми самі, і наші внуки,
5 І міром люди прокленуть!
Не прокленуть, а тільки плюнуть
На тих оддобенх щенят,
Що ти щенїла. Мүко, мүко!
О, скорб моя, моя печаль!
10 Чи ти минеш коли? Чи пса́ми
Царі з міністрами-раба́ми
Тебє, о люту, зацькують?
Не зацькують! А люди тїхо,
Без всякого лихого ли́ха,
15 Царя́ до ка́та поведуть!

20. X.

І тут, і всюди — скрізь погано!
Душа́ убо́га встала́ рано,
Напря́ла ма́ло, та й лягла́
Одпочива́ть собі, небо́га.
5 А во́ля ду́шу стерегла́.
— Прокінься, ка́же. Плач, убо́га!
Не зйде со́нце. Тьма і тьма!

І правди на землі нема!
Ледяча воля одуріла
10 Маленьку душу. Сонце йде
І за собою день веде.
І вже ті хребетноси́лі,
Уже ворую́ться царі...
І буде правда на землі!...

30. X.

О, лю́ди, лю́ди небора́ки!
На що зда́лися вам царі?
На що зда́лися вам пса́рі?
Ви ж та́ки лю́ди, не соба́ки!
5 Вночі і ожеле́дь, і мря́ка,
І сніг, і хо́лод. І Нева́
Тихесе́нько куди́сь несла́
Тоненьку кри́гу попід мо́стом.
І я ото́ж та́кі вночі,
10 Іду́ та ка́шляю йду́чі.
Дивлю́сь: ненáче ті ягня́та,
Іду́ть задріпа́ні дівча́та,
А дід, серде́шний інва́лід,
За німи гне́ться, шкандиба́е,
15 Мов у коша́ру заганя́е
Чужу́ худобу... Де ж той сві́т!?
І де та пра́вда? Го́ре! Го́ре!
Ненагодо́ваних і го́лих
Жену́ть (“послѣдній до́лгъ отдáть”),
20 Жену́ть до ма́тері байстра́т!
Дівча́точок, як ту ота́ру.
Чи бу́де суд! чи бу́де ка́ра!
Ца́рям, ца́рятам на землі?
Чи бу́де пра́вда між людьми́?...
25 Пови́нна бу́ть, бо со́нце ста́не,
І оскверне́ну зе́млю спа́лить.

3. XI.

Якби́ з ким си́сти, хлі́ба з'їсти,
Промови́ть сло́во, то воно́ б,
Хоч і якне́будь, на сім сві́ті,
А все б та́кі яко́сь жи́лосьь.
5 Та ба́! Нема́ з ким! Сві́т ши́рокий,
Люде́й чимáло на землі,

- А доведётся одиніким
В холодній хаті кривобокій,
Або під тіном простягтись.
10 Або... Ні, треба одружитись,
Хоча б на чортовій сестрі!
Бо доведётся одурить
В самотині... Пшениця, жито
На добрім сялись лану,
15 А люди так собі пожнуть
І скажуть: — Десь його убіто,
Сердешного, на чужині...
О, горе, горенько мені!

4. XI.

І день іде, і ніч іде...
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся: чому не йде
Апостол правди і науки!

5. XI.

- Тече вода з-під явора
Яром на долину.
Пишається над водою
Червона калина.
5 Пишається калинонька,
Явір молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.
- 10 Тече вода із-за гаю
Та попід горою.
Хлюпочуться качаточка
Поміж осокою.
А качечка впливає
З качуром за ними,
15 Ловить ряску, розмовляє
З дітками своїми
- Тече вода край горіда,
Вода ставом стала.

20 Прийшло дівча воду брати,
Брало, заспівало.
Вийшли з хати батько й мами
В садок погуляти,
Порадитись, когó б то їм
Своїм зятем звати?

7. XI.

Якось-то йду я уночі
Понад Невóю та, йдучи
Міркую сам таки з собою:
— Якби то, думаю, якби
5 Не похилилися раби,
То не стояло б над Невóю
Оцих осквернених палат.
Була б сестра, і був би брат;
А то... нема тепер нічого, —
10 Ні Бóга навіть, ні півбóга...
Псарі з псарятами царять,
А ми, дотепні доїжджачі,
Хортів годуюмо та плачем.

Отак то я собі вночі,
15 Понад Невóю ідучи,
Гарненько думав, і не бачу,
Що з того бóку, мов із ями,
Очима лúпа кошеня, —
А то два ліхтарі горять
20 Коло апóстольської брами.
Я схаменувся, осинивсь
Святим хрестом і тричі плóнув,
Та й знову думать заходівсь
Про те ж таки, що й перше думав.

13. XI.

Бували вóйни й військовії свáри:
Галагані, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї, —
Було добра того чимáло!

- Минуло все, та не пропа́ло, —
5 Оста́лись ша́шелі: гризу́ть,
Жеру́ть і тлять старо́го (дуба)...
А од коріння т́ихо, лю́бо
Зелéні па́рості росту́ть.
І ві́ростуть. І без сокіри,
10 Аж заре́вэ та загу́де,
Коза́к безве́рхий упаде́,
Розтро́щить трон, порве́ порфі́ру,
Розда́вить ва́шого кумі́ра,
Людські́ ша́шелі! Няньки,
15 Дядькі́ оте́чества чужо́го!
Не ста́не ідо́ла свято́го,
І вас не ста́не. — Будя́ки
Та кропива́ — а більш нічо́го
Не ві́росте над ва́шим тру́пом.
20 І ста́не кúпою на кúпі
Смердя́чий гні́й, — і все те, все
Потро́ху ві́тер рознесе́,

А ми помóлимoся Бо́гу
І небага́тїі й невбо́гі.

26. XI.

Н. Т.

- Великомóченице кúмо!
Дурна́ еси́ та нерозу́мна!
В раю́ весéлому зросла́,
Роже́вим цві́том процвіла́,
5 І раю́ кра́сного не зрі́ла,
Не ба́чила, бо не хоті́ла
Погля́нути на бо́жий день,
На я́сний сві́т животворя́щий!
Сліпа́ була еси́, незря́ца,
10 Недві́га се́рцем; спáла день
І спáла ніч. А кругом те́бе
Твори́лося, росло́, цвіло́
І процвіта́ло, і на не́бо
Хвалу́ Твори́телю неслó.
15 А ти, кумасю́, спáла, спáла,
Пиша́лася, та дівува́ла,

- Та ждала, ждала жениха,
Та ціломудріє хранила,
Та страх боялася гріха
20 Прелюбодійного. А сила
Сатурнова іде та йде,
І гріх той праведний плетє,
У сіві коси заплітає.
А ти нібі не добачаєш:
25 Дівуєш, молишся, та спиш,
Та Матір Божію гнівїш,
Своїм смиренієм лукавим.
Прокїнься, кумо, пробудїсь
Та кругом себе подивїсь,
30 Начхай на ту дівочу славу,
Та щїрим серцем, не лукаво,
Хоть раз, сердего, соблудї!

2. XII.

- Зїйшлись, побрались, поєднались,
Помолоділи, пірослі.
Гайок, садочок розвели
Кругом хатїни, і пишались,
5 Неначе князі. Дїти грались,
Рослі собі та виростали...
Дівчаток москалі украли,
А хлопців в москалі забрали...
А ми неначе розїйшлись,
10 Неначе брались — не еднались.

5. XII.

- Кумá моя і я
В петропільськїм лабірїнті
Блукáли ми — і тьма, і тьма...
--- Ходїмо, куме, в пірамїду,
5 Засвїтим свїточ. — І зайшли,
Єлєй і мїро принесли,
І чепурнєнький жрець Ізїди,

Чорнявенький і кавалёр,
Скромненько длань свою простёр,
10 І хор по манію лакєя,
Чи то жерця: — Во Іудєї
Бисть цар Саул. — Потім хор
Ревнўв з Бортнянського: — О скорбь,
О скорбь моя! О скорбь велика!...

1860.

С.-Петербург.

1V-16
X

34

О люди! люди не Сирены!
Нащо звонить вольно казна!
Нащо здремать в сонце: перем!
Видит ^{только} люди, люди не ловаки!

Вя мори, мори медь и серебра;
И мори и народа. И тебе
Меня не по судам мери
Томилу храни по милости твоей.
А в, отомь твоя и мори,
Иду ты Камель и дури.
Дивило в мори ты в мори
Иду ты задри мори и дивило,
А дадо. / судило мори и мори /
В мори мори мори мори,
Мори у мори мори мори
Мори мори мори, Дери мори мори!
И мори правда! / мори мори /
Мори мори мори мори
Мори мори мори мори мори мори!
Мори мори мори мори мори мори!
Мори мори мори мори мори мори!
Мори мори мори мори мори мори!
Мори мори мори мори мори мори!
Мори мори мори мори мори мори!

3. Кольцо

Автограф послы: "О люди! люди неборики!"
(3 листопада 1860 р. 3 "Більшої книжечки").

ТВОРЧИСТЬ ШЕВЧЕНКА В 1860-МУ РОЦІ.

Поетична творчість Шевченка в 1860-му році була відмінна від попередніх років, починаючи від 1857 року, коли він вийшов на волю. В 1857 році написав поет тільки три твори: “Москалева криниця”, “Неофіти” й “Юродивий”, все це — **поєми**, цебто більші твори, з яких тільки перший “Москалева криниця” — перерібка давнішого твору на ту саму тему, тоді як “Неофіти” — зовсім новий та оригінальний твір, як і започаткована поема “Юродивий”, на жаль, не скінчена, свідчать про великий творчий розмах поета й концентрацію творчої думки його не на кількість, а на якість творчих задумів та широчінь перспективи, щодо української проблеми в лабетах московської неволі.

Зовсім відмінний був рік 1858, як з погляду творчої сили Шевченка, так і глибини й різноманітності його ідей. В Нижньому Новгороді працював поет ще продуктивно: переписував до альбому із “Захальвної книжечки” свої деякі поезії за 1847 р., в наслідок чого повстало чимале число нових редакцій, відмінних від їхніх оригіналів, переробив поему 1847 р. “Осика” — так повстала нова редакція її, поема “Відьма”. І тільки “п’ять оригінальних ліричних поезій припадає на цей рік: “Доля”, “Муза”, “Слава”, “Сон” і “Я не нездужаю...” Правда, гарні, з новою думкою й високої артистичної якості. Всі ці твори — перерібки й оригінальні, — крім останніх двох припадають на першу чверть 1858 року, а два останніх — на решту три чверті того самого року.

Воля, друзі, приятелі і знайомі відтягнули в Москві і Петербурзі Шевченка від його прямого призначення, як поета, і на цім багато втратила українська література. Та й Шевченко з власної волі віддав свій літературний хист більше на механічну роботу переписування й перероблювання свого попереднього надбання, аніж на оригінальну творчість.

Не те ми бачимо у творчій праці Шевченка за 1859

рік. В центрі його творчості в цій році стоїть такий видатний твір, як поема “Марія”, розміром найбільший твір в усій цій добі після заслання. Поруч цієї останньої ми бачимо твори на біблійні теми. Хоч вони є переспіви, але переспіви глибокі і думкою спрямовані на центральну тему поета, на шукання правди у питанні сумної і трагічної слави взаємин між Україною й Москвою. Всі 17 творів цього року в більшості оригінальні й мистецьки викінчені.

Рік 1860-й у творчості Шевченка так само має свої властиві прикмети й відміни від року попереднього. По жанру це все ліричні поезії на різні теми: політичні, особисті, релігійні, на злобу дня, переспіви й інші.

В цій таким різноманітнім репертуарі творчості поета мається тільки одна поема-памфлет на біблійну тему “Саул” досить коротка і не робить слави поетові поруч таких поем, як “Москалева криниця” й “Неофіти” 1857 р. та “Марія” 1859 року. Оця відмінність у кожному році творчості Шевченка і примусила мене інтерпретувати кожний рік окремо, бо така окремішність року проливає світло й на ті відмінні спонуки, що спричинювались до повстання й його поетичного репертуару.

I. На різні теми.

Рік 1860-й по кількості творів Шевченка є найчисленніший у цій добі після заслання поета. Нараховую аж 30 творів найрізноманітнішої тематики. По темі вони розподіляються у п'ять груп: 1) десять поезій на теми випадкових вражень поета; 2) його переспіви — два твори; 3) теми релігійні — два твори; 4) політичні — сім творів і 5) поезії особисті — дев'ять творів.

Припадкові й принагідні враження, що вилились у тих десяти творах поета, розпочинаються поезією “**Дівча любе, чорнобриве...**” Зо змісту його виходить, що Шевченко побачив, попиваючи десь пиво, дівчинку, що боса несла з льоху (пивниці) пиво. І це явище, що мале “дівча любе, чорнобриве” десь у корчмі серед підпилх людей їх usługове, — це сумне явище вразило поета тим, що власне дівчина в таких оточенні цю функцію виконує, та ще й у таким вигляді. І це викликало у вразливій

душі Шевченка такий моральний спротив, що поет звернувся до Бога:

Бóже сільний! Твоя сила —
Та Тобі ж і шкóдить!

І цими загадковими словами висловив протест, що має в собі такий сенс: як може Бог, що має таку безмежну силу не допустити до такої невідповідности, щоб краса й невинність дівоча в такому убогім вигляді зверхнім могла бути в такім духово неспівмірнім оточенні та ще й йому служити. Такий попуст при тій силі божій лише ослаблює його могутність, що є джерелом правди і справедливости. Це не є іспит для того дівчати, що ще не зазнало гріха, й не є покута для душі грішної, а тільки недогляд на шкоду божої могутности.

В такий спосіб кожний факт щоденний, що вражає поета, будить у душі його високу принципіальну думку, зо становища якої він оцінює поодинокі факти дійсности.

Зовсім з іншою тематикою виступає Шевченко в вірші **“Умр́е муж в́елій . . .”** Він був написаний як глумлива епітафія на смерть петербурзького митрополита Григорія, чорносотенця й донощика на різні ліберальні культурні прояви, що суперечили інтересам московської церкви, як наприклад, донос його на виклади у 1858 році проф. Роде в Петербурзі про геологічну структуру землі, що, на його погляд, суперечила біблійному описові створення Богом світу; або його донос владі, як протест проти того, що в крамницях продавали тканину на жіночий одяг із хрестиками, і за це назвав поет його у вірші **“юбкоборцем”** (цебто спідницеборцем).

І от, коли він помер у 1860 р., Шевченко згадав його цим віршем і закликав іронічно, щоб плакав Аскоченський у Києві, теж подібний донощик, слов'янофіл Хом'яков із своїм же часописом. Цей вірш свідчить про негативне наставлення Шевченка до подібних людей з їхніми ворожими виступами.

Далеко цікавіший вірш Шевченка **“Гімн черничий”**.

В ньому поет змальовує спів черниць московського жіночого монастиря. Вони, співаючи, нарікають на Бога, що вони були обдурені чернечим станом. Замість того, щоб жити на волі, дружитись і дітей виховувати, вони, окрадені з волі, оплакують свою долю, прагнучи життя вільнішого. З цього твору випливає, що Шевченко ставився негативно до чернечого стану й до монастирів, особливо жіночих. І вірш цей є насміх над “тим домом божим”, в якому вони перебувають і Бога зневажають. Оцей контраст між прагненнями людини і її природи з одного боку, — і церквою з її чернечими закладами — з другого, в цій вірші поет підкреслює.

Далі, в цій році написав поет кілька віршів на народні мотиви. Ось чудовий вірш **“Ой дубро́во, те́мний га́ю...”** В ньому komponує поет три зміни природи (весну, осінь і зиму) під впливом, як це показав Ф. Колеса (ст. 37—38), народньої пісні, що була вперше надрукована в “Русалці Дністровій” 1837 р., і яку, видно, добре знав поет:

Ой дубро́во, дубро́вонько!
Ти до́брого па́на ма́єш,
Що ся в одні́м ро́ку
Трома́ ба́рви приодіва́єш:
Одна́ ба́рва зелені́нька,
Все́му світу миле́нька,
Друга ба́рва жовте́нька,
Все́му світу сумне́нька,
Тре́тя ба́рва біле́нька,
Все́му світу студені́нька.

Порівнюючи цю пісню із твором Шевченка, ми бачимо, як гарно на її основі розробив Шевченко ці самі картини у своїм власнім лірично-описовім візерункові. Тільки добре приглянувшись, можна пізнати подібність між ними й їх одна від одної залежність.

В цій вірші поет змальовує природу в її загальності у трьох змінах протягом року: “раз укріє рясно зеленим покровом”; вдруге — “огорне в ризу золотую”, а втретє — “сповіє дорогою білою габою”. Хто так піклується природою? — Єдина відповідь із цього віршу — **Бог**. Це є пантеїстичний малюнок, в якому Бог і природа тождні. Бог піклується природою. Тому й вічна змінність

у природі. Оцю саме мінливість природи й малює поет у цьому прегарному вірші.

Вірш “Над Дністровою сагію” використовує, на думку Ф. Колесси, мотив народньої пісні:

Стоїть явір над водою,
В воду похилився;
На козака пригідонька,
Козак зажурився.

Ця народня пісня у формі паралелізму розвиває два поруч один одного образи: образ явора, що в воду похилився й образ козака, що зажурився. Але головний образ пісні — козак, а явір — тільки для порівняння, щоб яскравіше відзначити журбу козака.

Натомість у вірші Шевченка головний образ — явір, а козак — тільки для порівняння й відтінення журби явора:

Стоїть старій (явір — Л.Б.), похилився,
Мов козак той зажурився.

Правда, другу строфу розвиває поет тільки у відношенні до козака, щоб докладніше з’ясувати причину журби явора:

Мов козак той...
Що без долі, без родіни
Та без вірної дружини,
І дружини, і надії —
В самотині посивіє!

Та сама думка тільки про явора, як головного образу твору, розвивається поетом і в другій половині вірша (останні три строфи). Калина, ялина й лозина, між якими стоїть явір,

Мов дівчаточка із гаю
Вихожаючи співають.

Отже, “дівчаточка” тут ужиті тільки для порівняння з молоденькими деревцями та лозинами, що в’ються навколо явора. Тільки ці другорядні образи розвинуті повніше, як головний образ явора.

Це свідчить про те, що Шевченко, переживаючи в

той час сам глибоку журбу своєї самоти й того, що молодість минула, піддався цьому настрою, і в наслідок того другорядні образи (козак, дівчаточка), вжиті для порівняння тільки, виступили у більш окресленому вигляді й затемнили образи природи.

Тому композиційно частини порівняння між собою не згармонійовані: об'єктивний і головний образ явора підліг впливові суб'єктивним переживанням автора й увага поета з явора з одного боку й калини, ялини й лозини — з другого перенеслася на козака й “дівчаточок”, що закрили собою попередні і тим психологічні особисті настрої поета запанували й надали творові автобіографічного сенсу. І хоч ця прикмета для нас безперечно вартніша, але естетична функція порівняння не виступила у повній своїй внутрішній гармонії.

Зовсім нову композиційну силу ховає в собі вірш **“Течє водá з-під явора”**. Поет у ньому розробляє у трьох своїх строфах три подружніх пари: в першій явора з калиною, в другій — качура з качечкою і в третій — дівчину, якій “батько й мати” дружину а собі зятя добирають. Цей вірш найкраще розвиває тему подружжя, так болючу в той час для Шевченка. Для другої строфи Ф. Колесса подає аналогію з народньої пісні:

Ой, на ста́ву на ставо́чку
Там плава́ють чирино́чки:
Одна о́дну доганя́є
Кожна со́бі па́ру ма́є.

Але я вважаю, що ця аналогія дуже далека, щоб вважати, що вона вплинула на розроблення цієї строфи.

Поезія **“Титарівна-Немирівна”** — фрагмент на тему про покритку, що нищечком у себе вітала “москаля-пройдисвіта”. По імені і навіть по темі кореспондує цей вірш із поемою Шевченка 1848 р. **“Титарівна”**, ніби як резюме її. Але вона має й самостійне значення, як квінтесенція переступу Титарівни в трьох його етапах: 1) москаля-пройдисвіта вітала; 2) “колише московщєня, малую дитину” і 3) “виглядає пройдисвіта-москаля з походу”. Скомпонована вона в формі пісні народньої, спрямованої проти того, щоб українська дівчина една-лась із москалем-чужинцем. Українка має любитись і

дружитись тільки з українцем, бо кожний чужинець її ворог, — так думав Шевченко.

Два вірші: **“Великомученице кумо”** і **“Кума моя і я”**, присвятив Шевченко кумі своїй, Надії Тарновській, сестрі В. В. Тарновського-старшого, небожа відомого Шевченкового приятеля від 1839 р., Григорія Тарновського, і батька В. В. Тарновського-молодшого, відомого українського мецената й основника Музею ім. Тарновського в Чернігові, де зберігалась майже вся спадщина Шевченка, рукописи (автографи) творів й інші позostalості після смерти поета. Цей музей згорів від німецьких бомб під час другої світової війни.

З Надією Тарновською познайомився Шевченко 1843 року в с. Качанівці на Чернігівщині, де жив Гр. С. Тарновський, але зблизився пізніше, р. 1845 в с. Потоках, Канівського повіту на Київщині. Тут же поет і покумався з нею: держали разом до хреста дитину місцевого дяка. Н. Тарновська була людина надзвичайно добра, чула і дуже релігійна. Вона не була одружена до кінця свого життя. Між нею і Шевченком були глибоко приятельські відносини, і ця дружба сприяла тому, що поет дарував їй свої рукописи, рисунки і свій автопортрет. Коли Шевченко був заарештований, Н. Тарновська закопала була всі його дарунки і зберегла за свого життя все в цілості, але після її смерти все це загинуло у якоїсь її родички.

Коли Шевченко вернувся із заслання, тоді їхня дружба відновлюється і тягнеться аж до смерти поета. 1860 року, коли вийшов із друку “Кобзар” Шевченка, поет подарував один примірник і Н. Тарновській із таким зворушливим написом: “Моїй любій єдиній кумасі Надежді В. Тарновській кум Т. Шевченко”. Єдиний лист поета до неї із 22 жовтня 1859 р. починається: “Кумасю, серце мое” і кінчається: “А покищо прийміть, моє серденько, моя єдина кумасю, оцей нікчемний рисунок на згадування 8 жовтня 1857 року. Оставайтесь здорові. І кум, і друг, і брат ваш щирий, Т. Шевченко.” Що то за дата 8 жовтня 1857 р. — не розгадана до сьогодні.

Родинні традиції переказують, що почуття Шевченка до Н. Тарновської було не тільки приятельське, але й інше і глибше, тільки не розгорнулося в кохання: “за-

вдяки соромливій, скованій пересудами вдачі Н. Тарновської” (С. Єфремов, т. III, ст. 855).

Н. Тарновська не менше шанувала Шевченка. Про загальну пошану родини Тарновських до Шевченка свідчать глибоко-приятельські і зворушливі спомини М. В. Тарновського, останнього нащадка цієї родини. В Качанівці показували кілька місць, зв'язаних з перебуванням Шевченка. “Там далеко, згадує В. М. Тарновський, у глибині парку, серед струнких білих берез стоїть одинокий столітній дуб. Від величезних і могутніх вітів його кладуться на землю змієвидні тіні. Кругом — тиша і прохолода... А був час, тут розливались звуки пісні і лунала українська мова. В нічній тиші, осяєній місячним сявом, сиділи на траві навколо когось кілька осіб і слухали його спів. Хто ж це він, той співак? Чия пісня лється в душу й кого так уважно, з такою побожністю слухають? Це Тарас Григорович Шевченко. І його пісня прекрасна й нема їй рівної в усій Україні. Великий поет України, за родинними переказами, любив уночі сидіти під цим дубом і збирати навколо себе друзів” (О. Кониський, т. I, ст. 122).

Коли Т. Шевченко після заслання жив у Петербурзі, там жила й Надія Тарновська й вони часто бачились. Оці ранні, а особливо пізніші зустрічі й відбивають два вищезгадані вірші.

В першій вірші **“Великомученице кумо”** ми знайдемо висліди не тільки зустрічів і побачень, не тільки відносин, але й розмов із нею на дуже делікатні теми про відносини між чоловіком і жінкою та про чистоту дівочу і про її молоді літа:

В раю весéлому зрсла,
Рожéвим цвітом процвіла
І раю крáсного не зріла,
Не бáчила, — бо не хотіла
Поглянути на бóжий день,
На я́сний світ животворящий!
.....

...А кругом тебе
Творилося, росло, цвіло
І процвітало, і на небо
Хвалу Творителю несло;

А ти, кумасю, спала, спала,
Пишлася та дівувала
Та ждала, ждала жениха
Та ціломудріє хранила...

А час минає, ти сивієш і все дівуєш, молишся і спиш

Та Матір Божю гнівїш
Своїм смиренієм лукавим.

І поет кличе її, щоб прокинулась і згрішила. Отже, поет із людською щирістю виступає проти самообмеження від протиприродніх сил у коханні. По стилю і ритміці вірш дуже гарний і глибокий по змісту. Проблематика для Шевченка не нова, коли взяти на увагу його побутові поеми, але в такому виразнім і вільнім потрактуванню висловлена в цій вірші вперше.

У другій вірші **“Кумá моя і я”** торкається поет другої дразливої для Н. Тарновської теми релігійної. Після блукання з кумасею по місті запропонував поет їй зайти до церкви. Виставова відправа в церкві, як звичайно, не подобалась Шевченкові. І поет символічно кінчає вірш сумним концертом українського композитора Борзнянського: — “О скорбь, о скорбь моя! О скорбь велика!...” і цим ніби підсумовує свої враження з того, що він в церкві пережив.

Таким чином, близькі стосунки з Н. Тарновською й розмови з нею на делікатні й навіть інтимні теми кохання й релігії і спричинились до повстання цих двох творів.

II. Переспіви.

Другу групу за цей рік складають твори Шевченка, які я називаю **переспівами**. І першим таким переспівом був вірш **“Подражання сѣрбському”**. В ньому поет оповідає про приїзд старостів і молодого. Вони пішли розмовляти з батьком молодої, а автор нібито бере коня молодого й веде до криниці. Але бачить він, що кінь утомлений, розбиті копита й сіделечко зіпсує й питає коня, до кого вони так гнались, чи не до чорнобривої дівчини, і чи буде та чорнобрива молодницею в цій році? Отже, тема весільна, відповідна до весільних пісень українських і сербських.

З якого джерела повстав цей переспів Шевченка? На це питання відповідає В. Доманицький: “В спискові книжок, які залишилися по смерті Т. Шевченка і стали власністю Петербурзької Української Громади, єсть між іншим згадка про книжку: “Пово і Мара”. Сербська поема, переклад Щербини, Москва 1860 р. — з посвятою перекладчика. Вірш свій Шевченко написав у маю 1860 року (4 травня — Л.Б.), коли та книжка, мабуть, уже вийшла в світ і була прислана Шевченкові. Не бачивши цієї книжки, даю лишень вказівку, чи не звідти взято тему для вірша: “Наїхали старости”, якому сам Шевченко дав заголовок: “Подражаніє сербському” (“Критичн. розслід над “Кобзарем” Т. Шевченка”, Київ 1907, ст. 349).

Другий переспів Шевченка **“Плач Ярославни”**, із відомого й видатного стародавнього твору українського **“Слово о полку Ігореві”**, що повстав був у XII стол., точніше 1187 року в Україні. Цей надзвичайний твір (“Слово”, поема) був написаний з приводу нещасливого походу на половців, що нищили тоді українські східні землі, чотирьох північно-українських князів: Ігоря, князя Новгородсіверського, Всеволода (брата Ігоря), князя Курського; Володимира (сина Ігоря), князя Путивльського і племінника Ігоря, Святослава, князя Рильського. Оці чотири князі, що не брали участі у щасливому поході на половців 1184 року князя Київського, Святослава III, задумали самостійно піти на половців, звоювати їх і тим здобути собі слави. І 1185 року весною вони розпочали похід до ріки Дону й на річці Донці зустрілись із половцями. Бій був великий. Бились три дні спочатку з перемогою князів, а потім кінчився бій повним розгромом українських князів, які попались навіть у полон до половців, і це призвело до того, що половці знову стали пуштити українські землі.

І оцю то нещасливу і сумну подію вельми поетичними і трагічними картинами змальовує автор Слова о полку Ігореві і журиться тим, що князі українські не слухають великого князя Київського Святослава III, а без порозуміння і згоди на власну руку роблять такі небезпечні кроки. І автор закликає всіх князів України, щоб

об'єдналися і разом спільними силами рушили на ворога.

Після такої страшної поразки, коли довідалася дружина Ігоря, Євфросинія Ярославна, донька галицького князя, Ярослава Осмомисла, вона страшно уболівала за своїм чоловіком і гірко плакала.

Оцей визначний український твір XII століття й задумав був Шевченко перекласти на сучасну йому живу мову. Цей задум свій вперше виявив Шевченко на засланні ще в 1854 році, коли перебував за Каспійським морем у Новопетровській фортеці.

Коли перших чотири роки заслання (1847—1850) в Орській фортеці, в Аральській експедиції і в Оренбурзі були дуже продуктивні, то в Новопетровській фортеці, в останні шість років, в оцім другім засланні ще суворішим поет не написав ані одного вірша. І в 1854 році задумав поет хоч перекласти зо старої української мови на сучасну живу мову цей прекрасний і високопатріотичний твір, Слово о полку Ігореві. І він пише 14 квітня того року листа до А. Козачковського, щоб він прислав йому текст Слова, якого під руками в поета не було. І Шевченко пише Козачковському: “Давно ворушиться в мене в голові думка, щоб перекласти на наш прекрасний український язик **Слово о полку Ігоря**, — так нема в мене подлітника (оригіналу — Л.Б.), а переклада (перекладу — Л.Б.) читать не втну. Так от що я думаю: у вашій семінарській бібліотеці певне єсть ізданія (видання — Л.Б.) **Шишкова** або **Максимовича Слово о полку Ігореві** перевод з текстом, то ти великої ради моєї любови, попроси якогонебудь скорописця списать для мене один екземпляр (примірник — Л.Б.), з переводом текст цієї невеличкої, але премудрої книги, а я тобі за це... що ж я тобі зроблю убогий? Подякую щирим серцем та й більш нічого. Вонми гласу моленія моего, друже мій єдиний, пришли мені текст **Слова о полку Ігоря**, а то на твоїй душі буде гріх, як не буде воно те **Слово** переведено на наш задушевний, прекрасний язик”.

Для певности, щоб текст Слова мати, пише Шевченко 1 травня того року листа й до Осипа Бодяньського, професора Московського Університету, щоб він переслав те Слово через одного уральського козака, що зайде до

нього, і “ось що він у тебе попросить для мене: **Слово о полку Ігоря** Максимовича або Шишкова. Дай йому ради святої нашої поезії один екземпляр, коли маєш. Бачиш, у мене давно вже думка заворушилась перевести його те **Слово** на наш милий, на наш любий український язик. **Достань, будь ласкав та передай цьому козачині”**.

З цього листування виходить, що Шевченко давно задумав цей твір перекласти, та, видно, не було нагоди або не було під руками самого тексту того твору; впливає з нього і друге, що Шевченко поривався хоч перекладом відновити своє віршування, але не було кому “огню положить під мое горем недобите серце”. І поет сподівався, що той вогонь підкладе А. Козачковський або О. Бодяньський. Але, на жаль, ні той, ні другий не задовольнили щирого поетового бажання і тексту Слова не прислали і тим заподіяли велику кривду не тільки самому Шевченкові, але й українському письменству та українській культурі, бо ми мали б усе слово в перекладі Т. Шевченка.

Коли Шевченко вже був у Нижньому Новгороді, він довідався, що Максимович переклав Слово на живу українську мову і в листі до М. Щепкіна (5 грудня 1857 р.) пише: “Поцілуй старого Максимовича за мене, та чому він не шле мені своє **Слово о полку Ігореві?**”

На цей привіт пише Максимович (20 грудня т. р.) Шевченкові листа і разом посилає свій переклад Слова з таким додатком: “Прийми оці книжиці моєї праці! Бач, і я на старості став віршовик і з письменного книжного Ігоря зробив співаку-українця”.

Видно, переклад Максимовича стримав від власного перекладу Слова, і щойно в Петербурзі 1860 року 4-го квітня почав поет переспівувати Слово о полку Ігореві. І в наслідок цієї праці ми маємо тільки 4 уривки Слова. Мабуть різні інші справи відтягнули увагу поета від цієї пам’ятки. Але й те, що поет переспівав, зашлогує на велику увагу і признання.

Перший уривок переспіву Слова о полку Ігореві, скомпонований 4 квітня 1860 року то є високопоетичний “Плач Ярославни”, дружини князя Ігоря, що перебувала тоді в місті Путивлі у своєї невістки й оплакувала свого “мужа-ладо”.

Ось оригінал і прозовий переклад Митропол. Іларіона цього високопоетичного “плачу Ярославни”:

На дунаї Ярославлин
глас ся слухить, зегзицею
незнаема рано кичеть:
“Полечю, рече, зегзицею
по дунаєви, омочю бобран
рукав в Каялі ріці, утру
князю кровавия его рани
на жестоцім его тілі!”

На дунаї чути голос Я-
рославнин, зозулею вранці
таємно воркує: Полечу я,
каже, зозулею по дунаєви,
омочу бобрового рукава в
річці Каялі, утру князю йо-
го криваві рани на мужньо-
му тілі його!”

Переспів Шевченка:

В Путівлі граді вранці рано
Співаеть-плаче Ярославна,
Як та зозуленька кує,
Словами жалю додає:
— Полечу, каже, зигзицею,
Тією чайкою-вдовіцею,
Та понад Діном полечу,
Рукав бобровий омочу,
В ріці Каялі, а на тілі,
На княжім білім помарнілім
Омію кров суху, отру
Глибóкїї, тяжкїї рани.

Оригінал:

Ярославна рано плачеть
в Путівлі на забралі, арку-
чи: “О, Вітре-Вітрило, че-
му, Господине, насильно
вієши? Чому мичеши хи-
новскія стрілки на своєю
нетрудною крилцю на моєя
лади вої? Мало ли ти бя-
шесть горі под облаки вія-
ти, леліючи кораблі на си-
ні морі? Чому, Господине,
моє веселіє по ковилію
развія?”

Прозовий переклад:

Ярославна вранці плаче
в Путівлі на заборолі,
промовляючи: О Вітре-Ві-
рило, — чому, Господине,
ти вієш навпроти? Чому
несеш ти хинівські стріл-
ки на своїх легких криль-
цях на воїв мого любого
мужа? Чи то мало тобі
було віяти вгорі попід хма-
рами, люляючи кораблі на
синьому морі? Чому, Гос-
подине, ти розвіяв по ко-
вилі мою веселість?”

Переспів Шевченка:

І квілить-плаче Ярославна
В Путівлі рано на валу:

— Вітрило, вітре мій єдиний,
 Легкий, крилатий господине!
 На що на дужому крилі
 На вої любії мої,
 На князя, ладо моє мїле,
 Ти ханові метáеш стріли?
 Не máло нéба і землі,
 І мóря сіннього? На мóрі
 Гойда́й насади-кораблі!
 А ти, прелю́тий!... Го́ре, го́ре!
 Мо́є весéліє украв,
 В степу́ на тирсі розбігáв!

Оригінал:

Ярославна рано плачеть
 Путивлю городу на заборолі,
 аркучи: “О, Дніпре-
 Славутицю, — ти пробил
 еси камення гори сквозі
 землю Половецькую, ти лелі-
 ял еси на собі Святослав-
 лі насади до полку Кобяко-
 ва: возлелій, Господине,
 мою ладу к мні, абих не
 слала к нему слез на море
 рано!”

Прозовий переклад:

Ярославна вранці плаче
 на заборолі Путивля міста,
 промовляючи: “О, Дніпре-
 Славутичу, — ти пробив
 еси кам’яні гори через Зем-
 лю Половецьку, ти леліав
 еси на собі Святославові
 човни до Кобякового пол-
 ку: возлелій, Господине,
 мого любого мужа до мене,
 щоб я не слала до нього
 сліз на море вранці!”

Переспів Шевченка:

Сумує, квілить, плаче рано
 В Путивлі граді Ярославна,
 І каже: — Дужий і старий,
 Широкий Дніпре, не малій!
 Пробів есі високі скáли,
 Текучи в зéмлю Половчана;
 Носів есі на байдаках
 На половчán, на Кобяка
 Дружину тую Святославлю.
 О, мій Словутицю пресла́вний!
 Мо́є ти ладо́ принеси,
 Щоб я постіль весéла слáла,
 У мóре сліз не поси́лала,

Оригінал:

Ярославна рано плачеть в
 Путивлі на забралі, аркучи:

Прозовий переклад:

Ярославна вранці плаче
 в Путивлі на заборолі,

“Світле і тресвітле Сонце, — всім тепло і красно еси! Чому, Господине, простре горячю свою лучю на ладі вої, в полі безводні жаждею їм лучі сопряже, тугою їм тули затче?”

промовляючи: “Світле і тресвітле Сонце, — для всіх ти тепле та красне еси! Чому, Господине, простери свої гарячі проміння на воїв любого мужа, в полі безводному спрагою їм луки постягував, тугою їм сагайдаки позатикав?”

Переспів Шевченка:

І плаче-плаче Ярославна
В Путівлі на валу, на брамі —
Святее сонечко зійшло —
І каже: — Сонце пресвятее!
На землю радість принесло
І людам, і землі — моєї
Туги-нудьги не розвелю.
Святий, огнєнний господине!
Спалів еси дуги, степи,
Спалів і князя, і дружину, —
Спалі мене на самоті!
Або не грій і не світи!...
Загінув ладо, й я загину!

Цей “Плач Ярославни”, як бачимо, переспівав Шевченко з поетичного боку дуже гарно. Але це не буде точний переклад, а лише вільний переспів, розширюючи образи й картини та поглиблюючи жаль Ярославни по своєму князеві аж до бажання вмерти: “загинув ладо, й я загину”;

Спалів і князя і дружину, —
Спалі мене на самоті!

Він змінює, крім того, структуру висловів та поетичних засобів малювання: метафору — на порівняння; у **Слові**: **зигзицею** незнаема рано кичеть; у **Шевченка**: “як та зозуленька кує”. Образ Слова гіперболізує: у **Слові**: “малюли ти бьашеть горі (вгорі—Л.Б.) под облаки віяти; у **Шевченка**: “не ма́ло не́ба і землі і м’я́ря сіннього?” У **Слові**: “чому, Господине, моє веселіє по ковилію розвія?” У **Шевченка**:

А ти, прелю́тий!... Го́ре, го́ре!
Моє́ весе́ліє укра́в,
В сте́пу на тирсі́ розібга́в!

У Слові: “О, Дніпре-Славутицю!” **У Шевченка:**

...Ду́жий і ста́рий,
Широ́кий Дні́пре, не ма́лий!

У Слові: “Абих не слала к нему слез на море рано!”
У Шевченка:

Щоб я пості́ль весе́ла сла́ла,
У мо́ре слі́з не поси́лала, —
Сльо́зами мо́ря не долі́ть!

Оця гіперболізація (перебільшення й підсилення) у Шевченка в порівнянні з текстом Слова вказує на те, що Шевченко хотів поглибити жаль Ярославни і трагізм дружини, що оплакує свого мужа-ладо.

В останньому прикладі з цією метою додав Шевченко ще й новий мотив: “Щоб я пості́ль весе́ла сла́ла”, якого нема в оригіналі Слова. Такий же новий мотив бажання Ярославни вмерти разом із своїм мужем ми бачимо в кінці Шевченкового переспіву аж на 7 рядків.

В одному місці в першій строфі “Плачу Ярославни” поет замінив епічний образ річки **дунаю**, як річки взагалі: “полечу зигзицею по дунаєві”, — на річку **Дін**: “Та по́над До́ном полечу́”, щоб зконкретизувати напрям, в якому був скерований похід князя Ігоря й де перебували половці.

Але особливо гарно і різноманітно переспівав Шевченко початок кожної строфи Плачу Ярославни, що в оригіналі (крім першої строфи) у всіх строфах починається однаково.

В Пу́тівлі гра́ді вранці́-ра́но
Співа́є-пла́че Яросла́вна (початок першої строфи)

І кві́лить-пла́че Яросла́вна
В Пу́тівлі ра́но на ва́лу (початок другої строфи)

Суму́є, кві́лить, пла́че ра́но
В Пу́тівлі гра́ді Яросла́вна (поч. третьої строфи)

*Портрет Горьковой
(Ольга)*

Т. Щедерко

І плаче-плаче Ярославна
В Путівлі на валу́, на бра́мі (поч. четвертої строфи)

Це свідчить про те, як поважно ставився поет до свого переспіву.

Коли “Плач Ярославни” є вільний переспів у Шевченка, то другий уривок його із Слова о полку Ігореві **“З передсвіта до вечора”** про **поразку Ігорєвого війська**, є **точний переклад**. Для порівняння наведу той нещасливий бій із оригіналу:

“С заранія до вечера, с вечера до світа летять стріли каленія, гримлють саблі о шеломи, трещать копіа харалужнїя в Полі незнаємі, среди Земли Половецкїи! Черна земля под копитами костьми біла посіяна, а кровію польяна: тугою взидоша по Руской Земли...”

Что ми шумить, что ми звенить далече рано пред зорями? Ігорь полки заворочаеть, жаль бо ему мила брата Всеволода.

Бишася день, бишася другий, третьяго дни к полудню падоша стязі Ігореві... Ту ся брата розлучиста на брезі бистрої Каяли, ту кровавого вина не доста... Ту пир докончаша храбрїи русичі: свати попоїша, а сами полегоша за Землю Рускую... Ничить трава жалощами, а древо с тугою к земли преклонилось...”

Третій уривок із Слова о полку Ігореві написаний 14 березня 1860 р. є властиво друга редакція “Плачу Ярославни”. Шевченко, мабуть, спостеріг, що він у першій переспіві далеко відбіг від оригіналу й почав наново той самий переспів komponувати, щоб наблизити його до оригінального тексту Слова. В дечім поетові вдалось. Але він не виходив на ліпше стилістично й поет, переспівавши дві перших строфи оригіналу, залишив і не продовжував далі. На цих двох перших строфах друга редакція “Плачу Ярославни” і спинилась.

Останній уривок, уміщений вперше в радянському виданні (“Повна збірка творів в п’яти томах”, Київ, 1939 року, т. II, ст. 336) є тільки “черновий начерк олівцем” і то тільки чотири рядки. Видно поет пробував далі працювати над переспівом Слова, але з якихось причин не продовжив. Це переспів, на мій погляд, із розділу десятого, де автор Слова оспівує плач жінок українських за

побитими чоловіками і плач Києва та Чернігова. І в цім останнім уступі є таке місце: “тоска розліяся по Руской Землі, печаль жирна утече среди Земли Руской...” І це місце висловив Шевченко досить вільно, схопивши тільки думку й вислів “тугу-журбу на ту невбóлю на зéмлю рúськую пронесло”.

Таким чином, думка Шевченка з 1854 року перекласти ціле Слово о полку Ігореві не здійснилась на заслани, не здійснилась вона і в Петербурзі, хоч, видно, бажання було велике. Але й ті уривки, які поет переспівав, показують красу його поетичного слова і точність у передачі думки. Найкращими переспівами є: “Плач Ярославни” (перший) і другий уривок: “З передсвіта до вечора”, і залишаються вони як поетичні перлини захоплення Шевченкового Словом о полку Ігореві.

До переспівів Шевченка належить до певної міри і поема “Саул”, але про неї буде пізніше.

III. Поезії політичні.

Третю групу творів Шевченка складають ті, що відбивають рефлексії поета на теми політичні, історичні і моральні. І перший вірш — “Колись то ще, во время оно”. В ньому поет розповідає про другого легендарного римського царя, Нуму Помпілія (714—672 рр. перед Христом), що був одним із творців римських законів, основником релігійних культів різним римським богам (Юпітерові, Марсові, Янусові й інш.) і Весті богині святого державного огнища, що постійно горіло у храмі на римському форумі. Підтримували його діви-жриці весталки, що мусіли заховувати своє дівоцтво. Інспірацію для своєї діяльності він діставав від своєї дружини й порадиці своєї, Егерії, джерельної німфи-русалки, з якою він зустрічався в її священній діброві. Його правління було довге і спокійне.

Оцю історично-легендарну постать і змальовує Шевченко у цім короткім вірші і підкреслює певні моменти з його царювання. Насамперед іронічно підкреслює, що він ніби був “тихенький і кроткий государ”, і далі—його законодавчу ініціативу, але яку? а таку, “Як би то скувать кайдани на Римлян”. Для того він бере

Гнучкий одніліток лозі,
Каблўчку заходівсь плесті, —
На шійу б то.

І в той час дивиться в холодочку під деревом “дівча заквітчане спить”. Перед її красою пасують навіть лісові німфи, а сама Егерія, його дружина, із заздрости повісилась. А Нума цар, здивований красою і квітами, думає:

Який би рётязь ще сплесті.

Отже, й перед красою не спинивсь, щоб про зло не думати. Носій зла й неволі, як узагалі царі всі в концепції Шевченка, до добра не схильний.

Вірш Шевченка “І Архимед, і Галілей” у своїй основі з’ясовує, яка наука і яка правда може спричинитись до відродження рідного краю, цебто України. Хоч ці принципи важні і мають значення для кожної країни і для кожного народу, але Шевченко, що ціле життя журився тільки долею України, насамперед має на увазі “оновлення” тільки свого краю і свого народу.

Поет у цій поезії, виходячи із вищевисловлених завдань, протиставлює науці чернечій, що дбала тільки про особисті користі, про т. зв. “череву чернече”, а про народ і його душу не думала, — протиставлює науку Архимеда й Галілея, цих світової слави математиків і фізиків, що творили науку, винаходи, корисні для цілого людства.

Хоч наука чернеча і монастирі ширились по всіх християнських країнах, але для народу вони не дали нічого й нічому не навчили, хіба користь з їх науки була тільки царям, політику і деспотичний лад яких вона підтримувала.

Але царський державний лад буде знищений:

Буде біте
Царями сіянее жіто!

А в наслідок науки тих учених люди пізнають правду світу, природи,

...люди віростуть.

І коли люди дійдуть до такого духового завершення, тоді в майбутнім

Умруть
Ще незачаті царята...

А народ перебере владу в свої руки, й рідна земля поета відродиться.

І на онівленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати,
І будуть люди на землі!

Сини будуть носіями нової ідеї, а матері, перейняті ідеями синів (див. "Неофіти", "Марія"), будуть їх підтримувати.

Поему **"Саул"** скомпонував Шевченко на основі "Першої книги Самуїла" з Біблії, але не на основі позитивних чинів його для ізраїльського народу, а використав війни його з филистимлянами і ті жорстокості, які чинив Саул над ними.

Починається поема ідилічною картиною, як то в ті часи, коли в різних народів ще не було царів, ті народи жили простим пастушим життям, пасли худобу й були щасливі. Але настали царі. І от, іде такий цар із військом, законами, князями й катами, забирає худобу й інше майно, забирає жінок і гвалтує їх, дітей і чоловіків забирає в неволю.

Отже, царі несуть до народів неволю й рабство, мурують міста, спроваджують магів, жерців, які будують храми, кумірні, щоб ще тісніше затиснути кайдани неволі.

Жидам заздрісно стало, й вони захотіли мати в себе хоч маленького царя і кумірні хоч із кізяка й попросили пророка Самуїла, щоб він їм дав царя. Премудрий пророк помазав на царя їм Саула. Саул із пастуха ставши царем "заходився царювати": заводить гарем, воює, забирає міста, дівчат і худобу; поруч буде багаті для себе палати і з золота престол і до того доцарював, що одурів.

Радилась жидівська громада, що робити чи лічити хворого царя, чи нового здорового царя шукати. І вradi-

ли розважити царя піснями і навіть гусяра Давида привела. Саул розсердився, розлаявся і навіть хотів убити гусяра Давида. Коли б він знав, що Давид наступить по нім на його місце, то напевно вбив би. Так розплодились царі, і нива вільного народу поросла колючим терном, в наслідок чого народ дрібніє, а царі ростуть і підносяться на силі.

Оце концепція Шевченкової поеми: найбільше зло для вільного народу — царі. Від них — війни й неволя. Поки народ був вільний, доти був щасливий. Коли ж царів над собою настановили, тоді вільний народ став невольником, рабом і погноєм царським. І такий стан державного ладу став поетові найбільше ненависний. Поет не міг примиритись із царською сваволею, що несла в народ тільки насильство і неправду.

Вірш “Хоча лежачого й не б'ють” ніби вислід з поеми “Саул”. Те царство, в якому живе Шевченко й у неволі якого перебуває український народ, є Москва, що розплодила царят, як тих щенят “з міністрами рабами”. Чи зацькують вони псами й народ цілого царства? — питає Шевченко. І відповідає: Ні, “не зацькують”. Але

І ми самі, і наші внуки,
І міром люди проклеруть
І тихо

Без всякого лихого ліха
Царя до кáта поведуть!

Такий вислід Шевченка з московської царської політики. Тільки революція звільнить народ від неї і заведе волю й народню владу.

А поки те станеться, поки його народ звільниться від царської ласки, — одна журба посідає поета і печаль:

.....Мúко, мúко!
О, скорбь моя, моя печаль!
Чи ти минеш колі?

Минула б вона в душі поета тільки тоді, коли б запанувала правда в тій країні. А покищо — одна неправда не тільки політична, але соціяльна і моральна панує. І для прикладу наводить Шевченко у вірші: “О, люди, люди небораки!” такий факт із петербурзького життя:

А я отож такі вночі
Іду та кашляю йдучи.
Дивлюсь: неначе ті ягнята,
Ідуть задріпані дівчата...

І поет, побачивши отих:

Ненагодіваних і голих
Дівчаток, як ту отару,
Женуть.....
Женуть до матері байстрят!

в розпачі питає:

Де ж той світ?
І де та правда? Горе, горе!
.....

Чи буде суд? Чи буде кара
Царям, царят на землі?
Чи буде правда між людьмі?...
Повінна быть, бо сонце стане
І осквернену землю спалить.

Коли люди не можуть добитися тієї правди мирним шляхом моральної науки й піклування, то на злочинців царських повинен бути суд народній, щоб повернути правду. Інакше, на захист правди прийде вищий суд, Божий, і він спинить сонце і спалить осквернену землю. Так у муках своєї високої думки шукає поет виходу з тієї жорстокої антиморальної дійсности, зродженої царською сваволею. Ці самі думки хвилюють поета і в вірші: **“Якось то йду я уночі”**

З цієї самої концепції виріс і був скомпонований вірш Шевченка: **“Бували війни й військовії свари”**. Але в цьому напівісторичному й напівполітичному вірші б'є поет і український політичний провід. Шевченко в пам'яті своїй розгортає українську історію і бачить там різних московських і польських прислужників і зрадників. Він наводить такі маркантні імена:

Галагані, і Кісілі, і Кочубеї-Ногаї, —
Булó добра тогó чимало!
Минуло все та не пропало.
Остались шашелі...

Отже, від цих імен, носії яких, бувші українські провідники, перекинулись на службу ворогові і такі самі зродились і їх нащадки ("шашелі"), що вгризлись і точать, роз'їдають і "тлять старого дуба", українську державну традицію, що хоч фізично завмерла, але в пам'яті народній й ідеї живе в душах ліпших і свідомих людей української нації. А ті нащадки названих імен, "няньки, дядьки отечества чужого", щоб ще більше прислужитись перед Москвою, намагаються зруйнувати і цю духову українську державницьку традицію й ідею і викоринити її до щенту. Але не викоринять і не знищать, бо

...од коріня тихо, любо
Зелені парості ростуть...
І віростають...

Росте молоде покоління, бо занадто сильна та традиція й та ідея. На оборону її повстане козацтво українське, народ, але без проводу ("козак безверхий") і революційною неорганізованою силою впаде на царську Росію і зруйнує трон царату московського і роздавить "куміра", цебто царя, і на тім місці не залишиться нічого, крім "купою на купі смердячого гною". І цю мізерію "потроху вітер рознесе". А ми, кінчає поет це своє пророче слово:

А ми помоблимося Бóгу
І небагатіі, невбóгі.

Оцим таким проречистим віршом і закінчує поет цю групу творів, що були сильно скеровані проти московського царату і його прислужників, що український народ поневолювали. І пророчі слова поета в 1917 році здійснились.

IV. Поезії особисті.

Особисті настрої поета в 1860 році були особливо болючі. В 1859 році задумав поет одружитись. Ми вже знаємо, що Шевченко не хотів дружитись із дівчиною з панського оточення. Він мріяв мати собі за дружину дівчину з народу, з якого вийшов і він сам. Нехай вона буде наймичкою і кріпачкою, аби була українка з

доброї моральної і статечної родини і “чесного роду”. Таку дівчину-кріпачку поет уподобав спочатку у 1859 році Харитю Довгополенкову. Але з того сватання з вини Варфоломея Шевченка нічого не вийшло. Тоді він у 1860 році почав свататися й заручився із наймичкою пані В. Карташевської в Петербурзі, з Ликерею Полусмаківною.

Але і з цією дівчиною поет після багатьох прикрих інцидентів розійшовся. Оці нещасливі заходи одружитись то підносили душевний настрій поета, коли вони були сприятливі і зроджували в душі поета рожеві надії, то поринали його дух у великий смуток і спричинювались до великої журби і безнадії. Ці особисті настрої й відповідно відбивались і в його творах.

Перший твір з подібною тематикою то був вірш **“Росли укупочці...”** малює ідилію щасливого подружжя, коли вони обоє **“Душею, серцем неповинні”** дійшли аж до самої домовини...

А між людьмі ж вони жили!

І далі у другій строфі поет просить Бога, щоб йому і його нареченій подав **“Всещедрий Бог”**

Отак цвісті, отак рості,
Так одружитися і йти,
Не сварячись в тяжкій дорозі
На той світ тихий перейті!
Не плач, не вопль, не скрегіт зуба —
Любов безвічну, сугубу
На той світ тихий принесті!

Отак мріяв поет жити в подружжі ціле життя і любов заховати вічну й після смерті.

Таку, вимріяну ще від наймолодших літ перспективу, переніс поет пізніше на свою наречену Ликерю Полусмаківну. Про це свідчить вірш поета **“Ликері”**. На початку цього віршу згадує поет конфлікт, що стався, коли Шевченко попросив господиню, щоб пустила з ним Ликерю до міста. Пані не

пустила з поетом дівчини. Це сталося 5 вересня 1860 року і на пам'ятку цього дня й був цей вірш написаний. Інцидент той згадує поет:

Не ймуть нам віри без хреста,
Не ймуть нам віри без попа...

І кінчає поет цей вірш мрією про їхнє щасливе життя в подружжі:

Моя ти любо! Усміхнісь,
І вольную, святую душу
І руку вольную, мій друже,
Подай мені! То перейти
І Він поможє нам калюжу,
Поможє й ліхо донести
І поховать лихе дебеле
В хатині тихій і веселій.

Так ідеалізував поет своє майбутнє співжиття в подружжі з Ликерею.

Але мрії поета і його рожеві надії не довго тягнулись. 14 вересня того року поет з Ликерею розійшовся. І на пам'ятку цього дня поет пише вірша з присвятою братові В. Карташевської, в якій служила Ликеря за покоївку, **Н. Я. Макарову**. Поет komponує його в глибоко символічному сенсі:

Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався,
Та недосвіт перед світом
В садочок укрався.

Потоптав веселі квіти,
Побів, поморозив...
Шкода того барвіночка, —
Й недосвіта шкода!

Барвінок — рослина, якою молода оздоблює свої коси, прибираючись до шлюбу й на своє весілля взагалі. Тому під цим образом розуміє поет молоду свою, що готувалась на весілля з поетом.

Але "недосвіт" у садочок молодої, де зеленів і цвів барвінок, укрався. Недосвіт — холодний, морозяний ра-

нок. У цій вірші **недосвіт** означає ті різні плітки, що ширились з приводу Шевченкового сватання й майбутнього шлюбу з Ликерею і розбили всі поетові мрії й надії: “побили”, “потоптали” й “поморозили” “веселі квіти”.

Шкода поетові барвіночка, цебто, що не одружився, але так само шкода йому і того “недосвіта”, цебто тих людей, що, на думку поета, розбили його весілля, бо то були його друзі і приятелі. І поет зрозумів, що в дечім з їхніх відраджувань, вони мали правду й робили це в добрім намірі для поета.

Пізніше й сам поет прийшов до того самого висновку: “Чудне щось робиться зо мною”, писав поет 18 вересня, через кілька днів після розлуки з Ликерею, — “душі моєї не шкода було для Ликері, а тепер шкода нитки для неї”. Подібну пересторогу, злагіднивши лише її, висловлює поет у вірші **“Поставлю хату і кімнату”**. Змалювавши в ньому вже відому картину щасливого родинного життя, яке був вимріяв собі, Шевченко кінчає твір:

І в малій
Райóчок мій з-підтіха-тіха
Підкрадешся, нарóбиш ліха,
Запáлиш рай мій самотній.

Поет бачить тепер єдиний рай свій тільки у своїй самотності, яка була б знівечена тією особою, коли б вона ввійшла до нього. Так підсумував поет всі свої нещасливі заходи про одруження.

Але не довго втішався поет своїм особистим раєм, своєю самотністю. Поет не може примиритись з тим, що його молодість, така багата на творчі думи і мрії, вже минула у вирі його кари, терпіння, недуг і страждання від московської помсти. І в перспективі майбутности в уяві поета стоїть одна тільки **безнадія**. І от, оці думки й переживання поет висловив у глибоко зворушливим вірші своїм: **“Минули літа молодії...”**

Холóдним вітром од надії
Ужé повіяло. Зимá!...
Сиді одін в холóдній хаті,
Нема́ з ким тіхо розмовляти,

Ані порáдитись. Немá
Анікогісінько. Немá!

"Надя одурить дурня, осміє, морозом очі окує, а думи гордії розвіє..." Не прийде вже весна, що відродила б душу, позеленила садочок родинного життя і надію відновила.

Сиді

І нічогісінько не жді!...

Такий безнадійний настрій опанував поета. І поет з відчаю 4. XI. знову повертається до тієї самої думки:

Якби з ким сісти, хліба з'їсти,
Промовить слово, то вонó б,
Хоч і якнебудь, на сім світі,
А все б такі якось жилось.

Інакше доведеться "одиноким в холодній хаті криво-бокій абó під тінном простягтись". І з відчаю поет готовий піти на останнє:

Ні, трéба одружитись
Хочá б на чóртовій сестрі!
Бо доведётся одуріти
В самотині...

Оці розпачливі думки висловив Шевченко в вірші: **"Як-би з ким сісти, хліба з'їсти..."**

Нарешті, закінчує поет свою самотню пісню віршем: **"Зійшлись, побрались, поєднались..."**, що був останнім у 1860 році. Поет малює невідрадну перспективу й подружнього життя. Що з того, що родина тішилась своїм щастям, "неначе князі"? А діти вирости:

Дівчáток москалі укрáли,
А хлопців в москалі забрáли,
А ми ненáче розійшлись,
Ненáче брáлись — не еднáлись.

Отже, ніби того шлюбу й родинного життя і не було.

Такі глибоко песимістичні рефлексії відбив поет у своїй особистій ліриці з 1860 року. Про що вони говорять? Про те, що поет глибоко усвідомив ролю свого

десятилітнього заслання й неволі. Оця непростима московська кара знищила найбільшого українського поета, як людину й позбавила його того людського й людяного життя, на яке має право кожна людська істота. Тільки Шевченко завдяки московській неволі був позбавлений цього особистого щастя.

В цій громаді особистої лірики Шевченка є ще один вірш, відмінний тематикою від попередніх, а власне вірш **“Не нарікаю я на Бога”**. Він своєю темою проливає світло на саму творчість поета і її значення для України.

На самім початку цього вірша зазначає Шевченко, що він не нарікає ні на кого, навіть на Бога. Він сам себе дурить і більш нікого. Оре свій переліг, занедбану убогу ниву і **сіє слово**, з якого колись щось виросте і будуть добрі жнива. І далі поет звертається до своєї убогої ниви з чудовим співом, щоб вона оралась і засівалась “волею ясною”, “розумом” і тоді люди вийдуть жати і будуть “веселії жнива”. Поет вірить, що так буде, хоч думає, що дурить себе “своім химерним добрим словом”.

Бо лúчче одурить
Себé такí, себé самóго,
Нíж з вóрогом по правді жить
І всúе нарікáть на Бóга.

Цей вірш своєю темою нагадує нам євангельську притчу про сіяча, що вийшов у поле сіяти, й одне зерно впало на ґрунт камінний, засохло і пропало; друге зерно впало між бур'ян, який, коли зерно зійшло, заглушив його і воно так само пропало; третє зерно впало на добру землю, зійшло, виростло і дало добрі жнива. І в цім останнім сенсі, сіє своє слово й Шевченко, і з нього будуть добрі жнива.

Поет, як і притча про сіяча, розуміє свій засів символічно. Під нивою поет розуміє душі українського народу, які сприймуть слово поета про волю своїм розумом і збагнуть у його слові правду, й вона в душах народу прищепиться, й наука поета дасть добрі наслідки.

Правда, нива народня убога, занедбана і, як переліг, пророста бур'янами панщини і московської неволі. Але поет розоре її своїм словом правди, цебто розбудить

приспані народні душі, і вони прокинуться і схопляться за науку, усвідомлять поетову правду і стануть до власної визвольної праці. Поет, хоч і дурить себе надією, але й вірить у добрі наслідки своєї творчості. І це найбільше завдання поета. Правда, трудна його праця над так уже занедбаним і пригніченим народом; але краще всі сили покласти на цю працю для свого народу, аніж йти з ворогом на компроміси, йти з ним і помагати ворогові та бути зрадником свого народу. Краще дурити себе, вірити в майбутні добрі жнива, аніж жити з ворогом і йому допомагати в його протинародній і згубній роботі. Оце завдання служити тільки своєму народові є головною думкою і провідною ідеєю цього прегарного вірша.

V. Релігійна лірика.

До цієї групи творів Шевченка за рік 1860 насамперед належать його чотири молитви, написані в скорім часі одна за другою.

Перша молитва має три строфи, з яких перша строфа скерована на адресу царів, друга — на адресу робітників, а третя строфа є молитва поета за себе самого.

Царям, шинкарям просить поет у Бога, щоб послав їм дукачів і талярів, цебто грошей, а також кутії кайдани. Робітникам духовим і фізичним, що працюють на українській “окраденій землі”, просить поет, щоб Бог послав їм силу. А собі він просить, щоб Бог послав йому особисту любов, сердешний рай і більш нічого.

Цей вірш написав поет 24 травня. Отже, в молитві цій журиться найбільше поет за тих, що працюють для свого народу.

Друга молитва розширена на чотири строфи. Перші дві повторюють перших дві строфи першої молитви. Третя строфа зовсім нова. В ній поет просить Бога за **чистих серцем**, щоб Бог коло них поставив своїх ангелів, щоб вони оберігали їх чистоту. В четвертій строфі так само, як і в третій першої молитви поет просить Бога за себе самого. Але, коли в першій молитві він просить для себе “любов і сердешний рай”, цебто особисте щастя, то в другій молитві поет просить, щоб Бог подав

йому насамперед можливість “любити правду на землі” і на другім уже місці, просить, щоб Бог послав йому друга щирого”.

Але найглибша молитва по сенсу і змісту є **третя**. Хоч вона проведена в загальнім оформленні без точнішого означення тих, за кого поет молиться, все ж таки вона ясна і зрозуміла: 1) “злоначинающих спини”; 2) “доброзиждушним рукам”, “поможи, святую силу низпошли”, цебто тим рукам, що добро творять, що будують позитивні цінності, що духом конструктивні, і вся їх праця йде на добро народу; 3) ця строфа повторює майже дослівно строфу третю другої молитви; 4) зовсім нова є строфа четверта:

А всім нам вкупі на землі
Єдиноміслиє подай,
І братолюбіє пошли!

В ній просить поет того, що вже був висловив у поемі “Неофіти”: **“Добро найкращее на світі — то братолюбіє”**. Нам усім найбільше бракує: згоди і єдності та взаємної братерської любові. Коли б ми всі працювали для свого народу в повній згоді, єднанні і любові, то серед нас і серед усього народу нашого була б правда, і ми були б зовсім вільні і незалежні політично. Ці слова Шевченка до сьгоднішнього дня є важні й актуальні.

Ця молитва була написана 27 травня 1860 року через два дні після написання другої молитви.

31 травня пише поет четверту молитву. Перша й четверта строфи цієї молитви звучать як докір Богові, що Він тим “неситим очам”: царям, земним дрібненьким божкам усе дає всі добра землі, все на світі і навіть хвалебні псалми”.

А “роботящим рука́м” (друга строфа) і “роботящим ума́м” припадає тільки одна тяжка праця: “перелóги ора́ть”, “думать, сія́ть” і “посія́не жать”.

А “добросе́рдим, ма́лим”, “тихолю́бцям святи́м” (у третій строфі) просить поет у Творця “долгоде́нствія (довгого життя) на сім світі”, а “на тім рай небесний пошли”.

Отже, за всіх молиться Шевченко, але за одних (ца-

рів і малих богів на землі) іронічно або з почуттям помсти (“пути кутії” пошли), бо вони вороги народу.

Щира молитва поета за **роботящих руками й розумом, бо це єдина сила**, що розбудовує народне життя і творить матеріяльні й духові цінності. І поет щиро молиться за себе, щоб Бог послав йому любов узагалі, рай сердечний і любов до правди на землі, ці найосновніші властивості моральної душі поета, що бореться за добро і щастя свого народу. А особливо щира молитва поета за **єдність народу**, за повну згоду, щоб “одностайне стали” (“Іржавець”) у спільнім визвольнім змаганні до державної свободи і незалежності.

Тому в усіх цих чотирьох молитвах Шевченка треба розрізнити правдиву молитву за особисту любов, за любов до правди, за чистоту серця, за доброзичливі руки й розум від молитви за тих, що прагнуть багатства, влади і злих чинів задля своїх власних інтересів. Таку молитву, беручи на увагу загальну настанову поета до “злочинчаючих”, мусимо трактувати, як глибоку іронію поета за занадто вже довготерпеливість божу. Такий подвійний настрій поета впливає, крім першої і другої, із третьої й четвертої молитов Шевченка.

Надзвичайно цікавий релігійний настрій поета впливає із віршу **“Світе ясний, світе тїхий”**. В цій поезії до світу в його загальності підходить поет із становища субстанціяльного й абсолютного. На його думку світ як ідея і світ як витвір Творця є ясний, тихий, вільний і ніякими зузями не сповитий. І той світ божий з усіма його властивостями в посіданні українського народу. Але ворожа сила московська його закувала, обмурувала силою і навіть Премудрого одурила, і добила світ ризами і розп’ятієм московська церковна влада.

Що під тим світом ясним, тихим, вільним і нічим не сповитим розуміє поет Україну в її абсолютній чистоті і правді, доказом є початок поезії Шевченка 1843 року “Розрита могїла”:

Світе тїхий, країю мїлий,
Моя Україно!
За щó тебе сплюндрóвано,
За щó, ма́мо, гїнеш?

Майже такими словами і подібним стилем розпочинає Шевченко й цю свою поезію:

Світе ясний, світе тихий,
Світе вольний, несповитий!
За що ж тебе, світе-брате,
В своїй добрій теплій хаті
Окóвано, омóрано,
Премóдрого одóрено,
Багрянцями закрито
І розп'ятієм добито?

Після такого розпачливого запитання поет заспокоює себе відповіддю, що світ той “не добито!”

В цій поезії розрізняє Шевченко Україну, як чистий божий світ, що був колись вільний духом й посідав певну свободу на своїй землі. І цей божий край, над яким витав дух волі, щастя і сили “окóвано, омóрано, багрянцями (церковними ризами) закрито і розп'ятієм добито...”

Оцій чистій і вільній божій країні протиставить поет московську духовість і московську церковну політику. Вся релігійна діяльність московської церкви замість того, щоб словом правди просвіщати народні душі, та діяльність пішла на службу московській невільницькій політиці й іменем Бога допомагає фальшем і брехнею ще сильніше народ поневолювати.

Той фальш московської церкви якнайясніше змалював поет у поемі “Кавкáz”. По думці поеми московська церква мурує храми, каплиці, ставить образи і перед ними б'є “неутомлені поклони” “за кражу, за війну, за кров, — щоб братню кров пролити”, просить і потім украдене з пожару Богові в дар приносить... Отже, найбільші злочини переводяться іменем Бога. Але на подібні земні обдурювання Бога, на подібне розуміння Божого Промислу поет відповідає: Бог

Карать і мйловать не бóде.
Ми не рабй Йогó, — ми лóди!

І коли така церква іменем Бога допомагає народ ще більш поневолювати й обдурювати навіть самого Бога, то не гріх буде з такою церквою боротись, як з воро-

гом. Поет все розрізняв московську релігію візантійського Саваофа від релігії "Всевишнього Царя" неба і землі. І поет із повною свідомістю молить:

Стрепеніся
Та над на́ми просвітіся!
Просвітіся!...

І просить прийти на допомогу в боротьбі з такою богохульною церквою в ім'я майбутньої "нової хати", цебто відновленої України:

Будем, б́рате,
З багрянїць ону́чі дрáти,
Люлькі з кадїл закуря́ти,
"Явлє́нними" пїч топїти,
А кропїлом будем, б́рате,
Но́ву хáту вимїта́ти.

З цих слів виходить, що оновлення України необхідне не тільки політичне, але ще більше релігійне і моральне. Такий внутрішній сенс цього вірша.

І коли поет у вірші "І день іде, і ніч іде" в розпачі дивується:

**Чому́ не йде
Апóстол правди і нау́ки?**

то тільки з того самого становища, що потрібні нові вчителі, нові провідники, які б чистою євангельською правдою й наукою відродили душі українського народу. Релігія, віра і церква повинні стояти на сторожі свободи народу, а не неволі, на сторожі Божої правди, а не зла, на сторожі любови, а не ненависти, на сторожі просвіти, а не темряви, єдності і повної згоди, а не розбрату й ворожнечі. Тоді тільки церква буде мати силу й авторитет у народі.

Чи не покінуть нам, небóго,
 Моя сусідонько убóга,
 Вірші нікчёмні віршувать,
 Та заходіться риштувать
 5 Вози в далёкую дорóгу? —
 На той світ, друже мій, до Бóга
 Почимчикуём спочивать...
 Втомилися і підтоптались,
 І рóзуму такі набрались, —
 10 То й бóде з нас! Ходімо спать,
 Ходімо в хату спочивать...
 Весéла хата, щоб ти знала!

Ой не йдімо, не ходімо, —
 Ра́но, друже, ра́но!
 15 Походимо, посідимо,
 На сей світ поглянем.
 Поглянемо, моя доле...
 Бач, який ширóкий,
 І ширóкий та весéлий,
 20 Ясний та глибóкий!
 Походимо ж, моя зóре!
 Зійдемо на гóру —
 Спочінемо... А тим часом
 Твої сестри-зóрі
 25 Безвічні, попід не́бом
 Попливуть, засяють...
 Підождімо ж, моя сестро,
 Дружїно святая!
 Та несквёрними уста́ми
 30 Помóлимось Бóгу,
 Та й рúшимо тихесенько
 В далёку дорóгу...
 Над Лётою бездóнною
 Та каламу́тною
 35 Благослови мене́, друже,
 Славою свято́ю!...

А по́ки те, да се, да о́не,
Ході́мо прóсто — навпросте́ць
До Ескула́па на рале́ць,
40 Чи не оду́рить він Харóна
І Па́рку-пря́лку? . . . І тоді,
По́ки б химерів му́дрий дід,
Твори́ли б, ле́жа, епопе́ю —
Пари́ли б скрізь понад земле́ю,
45 Та все б гекса́метри плелі,
Та на горі́ще б однесли́
Миша́м на сніданя . . . А по́тім
Спи́вали б про́зу — та по но́тах,
А не якне́будь . . . Дру́же мій!
50 О, мій сопу́тнице святій!
По́кі ого́нь не захо́лону́в,
Ході́мо лу́чче до Харóна!

Через Ле́ту бездо́нну
Та каламу́тну
55 Перепливём, перенесём
І сла́ву святу́ю,
Безві́чну, молодю́ю . . .
Або́ — цур їй, дру́же!
І без не́ї обійду́ся —
60 Та як бу́ду здужа́ть,
То над са́мим Флегето́ном,
Або́ над Сті́ксом у ра́ю,
Нена́че над Дніпро́м ширóким,
В га́ю, предві́чному га́ю,
65 Поста́влю ха́точку, садо́чок
Круго́м хати́ни насажу́,
Прилі́неш ти у холодо́чок,
Тебе́, мов кра́лю, посажу́;
Дніпро́, Укра́їну згада́ем,
70 Веселі́ сели́ща в га́ях,
Могі́ли-го́ри на степа́х
І веселё́нко заспи́ва́ем . . .

14—(?). II. 1861.

ОСТАННІЙ ВІРШ 1861 РОКУ.

Ми вже знаємо, що Шевченко у другій половині 1860 року тяжко захворів. Правда, поет ще не піддавався своїй недужі; не звертався до лікарів, не дбав про своє здоров'я, думаючи, що небезпека мине. Але в кінці 1860 року, як не кріпився поет, лікарі перестерегли його, що мусить дуже вважати й берегтися.

В 1861 році поет мусів лягти в ліжку, бо стан здоров'я був дуже загрозливий, а недуга все більше й більше його непокоїла. Передчуваючи лише один вихід, Шевченко, 14 лютого 1861 р. почавши, в тяжкій стані своєї недуги, написав тільки один вірш **“Чи не покинуть нам, небого...”**, і він був останній.

У цій вірші звертається поет до своєї музи з останнім словом:

Чи не покінуть нам, небо́го,
Моя сусідонько убо́га,
Вірші нікче́мні віршувать,
Та заходітьс я ршштувать
Возі в далéкую дорóгу? —
На той світ, дру́же мій, до Бо́га
Почимчику́єм спочива́ть...

І на дорогу поет просить її:

Благослові мене́, дру́же,
Сла́вою свято́ю.

Але поетові не хочеться вмирати. Він хотів би ще жити і творити і пропонує музі спочатку піти до лікаря (“Ескулапа”), “чи не оду́рить він Харо́на і Па́рку-пря́лку”, цебто того діда, що перевозить душі на той світ через річку Стікс і Парку— богиню, що пряде кожній людині нитку життя, а друга перерізує її, коли прийде час умирати. І тоді поет із музою ще творили б епопею та співали б прозою. Так гумористично поет збуває свою долю. Але, мабуть, таки прийде́ться перепливати через Лету — річку на той світ, цебто умирати, — і перенести туди з собою свою славу. І там у раю над одною з річок, чи Стіксом, чи Флегетоном, поставить поет хатку й на-

садить садочок кругом неї й сам сяде з музою у холочку і разом:

Дніпрó, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаїх.
Могіли-гори на степах
І веселенько заспіваєм...

Так удруге поет готується на той світ. Вперше поет сподівався смерті в кінці 1845 року й написав свій "Заповіт" ("Як умру, то поховайте..."), надзвичайно поважний твір, що заповідає українському народові його "поховати та вставати й кайдани порвати". Отже то була хвилина, коли поет передумував долю України й революцію за волю українського народу. Але поет щасливо видужав, і "Заповіт" залишився українській нації, як один із найсильніших виявів акту волі.

В цьому другому вірші свою майбутню смерть трактує поет гумористично і спокійно, як щось неминуче. І ця весела передсмертна пісня Шевченка свідчить, що поет у свою найтрагічнішу хвилину не позбавився своєї веселої вдачі, а навпаки, втілив її в останній годині свого життя у цій самотній в українській літературі лебединій пісні.

Разом із тим у цім творі поет не забув думати про найголовніше, про Україну, й заповів, що й там "над Стіксом у раю" він буде її згадувати.

Не думає поет і про свою особисту славу. Правда, на початку цього вірша поет просить музу, щоб благословила його "славою святою". Але в кінці поезії він уже не дбає про славу:

...цур їй, друже!
І без неї обійдуся...

В такий незвичайний спосіб останній спів Шевченка із Україною на устах і в думці підсумував усю його творчість, яку залишив українській нації "в науку людам", як великий заповіт боротись за своє визволення, за свою правду і за свою долю.

СВІТОГЛЯД ШЕВЧЕНКА.

1. Загальні уваги.

Щоб зрозуміти світогляд Шевченка у всій його повноті, то треба мати на увазі не тільки його національний і суспільний ідеал, не тільки розуміння долі людини і ціль її життя, не тільки уявлення поета про світ, але і про його релігійне відчуття світу й людського життя, про його естетику й завдання як мистця. Це є дуже поважні і глибокі проблеми, які вичерпати в короткій статті майже неможливо. Щонайбільше треба їх поставити й коротко тільки означити. Тому на своє завдання тут я задивляюсь тільки як на спробу.

Першу таку спробу дати огляд світогляду Шевченка зробив був Дм. Чижевський у статті "До світогляду Шевченка" у своїм огляді "Нариси з історії філософії на Україні", Прага 1931 р. Вже самий наголовок статті про Шевченка свідчить про те, що шановний автор не мав на меті вичерпати тему. А на кінці статті це саме автор навіть підкреслює: "Ми зупинилися тут лише на деяких пунктах світогляду Шевченка. Розуміється, колосальна постать Шевченка-поета може бути освітлена ще з багатьох і багатьох сторін. Ми хотіли лише підкреслити **центральне** в цій постаті." (ст. 134).

Світогляд Шевченка в цілості має християнський характер в концепції українського народнього й історичного православія. Зміст Божественної правди, що лежить в основі християнства занадто великий, щоб міг він уміститись у свідомості земної людини. Найвидатніші філософи і найгеніяльніші мистці намагались висловити цю правду у своїй творчості, але всю сутність її не змогли вичерпати.

Та й самий спосіб виявлення тієї Божественної правди філософом і мистцем ховає в собі величезну різницю. Філософ може глибоко аналізувати основну проблему у світовому аспекті життя й Божих доріг незбагнених, але розробляє він свою систему в формі абстрактних ідей і способу їх визначення. Мистець, коли змальовує світ дійсний і уявний, то представляє його в конкретних образах; він здійснює це конкретне спостереження і спо-

глядання (внутрішнім зором або внутрішнім слухом) цих чи тих сторін світу, не вглиблюючись в аналіз їх, але схоплюючи своєю інтуїцією і продумуючи схоплене філософічно.

І таке змалювання світу дійсного й уявного генієм мистця може бути далеко ближчим до Божественної правди, як діло філософа, бо воно має конкретний характер. “Таке знання є доведене до абсолютної довершеності розумною інтуїцією, що сполучує в собі розчленоване пізнання поодиноких явищ й інтуїтивне пізнання в цілості”.

Тому, підходячи з цього становища до пізнавчих здібностей Шевченка, я можу сказати, що в цім сенсі здібності його були геніяльні. Досить пригадати буде кілька характеристик його інтуїтивної геніяльності, зроблених його сучасниками.

Ось погляд Василя Білозерського, одного з основників Кирило-Методіївського Братства: “Я мимоволі приємно пригадувався над тим, яку геніяльну людину ми маємо в Тарасі Григоровичу, **бо тільки геній за допомогою одного глибокого почуття, здібний вгадувати потреби народу і навіть цілого століття**, — до чого не приведе ніяка наука, ні знання, **без вогню поетичного і разом релігійного**” (Лист з 1. травня, 1846 р. до М. Гулака).

А ось згадує П. Куліш: “На Шевченка взирало браття, як на якийсь небесний світильник, і се був погляд праведний. Озираючись назад, можемо сказати без кошуства про його великого, хоть і пригашеного де в чім духа: “Он бі світильник горя і світля”. Шевченко з’явився посеред нас, як видиме оправдання нашого надхнення звиш” (“Історичне оповідання”, т. IV, ст. 379).

Княжна Варвара Репніна, одна із найкультурніших жінок України в тій добі, ось так передає свої безпосередні враження від Шевченка: “Шевченко був поет у всім значенні цього слова: він своїми віршами упокорював усіх, він витискав із очей тих, що його слухали, сльози розчулення та співчуття, він настроював душі на високий тон своєї захоплюючої ліри, він поривав за собою старих і молодих, холодних і палких. Читаючи свої чудові твори, він робився чаруючим: його музичний голос переливав у серце слухачів усі глибокі почування, що тоді над ним панували. Він був наділений більш ніж талантом. Йому був даний геній, і його чула й добра ду-

ша настроювала йому сопілку на високе і святе...” (див. т. II., ст. 59).

Оцей загальний голос сучасників Шевченка свідчить про те, який вплив мав Шевченко на їхні душі, як глибоко чарував він їх своїми творами, своєю душею і своєю особистістю взагалі. Тим більше нам буде важно знати, хоч з великої віддалі, чим жив Шевченко й яка була сила його індивідуального і такого творчого духа.

II. Бог.

Релігійна людина в центрі всього свого світовідчуження ставить Бога. Така віра цієї людини не потребує розумових доказів існування Бога. Її глибока віра в Бога є вища форма знання, здобута в її живім досвіді, що Бог існує. Про це найкраще свідчить такий релігійний філософ, як В. Соловйов (“Оправдання добра”): “радісне відчуття, що є істота безмежно ліпша, як ми самі, і що наше життя й доля, як і все існуюче, залежить власне від нього... від дійсного і совершенного Добра, — єдиного, що тримає в собі все. В справжнім релігійнім відчутті дана дійсність відчутого, ми в дійсності сприймаємо реальну присутність Бога, відчуваємо на собі Його ділання”.

Оця жива свідомість того, що Бог існує, наповнює душу людини великою вітхою і “радістю про Господа...” В такі хвилини всі біди людського життя, всі тяжкі незгоди і все світове зло бліднуть і відступають.

Отакі хвилини радості й заспокоєння не один раз у своєму житті переживав і Шевчюко (див. мою працю “Віруючий Шевченко”, УВАН 1949 р.).

Пребезумний в серці скаже,
Що Бога немає.

(Псал. 52).

Милосердний Бог — моя нетлінна надія.

(Щодешник 1857, 14. VII.)

Із цієї свідомості Шевченка, що Бог існує, що Він Творець світу, Вседержитель і Промислитель, повставали всі цінності світу, що забезпечували сенс життя й віру поета в остаточну перемогу добра і правди. Коли нема абсолютних вартостей у світі, то й сама людина не є абсолютна цінність: для одних є вона позитивне явище, а для других — негативне.

Абсолютне добро або Бог проявляється в різних відмінах свого духового змісту і всі вони є позитивної вартости: моральне добро, всеобов'язуюча єдина правда, об'єктивна краса, повнота життя, що йде на користь усім. Можливе існування всіх цих цінностей тільки тоді, коли світ є гармонійно єдиний і коли він є витвір Єдиного Бога всесильного, вседоброго і всезнаючого з таким поєднанням усіх його частин, що кожна істота в світі стає чимсь залежною від усіх інших істот. І коли люди здібні до такого самостійного поєднально-творчого чину, щоб вільно здійснювати найвище добро, але так, щоб кожна людина творила щось своє в гармонії з іншими, то й цілість життя буде повною і для всіх задовільною. Але таке життя можливе тільки тоді, коли та чинність кожного і в цілому є вільна і керується любов'ю до Бога і до всього Ним створеного. Тільки така можлива участь в усій повноті Божого життя. В такому житті здійснюється ідея соборности, цебто вільного поєднання багатьох людей на основі спільної любови до Бога й до всіх вищезгаданих абсолютних цінностей, як добро, правда, краса і повнота життя. Тоді й така людина є неповторна й незмінна абсолютна цінність, що носить у собі образ і дух Божий:

Умійтеся! **Образ Божий**
Багном не скверніте!

(Послання...)

Ми віруєм Твоїй силі
І слову живому:
Встане правда, встане воля
І Тобі одному
Поклоняться всі язyki
Во віки і віки.

(“Кавказ”)

Госпóдь любить свої люди,
Любить, не остáвить,
Дожидає, поки правда
Перед ними встане.

(Псал. 93)

Колись Бог нам вёрне волю,
Розіб'є невóлю.

(Псал. 52)

Псалом новий Господєві
І нову́ю сла́ву
Воспоє́м чесни́м собо́ром,
Сє́рцем нелука́вим.

(Псал. 149)

Все од Бо́га,
Од Бо́га все! А сам нічо́го
Дурний не вдіє чоловік!
(“Вариак”)

Мені Господь пристанище,
Заступником буде.

(Псал. 93)

Із усіх цих прикладів яскраво виступає в Шевченка ота вища потреба збагнути абсолютну вартість життя в аспекті релігійнім. Шевченко у своїй поетичній концепції оцінював цілі й устремління українського народу до визволення в аспекті Божого Відкровення й Божої опіки над усіма народами: тільки в живім слові Бога “встане правда, встане воля”, “і Тобі одному поклоняться всі язика” на віки вічні. Тільки в суцільнім житті із “усіма язиками” (народами) повстає дійсне і живе єднання з Богом.

Оця релігійна сфера віри, що Бог є, що Він єдино-сущий, що Він є живе втілення всетворяючого слова живого, абсолютної свободи, абсолютної правди, що тільки Він живе джерело життя, що “все від Бога”, що сама без Бога людина “нічого не вдіє”, що “Господь любить свої люди” і наділяє Він кожду людину повною свободою, надає їй власного “живого образу” і хоче, щоб люди самі збагнули правду Божу й її прийняли, щойно тоді Бог їм “верне волю”, яку вони втратили, цебто щойно тоді “розіб’є неволю”. З цього впливає й особисте переконання Шевченка, що “Милосердний Бог є й його невмируща надія”, є і його пристанище й Заступник.

Оцю віру й релігійну апологетику про єдиного Бога, Творця світу, що в вічнім промислі своїм піклується життям людства, зачерпнув Шевченко насамперед із Біблії. Але поглибив її філософічною романтикою, що йшла із західної Європи до східної й зокрема до України. Харківська романтична школа 20—40-х років XIX ст., національний етнографізм 20—30-их років того ж стол. (Цертелев, Максимович, Срезневський і инш.), історичні

твори, що розкрили національно-державн. рух в Україні, як козацькі літописи, Історія Русів, історичні праці Бантиша-Каменського, М. Маркевича, О. Бодяньського, М. Костомарова й інш., стисло народницький рух в укр. літературі, що започаткував українську літературу живою народньою мовою, твори інших слов'янських письменників (Міцкевича, Пушкіна, М. Чайківського й багатьох інших), російська романтична журналістика і т. д., — все це доповнило і поглибило релігійно-романтичну ідеологію Шевченка.

Київська релігійна романтика 40-х рр. довершила релігійну духовість Шевченка, викристалізувала національну й політичну на релігійній основі ідеологію й поставила поета на чолі цілого київського руху тих часів. “На місце харківського мрійництва, оберненого головно в минуле, тут (у Києві — Л.Б.) з'являлась певна політична, національна програма й закінчений романтично-релігійний світогляд”.

Цей світогляд, якого поділяв і Шевченко, був накреслений у “Книгах биття українського народу” Кирило-Методіївського Братства”.

Головна думка цього твору та, що історія людства є визначений Богом шлях до спасіння. “Бог создал світ і постановив, щоб кожне коліно й кожне племено шукало Бога, котрий од чоловіка не далеко, і поклонялися б Йому всі люди і вірували у Його, і любили б Його, і були б усі щасливі”. Але люди під впливом диявола відпали від Бога і від того повстало зло в світі і привело до занепаду людського роду. Та Бог змилювався над родом людським і дав початок до його відродження.”

Оцю концепцію Божого піклування над людством в біблійнім і романтичним аспекті прийняв і Шевченко.

Але Бог у творчості Шевченка змальовується добрим, милостивим і милосердним.

.....Збрéшуть люди,
І візантійський Саваоф
Одúрить! Не одúрить Бог —
Карать і мýловать не бóде,
Ми не рабý його́ — ми люди!

(“Лікєрі” 5. VIII. 1860)

В цих словах Шевченка відчувається релігія свободи й любови. Тільки вільна любов має бути між Богом і людьми. Таке відношення Шевченка до людини й до

людської долі в стосунку до Бога й навпаки, Бога до людини, розвиває всю глибину в релігійній свідомості поета. Тому він протиставлює Бога візантійському Саваофові. Останнього поет не приймає, бо він символізує всю формальність, усю зверхність релігії московського царства (див. поему “Кавказ”), що затемнює отой вічний святий і дійсний зміст релігії. У формалізмі офіційної московської церкви бачить Шевченко лише вирождження й занепад релігійности. В наївній народній вірі, в народніх звичаях, які дуже шанував поет, він бачить більше правдивої релігійности навіть у “безсловесній, поетичній молитві дикуна, аніж у московській церкві, що зіпсута панамі й попами. “Очищення віри це завдання, за яке бореться Іван Гус, воно ж і є завданням кожної людини — віра, дійсна віра вимагає встановлення **безпосереднього зв'язку, безпосереднього відношення між Богом і людьми; поруч з Богом не повинні стояти ніякі інші об'єкти нашого поклоніння**” (див. Д. Чижевський “До світогляду Шевченка, ст. 131).

Тому для мене зовсім зрозуміло, що Бог в релігійнім відчутті поета стоїть у центрі всього його світосприймання.

В повісті Ф. Достоевського “Ідіот” кн. Мишкін розповідає, як він на улиці почув від простої баби пояснення того, що уперше на її руках усміхнулася дитина:

— “Дивлюсь, вона так побожно, побожно раптом перехристилась. — Що ти, питаю, молодице? — А ось, відповідає, так само, як буває материна радість, коли вона першу від свого немовляти запримітить усмішку, **точнісінько така буває в Бога радість, кожний раз, коли Він з неба побачить, що грішний перед Ним від усього серця на молитву стає.**”

“Це мені баба сказала, майже тими самими словами, й таку глибоку, таку тонку й дійсно релігійну думку, таку думку, в якій уся суть християнства визначилась, цебто все розуміння про Бога, як про нашого рідного Батька й про радість Бога за людину, як батька за свою рідну дитину — це найголовніша думка Христова” (т. II, ст. 4, “Ідіот”).

Чи є щось подібне в переживаннях Шевченка? Так, є. Ось слова поета в листі до кн. В. Репніної 1848 р.: “28 лютого вчора я просидів до ранку й не міг зібратись із думками, щоб закінчити листа. Якийсь безвідчутний стан оволодів мною: “Прийдіть усі струждені й обтяжені, й

я заспокою вас..." Перед благовістом до заутрені прийшли мені на думку слова Розіп'ятого за нас, і я ніби ожив, пішов до заутрені й так радісно, чисто молився, як, мабуть, ніколи раніше. А тепер сповідаюсь і сьогодні причастився святих тайн — бажав би, щоб усе життя моє було таке чисте і прекрасне, як сьогодні!"

А ось лист до Козачковського 30 травня 1853 р. у відповідь на повідомлення від Козачковського про смерть його сина: "Сумний мій, плачевний друже! пише Шевченко:

Чим, скажи, я потішу твоє горесне серце? Нічим. На подібні сльози ми люди не маємо сушила. Дружня співучасть ослаблює наше півгоре, але велике горе, як твоє тепер, може ослабити тільки один наш спільний Помішник і Серцевідець! Молися, коли можеш молитись, і молючись віруй розумно, глибоко віруй у замогильне ліпше життя. Сни твої, які ти бачив у найкритичніші години твого життя, показують нам щось вище за наші земні поняття. **Віруй! і віра спасе тебе**".

Оця глибока і надхненна віра в оживлену силу молитви, велика віра в Бога, як у найбільшого Сцілителя душі, віра в Ісуса Христа, розіп'ятого за гріхи наші, найкраще розкриває віру в абсолютну вартість Царства Небесного, чистоту душі, і радість Бога за людину, що в молитві з Ним поєднується.

III. Ісус Христос.

Т. Шевченко у своїй поемі "Кавказ", оцінюючи насильство московського народу над іншими народами, їх завойовуючи, звернувся до Ісуса Христа, розп'ятого насильниками і постраждавшого за гріхи людства з такими словами:

За ко́го ж Ти розіп'явся,
Хрі́сте, Сі́не Бо́жий?
За нас до́брих, чи за сло́во
і́стини? Чи, мо́же,
Що́б ми з Те́бе насміялись?

В цім схвильованім зверненні до Христа поет поставив три кардинальні питання: за кого Він властиво в муках пожертвував своїм життям, чи 1) "за нас добрих? 2) чи за слово правди, 3) чи, нарешті, за те, "щоб ми з Тебе насміялись?"

Відповісти на ці найосновніші питання, — значить розкрити всю істоту і всю таємницю того, чому Всемогутній Бог послав свого єдинородного Сина, щоб Він, прийнявши на себе людську природу, щобто воплотившись, обоготворивши тіло людське, зійшов до людей із своєю глибинною наукою, щоб розкрити нею ту найвищу правду про Царство Боже, а своєю смертю, воскресінням і вознесенням на небо показати людям факт безсмертя душі людської й ідею вічного життя її після фізичної смерті.

Проблему народження Ісуса Христа, щобто приходу Його на землю во плоті, в образі звичайної людини не один раз підносить Шевченко у своїх творах. Так, у поемі “Марія” читаємо:

І діво дівнее! Ніко́ли
Ніхто́ не ба́чив і не чув
Тако́го дїва. Аж здригну́в
Свяги́й тесля́р. Мітла́ з восто́ку
Над са́мим Віфле́емом, бо́ком,
Мітла́ огне́нная зійшла.
І степ і го́ри осія́ла.
Ма́рія з шля́ху не встава́ла —
Ма́рія си́на привела́.
.....
.....О лю́ди! лю́ди!
Чаба́н якийсь біжи́ть, кри́чить:
— Проро́цтво Іере́мія,
Іса́ія збуло́сь, збуло́сь!
У нас, у па́стирей, Ме́сія
Роді́вся вчо́ра!...

Коли в цім уступі устами “пастирів” оповідає поет, що пророцтва пророків Іеремії й Ісаїї збулись, що народився Месія, то в поемі “Неофіти” інтерпретує Шевченко цю подію в дусі св. Євангелія і вказує на глибокий сенс її:

Тоді вже сходила зоря
Над Віфле́емом. Пра́вди сло́во,
Свято́ї пра́вди і любо́ви.
Зоря́ всесві́тняя зійшла
І мир, і ра́дість принесла́
На зе́млю лю́дям...

Шевченко глибоко переживав ту неправду, яка ді-

ялась над українським народом, що перебував у московській неволі. Під впливом таких переживань поет задавався питанням, чи здійснимий ідеал добра на землі? І на це кардинальне питання позитивну відповідь він знаходив тільки в християнській філософії св. Євангелія.

“Страшна безнадія!” писав Шевченко кн В. Репніній 1. І. 1850 р. — “Така страшна, що одна тільки християнська філософія може боротись із нею”. “Велич і своєрідність християнства, читаємо у проф. філософії Н. Лоського (“Достоевський и его христианское миропонимание”. Нью Йорк 1953 р.) ховається в тім, що воно дає позитивну відповідь на це питання в найпереконливішій формі: справді, Церква не тільки виробила абстрактний догмат про Богочоловіцтво Ісуса Христа, але ще й потурбувалась про те, щоб конкретний зміст життя Ісуса Христа, як довершеного добра, здійсненого в людській природі, став близьким кожному віруючому; весь культ вона переплела образом Христа, який є для нас “путь і правда, і життя” (ст. 149).

У світогляді Шевченка, як свідчить про це Д. Чижевський в праці “Шевченко й релігія” (“Тарас Шевченко. Твори”, т. X, ст. 337—338 у виданні Укр. Науков. Інст. в Варшаві) “постать Христа залишається для нього центральною в історії людства та в житті окремої людини”. У творах Шевченка “саме тому Христос займає центральне місце в історії людства, пише далі Д. Чижевський, що в Ньому — разом із Божою природою був у якійсь найвищій ідеальній формі вершок природи людської”. Поява Христа на землі серед людей в подібій людській визначає тісний зв’язок Бога зо світом через Боготілення, цебто через “вхід до світового процесу самого Сина Божого, що створив ідею абсолютно довершеної людяности і здійснив її у своїм житті. Син Божий, яко від вічності існуюча Небесна людина, що зійшла на землю в образі земної людини Ісуса Христа, служить світові прикладом здійсненого добра, навіть більше, наставником до добра і, найважливіше, благодатним співдіячем преображення природи павшої людини, вільно полюбившого її й бажаючого їй відродження” (Н. Лоський, ст. 151).

І вже в дитинстві Ісуса Христа відзначає Шевченко надприродність Його науки, а в нім бачить самого Бога:

Межі раввінами дитіна,
її хлоп’яточко, сидить

І научає, неповинне,
 Як в світі жить, людéй любіть,
 За правду встать! За правду згінуть!
 Без правди горе! — Горе вам,
 Учителі архиерéї! —
 І дивувались фарисéї
 І книжники Йо́го речám.
 А радість Матері Марії
 Неізречénная. **Месію,**
Самого́ Бо́га на землі
Во́ня вже зріла.

І з того моменту інакше не трактує Шевченко Ісуса Христа у своїй поемі "Марія", як Богочоловіка. Такий погляд Шевченка на Христа зовсім відповідає поглядові "Книг биття українського народу" кирило-методіївських братчиків, на ідеологію яких сильно впливав Шевченко. В уступах 21—28 "Книг" ми читаємо після уступу про те, як римський імператор "сам себе нари́к богом":

"Змидувався Господь Отець небесний над родом чоловічим і послав на землю Сина свого, щоб показати людям Бога, царя і пана (21). І прийшов Син Божий на землю, щоб одкрити людям істину, щоб тая істина свободила род чоловічий (22). І навчав Христос, що всі люди братія і ближні, всі повинні любити попереду Бога, потім один другого, і тому буде найбільша шана од Бога, хто душу свою положить за други своя. А хто перший між людьми хоче бути, повинен бути всім слугою (23). І сам на собі приклад показав: був розумніший і справедливіший з людей, стало бути, цар і пан, а явився не в постаті земного царя і пана, а народився в яслах, жив у бідності, набрав учеників не з панського роду, не з учених філософів, а з простих рибалок (24).

І став народ прозрівать істину: і злякалися філософи і люди імператора римського, що істина бере верх, а за істиною буде свобода, і тоді вже не так легко буде дурить і мучить людей (25). І засудили на смерть Ісуса Христа, Бога, царя і пана; і перетерпів Ісус Христос оплеванія, заушенія, біенія, хрест і погребеніє за свободу роду чоловічого тим, що не хотіли прийняти його за царя і пана, бо мали другого царя — кесаря, що сам себе нари́к богом і пив кров людськую (26). А Христос-цар свою кров пролив за свободу рода чоловічого і оставив на віки кров свою для питанія вірним. І воскрес Христос в третій день і став царем неба і зем-

лі (27). Ученики Його, бідні рибалки, розійшлись по світу і проповідували істину і свободу” (28).

В цім короткім викладі з “Книг битія...” в найосновніших тезах подана вся наука Христа, яку заховав у своїх творах і в своїй Христології й Шевченко. Ця остання визначає й історіософію Шевченка. Після смерти Ісуса Христа можлива тільки боротьба між правдою Божою й неправдою, насильством та неволею з боку царів, панів, вищою ерархією московської і римської церкви:

За ко́го ж Ти розіп’явся,
Хрїсте, Сїне Божий?
За нас добрих, чи за сло́во
їстини?

Отже, чи за християнський народ прийняв муки Христос і смерть, чи за те, щоб царі, ерархи й пани, ці ідолопоклонники, “з Тебе насміялись”? В цих ядерних словах Шевченко протиставляє серце християнина, що слідує за Ісусом Христом, серцю ідолопоклонника, що йде за ідолом і йому поклоняється. “І вимислили одщепенці нового бога, сильнішого за всіх дрібних боженят, а той бог... є егоїзм або інтерес. І філософи (раціоналісти — Л.Б.) почали кричати, що то кепство — вірувати в Сина Божого, що немає ні пекла, ні раю... А до всього того довели королі та пани...” “Про свободу кричать, і не має в них свободи, бо нема свободи без віри” у Христа. “Істий українець повинен не любити ні царя, ні пана, а повниен любити і пам’ятати **одного Бога** — Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею”. Так у “Книгах битія...” так і в Шевченка, коли він звертається до панів:

Якби́ ви вчілись так, як трéба,
То й мўдрість би бу́ла сво́я;
А то залі́зете на не́бо:
“І ми — не ми, і я — не я!
І все те ба́чив, і все зна́ю:
**Нема́ ні пéкла, а́ні ра́ю,
Нема́є й Бо́га...**

(Послание...)

Небе́сний Ца́рю! Суд Твій всу́е,
І всу́е ца́рствіе Тво́е!
Розбі́йники, людоі́ди
Правду поборо́бли,

**Осміяли Твою славу
І силу, і волю!**

Земля плаче у кайданах,
Як за дітьми маїти:
Нема кому розкувати,
Одностайне стати
За Євангеліє правди,
За темні люди!...

(“Єретик”)

Оцей дуалізм, оце протиставлення правди і волі не-правді і сваволі, протиставлення тим, що “правду по-бороли, осміяли волю, ”тих, що плачуть у кайданах і не можуть “одностайне стати за Євангеліє правди”, — оцей історіософічний погляд Шевченка на релігійні й моральні відносини в Україні в минулому і в сучасному відслонює найголовнішу думку поета: Христос приніс себе в жертву за свободу людини, за свободу народів, зокрема за тих людей і за ті народи, що є найбільше гнані в неволю й найбільше переслідувані.

“Пізнайте **правду** і **правда** вас визволить...” “**Дух правди**, якої світ не може прийняти, бо не бачить його і не знає його”, — оці останні слова апостола Івана до поеми “Сон” виступають на чільне місце в творчості Шевченка. І та правда в Христологічній концепції Шевченка представляється насамперед у постаті Христа:

В кайдани убраний
Цар Всевішній, цар волі, цар
Штёмпом увінчаний,
В муці, в каторзі... не просьть,
Не плаче, не стогне...

(“Сон” 1844 р.)

Він там, де найбільше страждання людини за правду, щоб долю цих мучеників облегчити.

В деяких творах своїх роздумує Шевченко над тим, як ті, що поневолюють український народ, викривили науку Христа й відступили від неї. І поет задається питанням: а що б сталося, якби Ісус Христос появився в Україні серед народу тепер? І в вірші “Не гріє сонце на чужині”, згадуючи часи Ісуса Христа й те, як його розпі’яли, поет додає:

И тепер не втік би син Марії...

А в поемі “Неофіти” поет питає: за що повісили Христа й відповідає:

Чи не за те, що й ми тепер
Отакими злодіями
Тюрми начиняєм,
Як і Син оцей Марії...?

А чи й не за те, що Син Марії

Назвав їх братами?... .

Оце викривлення науки Христа в повну її протилежність найбільше обурює Шевченка. І поет у своїм Букварі 1860 р. у “Молитві” подає чистий образ Христа Богочоловіка, якого не заперечить ніяка християнська наука й догматика:

“Ісус Христос, Син Божий святим Духом воплощений од Пречистої і Пренепорочної Диви Марії, навчає людей беззаконних слову правди і любові, єдиному святому закону. Люди беззаконні невірили в Його іскренньому святому слову і розп’яли Його на хресті межі розбійниками, яко усоби́ника і богохула. Апостоли, святі́ ученики Його, рознесли по всій землі слово правди і любові і Його святу́ю молитву (ст. 8).

Дм. Чижевський, зазначивши, що “в Христі найвища форма правдиво-людського”, далі пише: “Коли один денунціят писав, що Шевченко, мовляв, говорив: Христос — не Бог, а людина, що через свій розум заслужила на вічне почитання людства”, — то це, розуміється, перебільшення, але сама думка могла мати підставу якраз у цьому характеристичному для Шевченка зв’язуванні “божественного” з людьми, у тому, що може на перший погляд здаватись “приниженням” божественного. Тому Шевченко **“антропологізує”** Христа (як, до речі, і цілу св. історію). Майже непомітно, але послідовно, брешуть ноти цієї антропологізації в небагатьох рядках про Христа в “Букварі” Шевченка (“Шевченко й релігія”, т. VI., ст. 338). І далі наводить ту саму “Молитву”, яку я подав вище.

Але я в цій “Молитві” зовсім не бачу елементів антропологізації і “підкреслення людських рис Христа”, бо подібні риси, як конфлікт з “беззаконними людьми”, “розп’яття” “межі розбійниками” і т. д., — всі вони зустрінуться нам у канонічному Євангелії, як властиві подвійній природі Христа-Богочоловіка, — божеській і людській.

Ще сильніше цю антропологізацію підкреслює шановний автор у ранішій своїй праці “До світогляду

Шевченка” (див. “Нариси...”, ст. 132); там читаємо: “але і “Бог — Ісус Христос” для Шевченка “антропологізується” — наближається до людини, та власне і є **людиною**, лише **надзвичайною**, бо божеське є людське, лише те **дійсно** людське, до чого звичайна людина не доростає і дорости не може”.

Я погоджуюсь із автором, щодо антропологізації Ісуса Христа в першій половині поеми “Марія”, як я старався показати в статті своїй про цю поему (див. ст. 270-290). Шевченко в другій половині поеми від такої антропологізації звільнився. А в “Молитві” від такого трактування Ісуса Христа був уже зовсім вільний, наблизивши своє розуміння Сина Божого до зображення євангельського. Цим показав Шевченко, що не мертвоє християнство московської церкви, що підтримує владу і тим сприяє поневоленню народів “від молдаванина до фіна”, а тільки жива наука Христа зможе відродити людство й Україну і принести їй вищу правду, любов і свободу.

IV. Божа Мати.

Проблема діви-матері у творчості Шевченка займає дуже поважне місце. Поеми: “Катерина”, “Слепая”, “Наймичка”, “Осика”, “Титарівна”, “Ми вкупі вчилися, росли...”, повість “Наймичка”, “Відьма” свідчать про те, що постать діви-матері й доля її цікавила й турбувала Шевченка протягом цілого його життя.

В цім питанні цікавив Шевченка самий зверхній факт зведення москалем-офіцером чи паном української селянської дівчини, в наслідок чого дівчина стає незаконною матір'ю, — матір'ю сина-безбатченка, стає покриткою. Оцей центральний образ поезії Шевченка займає поета не тільки, як соціяльне зло, що руйнує українську родину, порушує родинну мораль, порушує українські народні звичаї, але він стає для Шевченка якоюсь глибшою проблемою, насамперед психологічною, як вияв переживань людини взагалі й матері зокрема в її пониженні і стражданні, далі проблемою метафізичною у заглибленні позазмисловім до серця матері, до її загальнолюдської й національної душі й, нарешті, до релігійної свідомости, як гріховного переступу й покути чи через самогубну смерть (Катерини), чи через посвяту себе на яесь велике і добре діло (“Наймичка”, “Оси-

ка”), чи на служення християнській ідеї, за яку був замучений її син (“Неофіти”).

Оцей цілий комплекс індивідуального духа матері концентрує Шевченко не тільки в природнім вияві її (діви-матері) психофізичного організму, — але в тих (і це може, найважливіше) духових цінностях, якими пронизується тіло й душа і які просвічують у них, як найголовніше завдання устремлінь пониженої діви-матері. Світ не вичерпується (учить філософія) тільки фізичною і психічною дійсністю. Крім фізичного і психічного в душі матері, є ще третє потойбічне царство цінностей, як моральні чесноти і релігійне переживання, що відбуваються у сфері серця матері. Цілий комплекс переживань її охоплюється її серцем. Вона усвідомила зовнішні обставини свого чину, як матері-покритки, і створився у ній такий душевний стан, що живе в її серці і стає моральною силою, що стала виявом кожної окремої живої індивідуальності. Тому кожна мати-покритка у Шевченка по-своєму переживає свій переступ морально й релігійно і по-своєму свій гріх покутує. І тоді у своєму релігійному почутті вини вона виливає всю скорботність своєї душі, падає на коліна й молиться. У вірі на своє духове відродження вона в молитві апелює до Бога, бо серцем вірить, що Бог вислухає її ридання й полегшить її страждання.

Шевченко змальовує оце духове переродження діви-матері у сфері її серця, як покуту. У святім Письмі і в романтичній своїй психології видобув Шевченко споріднені моральні переживання серця діви-матері і змалював неповторні жіночі постаті у своїх духових переживаннях в українській літературі.

Поруч діви-матері в тих творах ставить Шевченко її сина-безбатченка і його долю. Чи візьмемо ми Галайду Ярему з поеми “Гайдамаки”, чи Марка з поеми “Наймичка”, чи Алкида з поеми “Неофіти”, — в цих образах знаходить поет якийсь містичний зв’язок, якусь спадщину глибокого морального духа від його матері. Насамперед син посідає глибоко статечний характер і конструктивно-творчу вдачу протягом цілого свого життя. Таким є Марко з поеми “Наймичка”. Подруге, коли він підноситься на становище провідника, то в його вдачі ми бачимо героя й борця за народні справи й великого українського патріота. Таким є Галайда Ярема з поеми “Гайдамаки”. Коли ж ми возьмем постать Максима з поеми “Москалева криниця”, то бачимо в його

покликанні високоморальну силу. Всі ці прикмети характеру в Алкиді з “Неофітів” представлені поетом у синтезі і перед нами змальовується неофіт-християнин у його месіянistiчним покликанні прокладати нові шляхи нової християнської віри або символічно бути носієм нової ідеї у відродженні української нації. І мати, що перестраждала муки і смерть сина, відродившись наново у новій вірі сина, понесла нове слово, нову ідею сина в народні маси, щоб народ відродити.

Оцей невидимий духово-творчий і таємниче-загадковий зв'язок матері і сина в їх найвищій покликанні голосити нову правду життя і свободи завершує Шевченкову концепцію у постатях матері і сина народнього відродження в таких його глибоко проникливих поетичних словах:

А ви, святії предотечі,
По всьому світу розійшлись
І крїхту хліба понесли
Царям убогим. Бўде бїте
Царями сіянее жїто!
А лїуди виростуть. Умруть
Ще незачатїї царїята...
І на снївленїй землї
Врага не бўде, супостата,
А бўде син, і бўде матї,
І будуть лїуди на землї.

(“І Архимед, і Галлей” — 1860 р.)

Оце вирізнення з маси людей сина і його матір, як якусь ідею, на якийсь верховний принцип “на оновленій землі”, дає мені право думати, що таким верховним принципом, царем неба і землі, як учили кирило-методїївські братчики і їх “Книги битїя...”, “Всевишнім царем волї”, як учив Шевченко (поема “Сон” 1844 р.), є Ісус Христос, а його Мати — Дїва Марїя Богородиця й інші, яких він змалював, довершивши свій творчий процес про дїву-матір і її сина в поемі “Марїя”.

II.

Вже в поемі “Неофіти” підкреслює Шевченко всі атрибути святости Дїви-Матерї Марїї:

**Благословенная в женах
Святая, праведная Мати**

Свято́го Сіна на землі!...
.....

Скорб'ящих радосте, пошли! —

Пошли мені святее слово,
Святої правди го́лос но́вий...
.....

І розкажу́ я лю́дям го́ре,
Як та́я ма́ти ріки-мо́ре
Сльозі́ свято́ї пролила́,
Так, як і Ти, — і приняла́
В живу́ю ду́шу сві́т незрímий
Тво́йо́го ро́зп'ято́го Сіна...
Ти Ма́тір пра́вди на землі,
Ти сльо́зи ма́тері до кра́ю,
До кра́ю ві́лила...

В цім псалмі поет звертається до Божої Матері з молитвою, щоб Діва Марія дала йому вогненної сили, щоб його слово розтопило серце людям і по Україні пронеслось те “слово чистее” і засвітилось правдою.

Оце перше звернення Шевченка до Божої Матері, як чистої ідеї материнства, чистої любови матері, її страждання, горя, пролиття сліз по втраті розп'ятого Сина, до серця Матері, — оця молитва поета є перший вияв у ліричному співі і конкретний зародок втілення того задуму, що поет виявив у листах 1850 року до княжни В. Репніної (див. у цім томі, ст. 266) описати серце матері по євангельському житті Божої Матері.

“Господь Бог є голова Царства Божого, а серед тварних членів цього царства верховне становище належить Богоматері. Пресвята Діва Марія удостоїлась бути посередницею втілення Логоса, Другої Особи св. Тройці тому, що була наділена совершенною душевною чистотою і проявляла повну відданість волі Божій” (Н. Лоський “Достоевский і его христіанское миропонимание”, ст. 167; С. Булгаков “Купина Неопалимая”).

Від найдавніших часів, як свідчить наш літопис, Божя Мати полюбила Україну, допомагала в розбудові її церков (Киево-Печерська Лавра, Почаївський монастир і інш.), обороняла Україну від ворогів її, допомагаючи Україні силами небесними, простягнула свій Покров над козацтвом України, стала найулюбленішою Патронкою міст і найбільшої кількості монастирів, церков України,

монастирів і церков Запорозької Січі. Це вже показує, якою популярністю тішилась Божа Мати в Україні.

Особлива була пошана українського народу до образів Божої Матері, зокрема чудотворних. Кожний образ Пречистої Диви Марії, що був позначений чудами і тим самим стверджений самою Божою Матір'ю, притягав численні маси віруючих. Деякі з них носять особливі наймення, що визначають їх духову істоту, як наприкл., “Усіх скорб'ящих” у Києві, “Нерушима стіна” там же, “Покров Пресв. Богородиці” і інш.

Така многогранність Диви Марії, властива в її надземнім житті на небі показує, що Божа Мати є центр народнього світосприймання і зв'язок землі з небом. Вона — Цариця небесна і земна.

З усіма цими властивостями Божої Матері тісно сполучена й довершена краса її. Християнське образотворче мистецтво до сьгоднішнього дня прагне виявити цю духову довершеність і красу в малярстві, в різьбарстві, в релігійній поезії і навіть у музиці. У православних і католиків високо розвинутий культ Богоматері в мистецтві, в молитвах, Акафістах у Богородичних святах. Оце втілення краси жіночої духовости і святости підносить душу віруючих і виховує їх релігійно.

Велику увагу уділив Богоматері й Шевченко у своїх творах і листах ще до заслання: **“раніше колись-то** думав я, писав поет Варварі Репніній 1 січня 1850 р., **аналізуючи серце матері по життю святої Матері, непорочної Матері Христової. . .”**. Отже, **“раніше колись-то. . .”** цебто ще задовго перед цим листом. Вдруге згадує поет 7 березня 1850 р. в листі до тієї самої адресатки. В творах своїх згадує поет у поемі “Іржавець” 1847 р.:

Як покидали запорóжці
Великий Луг і матір Січ,
Взяли з собою Матер Бóжу,
А більш нічого не взяли. . .

У другому місці цієї самої поеми пише Шевченко:

Умивáлись небожáта
Дрібніми гіркіми,
Аж пóки та Матер Бóжа
Заплáкала з ними.
Заплáкала милосérда,
Ненáче за Сýном.
І Бог зглянувсь на ті сльóзи

І на Україну:
За козацької і за тії
Пречистії сльози
Побив Петра, побів свата
На наглий дорозі.

Нижче в тій самій поемі читаємо:

Вернулись заporожці,
Принесли з собою
В Гетьманщину той чудовний
Образ Пресвятої.
Поставили в Іржавиці
В сотниковім храмі.
Отам Вона й досі плаче
Та за козаками.

В наведених уступах підкреслює Шевченко, з одного боку, глибоку пошану заporожців до своєї Заступниці: нічого не взяли з собою заporожці на чужину, тільки образ Пресвятої Богоматері. А з другого боку, зазначає глибоке співчуття Божої Матері горю заporожців у їхній недолі.

Про поему "Неофіти" я вже згадував. Особливу увагу присвятив поет Божій Матері, створивши поему "Марія", що в цілості своїй розповідає про життя Діви Марії аж до її смерті (див. поему в цім томі, ст. 224-242).

Я не буду переповідати того, що про цю поему написав раніше (див. у цім т., ст. 270-290), зазначу тільки, що ця поема свідчить про великий пієтизм Шевченка до Божої Матері і про те, яку велику ролю надавав поет Діви Марії в житті Ісуса Христа і в ширенні Його науки про правду Божу і про ідею свободи у визвольній боротьбі народів і зокрема в визвольній боротьбі українського народу.

Людина (Антропоцентризм Шевченка).

Коли в загальній концепції світогляду Шевченка між Богом і людством стоїть Син Божий, Ісус Христос, що втілюється, взяв на себе людську природу, і зійшов до людей, ставши Богочоловіком, щоб бути благодатним співтворцем преображення природи занепавшої людини і її відродити; коли Божа Мати, Пречиста Діва Марія, стала посередницею втілення Сина Божого, стала Богоматір'ю і центральною постаттю між небом і землею,

між небом і людством, **то людина, як завершення природи і втілення образу Божого**, і її доля у світогляді Шевченка стали центральною темою в його творчості.

Ця тема людини і її долі захопила Шевченка не тільки з погляду антропологічного, але і з погляду суто релігійного. Питання про долю людини вирішує й питання про Бога, оскільки людина носить у собі дух Божий і має "образ Божий".

Умійтеся! Образ Божий
Багнóm не скверніте
(Послание...)

Кричите,
Що Бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонілись!...
І хійтеся, як і хілілись!
(Послание...)

Схаменіться! Бúдьте лю́ди,
Бо ли́хо вам бúде!
(Послание...)

Із цих слів випливає, що людина не є в його розумінні витвір природнього світу, сліпої необхідності, — а є малий світ, "світик" (Г. Сковорода), центр буття, ніби сонця, навколо якого все обертається, іраціональна вічність, оскільки душа людини вічна:

Не вмирає душа́ на́ша...
(“Кавказ”)

Кожна людина у своїй істоті поєднує два світи: перший, — світ абсолютний, вічну душу Божу й має образ Божий, і другий, — світ тварний, земний, світ змислів. Кожна істота людська ховає в собі оцей двійний принцип : божественний і природній; кожна істота походить з небуття, як кожне зерно, із темряви і прямує до світлих висот.

Оця двоістотність людини ставить її в центрі цілого буття, цілого світу з одного боку, як очоловчення природи, оскільки людина є її завершення, а в моральнім світі історії — її обоження. І це моральне царство світу, як духовна історія людства, у християнським світогляді підлягає Божому Провидінню .

Таку двоістотність людини в душі християнської релігії і романтичної філософії усвідомив і Шевченко. З

одного боку природа людини, що тісно зв'язана з первісною основою буття, що живе природними інстинктами, первісним життям селян, близьких до природи, селянського побуту, звичаїв, освячених традицією давнини, а з другого боку — високий лет чистої релігійної душі до Бога. З одного боку поганські міти й вірування в надприродні сили природи і сама антропоморфізована (очоловічена) природа, а з другого боку християнський світ в глибинах душі людини.

В таким протиставленні старий Перебендя, — то він живе серед людей і “ім тугу розганяє, хоть сам світом нудить”, то він на могилі серед природи, “щоб ніхто не бачив”, “з Богом розмовля...” З одного боку

...на апостольським престолі
Чернець годіваний сидить,

а з другого, — “правдивий Іван Гус” молиться “одно-стайне стати за Євангелієм правди...” Таких антитез: гріховності і святости, вічного слова Божого і тимчасового людського життя, вічного Духа і скороминущої плоті, вічної любови й людської ненависти, вічної правди і людської кривди, — у творчості Шевченка багато.

Через усю творчість Шевченка проходять контрасти ніби яркі світла Рембрандта і тіні, бо в природнім віруванні дух є захована таємниця, а в християнстві такою таємницею є природа. Тільки очоловічення природи на однім бігуні й очоловічення Бога — на другім поєднують природу й Бога і розкривають тайну божества і тайну природи і цим завершується цілість божественного і природнього за допомогою мистецтва і краси: “Без мудрого розуміння краси чоловік не побачить всемогутнього Бога в дрібнім листочку найменшої рослини”, пише Шевченко Бр. Залеському 10. II. 1854 р. Необхідне захоплення природою. “А захоплення це здобувається лише глибоким розумінням краси й гармонії в природі”.

Антропоцентризм Шевченка визначається й відношенням його до природи. Людина видається Шевченкові або частиною природи і природа тоді в поетичному образі веде людину за собою, підпорядковує її собі, як це ми бачимо в баладах Шевченка, в поемі “Катерина”, “Осика” і в деяких ліричних поезіях; або людина від природи незалежна, або їй протилежна, як у баладі “Причинна”; або, нарешті, природа є підрядна людині, як резонатор, як “дзеркало людських переживань і, вдив-

ляючись і вслухуючись у неї, людина чує і бачить **тільки саму себе**" (Д. Чижевський "До світогляду Шевченка", іbid. ст. 128). Таку ролю природа грає в творі "На вічну пам'ять Котляревському", в поемі "Гайдамаки", "Сон" ("У всякого своя доля"), "Гамалія" і багато ліричних поезій.

Але найглибші переживання поета викликає історичне минуле України. В минулім бачить Шевченко не тільки національні чи соціальні ідеї чи події, але й живих і конкретних людей. І з цими проблемами заглиблюється Шевченко в царину **історії**, в процесі розвитку якої зроджується дух.

Ціль природи полягає в преображенні темного світу у світ свідомости в людині, а ціль історії в преображенні зла за допомогою любови в добро і в царство Бога, і це оновлення має відбутись у глибинах душі як кожної людини, так і в національній душі кожного народу.

Моральна сила народу в його історії в наслідок боротьби зо злом розвивається як його трагедія. В цій трагічній долі Провидіння Боже веде народ через його викуплення, що відбувається у глибинах душі кожної людини. В такій історичній ситуації народу немає нічого абстрактного; в її розвиткові діють тільки конкретні сили. Під впливом цієї романтичної ідеології й Шевченко в історичній дійсності свого народу бере конкретні історичні факти і змальовує їх в індивідуальних поста-тях провідників: Івана Підкови, Тараса Трясила, Гамалії, Івана Гонти, Максима Залізняка, Яреми Галайди, Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка й інш. Цим самим Шевченко не тільки конкретизує історію України, але й індивідуалізує її, змальовує народ, як градацію у вияві індивідуальних сил, конструктивних чи деструктивних постатей, що зверхнім історичним подіям надають особистого духового сенсу провідника, що своєю духовістю виповнює ті події й надає їм свого духового обличчя.

Так само індивідуалізував Шевченко й українську націю, як чітко окреслене її особисте обличчя в її козацтві, як сукупність діючих індивідуальних історичних сил чи в постатях провідників, що виходять із глибин на-роду, про що було вище, чи в постатях трьох душ (мі-стерія "Великий Лях"). І ті стихійні сили народу чи конструктивні, як козацтво, чи деструктивні, що в своїх походах чи рухах ідуть за своїм провідником, істота їх

властивість людини визначає поет в концепції історично-національних роздумувань його в історичних поемах, псалмах і інш.

Але поруч, розвиваючи свій історично-національний погляд на визвольну справу України, Шевченко у своїх світоглядних шуканнях правди ставить питання: чому український народ не тільки не здобув собі волі й державної незалежності, але навіть втратив і ту свою волю й незалежність, що мав, і, дошукуючись причини того, спиняється він на глибокій філософській проблемі **свободи і проблемі добра і зла**, що так сильно позначились на визвольницькій русі українського народу.

Свобода.

Тема про людину й її долю у свідомості Шевченка була тісно сполучена з темою про свободу людини. Цю проблему відчув і пережив поет насамперед на собі самому. Шевченко був у кріпацькій неволі до 24 року життя, і коли він був викуплений із кріпацтва й випущений на волю, тоді тільки він відчув на собі, що таке свобода людини. І в такій настрої пише поет 15. XI. 1839 р. до свого брата, Микити: "Живу, учусь, нікому не кланяюсь і нікого не боюсь, окрім Бога. **Велике щастя бути вільним чоловіком:** робиш, що хочеш, ніхто тебе не спинить".

Але не довго був поет на волі. За його твори, скеровані проти Москви за волю України, московська влада засудила поета на заслання в солдати на неозначений час в Азію. І там, вдруге переживаючи неволю, 15. XI. 1852 р. пише поет до О. Бодяньського: "В нашім життю нема гіршого лиха, **як у нещастю згадувати про колишнє щастя...** Я це тепер щодня переконуюсь на собі. Хоча також, правду сказавши, і в минулім моім життю не багато було радостей, та все таки було бодай трохи подібне до волі, **а одна тїнь волі підносить чоловіка**". Подібну думку "у нещастю згадувати про колишнє щастя" висловив був поет ще в 1848 р. у вірші "Г.З.":

Немає гірше, як в неволі
Про волю згадувать.

Про власну волю особисту пише поет і в повісті з 1858 р. "Прогулька з приємністю, але не без моралі": "Завидне, чарівне становище у світі людини, **що ні від**

кого не залежить". Вже цих прикладів досить, щоб зрозуміти, як сильно важив Шевченко свою персональну свободу. Це пристрасне відчуття свободи впливало в поета не тільки з того, що він сам зазнав у найтяжчій формі неволю, але в принципі, як ідея, що є наслідок пізнання правди. "Пізнайте правду, **і правда вас визво-лить**". Оці глибокі слова евангелиста Івана були провідною думкою в кирило-методіївських братчиків і безперечно й у Шевченка.

Існує свобода незалежно ні від якого випадку, ні від жадної причини, ні від жадного примусу. Така свобода впливає із внутрішньої необхідності, із істоти самої дієвої особи. Така свобода не залежить ні від часу і ні від обставин життєвих, а має виключно характер позазмисловий, як істотна приналежність духа не людини взагалі, а духа певної людини, як її істотний характер. В кожній людині живе почуття свободи, як абсолютна і необхідна приналежність її характеру, зумовленою вічним актом по принципу: "Я такий, яким уродився". В цім ховається оте призначення, присуд (таким уже мені **судилось** бути, а не іншим).

І коли людина робить зло, як це ми часто спостерігаємо у світі, що залежить від могутнього і свавільного протидіяння самолюбства людини, то це значить, що людина **сама** з власної волі перетворила свій природний нахил до зла в потенції, у конкретний злий вчинок, бо всі люди родяться на світ із властивим їм похмурих принципом зла. Такий сенс має т. зв. "вроджене зло". Воно визначається не актом вродження, а є складником того істотного в характері людини, що визначає той характер її і складає основу її морального буття.

З цього штандпункту й оцінює Шевченко свободу: людина вільна або "в добрі своїм спіє", або в злі "один на другого кує кайдани в серці".

Де нема **святій волі**,
Не буде там **добрá** ніко́ли,

формулює поет у поемі "Царі" ідею свободи в її загальності, як також і в поемі "Кавказ":

Не вмирає душа́ наша,
Не вмирає во́ля;
І несітьї.
Не ску́є душі живо́ї
І сло́ва живо́го.

Теологи, починаючи від бл. Августина, й філософи (Шеллінг) учили, що є дві свободи: менша (*libertas minor*) і більша (*libertas major*). Перша свобода — є свобода вибору добра і є ще зв'язана із можливістю зла. Друга вища свобода є остаточна свобода в добрі і в Богові. В стані першої свободи людина шойно вибирає путь добра або зла; в стані вищої свободи людина вся в добрім, і вся у свободному прийнятті Христа й любови. В цім і вся суть справжнього християнина, весь сенс віри і свободи, і гідність людини й її віри; в цім етапі розвитку визначається дві свободи: 1) свобода добра і зла і 2) свобода в добрі. Прикладом першої свободи є псалом 12-ий — переспів Шевченка, — в якому людина просить Бога врятувати її душу від ворога, цебто від зла, щоб вона могла заспівати “чистим серцем” новий псалом.

Приклад вищої свободи — перший псалом у переспіві Шевченка, в якому поет оспівує “блаженного мужа”, що

...в законі Господньому
Серце його й воля
Навчається... (і)
В добрі своїм спіє.

Подібних прикладів у Шевченка є більше: наймицка, що пройшла першу свободу добра і зла й піднялась шляхом терпіння й покути на путь вищої свободи, Максим з поеми “Москалева криниця”, “Варнак” — повість і інш. Тільки в пізнанні правди пізнається свобода, але пізнається вона тільки через християнство. Шевченко, втративши свободу, покараний на заслання в солдати, впадає в безнадійність і в такому стані, коли “опріч нудьги всі лиха перебували в мене” (лист. 29. XII. 1849 р. до А. Лизогуба), він шукає виходу, переконаний, що “нікчемні матеріяльні потреби в порівнянні з потребами душі”, і єдина книга, де знаходить він заспокоєння, — то Євангеліє: Єдина моя радість тепер — то Євангеліє. Я читаю його щодня і щогодини”. І під впливом цієї книги приходить до висновку, що в стані такої жахливої безнадійности людини тільки християнська філософія може з нею боротись (лист 1. I. 1850 р. до кн. В. Репніної).

“Новий Заповіт (Євангеліє) я читаю з благоговійним тремтінням” (лист до кн. Репніної 7. III. 1850). “Так,

людина в нещасті живе сама в собі і роздумує” (лист І. VII. 1852 до С. Артемовського) і в процесі роздумування й переконання, що “людині необхідно висповідати своє горе” (Лист до О. Бодяньського, 15. XI. 1852), перевіряє поет себе після втрати свободи і приходить до висновку, що тільки він сам завинив, що тільки його власний гріх призвів його до такого страждання: “Я, мабуть, тяжко согрішив перед Богом, коли так страшно караюсь” (Лист до кн. В. Репніної, 25. II. 1848). Оця переоцінка свого власного життя, оця сповідь перед С. Артемовським, чого йому не треба було робити в минулім, отой висновок, що він вийшов у життя якимсь “незакінченим”: “учився малярства і не доучився, пробував писати — і вийшов із мене солдат, та який солдат!” Оця сувора критика й переоцінка самого себе навчила поета ще глибше задивлятися на свою долю і вірити, глибоко вірити в краще потойбічне життя, вірити у віщі сни, які “показують щось вище від наших земних понять” (лист до А. Козачковського, 30. VI. 1853 р.).

І це врешті привело Т. Шевченка до глибокого висновку (лист до гр. А. Толстої 9. I. 1857 р.), що щойно тепер, “тільки тепер я цілком повірив у слово: **“люблячи караю вас”**. Тільки тепер молюся я і дякую Його за безконечну любов до мене, за посланий іспит. Він очистив, вилікував моє бідне хворе серце. Він відхилив призму від очей моїх, через яку я дивився на людей і на самого себе. Він научив мене, як любити ворогів, що ненавидять нас. А цьому не научить ніяка школа, крім тяжкої школи покути і довгої розмови із самим собою. Я тепер почуваю себе, коли не совершенним, то по крайній мірі бездоганним християнином. Як золото з вогню, як немовля із купелі, я вихожу тепер із похмурого чистилища, щоб почати нову благороднішу путь життя. І це я називаю справжнім, дійсним щастям”.

І поет з нетерпеливістю чекає того “тихого солодкого щастя”, коли він особисто розповість адресатці **“з певністю переродженого християнина”**, як сон, своє сумне минуле.

Оці слова Шевченка якнайкраще свідчать, який процес перейшов він, позбавлений фізичної свободи, щоб прийти у свободі внутрішнього духового роздумування до свободи найвищої і християнської віри. “Прийдіть до Мене всі змучені, і Я заспокою вас”. Оці слова якнайкраще підтверджують духову еволюцію у світоглядомому особистому шуканні поета. Тільки во

Христі знайшов поет себе і свободу свого власного духа.

Але цей шлях до пізнання християнської правди, що звільнила поета у вищій сенсі з кайданів неволі до повної свободи, не був для Шевченка легкий. Шевченко на zesланнях у своїм містичнім переживанні вийшов поза межі того обмеженого людського існування і наблизився до божественного буття, де людина поринає, розпливається в Бозі, зливається з Богом. Поет свою релігійну субстанцію поєднує з політичним радикалізмом у боротьбі за волю України, переживаючи свою послідовну релігійність, яку виніс від свого релігійного народу та від св. Письма, не міг примиритись із офіційною московською церквою. Жива народна віра і навіть церква в українському селі навчила його розрізняти щирі віру народу і правдиві релігійні піснопіння Служби Божої на селі від фальшивого показного й декоративного видовища в Москві і Петербурзі, одіраного від народу і евангельської правди перших християн.

І цю глибоку різницю показує поет і в своїх творах. В поемі "Кавказ" малює поет цинізм віри московської й "неутомлені поклони"

За кражу, за війну, за кров,
Щоб братню кров проліти, просять
І потім в дар Тобі принісять
З пожару вкрадений покрів!...

Поет відрізняв правдивого українського Бога від "візантійського Саваофа" Москви і радив не молитись йому, бо "одурить".

.....**Не одурить Бог, —**
Карать і милувать не буде:
Ми не раби Його — **ми люди!**

І Шевченко шукав свого правдивого національного Бога і знаходив серед тих, що були у найтіснішій єднанні з народом, й оспівував у своїх поезіях. Поет найтеплішими словами малював релігійність українського села, де вона найтісніше єдналась з українським народним побутом. Там церква й народ були в найтіснішій зв'язку. Згадаймо "благочинного" в поемі "Гайдамаки", що разом із гайдамаками й козаками щиро молився і разом із "попами" святив ножі народнього повстання. Згадаймо поему "Наймичка", де Ганна щороку в глибокій вірі подорожує "на прощу у Київ", згадаймо релігійність Максима з поєми "Москалева криниця".

А коли возьмем ми його повісті, то в них у змальованих персонажах, які уявляються поетові в позитивнім освітленні, ми відчуваємо і глибоку релігійність їхньої душі. З цього становища найвиразнішими є повісті "Варнак" і "Близнята". Вже сам опис обстанови в домі Варнака є з цього погляду характеристичний: "перед образом Всіх Скорб'ящих Матері світилась лямпادا і стояв аналой, покритий чистим, білим з широкою бахромою рушником. На аналої лежала книга, з вигляду подібна до Псалтиря, in quarto". "В кутку перед образами стояв стіл... і на другім кінці стола лежала велика книга, на зразок Четв'ї Мінеї в червоній оксамитовій оправі... Це була Біблія (як я потім довідався) — артистичне кийвське видання 1743 р... Між вікнами на стіні висів в позолочених рамах естамп, що зображував Івана Богослова."

Цю Біблію подарувала Варнакові на прощання панна Магдалена, поблагословивши нею його. — "Свята, божественна книга!" — говорив далі він (Варнак), — мій єдиний захист, покров і надія..."

Такою ж високою релігійністю наділяє Шевченко Никифора Сокиру і його дружину, а особливо вчителя, Степана Левицького. І до таких персонажів своєї творчості ставився поет із глибоким сердечним почуттям. Релігійність людини по переконанню Шевченка належала до найкращих і найпозитивніших прикмет її характеру.

В цих думках, що підкреслюють глибоку релігійність українського народу і віру у свого власного Бога, випереджує Шевченко думку Ф. Достоєвського з його роману "Б'ґсы", що впливає з розмови Шатова і Ставрогіна. Шатов каже:

"Начало естетичне, як говорять філософи, є начало моральне, як вони утотожують. "Шукання Бога", як коротше називаю я. Ціль усього народнього руху в кожнім народі і в кожній добі є його буття, є єдине шукання Бога, **Бога свого, за всяку ціну власного, і віра в Нього, як в єдиного і правдивого.**

"Бог є синтетична особистість усього народу, взятого від початку до кінця. Ніколи ще не було, щоб у всіх або у багатьох народів був один спільний Бог, **але завжди й у кожного був окремий.**

"Ознака знищення народностей, коли боги починають ставати спільними. **Коли боги стають спільними, то вмирають боги й віра в них разом із самими народами.**

Чим сильніший народ, тим відмінніший його Бог. Ніколи ще не було народу без релігії, цебто без поняття про добро і зло. У кожного народу є своє власне поняття про зло і добро і своє власне зло і добро...

На ці слова Шатова Ставрогін завважує:

— ...Ви Бога зводите до звичайного атрибуту народності...

— Звожу Бога до атрибуту народності? — крикнув Шатов, — навпаки, народ підношу до Бога. Та чи й було коли інакше? Народ — це тіло Боже. **Кожний народ до тієї пори й народ, поки він має свого Бога окремого, а всіх інших богів виключає без всякого примирення, поки вірить у те, що своїм Богом перемаже і прожене зо світу всіх інших богів.**...

Якщо великий народ не вірить, що в нього одного правда (власне в одного і власне виключно), коли не вірить, що Він один є здібний і покликаний всіх воскресити і врятувати своєю правдою, — то він в тій же хвили зводиться до етнографічного матеріялу, а не підноситься до великого народу.

Дійсно великий народ не примириться з другорядною ролю в світі або навіть із першорядною, а неперемінно і виключно з першою. Хто втрачає цю віру, той уже не є народ.

Але правда одна, а, значить, тільки єдиний із народів і може мати Бога дійсного, хоч би всі інші народи і мали своїх окремих і великих богів." (Стор. 311—313, т. I., видання Ладизжнікова, Берлін 1921 р.).

Негативні постаті Шевченкових поем, повістей, неморальні, егоїстичні і жорстокі були наділені й антирелігійними прикметами. Це все свідчить про те, що релігія як у самого Шевченка, так і в його творчості відігравала велику ролю тієї сили, що облагороднювала душу і підносила її на високий щабель людяности й духового завершення у відчутті індивідуальної і національної свободи.

Проблема зла (Шевченкова теодицея).

З темою про свободу тісно лучиться у світогляді Шевченка й тема про зло і про злочин. Свобода сама по собі, як іраціональна сила, не творить зла. Вона може творити і добро, і зло. Зло виникає тоді в людині, коли в її душі запанує сваволя, яка порушить гармонію і єдність між універсальною (божественною) волею в душі

людини і волею особистою, що є властива тій людині. Між цими двома волями тратиться зв'язок, цебто особиста воля людини вже не підлягає волі Божій (універсальній), а на місце неї ставить поет тільки свою волю і тоді заповнює в людині сваволя, яка і штовхає людину до зла. В кожній людині заховано дві сили: сила темного принципу і сила світлого, цебто найглибша безодня і взнесле небо. "Людина, учить філософ Шеллінг, походить із темної основи, цебто вона є тварна істота, тому й ховає в собі незалежний принцип у відношенні до Бога; але оскільки цей принцип, не перестаючи у своїй основі бути темним, у божественним світлі преображується, то в той самий час в людині є щось вище, власне дух" (Куно Фішер "Шеллінг", ст. 690).

Сваволя людини ставиться на місце волі Божої, і таке піднесення сваволі веде до викривлення всієї діяльності людини, темні сили людської природи вириваються на свободу і поривають за собою пристрасті людини і таким чином повстають злі чини. Отже, не сама по собі сваволя і пристрасті зреджують зло, а панування сваволі і вивищення її до стану центральної волі, в наслідок якої темний егоїстичний принцип опановує всім життям людини. В наслідок цього сила зла стає протилежна силі добра.

Сама можливість зла пояснюється тим, що людина в певних випадках свого життя поставлена на такий вершок, коли вона в самій собі знаходить джерело свого поступовання і до добра, і до зла. В душі людини твориться стан роздоріжжя. Тоді в такій ситуації в людині повстає боротьба злого принципу й доброго, і внутрішня сила сваволі спокушує людину до зла і втягає її до злого чину. І щойно тоді людина свавільно творить зло.

Цю силу, що спокушує людину до злого чину констатує Шевченко насамперед на самому собі. Так, у листі до Якова Кухаренка (30. IX. 1842 р.) пише Шевченко: "Переписав оце "Слѣпую" (поему, написану по-московськи — Л.Б.) та й плачу над нею, який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам черствим кацапським словом. Лихо, брате отамане, ейбогу лихо, — це правда, що **окроме Бога і чорта в душі нашій єсть ще щось таке, таке страшне, що аж холод іде по серцеві, як хоч трошки його розкриєш.** Цур йому, мене тут і земляки і не земляки зовуть дурним; воно правда, але що я маю робить? Хіба ж я винен, що я уро-

дився **не кацапом** або не французом? Що нам робить, отамане брате: прати проти рожна чи закопаться заживо в землю? Не хочеться, дуже не хочеться мені друкувати “Слѣпую”, але вже не маю над нею волі та цур їй, аж обридла вже вона мені”.

В цих дуже характеристичних висловах поета на самому початку його творчості криється дуже багато важливих думок і для його світогляду. Насамперед констатує Шевченко, що в душі кожної людини співживуть світлий і темний принцип, Бог і чорт; але крім цієї основної двійності людської природи, в ній ще живе і діє “щось таке, таке страшне, що аж холод іде по серцеві, як хоч трошки його розкриєш”, цебто ще живе і діє така сила, як **сила сваволі**, в цім випадкові проявляється ніби брак національного хребта, що роздвоює людину. Тут Шевченко, як видно з дальшого цього листа, розуміє ту силу, як силу зла, що повстає в душі поета під впливом того, що земляки його і не земляки сміються з поета за його українство, називаючи його дурним, і штовхають писати твори “черствим кацапським словом”, цебто намовляють до національної зради. І поет, написавши поему по-московськи, “плаче над нею”: “**за який гріх**” він “сповідається кацапам” їхньою мовою, цебто **жаліє** і не хоче її друкувати по-московськи, але, коли вже написав, цебто коли вже допустився до злого чину, то вже, як поет, не має над нею волі (якщо віддав комусь до друку).

З цього видно, що не саме зло опанувало поетом, а тільки можливість зла, оте **роздоріжжя**, вагання й жаль, що піддався амбіції доказати москалям, “щоб не казали москалі, що я їх язика не знаю”. Але вже на самому початку 1843 р., в місяці січні Шевченко в листі до Г. Тарновського твердо постановив бути тільки українським поетом, хоч у листопаді того ж 1843 року написав поет по-московськи ще одну поему “Безталанний”. Правда, поема високо патріотична і написана для кн. В. Репніної, щоб вона могла цю поему зрозуміти глибше.

Отже, пережив поет різні вагання у своїй власній істоті, вийшовши на свободу, пізнаючи вагу їх для людини, що в духовім роздвоєнні опиниться на роздоріжжі у своїх рішеннях і діях. На цих проблемах часто спинявся поет у своїй творчості.

Так у 1845 році поета огортзв страх від можливого завмирання його душі:

Засну́ли ду́ми, се́рце спить...

.....І я не знаю,
Чи я живу́, чи доживаю,
Чи так по світу волочу́сь,
Бо вже не плачу́ й не смію́сь...

.....
Стра́шно впа́сти у кайда́ни,
Умира́ть в нево́лі,
А ще гірше — спа́ти, спа́ти,
І спа́ти на во́лі,
І засну́ти навік-віки,
І сліду не кинуть
Нія́кого: одна́ково,
Чи жив, чи загінув!...

Романтична філософія, а зокрема Фіхте вчив: Основне зло людської природи полягає в її закостенілості і бездіяльності, тоді як моральна сила скеровується на працю, на діяльність. Хто прагне тільки спокою і насолоди, той діє неморально. Тільки та людина є моральна, яка прямує до ідеалу і виконує певні завдання, щоб досягнути їх і знайти в них ще вищу ціль відповідно до свого призначення. Людина тільки тоді стає гідною свого становища, коли вона все своє мислення, хотіння і чинність скеровує на працю із становища свого покликання, розуміє його і відповідно діє. Тільки тоді вона усвідомлює себе членом вищого морального правопорядку і бачить свою вартість у тому, що здійснює вищу ціль, а не думає тільки про себе, навпаки, приносить у жертву себе і своє щастя загальному і тим здійснює своє покликання і призначення.

Шевченко знайшов своє призначення в службі і праці для свого народу, щоб його піднести, визволити, щоб його відродити в його власній державі. Але його душу часто посідали думки зневіри і страху, щоб не заснути сном повної бездіяльності. І в такому стані поет просить Бога:

Не дай спа́ти ходя́чому,
Се́рцем завмира́ти,
І гнило́ю коло́дою
По світу валя́тись.

Тими самими думками мучився поет і в році 1859, що відбилися у вірші "Колись дурною головою":

Гіренько зо мно́ю!
Як доведеться в світі жить,

Людей і Гóспода хваліть?
В багні колодою гнилою
Валя́ться, ста́рїтис̑я, гнїть,
Уме́рти — ї́ слїду не покїнуть
На обїкра́денїй землі!

Найяскравіше малює поет духовий занепад людини у злі в постаті Варнака з поеми “Москалева Криниця” 1857 р. (див т. IV., ст. 78—88). Подібних творів у Шевченка є більше: “Титарівна” (див. т. III., ст. 428—437), “Варнак” — поема (див. т. III., ст. 422—424) і “Варнак” — повість.

Але найвизначнішими постатями у творах Шевченка є ті, що допускаються провини на тлі національним, на тлі, коли можна так висловитись, **національної зради**. І Гонта Іван з поеми “Гайдамаки” є та перша історична постать, яку Шевченко піддав аналізі з погляду добра і зла та національної зради.

Коли польські й московські письменники і критики не вагались представляти Гайдамаччину, а зокрема сотника Івана Гонту найчорнішими барвами, як найбільших злочинців історії, Шевченко не завагався змалювати їх, як **народніх героїв**, а Гонту — **як найбільшого героя-мученика**. І змальовуючи цю останню постать, поет заглибився у найінтимніші сторони її душі і представив її у подвійнім антитетичнім зіставленні морального й національного духа і в боротьбі внутрішній добра і зла, як батька і як національного провідника народу (див. про це докладніше: т. I., ст. 240—243 і ст. 246—250).

Але на одній тільки постаті І. Гонти поет не спиняється. У своїм глибокім патріотизмі й роздумуванні над долею України та її трагічної історії дошукався поет до тієї **первопричини**, завдяки якій Україна впала у найстрашнішу московську неволю. Хто допустив Україну до такого занепаду, хто заподіяв їй таке зло, з якого вона протягом століть не може вирватись на волю?

І Шевченко, студіюючи історію України, літописи, Історію Русів та різні літературні твори, приходив до висновку, що найголовнішою виною заподіяного Україні зла є договір гетьмана Богдана Хмельницького 1654 року із Московією в Переяславі. Отже, Богдан Хмельницький і Старшинська Рада, що на той договір погодились і його підписали, поносять вину за той договір, що кинув Україну на поталу Москві.

В історії кожного народу є факти, що впливають

із історичного процесу закономірності і причинового зв'язку між ними, і це факти **закономірні**; а є ще факти чи події, які історики вважають **випадковими**.

З огляду на те, що історія є розвиток людської свободи, то стислої закономірності, як учила романтична філософія, в історії не існує. Закономірність така неможлива тому, що в історії діє свобода людських чинів, а з нею разом і сваволя, в наслідок чого непередбачений випадок вмішується в хід історії.

Але, коли б тільки випадок був головним двигуном історії, то вся історія народу була б тільки грою одних випадків. Тому поруч випадкових дій в історії діє ще й **закономірність** у формі **передання** про минуле і **традиції**. Кожне нове покоління народу перебирає на себе і продовжує діяльність попередніх поколінь, поліщує їх, розвиває й тим сприяє історичному **поступові** у формі ушляхетнення людської моралі у взаємнім поступованні, піднесення матеріальної й духовної культури народу і втілення такого правового устрою, який би гарантував і забезпечував свободу людини й народу і сприяв розвиткові й поступу його життя. Цим правовим устроєм є **держава**.

Отже, змістом історії є свобода, а забезпечити цю свободу може тільки правдивий порядок у державі. В цім саме пункті й ховається синтеза чи поєднання **свободи** й державної **необхідности**, і таке поєднання необхідности і свободи в синтезу, що стає долею народу або Провидінням Божим, що в силу тієї необхідности, може скерувати хід історії в такий бік, якого народ собі навіть і не бажав.

Але є **загальний плян світової історії**, якому служать історії окремих народів навіть тоді, коли історія якогось народу збочується від того пляну. І тим пляном загальним, так учить романтична філософія, є **поступневе розкриття Бога й доказ Його буття**. Таким є **Боже Провидіння** й Божа опіка над людством, цебто **Промисл Божий**. Такою є найвища Правда, що лежить поперше в керівництві Божім над світом, як найвищий **необхідності** Божого Промислу, і подруге в свободі людини, в найтіснішій і найглибшій їх поєднанні в історії людства й окремих народів.

Звідки тоді повстає зло в історії? Ми вже знаємо, що кожна людина має в собі всю силу темного принципу і силу світлого принципу. І перевага темного принципу в людині з огляду на її свободу веде до свавільства

і свавільних дій. Тому зло лежить в самій особі, коли нею опанує темний принцип свавільства.

Такий процес розвитку історії сприймав у своїй романтичній душі й Шевченко. Бог є цар неба і землі й ніяких інших царів ніодний народ не потребує. Тому всі земні царі — породження диявола, щоб тільки утискувати народ, творити розбрат, війни й насильства, як над цілим народом, так і над окремою людиною.

Бог олікується людством, народами і навіть окремою людиною.

Госпóдь лю́бить свої́ лю́ди,
Лю́бить, **не о́ста́вить,**
Дожида́є, по́ки пра́вда
Перед ни́ми вста́не.

(Пс. 93).

Ко́лись Бог нам ве́рне во́лю,
Розі́б'є невóлю...

(Пс. 52).

Вста́нь же, Бо́же, суди́ зе́млю
І суди́й лука́вих!
На всі́м сві́ті Твоя пра́вда
І во́ля, і сла́ва.

(Пс. 81).

Не нам Твої́ діла́
Суди́ть, о Бо́же наш вели́кий!
("Варнак").

Не нам на прю́ з Тобо́ю ста́ти,
Не нам діла́ Твої́ суди́ть:
Нам тільки́ пла́кати, пла́кати,
І хлі́б насущний заміси́ть
Крова́вим по́том і сльо́зами.
("Кавказ").

.....Не мені,
Вели́кий Госпо́ди, простóму,
Суди́ть вели́кії діла́
Твої́ во́лі: **лю́ті зла**
Не дієш без вини́ ні́кому.

("Бретик").

І от, із цієї точки зору розглядає Шевченко й те зло в історії України, через яке Україна занепала й попала в найстрашніші лабеті московської неволі. І те зло сталось у наслідок Переяславського договору 1654 р. в Переяславі між Москвою й Богданом Хмельницьким. І

такі твори поета, як “Розрита могила” (див. т. II, ст. 201—203), “Чигрине, Чигрине...” (див. т. II, ст. 190—195) і містерія “Великий Льох” (див. т. II, ст. 31—38 і ст. 261—282), “Осії глава XIV”, підтверджують погляди поета.

“Богохульство” Шевченка.

Але, не дивлячись на те, що віра Шевченка в Бога, в Провидіння Боже і в Його Промисл була незломна, все таки в душі поета були такі моменти його особистої і національної трагедії, коли та віра перед страшними фактами історії й реальної дійсності заломлювалась, і тоді в стані відчаю поет ставав проти Бога і проти Його все-сильної правди. Поет не міг примиритись із тією страшною кривдою, що діється над людиною, і він готовий навіть відступити від Бога, коли він бачить ту кривду, і бачить, що Бог не карає злочинця (див. про це т. III, ст. 349—352).

Таких виступів Шевченка проти Бога ще більше, коли поет змальовує те зло, що діється Україні:

І все те ліхо, все, кажуть, од Бóга!
Чи вже ж Йому́ любо людéй мордува́ть
І на́дто убо́гу мою́ Україну?!
(“Іржавець”).

Поет описує знуцання московських порядків над українським народом і в одчаї від такої кривди запитує:

Чи Бог ба́чить із-за хма́ри
На́ші сльóзи, го́ре?
Мо́же й ба́чить, та помага́,
Як і оті го́ри
Предкові́чні, що полі́ті
Крoвію людськóю!...
Ду́ше моя́ убо́гая!
Лишенько з тобо́ю...
Пошлém ду́му аж до Бóга,
Йогó розпитати,
Чи до́вго ще на сім сві́ті
Ката́м панува́ти?

(“Сон”: У всякого своя доля...)

А ти, всевидящее о́ко!
Чи ти диві́лося звисо́ка,

Як со́тнями в кайданах гна́ли
В Сибі́р нево́льників святи́х,
Як мордува́ли, розпина́ли
І вішали?! А ти не зна́ло?
І ти дивило́ся на них
І не ослі́пло?! О́ко, о́ко!
Не ду́же ба́чиш ти глибо́ко!...
(“Юродивий”).

Таких прикладів можна виписати більше, але і з цих видно, до якого відчаю і зневіри доходив поет, коли змальовував насильство московського царства над Україною чи розправу його над борцями за свободу.

Подібні вибухи Шевченкового “богохульства” і повстання проти Бога впливали з тієї глибокої суперечності між вірою християнською й насильством, які поет сконстатував у таких творах, як “Сон” (“У всякого своя доля”), як “Кавказ”, як “Неофіти” у московськiм православнiм царствi, і як “Єретик” у католицькiм свiтi, і в цілiм рядi iнших творiв, як “Гайдамаки” (конфедерати польські і Титар), “Осика” (Лукія й пан), “Княжна” (батько і донька), “Іржавець”, “Царі”, “Буває в неволі іноді згадаю”, “Варнак” (поема й повість), “Пророк”, “Юродивий” і iнші.

Мало того, що Шевченко не міг сприйняти того цинізму, що ховався в московській вірі, якого так яскраво викрив поет у поемі “Кавказ”, і ту наругу над вірою Христа бачив поет у душі кожного насильника, чи в пана, що знущався над своїм кріпаком і зневажав дівчат, жінок, чи в офіцера-зальотника (в поемі “Катерина”, в повісті “Наймичка”) — у всіх їх бачив поет тільки зневагу до найелементарніших правил моралі. І поет не міг примиритись із тим, що такі потвори ходять по світі, й Бог їх не карає.

Шевченко вірив у моральну силу і любов свого народу; тільки в ньому він бачив правдиву віру у Христа й Божу Матір, як носіїв правди і любови. Тому й він, як і його народ вірив у Христа, як Бога й Чоловіколюбця, що несе людям свободу. І до них усе пливе його молитва за народ:

Воззрi, Пречiстая, на їх,
Отiх окрадених, слiпiх
Нево́льників. Подáй iм си́лу
Тво́його мученика Сiна,

Щоб хрест-кайдани донесли
До самого, самого краю.
Достойнолітая! благаю!
Царіце неба і землі!
Вонмі їх стону і пошли
Благий кінець, о Всеблагая!
(“Марія”).

..... Якби
Пречістий їй не дав ти руку
Рабами б бідні раби
І досі мёрли б.
(“Марія”).

Віра Христа принесла людству свободу, вселила в душу людини любов і правду. І хто ці найбільші здобутки людства зневажає, той є найбільший насильник і злочинець і мусить бути покараний. А коли Бог його не карає, а зокрема, коли цілий край, Україна, в неволі, то це значить, що нема Бога на небі.

Як понесе з України
У сінее море
Кров ворожу... отоді я
І лані, і гори —
Все покину і поліну
До самого Бога
Молітись... **А до того**
Я не знаю Бога.

В центрі національного світогляду Шевченка стоїть Україна в найвищій формі її організації, як **вільна і незалежна держава:**

..... Козак оживе,
Оживуть гетьмани в золотім жупані,
Прокінеться доля...
А в степах України, —
Дай то, Боже мій, — блисне булава!
(“Гайдамаки”).

Розкуйтеся, братайтеся,
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі...

**В своїй хаті — свої правда,
І сила і воля!**

Вже оці приклади показують, що ґрунт вільного життя українського народу, його розвиток і втілення правди, як найвищої його духової сили, — можуть здійснитись тільки в його державі. І Шевченко всіма силами свого розуму і серця, свого таланту і майже всіма своїми творами доказує, переконує тих своїх земляків, що повинні це розуміти, що боротьба за державу України, визволення з-під московської неволі — **єдина боротьба усього народу й єдиний рятунок від повної загибелі.**

І коли поет бачить повну байдужість і навіть ворожість ніби українських провідних сил до цієї єдиної визвольної ідеї, а з другого боку бачить, який протягом історії діється наступ ворогів, щоб в зародковій знищити цю визвольну ідею, бачить ту неправду, те зло, яке діялось і діється над українським народом, — то в такій безвихідній ситуації він готовий до найкрайніших висновків:

**Погібнеш, згінеш, Україно,
Не стане знаку на землі.
А ти пишάлася колись
В добрі і рóзкоші! Вкраїно!
Мій любий краю неповинний!
За що тебе Госпóдь кара,
Карає тяжко? За Богдана,
Та за скажéного Петра,
Та за панів отіх погáних,
До краю нищить... Покара,
Уб'є незримо і правдиво;
Бо довго довготерпелівий
Дивівся мóвчки на твою
Грiховную твою утрóбу
І рек во гнiві: — Потреблю
Твою крáсу, твою оздóбу,
Самá розiпнешся. Во злóбі
Сині твої тебе уб'ють...**

(“Осії, гл. XIV”).

В цих пророчих словах поета, чується голос, за що Бог карає Україну, за що Він зробив такий суворий присуд Україні, що самі її сини її ж уб'ють, що не стане й знаку від неї на землі? Самий край — Україна і український народ у тому “неповинні”. Уся вина падає на

Богдана за Переяславський договір 1654 р. і на “скаженого Петра”, московського царя, що розбив провідників і український народ на два ворожих табори і “розіп’яв Україну” (“Сон”, 1844 р.), а фактично падає вина на провідні сили України, на “панів отих поганих”, з вини яких Бог Україну “до краю нищить”. Отже, перекинчицтво, зрада, дух зла (“українська ворона” в містерії “Великий льох”), дух руїни і незгоди насамперед своїх же сил, — усе це в першу чергу приводить і до руїни рідного краю.

Порáдила мáти (Україна — Л.Б.),
Як пшеницю ту пожáти,
Полта́ву достáти?
Ой пожа́ли б, якби́ булі́
Односта́йне ста́ли,
Та з хва́стовським полко́вником
(із Сем. Палієм, див. “Чернець” — Л.Б.)

Гетьма́на една́ли;
(Ів. Мазепу — Л.Б.)

Не стремі́ли б списі́ в стрі́ці
У Петра́ у свáта,
Не втіка́ли б із Хорти́ці
Сла́вні небожа́та,
Не доганя́в би прилу́цький
Полко́вник пога́ний
(Гнат Галаган — див. т. III. ст. 532 — Л.Б.)
Не пла́кала б Ма́тер Бо́жа
В Кри́му за Укра́їну.
(“Іржавець”).

І коли Шевченко нарікає на Бога за Його “терпелівість”, за те, що й “Він не добачає” зла, що й Він попускає і терпить зло, насильство, кривду, що діються над окремою людиною, над цілим українським народом, — то це нарікання випливає з найглибшої любови поета до України, що так тяжко “неповинно” карається. Не народ винний у тім, а царі й пани, що панували й панують у ній. І поет вкладає в уста запорожців у неволі таку молитву:

Бо́же мій з тобо́ю,
Мій кра́ю преkráсний, розкі́шний, бага́тий!
Хто тебе́ не ніщив? Якби́ розказа́ть
Про якогоне́будь одно́го магна́та
Істо́рію-пра́вду, то переляка́ть

Самé пéкло мóжна! І Дáнта старóго
Однім на́шим па́ном мóжна здивува́ть.
І все-то те ли́хо, ка́жуть, од Бо́га!
Чи вже-ж Йо́му лю́бо люде́й мордува́ть
І на́дто убо́гу мою́ Україну?!
Що вона́ зроби́ла? За що́ вона́ гине́?
За що́ її діти в кайда́нах мовча́ть?!
(“Гржавець”).

Оця безнадійна доля України не дає Шевченкові спокою, і поет шукає, де причина того трагічного стану, в яким Україна перебуває: чи в абсолютнім Божім призначенні їй такої долі, чи в гріховності і злі самої провідної верстви української, чи в злі ворожих дій Москви й Польщі?

І остаточний висновок поета, що в кожній нації, як і в людині, діють одночасово і свобідно добрі і злі, світлі і темні відповідальні сили нації, і яка сила перемагає, такою є доля нації. На цьому принципі поет створив містерію “Великий льох” (див. про це т. II, ст. 153—168 і ст. 261—282), і на цій ідеї переспівав поет слова пророка “Осії глава XIV” (див. т. IV., ст. 245—246).

І єдиний вихід — здійснення державної волі українського народу — повстання цілого народу, цебто революція і визволення (див. “Заповіт” Шевченка, “Подражаніє Іезекілю”, “Світе ясний”, “Хоча лежачого не б’ють...”, “Бували війни й військові свари...”). Голос народу є й голос Божий. Але для такого всенароднього виступу потрібна взаємна любов, внутрішня згода і повна єдність. І остання “Молитва” Шевченка до Бога (27 травня 1860 р.) про таке повне поєднання сил народу і просить:

А чістим сёрцем — коло їх
Поста́в Ти а́нгели свої,
Щоб чистоту́ їх соблю́ли.
А всім нам вку́пі на землі
Єдиномі́сліє подáй
І братолю́біє пошлі́.

(Докладніше про це див. т. II., ст. 38—40).

РОМАНТИЗМ — ДУХОВА І КОМПОЗИЦІЙНА ОСНОВА ТВОРЧОСТИ ШЕВЧЕНКА.

А. СНИ І ВІЗІІ ШЕВЧЕНКА ЯК ПРОБЛЕМА.

“Сни твої, які ти бачив у найкритичніші години, показують нам щось вище за наші земні поняття”. (Лист до А. Козачковського 30 червня 1853 р. з Новопетровська).

І. Твори Шевченка у формі сну.

Тарас Шевченко в процесі своєї творчості любив багатством своїм творам надавати форму сну. А деяким із них давав навіть наголовки “Сон”. Цих останніх творів із наголовком “Сон” є три: “Сон” 1844 року (“У всякого своя доля”), “Сон” 1847 р. (“Гори мої високії...”) і “Сон” 1858 р. (“На панщині пшеницю жала...”). До цих трьох поетичних “снів” я додав би ще четвертий “сон”, — власне вірш без назви; але коли б поет захотів був його назвати, то, очевидно, що й цей твір мав би ту саму назву. Вірш цей з 1850 року (“Буває, в неволі іноді згадаю...”). І це все твори, в яких змальовуються сни самого поета; тільки один із 1858 року змальовує сон матері. Отже в усіх цих віршах **сон** стає **домінуючим компонентом**.

Всі ці названі твори обіймають період майже цілого творчого життя поета (1844—1858). І цей факт мене переконує, що проблема сну в творчості Шевченка не є якою примхою чи випадковим явищем, ані хвилимовим настроєм, а мистецьким актом, що впливає із далеко глибших творчих спонук поета. Я ще більше переконуюсь у цьому останнім, коли звертаюсь до тих численних творів поета, до яких сон самого поета або однієї з дійових осіб його творів входить, як дуже важна складова частина твору, як лямбмотив, що виповнює собою цілий твір Шевченка, чи то в баладі “Причинна”, чи в поемі “Гайдамаки”. Наприклад, — в баладі “Причинна”:

То дівчина ходить,
Йї самá не зна (бо причинна),
Що такée рóbить.
Так ворóжка поробíла,

Вид на Кара-Тав з долини Амзур, 1854—1857 рр. (акварель).

Щоб мѣнше скучала...
.....хóдя опівночі,
Спала й виглядала
Козаченька молодого,
Що торік покинув
.....

Отóж тая дівчинонька,
Що **сонна** блудила,
Отакú то їй причинну
Ворóжка зробила!
На самий верх на гиллячці
Стала... В серце ко́ле...
Подивілась на всі бóки... (і т. д.)

В цій баладі Шевченко малює картину, як русалки спричинюються до смерти дівчини: русалки її залоскотали. Це найважніший мотив стисло баладний: народне вірування про русалок і трагічний кінець балади. В дійсності дівчина в стані лунатизму падає з дуба й забивається, а русалки їй привиджуються на основі її віри в русалок.

Далі сон Оксани з поеми “Слѣпая” р. 1841; сон Лукії із поеми “Осика” р. 1847; сон Марини в поемі “Неначе цв’яшок в серце вбитий” 1848 р.; далі вірш 1850 року:

“І дóси сніться”: під горбóю
Між вѣрбами та над водо́ю
Біленька хáточка...

В цьому вірші сон поета обіймає цілий твір. Далі того ж 1850 р. вірш “І станом гнучим і красою...” В цім останнім Т. Шевченко не налюбується красою дівчини-сироти, а потім йому сниться, що та красуня — мати-покритка, над якою нечестивий насміявся, а вона жебрачкою голодною під тинем гине. Далі вірш Шевченка 1859 року: “Сестрі”: “Минаючи убогі села...”, в якому поетові сниться, що він у сестри в гостях: вона на волі, й він вільний. Щаслива сестра зустрічає брата: “Мій братіку! Моя ти доле!...”

І ми прокінулися. Ти...
На пánщині, а я в нево́лі...

Нарешті вірш 17. IX. 1860 за п’ять місяців до смерти під криптонімом “Л” (мабуть другий вірш Ликері): “По-

ставлю хату і кімнату”, далі поет насадить садок і йому присняться діточки й весела присниться мати:

Давне-колішній та ясний
Присніться сон мені!... і ті!
.....І в малій
Райбчок мій з-підтіха-тіха
Підкрадешся, наробиш ліха...
Запалиш рай мій самотній...

Отже всі ці поезії **розширюють** рамки часу, в якому сон komponується поетом, як складовий композиційний чинник у його творах. Справді, від самого початку його творчости, від 1837 р. аж до р. 1860, за п'ять місяців до смерти поета ніби тонкою безперервною психічною й естетичною ниткою тягнеться ця композиційна проблема.

Всіх творів, в яких сон виступає або як мотив, або в пляні сну цілий вірш, є аж 14; із них 8 снів самого поета, а 6 снів, якими поет наділяє героїнь чи героїв своїх творів, і вони з перервами тягнуться від 1837 р. аж до 1860 р. По роках вони розподіляються так: 1837 р. — “Причинна”, 1841-42 р. — “Сльпая”, 1844 р. — “Сон” (“У всякого своя доля...”), 1847 р. — два: в поемі “Осика” і “Сон” (“Гори мої високі...”), 1848 р. — сон Марини в поемі “Неначе цвяшок в серце вбигий...”), 1850 року — аж три: 1) “Буває іноді в неволі...”, 2) “І станом гнучим і красою...”), 3) “І досі сниться...”, 1856 року — три сні: в повісті “Прогулка з удовольством, но не без морали”, 1858 р. — “Сон” (“На панцині пшеницю жала...”), 1859 р. — “Сестрі” (“Минаючи убогі села...”), 1860 р. — “Л.” (“Поставлю хату і кімнату...”).

II. Поетичні сні Шевченка і критична література.

Подаючи тільки перелік тих творів Т. Шевченка, в яких він komponує сон, я ставлю перше питання: Що це? — чи це тільки літературний засіб, композиційна манера, щоб лише виявити або, навпаки, заховати свою внутрішню, особисту рефлексію чи емоціональну силу душі, чи, може, це є намагання поглибити своє безпосереднє ліричне почуття або заховати щире душу під покровом мимовільних переживань та асоціацій? Іншими словами, чи це є тільки література, чи ці поетичні сні засновані на дійсних, реальних снах і служать тільки вихідним пунктом творчости, схемою, пляном твору, чи на-

віть щирим переживанням у сні, що спонукало поета до його опрацювання, цебто дав сон тему, мотив або цілий мистецький вірш? Це є та перша проблема, що впливає із перегляду тих 14 творів Шевченка.

До цього часу ніхто із шевченкознавців цієї проблеми ще не ставив за винятком випадкових голосів у критиці до поодиноких творів поета. Так Ів. Франко року 1881 констатує в критичній розправі про "Сон" 1844 р.: Коли поет заснув, "дух його звільнився з пут гнітючого суму й забуття" і "рветься летіти геть, рветься з землі...". "І сниться поетові його рідна Україна, летить у Сибір, літає по-над Петербургом." Отже, Франко бере поему "Сон", як вияв реального сну, перетканий протестом проти московської державної системи супроти України, і трактує сон поета, як вихідний пункт, як спонукання, що спричинюється до повстання поеми¹).

В такім же, приблизно, дусі підходить до поеми і проф. Олександр Колесса²), С. Єфремов³). Трохи інакше цю тему трактує Богдан Лепкий⁴). На думку останнього все те, що в царській Росії пізнав Шевченко у відношенні до України, все те, як якийсь тяжкий сон пригнічує вражливу душу поета, — звідси впливає її форма сну в поемі, а зміст поеми, враження й рефлексії поета, жаль і смуток, гнів й обурення, огірчення й іронія в стосункові до устрою, в яким, як у пеклі, змагаються одиниці й цілі мільйони народів. В сні втрачаються і зливаються категорії часу і простору, затираються їх границі, звідти в сні Шевченка й ті скоки від теперішности до минушини й ті віцування й передбачення майбутности. Отже, Лепкий трактує сон Шевченка виключно як літературний засіб, хоч суперечно до цієї останньої думки визначає критик і ті психічні асоціації в поемі Шевченка, що відповідають тільки снам реальним. Отже, немає послідовности й погоджености між дійсним станом реального сну людини (поета) і сном, як одна лиш аналогія до твору, як літературна композиційна манера.

Вперше синтетичну спробу про сні Шевченка, як лі-

¹) Іван Франко: "Темне царство", "Світ", 1881 р. у Львові й окремо.

²) "Шевченко й Міцкевич". Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. III.

³) Твори Т. Шевченка, вид. Всеукр. Акад. Наук, т. III; Київ, 1929, ст. 551 (примітка до листів до Козачковського).

⁴) "Pod pomnikiem Piotra I.". Prace Polskiego Towarzystwa dla badań Ewropy Wschodniej i Blizk. Wschodu. Krakow, 1939.

тературну проблему, я знайшов у проф. О. Багрія⁵). Але О. Багрій тільки сконстатував, що поет часто користується сном, як літературним засобом і навів лиш назви дев'яти творів Шевченка. Акад. С. Смаль-Стоцький трактує "Сон" Шевченка р. 1844 з одного боку як "об'явлення" поета, а з другого боку вчений гадає, що "поет уважає за потрібне убрати їх (свої об'явлення — Л.Б.) у форму сну, бо вони такі наскрізь еретичні з погляду тодішнього ладу, що можуть приснитися хіба тільки "юродивому". В іншій формі, думає автор, земляки зовсім не прийняли б того духа правди, не зрозуміли б самої ідеї, що її поет рішився їм об'явити⁶).".

Над цим питанням спинялися проф. П. Зайцев і Дм. Дорошенко у спільній статті "Повість «Мандрівка з приємністю та й не без моралі»⁷). Автори за думками Шевченка констатують, що поет для своєї теми про "Матроса" підібрав тільки один напрям — поему: "в сонній візії страшної бурі Шевченко чув мелодії українських дум, а потім побачив уві сні... українського лірника. Ранком поет, згадавши героя майбутньої своєї поеми й його сестру та свій сон, прийшов до висновку, що в поемі цій йому треба наслідувати стилістичну форму українських дум". Глибше торкнувся цього питання П. Зайцев, повернувшись до нього у дуже цікавій студії своїй "Як творив Шевченко-поет"⁸). В цій праці автор констатує, що Шевченко творив спонтанно під впливом надхнення, і навіть під впливом т. зв. "творчої нестями", візій. Конкретно цю рису автор обґрунтовує споминами Шевченка, коли він дивився на образи К. Брюлова⁹) та "автентичним описом попередніх і безпосередніх станів творчого процесу" в повісті "Мандрівка з приємністю та й не без моралі". В наслідок сонних візій, світляних контрастів, грізної музики неба Шевченко чує мелодію народної історичної думи; а зачарований народними піснями,

5) "Т. Г. Шевченко". Краснодар; 1920 р.

6) "Сон". Тарас Шевченко "Твори", видані Укр. Наук. Інст. в Варшаві, т. III, ст. 278.

7) Тарас Шевченко: "Твори", те саме видання, т. IX, ст. 369—370.

8) "Мн". Варшава, р. 1939, за березень—квітень і за травень—червень, ст. 72 (березень—квітень).

9) Там же, березень—квітень, ст. 70.

прекрасним минулим (теж у наслідок візії), — поет бачить ці чарівні образи, чує їх небесну гармонію, й на нього сходить дух живої святої поезії і творча екзальтація¹⁰). Сльози жалю і зворушення оновили, воскресили поета, і він приступає до написання поеми. В цім процесі констатує П. Зайцев “всі елементи, що в сумі творять передумову повстання творчих емоцій...”¹¹). Із цих “почувань і зв’язаної з ними несвідомої праці мозку родилися — «виливалися» поезії без зусиль волі, без розумового напруження, без свідомого думання”. Так незалежно від його волі опановували його уяву певні образи поеми “Гайдамаки”. Про це свідчать власні слова поета в його заспіві до “Гайдамаків”. Це образи його уяви, образи спонтанні. Це свідoctва про те, як писав Шевченко свої твори¹²).

Так чисто психологічно з’ясовує П. Зайцев творчий процес Т. Шевченка. Оце і є та критична література шевченкознавців про те, яку ролю в творчості поета відігравали його сни і візії. Ця література: 1) є до певної міри щодо сну поета випадкова. Найчастіше вона прив’язується тільки до одного чи двох найпопулярніших творів Шевченка: переважно до поеми “Сон” 1844 р. або до повісти “Прогулька з приємністю та й не без моралі”. 2) Література ця є побіжна, скорше питання тільки ставиться, але в цілому не розв’язується; 3) коли й робляться спроби її вирішити, то без відповідної вичерпної основи, а тільки з практичного й суб’єктивного погляду людини, що й сама переживала сни, з погляду, мовляв, власного самостереження, власного переживання. 4) Але серед тієї критичної літератури тільки одна студія проф. П. Зайцева глибше вглянула у цю проблему. Правда, дослідник творчости Шевченка не спеціально розглядає сни поета, а включає кілька снів і візій його в далеко ширшу тему, а власне, як Шевченко-поет творив? 5) В усіх цих критичних творах чергуються два погляди на сон Т. Шевченка: а) як на літературний засіб, а не дійсне переживання і б) як на реальний сон поета і фактичне його пережиття.

¹⁰) Там же, травень—червень, ст. 61—62.

¹¹) Там же, ст. 62.

¹²) Там же, ст. 67.

III. Зверхній огляд дійсних снів Шевченка.

Ставлю перше питання: чи літературні твори Шевченка, в основі яких лежать його сні, відповідають його реальним снам? і переходжу до тих снів поета, які є реальні без сумніву. Це сні, записані ним у його “Журнали” (в “Щоденнику”) в рр. 1857—1858. А в тім “Журнали” Шевченка цих снів записано аж 17; записані вони 1857 р. під: 1) 18 червня, 2) 3 липня, 3) 4 липня, під тим же 4) 4 липня вслід за попереднім другий сон, 5) 6 липня, 6) 7 липня, 7) 9 липня, 8) 11 липня, 9) 12 липня, 10) 17 липня, 11) 19 липня, під тим же 12) 19 липня вслід за сном попереднім, 13) 29 липня, 14) 5 вересня; 1858 р. під: 15) 5 лютого, 16) 15 лютого, 17) 22 лютого сон останній. Т. Шевченко записував ці всі сні зараз же після того, як вони йому снились. Але це не значить, що більше снів у поета не було; безперечно були, тільки вони у його “Журнали” не записані.

З одного цього переліку видно, що в липні місяці 1857 р. цих снів поета було найбільше — аж 12 снів; потім у місяці лютому р. 1858 — три сні й один сон у червні 1858 р. й один у вересні цього самого року.

Із самих пояснень цих снів Шевченка видно, що йому снилось часто те, що він найбільше переживав, уявляв і про що найінтенсивніше думав. Так до першого сну, під час якого поет бачив Межигорського Спаса, Дзвонкову криницю, Видубицький монастир, потім Петербург та Академію, — він приписує: “Від недавнього часу мені почали маритись у сні знайомі, давно небачені, предмети. Чи скоро побачу все це я на яві?¹³⁾” Подібна ж приписка і до четвертого сну, в якому Шевченко бачив Михайла Щепкіна й Куліша: “Від недавнього часу мені почали уявлятися у сні давно бачені мною милі серцю предмети й обличчя. Це, мабуть, від того, що я про них постійно думаю¹⁴⁾”. До 7 сну Шевченко додає: “Кажуть, про що на яві думаєш, те й присниться¹⁵⁾”. До 13 сну поет пише: “Все, що серцю дороге, згуртувалось на цей раз у моїм сновидінні¹⁶⁾”. І справді всі перші 14 снів в основі свого наявного змісту мають тільки те, що Шевченко колись бачив, кого зустрічав, із ким жив і т. д. та про кого

13) “Щоденні Записки (Журнал)”. Державне Вид. Укр. Акад. Наук. т. IV. (Повного збір. творів Т. Шевченка), ст. 12.

14) Там же, ст. 35.

15) Там же, ст. 41.

16) Там же, ст. 69.

постійно думав: Мих. Лазаревський, Мих. Щепкін, П. Куліш, М. Костомаров, Семен Гулак-Артемівський, Брюлов, Михайлов, Родзянко й ін. Отже, все те, що постійно носив у своїх думках, чим жив у той час, коли вже був звільнений комендантом фортеці від службових обов'язків, все те переживав і в снах. Перебуваючи на своїм городі чи під любою своєю вербою, або в своїй альтанці, чи на березі моря, — Т. Шевченко не переставав згадувати дорогих осіб, друзів, любих предметів. Жив минулим і мріяв побачити їх усіх у майбутнім: уявляв улюблені місця, зв'язані з найкращими споминами, любих приятелів і друзів або недругів.

Трохи інші сні занотовані були поетом у місяці лютому 1858 р., коли він жив у Н. Новгороді. Там він залюбився до молодої артистки Катерини Піунової, покохав її й думав навіть із нею одружитись. Але не так сталося, як поет того бажав. Коли він їй освідчився, тоді тільки відчув, що молода, а особливо її батьки поставились до нього вороже і стали від нього відходити. Це поета мучило, особливо її байдужість до нього й навіть у деяких моментах її зневага. Під впливом сильних переживань і розчарувань Катерина Піунова кілька разів навіть снилась поетові. І Шевченко зафіксував у своєму Щоденнику аж три таких сні. Це були сні цікаві й оригінальні; але найцікавіші були вони тим, як поет їх розумів, про що буде далі.

Отже оцей тільки зверхній огляд реальних снів Шевченка дає нам багато нових спостережень не тільки щодо переживань його, але й до його поетичної творчості, про що буде далі. З цього становища маємо дві громади Шевченкових снів у відношенні до наявного їх змісту: перша громада снів, а їх аж 14, відбиває в собі бажане давно минуле, що в згадках поета переживалось і тепер, а в снах відновлювалось в аспекті відповідних духовних реакцій і морально-психологічних інтерпретацій. Це в Новопетровській фортеці. Друга громада снів проходила в Нижнім Новгороді. Тих снів записано тільки три, але вони чи не найсильніші із усіх снів Шевченка в цих роках і чи не найглибше зачепили його душу, захоплену К. Піуною. Отже дві громаді реальних снів: радісне минуле є тематикою першої громади. В цих снах поет увесь в Україні; там його душа витає. Навпаки, в другій громаді снів відбивалось усе найприкріше, все найдосадніше й навіть найглибше почуття образи, зневаги й насміху над його таким щирим і глибоким почуттям любови

до дівчини. Такими асоціативними нитками пов'язувались сни поета із дійсністю.

IV. Сон як проблема.

Але підходячи до цих реальних снів Шевченка глибше з метою оцінити за допомогою їх його поетичні сни, необхідно проаналізувати їх структуру, сенс і функцію у творчій процесі поета на основі загального розуміння сну, як акту душевного в процесі його переживань, як людини взагалі.

Що є сон і яка його природа? З цього становища є багато теорій сну й багато його інтерпретацій. Але оскільки Т. Шевченко був близький до народної віри в сни й народного їх тлумачення, оскільки поет любив навіть заглядати до “сонника”, чи “оракула сотника Чеганова” цього “зеркала сокровених тайн природи”, — то я наведу погляд у сни українського народу. А наш народ вірить, що коли людина спить, то душа її на той час покидає тіло й перебуває десь у мандрівці поза своїм постійним осідком, у просторах. І те, що людині сниться, то є те, що душа мандруючи бачить, де і серед яких обставин перебуває, що переживає, уявляє, робить і т. д.

А ось розуміння снів у концепції філософів. На думку деякого із них сон є особливий стан свідомості людини, стан вищого ступня в її духовній чинності. І такий філософ, як Шуберт¹⁾, вважає, що сон є звільнення духа людини від зверхнього гніту природи. Дух людини в стані сну намагається звільнитись від кайданів зміслового світу. Це є найкрайніший погляд на сон. Інші, як Шернер²⁾, Фолькельт³⁾ вважали, що сон впливає із психічних побудників, що викликають ті душевні сили, які на протязі того часу, коли людина спить, не можуть вільно проявитись до чинності. І тільки сон дозволяє людині вільно діяти.

Філософи-містики⁴⁾ розглядають сон у пляні таких трьох відмін його прояву: 1) сон **звичайний**, що не пориває зв'язку із реальним світом. Навпаки, він є зв'язаний із зміслами і з уявленнями, цебто із фізіологічною пра-

¹⁾ “Geschichte des Seele”.

²⁾ “Das Leben des Traumes”.

³⁾ “Die Traumphantasie”.

⁴⁾ Д-р Карл дю-Прель “Філософія містики”, Київ, 1911 р. (переклад з німецької мови).

цею мозку. Тому цей сон людина може легко пригадати й навіть його розповісти. 2) Сон глибокий, що з мозком і зміслами вже не зв'язаний. Тому людина може вже не завше його пам'ятати. Це є сон а) сомнамбулістичний або підсилений сон. Коли звичайний сон є **часткове пробудження**, що не пориває із станом бдіння, то сомнамбулістичний сон є внутрішнє пробудження **повне** із повним завмиранням зміслового життя; і таке повне внутрішнє пробудження пливе із підсвідомого стану, цебто тоді відбувається пробудження трансцендентального суб'єкту й супроводиться здібністю у стані сонному оповідати, розмовляти, говорити, відповідати на запити і т. д. б) Інша відміна такого глибокого сну є **лунатизм**; це ніби той же глибокий сон, але енергія сплячого виявляється в діяльності моторичній: в рухах, ході і т. д. Навіть і не містики філософи, як Шопенгавер, припускають особливий орган для глибокого сну. Як тільки починається глибокий сон, як тільки перед сновидою відкривається другий світ, а життя головного мозку гасне, настає стан у людини, що свідчить про двійність людської істоти (емпіричної й метафізичної). Не бдіння людини, а глибокий сон її є двері до метафізики людини. Фехнер цей стан з'ясовує ось як: "вся сцена уявлень людини, коли вона не спить, під час сну переходить за поріг свідомости, а сцена сновидів підноситься над поріг свідомости". Такий стан зраджує двійність особи єдиного суб'єкта: емпіричного (поцейбічного) і трансцендентального (потойбічного). І поява цього останнього об'являється через ослаблення в глибокій сні емпіричної свідомости і самосвідомости. Об'ява потойбічної особи переживається тільки під час глибокого сну. А суб'єкт потойбічний може споглядати й речі самі по собі. Проблему трансцендентального суб'єкту яскраво поставив містик філософ Сведенборг. У своїм творі "Leben und Lehre" Сведенборг учить: "Людина створена так, що вона одночасово існує і в світі духовім, і в світі речевім. Духовий світ це світ, в якому перебувають янголи, а в речевім світі живуть люди. З огляду ж на те, що людина посідає і внутрішню істоту, і зверхню, то зверхньою своєю істотою вона перебуває в світі зовнішнім, а внутрішньою — у світі духовім." Під впливом Сведенборга Ем. Кант у своїм філософічному творі¹⁾ писав: "Душу людини варто

¹⁾ *Treume eines Geistersehers erleutert durch Treume der Metaphysik* (1766) ("Мари (маячіння) духовидця, з'ясовані мари метафізики").

вважати приналежну до двох світів, із яких, оскільки вона зв'язана з тілом, як одне індивідуальне ціле сприймає ясно тільки світ матеріальний". Ще ясніше Кант писав далі: "Через це саме можна вважати доказаним або легко можна б було доказати, коли б захотіли більше розмовитись, або, ще краще сказати, буде доказано, хоч я не знаю, де і коли, що людська душа і в цім її житті перебуває в нерозривнім зв'язку зо всіма нематеріальними істотами духового світу, що вона навіперемінку діє то в однім, то в другім світі і сприймає від цих істот враження, яких вона, як земна людина, не усвідомлює до того часу, поки вона щаслива". Цю думку ще більше підкреслюють такі слова Канта: "Отже, видимому й невидимому світам одночасно належить, як член їх обох, **один і той же суб'єкт**, а не одна й та сама особа, бо зображення (уявлення) про один світ, завдяки своїй особливій природі, не супроводять уявлення про другий, через що я, **як реальна людина**, не пам'ятаю того, що я мислю, **як дух**."

Із цих слів Канта ясно випливає передсвідчення, що Кант вірив і був переконаний у двійності природи людини. Таким чином між цим світом, світом природи і світом речей самих по собі, цебто світом абсолютним стоїть наш трансцендентальний суб'єкт. І коли, як думали Фіхте й Шеллінг, що наше **я** є власний продукт творчості, то таке переконання припустиме тільки тоді, коли існує дуалізм, двійність особи нашого власного суб'єкту. Тільки в цім випадкові ми є причиною нашого власного існування, цебто тільки наш трансцендентальний суб'єкт може бути причиною існування нашої земної особи. Із нашим народженням починає своє існування не наша індивідуальність, а тільки обмежена у своїй діяльності наша реальна особа.

Оцей то абсолютний світ і трансцендентальна індивідуальність людини, на думку містиків, відкривається тільки в стані глибоко сну.

У. Погляд Фройда.

Інший погляд на сон визначають психологи на чолі із Фройдом. Ця школа розкриває три категорії снів: 1. Сни зовсім зрозумілі; їх легко пояснити з погляду нашого нормального душевного життя. Ці сни в більшості короткі й видаються нам маловажні. 2. Сни, що хоч є ясні і зв'язані думкою, видаються нам дивними, бо ми

не можемо їх сенс пов'язати із нашим душевним життям. Ці сни, звичайно бувають по змісту несподівані і навіть суперечні до реальної дійсності: сниться, що такий то мій знайомий захворів на холеру, а в дійсності він є здоровий. 3. Сни, позбавлені сенсу й зовсім незрозумілі; такі сни уявляються плутаними і без жадної логіки в розв'язку їх фабули. Більшість наших снів є такі; тому вони зроджують нашу нехіть і байдужість до снів.

По своїй структурі сон має в собі **наявний зміст** сну і **захований зміст**; перший є той, що нам сниться, а другий, захований, той матеріял, комплекс реальних фактів, з яких сон складається в душі людини в той час, коли вона спить. Процес перерібки захованого змісту сну називається **працею** сну, а спроба сон висвітлити, — його **аналіза**.

Далі, Фрейд з'ясовує той психічний процес, що перетворив захований зміст сну в наявний. В наслідок такого процесу й повстало вищезазначених три категорії снів.

До першої категорії снів належать сни дітей, бо вони зрозумілі: всі ті сни здійснюють їх бажання, що зародились на протязі дня в душі дитини. Їх зв'язок із життям дитини безперечний. Цих снів багато й серед дорослих. Вони, звичайно, повстають перед самим пробудженням людини.

Друга категорія не є така легка для її повного зрозуміння. Сни цієї категорії вимагають глибшого тлумачення. Такий сон ховає в своїм наявним змісті більше, ніж одне побажання. Матеріял його складається із **ситуацій і зорових образів**. В них думка, що виявляє побажання в майбутнім, замінена картиною, що відбувається в сучаснім.

Ще тяжчою для витлумачення є третя категорія. Ці сни, звичайно, бувають складні. Праця сну переводить концентрацію вражень і переживань. Сон, ніби фамільна фотографія Ф. Гальтона, накладає одну на другу частини сну його окремі ситуації. У таких снах заховано дві думки, що між собою не пов'язані; і ці дві думки одна від одної стоять у функціональній залежності: змінюється вираз однієї, відповідно до того змінюється й вираз другої думки. Більша частина праці такого сну полягає в витворенні подібних, дуже часто дотепних, але часто й неприродних посередніх (проміжних) думок. Ці останні, виходячи з загальної картини сну, простягаються глибше думок різних по формі і змісту і

з'ясовуються тільки під час аналізу сну. Такою конденсацією й конденсацією у сні образів пояснюється й поява деяких елементів, властивих тільки для сонної психіки й чужих для психіки людини несплячої; такими є: збірні й помішані обличчя, образи, що межують із східньою народньою фантазією комбінованих тварин (кентаври); але ці образи вже закам'яніли в традиції й незмінні, тоді як сон творить все нові й нові образи. Сниться особа, наділена рисами двох різних осіб, або сниться обличчя однієї особи, наділеної рисами двох різних осіб, або обличчя однієї особи, а ім'я другої, або особа в одязі різних осіб і т. д. Це все відбувається в наслідок конденсації в сні образів і схоплення їх тільки в загальнім контурі об'єктів. Розложення їх на складові елементи через їх аналізу веде й до витлумачення самого сну.

Впливає на ці сні ще й другий фактор: **переоцінка психічних вартостей**. Сон із захованого змісту не виніс ані одної головної риси. Все в нім збудовано на **другорядних реальностях** захованого змісту. І коли наявний зміст сну нас не хвилює, ми до нього байдужі, — то тільки через те, що головний наявний зміст сну є збудований на другорядних прикметах: центр ваги сну переміщений, переоцінений і розбудований на побічних, другорядних основах. Це твориться в наслідок переміщення: відбувається переоцінка психічних вартостей сну.

Своєю зверхньою структурою сні бувають незвичайні, дуже поетичні, повні метафор, порівнянь і наділені поетичною мовою. Заховані думки в сні розгортаються в зорові картини; сні, викликані споминами з минулого а то й з дитячих літ, розкривають найінтимніші сторінки із життя сплячої людини. Це є той фактичний і стилістичний матеріал, що сон формує, але в своєрідній комбінації. Недавнє глибоке переживання в сні, об'єднане із споминами з минулого, відміняється до непізнання; матеріал сну перетворюється; сонна психіка опрацьовує тільки фактичний зміст захованих думок. Розгадка сну полягає в відтворенні зв'язку, якого сон зруйнував. Для такого сну не існує ні часу, ні простору. Він об'єднується в одну ситуацію подібно до того, як маляр, змальовуючи Парнас, поміщує туди всіх поетів усіх діб і віддалень.

Коли праця сну полягає в перепрацьованні захованих у змісті сну думок, то ця праця сну нічого не творить, не виявляє своєї фантазії, не роздумує, не судить, а тільки конденсує матеріал, перемішує його й картинно

перепрацьовує та через тлумачення пов'язує розірвані нитки його в так зв. **фабулу**. **Логічність сну впливає із логічності захованого змісту**. Це третій фактор сну. Сон тільки повторює висновки захованих думок, і ці висновки не може заперечити, коли вони без змін переходять у сон; і цей останній стає безглуздом, коли праця сну прикладає його до матеріялу іншого.

Але в сні є ще частина секретна й **заборонена**. Цебто сон ховає в собі ще й такі заховані думки, про які людина не бажає, щоб про них знав хтось інший. В цім відношенні переміщення сну, його переоцінка є **центральною**. Тому сон і стає незрозумілим, бо той, кому він сниться, не хоче видати цих захованих думок. Отже, психологічна школа приходить до твердження про те, що **сон викривлюється доцільно, щоб замаскувати й заховати небажане**. Оце маскування і є четверта властивість сну.

І коли народ вірить, що сон є передбачення чи віщування, пророцтво майбутнього, то психологічна школа приймає цю віру, але корегує її в той спосіб, що сон виявляє не те, що має статись, а те, здійснення чого ми собі бажали. Тут віра виявляється в тім, що є бажане. З цього становища є три роди снів: 1. сні, що виявляють інтенсивне бажання в незамаскованому вигляді (дитячі сні); 2. сні, що виявляють відкинені бажання в замаскованому вигляді: це та більшість снів, що потребує аналізи й витлумачення; 3. сні з бажаннями відкиненими, але без маскуваня чи з малим маскуваням захованих думок. Ці сні супроводяться страхом, переляком. Другий рід снів цей переляк усуває інтенсивною працею сну. Зовсім певно, що уявлення, що викликає страх, було колись нашим бажанням, але потім воно було відкинуте. Філософи-містики страх сну пояснюють його драматизацією.

Проблему підсвідомого в сні, що так притягала увагу філософів, психологи пояснюють так: процес утворення сну відбувається в той спосіб, що "в душевнім апараті людини мається дві інстанції, що організують мислі. Із цих двох інстанцій друга ховає в собі ту перевагу, що її продукти знаходять доступ у сферу свідомости. Діяльність першої інстанції несвідома й досягає свідомости тільки за допомогою другої. На межі обох інстанцій, в місці переходу від першої до другої, міститься цензура, що пропускає тільки те, що їй потрібне, а решту затримує. І те, що цензура відхилила, те знаходиться в стані відкиненого. В сні цензура ослаблюється, і відкинене на-

буває можливості проникнути в сферу свідомості. Але цензура, хоч і ослаблена, існує і так відмінє сон для неї неприємний, що небажане перемінюється в бажане”.

Отже, психологічна школа намагається у відміню від розуміння містиків-філософів з'ясувати сон емпірично й відкинути ту трансцендентальну сферу сну, яку так сильно підкреслювали філософи ідеалісти й містики. Правда, класифікація снів у психологів є доцільна і дає мені багато до розуміння природи сну й причини повстання снів першої категорії й почасти другої.

VI. Сни Шевченка з погляду Фройда.

З'ясовуючи звичайні (не глибокі) реальні сни Т. Шевченка, я спостерігаю в них всі три категорії і всі три роди снів. Серед них найбільше снів першої категорії й першого роду. Це є так звані короткі сни з інтенсивним бажанням у незамаскованому вигляді. Це ті сни, в яких Шевченко бачить улюблені місця: Межгір'я, Видубицький монастир у Києві й самий Київ, любу Академію Мистецтв у Петербурзі, любих його серцю осіб: Лазаревського, Куліша, Щепкіна, Семена Гулака-Артемовського, Костомарова й інші. Це ті сни, в тлумаченні яких Шевченко сам констатує, що він не може дочекатись того моменту, коли він ті місця й тих людей знову побачить. Цих снів у “Щоденнику” поета найбільше: 1, 4, 8, 10, 11, 13, 14. На 17 снів 7 першої категорії й першого роду.

Другу категорію й другий рід снів Шевченка є 3, 5, 6. Наведу 6 сон: “Бачив сьогодні в сні Москву, не зустрів нікого із знайомих, і храма Спаса не бачив. Шукав у Гостиннім дворі Іванівського полотна на сорочки і не знайшов. Так і прокинувся.” Сон 5: “Бачив у сні Академію Мистецтв. Михайлів показував мені якусь недокінчену копію й потім зник від мене разом із копією. Із Академії я вийшов на Великий Проспект і, не доходячи до церкви Андрея Первозваного, зустрівся з родиною тутешнього коменданта і від радості прокинувся.” Сон 3: “Бачив у сні покійного Карла Павловича Брюлова, і з ним укупі свого товариша Михайлова. Спочатку в якійсь величезній галерії, де, крім якогось ескіза Гвідо Рені, не було нічого й якого Михайлів приправлявся копіювати. Потім перейшли ми до майстерні, що в портику, вкупі з Карлом Павловичем. Тут так само нічого не було, крім великого, на всю залю натягнутого й заґрунтованого полотна, як це робиться для декорації, і до стіни приліпле-

ної, грубо розмальованої літографії Калама із підписом: "Ріо де Жанейро". Потім Карло Павлович запросив нас на Лукіянівський ростбіф, як це бувало в часи незабутні, але вдарив грім, і я прокинувся."

Продовженням цього сну є сон 4: "У другім сеансі (сні) бачив я в Москві Михайла Семеновича Щепкіна такого ж свіжого й бадьорого, яким бачив я його в останній раз року 1845. Розмовляли про театр, про літературу. Я завважив йому, чому він не продовжує свої "Записки Артиста", початок яких надрукований у першій книжці "Современника" за рік 1847. На це він мені відповів, що життя його проплило так тихо і щасливо, що не було про що й писати. Я хотів йому щось заперечити, але ми опинились у Новолетровській фортеці й зустрілись із П. О. Кулішем, що збирав якісь нужденні рослини. Я, як господар, затурбувався обідом і пішов шукати польової спаржі, якої тут і в гадці немає. Але новий вибух грому розбудив мене, і я вже не міг заснути."

Всі ці сни поруч позитивних бажань змальовують і бажання відкинені, негативні у вигляді замаскованому із низкою образів. Таким же є і сон 2: "Сьогодні у сні бачив я Лазаревського. Ніби то він приїхав за мною в фортецю й, не дивлячись на мої переконування про неможливість залишати мені укріплення, він без дозволу силою вивіз мене, не дозволивши навіть попрощатись із Московським. Незабаром опинились ми в якомусь русько-татарсько-німецькмі місті, подібнім до Астрахані: і верблюди, й поанглійщені коні ходять по улиці, і фонтани б'ють, і кумис продають, і цигаретова фабрика, і театр, нарешті вечір, ніч. Лазаревський зник. Я шукаю його, питаю і прокидаюсь. Прокинувшись, я зрадів, що це тільки сон, і що я, слава Богу, не дезертир. А інакше мене знову озброїли б років на десять «за престол і отечество»."

Всі ці сни: 2, 3, 4, 5, 6 в першій своїй частині не пов'язуються із сенсом душевного життя автора і видаються дивними і по змісту несподівані, особливо 2. сон, — і суперечні до реальної дійсности. Наявний зміст їх, цебто той, що сниться, розвивається на захованім матеріалі, що складається в душі поета під час самого сну. Тому сни ці вимагають глибшого тлумачення. Думка їх виявляє побажання на майбутнє (від'їзд із фортеці з Лазаревським: бажання вгостити друзів обідом, бажання зустріти когось, щось купити, бути десь та все несподівано зникає і т. д.); але всі ці ситуації й образи заміню-

ються картиною, що ніби то відбувається в сучаснім. Центр ваги цих снів розбудовується не на головнім матеріалі (бачив Лазаревського, бачив Куліша, був на Красній площі, був у Гостиннім дворі і т. д.), а на другорядних, глибших процесах (Лазаревський без дозволу вивозить Шевченка з укріплення; шукав для Куліша спаржі, якої там ніколи й не було; не бачив на Красній площі Василя Блаженного і т. д.). Отже центр ваги сну переміщується, переоцінюється, перетворюється у несподівану й небажану ситуацію, протилежну тій, що Шевченко бачить, де він є, цебто тому, що він десь опинюється, що того не бачить, або не дістає. Отже, логічність сну випливає не із наявного його змісту, а із захованого, і матеріал конденсується, переміщується й картинно перепрацьовується; розірвані нитки його пов'язуються у фабулу, протилежну тій, що впливала б із наявного матеріалу.

До третьої категорії снів Шевченка належать 7, 15, 16, 17. Ось сон 7-ий: Переживаючи протягом ночі на 9 липня 1857 року глибоку тугу, яку навів на його душу сильний протилежний вітер (Норд-Ост), що може продовжити його неволю, Т. Шевченко тільки вранці заснув. І бачив у сні покійного Аркадія Родзянка в його Веселім Подолі біла Хорола (на Полтавщині). “Він показував мені свій занадто вишуканий садок. Тлумачив про взнеслу простоту й ідеал у мистецтві взагалі і в літературі зокрема. Лаяв на чому світ брудного циніка Гоголя й особливо “Мертві душі” картав немилосердно; потім угощав якимись герметично закупореними кільками та своїми найбруднішими українськими віршами на взірць Баркова. Противний дідок...”

“Кажуть, про що на яві думаєш, те у сні примарить-ся. Це не завше так. Я, наприклад, Аркадія Родзянка бачив усього один раз і то випадково р. 1845 в його селі Веселий Подол, і він мені на протязі декількох годин так осточортів своєю глупою естетикою й українськими найбруднішими й найдурнішими віршами, що я втік до його брата Платона, до його найближчого сусіда, і як водиться, злішого ворога. Я забув навіть, що я бачився колись із цим масним віршомазом, а він мені сьогодні примарився. Який же зв'язок між моїми вчорашніми сумними мріями й між оцією давно забутою мною людиною? Примха нашої моральної природи й зовсім жадного логічного зв'язку.”

В цьому сні найхарактеристичніше є ота повна **анти-**

теза того, що поетові сниться у відношенні до його бажань і мрій. Це перше. Друге, поет сам констатує глибоку причину, що ховається в його **моральній природі**, і цю свою моральну природу розкриває він в тлумаченні свого сну, як “примху цієї моральної природи” і протиставляє цю концепцію концепції Арк. Родзянка, позбавленого всіх цих морально-релігійних прикмет. З цього становища стає нам зрозумілою і та найглибша антитеза вищенаведеного сну, антитеза двох моральних характерів: Аркадія Родзянка й характерного Тараса Шевченка в їх зіставленні один до одного. Таким чином сон цей створив для Шевченка таку духову атмосферу, в якій виявилась найглибша моральна істота поета в житті, в мистецтві, в релігії. Сон і його аналіз та інтерпретація самим поетом розкривають перед нами глибоку перспективу двійности поетової природи, моральної свідомості й характеру.

А ось сни Шевченка 15, 16 і 17, записані в його “Щоденнику” під 5, 15 і 22 лютого 1858 р. у Нижнім Новгороді. Ці сни пов’язані із знайомством поета з Катериною Піуноюю. На них ніхто з біографів не звернув належної уваги: ні С. Єфремов, ні П. Рудін, ні О. Багрій, ні О. Дорошкевич. А вони високо варті того, щоб на них спитись.

Т. Шевченко, познайомившись із К. Піуноюю, артисткою драматичного ансамблю в Нижнім Новгороді, захопився нею, її красою, молодістю, театральною грою й полюбив її. 30 січня 1858 року поет їй освідчився. Той прийом, який поетові 31 січня приправила родина Піунових, навела поета на такі роздумування: “Я зовсім не підходжу до ролі любовника. Вона (К. Піунова — Л. Б.) мабуть прийняла мене за божевільного або впрост за п’яного й до того за мерзотника. Як розтлумачити їй, що я ні те, ні друге, ні третє, і що не нікчемний театральний любовник, а щирий, глибоко сердечний її друг? Сам я їй цього розповісти не зумію.” 1 лютого Шевченко одержав листа від М. Шепкіна, в якому той пише, що на просьбу поета він готовий перевести “мою прекрасну наречену” до Харкова. Він, записує Шевченко, бажає знати її умови, а вона не бажає побачення зо мною. Але зогляду на те, що це побачення не любовне, а ділове, то воно й необхідне. Нічого робить, пишу посланіє.” 2 лютого Шевченко записує до “Щоденника”: “Справа моя не така кепська, як я гадав. Вона прийняла мое несподіване освідчення за театральну сцену... Я

дійсно тоді був подібний до божевільного чи скорше до п'яниці, а вона, сердешна, прийняла мене за лицедія. Але перемелеться й мука буде. Все це розяснив мені її батько...

На закінчення вистав, поет подає такий запис: "дана була драма "Паризькі жебраки". Ролью Антуанети виконала вона і провела її ліпше, ніж першого разу, але я не плескав. А чому — й сам не знаю.. Мені здавалось, — вона вище всяких оплесків..."

3 лютого Шевченко до Щоденника записує такі думки: "Ніночка Пушкіна — іменинниця. Вчора я повідомив про це Піунову, маючи на думці побачитись і побалакати з нею, але політика мені не вдалася. Моя люба з'явилась, привітала іменинницю й за півгодини від'їхала; а я встиг, та й то в передпокою, стиснути й поцілувати її руку, не промовивши ні слова. Лукава істото! Тепер я тобі не сильце, а пастку поставлю. Побачимо, хто кого перехитрує!

"Тут таки при ній прочитав я вже видруковану статейку власного виробу про її бенефіс. Можливо, що їй не подобалось моє негідне рукоділля, і вона поспішила від'їхати. Та чи не плюнути мені на цю сердечну витівку? "Не плюй до кривини, — пригодиться води напитись". 4 лютого вистави не було. Шевченко нудився і під таким настроєм записує до "Щоденника" кілька слів: "Краще хоч абищо, як нічого. Другий день нема вистав, убогих нижнегородських вистав. І ніби чогось конче потрібного бракує."

Оцей перебіг відносин Шевченка до К. Піунової показує ряд понижень, що перетерпів Шевченко від своєї т. зв. "нареченої". І от під впливом різних неприємних переживань поет записує 5 лютого свій перший про Піунову сон: "Я бачив її вві сні. Чи на добре це? Вона сліпа жебрачка, але така молода та гарненька, стоїть під якоюсь огорожею чи парканом і Христа ради простягає руку. Я хотів підійти з якимись дрібними грішми, але раптом вона зeszла. Це — продовження ролі Антуанети, нічого більше." Так аналізуючи, пояснює поет свій сон. Але 7 лютого Шевченко одержує листа від директора Харківського театру Щербини. Він просить поета написати йому умови Піунової і прискорити її переїзд. "Сердечно радий, додає поет від себе, що мені ця справа вдалася. Ввечорі пішов я втішити її чемним листом та остаточно перебалакати про умови і про час від'їзду до Харкова. Її самої не застав удома, а дурна "мамаша" так ме-

не прийняла, що я ледве чи відважуся колинебудь переступити поріг моєї милої “протеже”. Прийдеться вдатися до листовного порозуміння.” А ось запис Шевченка 8 лютого: “Вона прислала за мною, щоб порозумітись з приводу харківської пропозиції. Я, звичайно, охоче згодився на це ділове побачення, маючи на увазі й любовне. Та ба! Стара буркунка “мамаша” і кроку не ступила з кімнати, і я мусів відійти, самих доручень набравшись. Вона воліє їхати до Харкова з батьком... Мабуть, “мамаша” і їй уїлась в зуби.” А одержавши листа від М. Щепкіна, Шевченко 11 лютого записує: “Він сумнівається, щоб Піуновій дали там ту платню, якої вона жадає.” І додає від себе: “Прикро буде, коли цей переїзд не справдиться.... Боже мій, як би мені хотілося вирвати її з цього затхлого болота!” 15 лютого поет у Щоденнику нотує: “Запрошував листом свою мучительку обідати до М. О. Дорохової. Відмовилася тим, що нездужає, нестерпна брехуха. Мені конче треба побалакати з нею на самоті ще до виїзду з Нижнього; а як це влаштувати — не придумую. Писати не хочеться, а, мабуть, доведеться писати.”

Далі слідує другий сон про Піунову: **“Знов бачив її вві сні, як сліпу жебрачку, тільки вже не під церковною огорожею, як раніше, а в живій картині, в українській білій свитці і в червоному очіпку.”** 16 лютого Шевченко зустрів у театральній кавярні батька К. Піунової, що висловив бажання бачити свою доньку тої ж неділі на сцені в ролі декляматорші. Поет обіцяв знайти їй щось для деклямації, і вибрав останню сцену з “Фауста” Гете в перекладі Губера. А 17 лютого, доставши “Фауста”, післав їй; годин через три пішов до неї певний, що вона той уступ із “Фауста” вивчила напам’ять. “Нічого подібного. Вона чомусь вважає, що ця сцена не надається до читання. Її покликала мати, і вона вийшла із кімнати, а я з півгодини побалакав із батьком та й пішов, піймавши облизня. **Надзвичайна простота звичаїв!”**

А 22 лютого поет записує третій сон про Піунову: **“Утрете бачу її вві сні, і все жебрачкою. Це вже не наслідок ролі Антуанети, а чого — не збагну. Сьогодні уявилась вона мені брудна, погана, напівгола, а все таки в українській свитці, але не в білій, як досі, а в сірій, розірваній та задрипаній. З сльозами просила в мене милостині та вибачення за свою нечемність з приводу “Фауста” Губера. Я, звичайно, простив її і на знак при-**

мирення хотів поцілувати, але вона шезла. Чи не пророчать нам оці нічні примари правдивого убожества?”

23 лютого Шевченко наводить ілюстрацію до сну. “Сон справдився. Вертаючись із пошти, я зайшов до Владімірова й почув, що моя люба Піунова, не дочекавшись листа з Харкова, підписала умову з тутешнім новим директором театру, з п. Мірцевим. Коли це правда, то в яке ж становище вона поставила мене й Михайла Семеновича (Щепкіна — Л.Б) у відношенні до Щербини (директора театру в Харкові — Л.Б.)? В найприкріше.

“Ось де воно — моральне убожество! А я боявся матеріяльного. Дружбі кінець — і чорти в воду. Хто зламав дане слово, для того присяга не існує.”

Нарешті, 24 лютого подає останню характеристику Піунові у зв'язку із снами: “Я так багато перетерпів і пережив у своєму житті, що вже, здавалось би, пора звикнути до цих мерзот. Не можу. Випадково зустрів я Піунову; в мене не вистарчило духу їй уклонитись. А чи давно я бачив у ній майбутню дружину свою, ангела-хоронителя свого, за якого готовий був покласти свою душу? Чудовий лік від любови — несаможиттєвість. У мене все як рукою зняло. Я лєкше простив би їй найзавзятіше кокетство, ніж оцю дрібну несаможиттєвість, яка мене, а головнo — мого старого друга, поставила в дуже ніякове становище. **Погань пані Піунова! Від голови до п'ят погань!**” 10 березня Шевченко виїхав із Нижнього Новгородa до Москви.

Я довше спинився на цих трьох снах Шевченка про Піунову і спинився в цілому комплексі відносин поета до Піунові, до її батьків, бо в цім тільки комплексі ці сні і будуть зрозумілими в концепції їх аналізи і тлумачень самим поетом. Поперше, всі три сні зображують тільки один образ дівчини-жебракки, що простягає руку Христа ради. Подруге, цей один образ в першій об'яві поета викликає пояснення його в залежності тільки від ролі Антуанети, яку грала Піунова на сцені. В дальшій об'явленні її в останніх двох снах, але вже не “в наслідок ролі Антуанети”, як з'ясовує сам Шевченко, а в наслідок її “морального убожества”. І тут, як у сні 7. поет констатує тільки одну причину появи цих снів, тільки одне їх **пророчтво** — моральний занепад тієї особи, що йому у снах ввижалась. І третє, поет ставить “моральне убожество” К. Піунові в залежність від її “несаможиттєвості” характеру, відсутности свободи волі й повної залежно-

сти її від батьків, від емпіричних обставин. А там, де є емпіричний досвід, де є зміслові обставини, там свободи немає. Автономна воля є там, де спонук емпіричного змісту немає; а де є причиновий ряд явищ, там свободи немає, бо свобода, так думали філософи-романтики тієї доби, так думав і Шевченко, є останній принцип, на якому розбудовується моральне життя людини. А та людина не належить до числа моральних людей, коли вона не вільна у своїх моральних зобов'язаннях. Коли ж свободи немає у змісловім світі, то це значить, що джерелом свободи є світ надзмісловий. І Шевченко вповні протиставляє емпіричній волі, яку посідала Піунова, залежати від зміслових обставин, волю абсолютну, що пливе із джерела надзміслового й вічного. І тільки в цій останній сфері морального життя людина свободна і сама підлягає законові обов'язку, яким у моральній свідомості керується. Піунова своєю несамостійністю й виявила своє моральне убожество, що вилікувало Шевченка від його любови до неї. "Хто зламав дане слово, для того присяга не існує", підсумовує Шевченко моральну характеристику Піунової. "Я так багато перетерпів і пережив у своєму житті, що вже, здавалось би, пора звикнути до цих мерзот. Не можу". "А чи давно я бачив у ній майбутню дружину свою, ангела-хоронителя свого, за якого готовий був покласти свою душу? Гидкий контраст!... Погань пані Піунова!..." І Шевченко вірив, що оця настирливість у всіх трьох снах тільки одного образу дівчини, була пророцтвом лише одного: її морального убожества, а пізніші реальні факти цей занепадний характер нікчемної дівчини, що об'явлювався в усіх снах, тільки підтвердили. Отже й ці сни розкрили поетові ту саму двійність людської істоти в проблемі свободи, характеру й морального обов'язку і викликали відразу до людини, за яку готовий був покласти свою душу. Третя категорія снів допомогла поетові заглянути до найглибших таємниць людської душі і стати перед глибинністю моральної свідомості, безсмертя душі й самої правди й побачити, що тільки та людина є свободна і безсмертна істота, що є причасна до морального, визнаного Богом, світового порядку й посідає моральну, цебто абсолютну волю. Тому сон для Шевченка був тим для нього вікном, в яке задивлювався його моральний зір, і він бачив оголені душі із їх моральним убожеством, бачив подвійний світ людської істоти, бачив те, чого реальна дійсність в рамках простору й категорій

думання не могла дати. Сон розкривав перед поетом надзмісловий світ, і він стояв ніби перед “речами самими по собі” (термінологія Канта) у всій їх властивості. Сон в об’яві поета поглиблював дійсність, відкривав перспективу безмежного. В його снах відкривалась правда, яку поет так настирливо шукав, і та безодня людського ества, що виповнювала новими ідеями його мудру містичну голову. В цім однім тільки й полягає та колосальна вага в розкритті снів, що допоможе мені зрозуміти ще одну властивість його поетичної творчості.

Підводячи підсумки цих реальних снів Шевченка, може відзначити, що сні ці, хоч вони й реальні, є цікаві і своєю артистичною стороною. Кожний сон є кольоритний, образний й дуже цікаво скомпонований. Картинні ситуації зложені із великим мистецьким хистом і гумором. Тому майже кожний сон викликає щонайменше усміх. Майже до кожного сну додає поет свою інтерпретацію. Одні сні дуже дотепні й написані з гумором, другі — обурюючі, треті — саркастичні, зловісні, четверті — повні любови до друзів і приятелів (цих снів найбільше), п’яті — насторожені й розкриваються із глибоким передчуттям тривоги, якогось несподіваного зла.

Крім того, сні Шевченка повні поетової віри й передчуття, що сон його щось віщує. Кольорит народньої віри в сні залишається в душі поета в повній силі. Так, наприкл., до першого сну поет приписує: “Сон мав на мене прегарний вплив упродовж цілого дня”. До другого сну поет додає: “Прокинувшись я зрадів, що це тільки сон, і що я, хвалити Бога, не дезертир, інакше знову мене озброїли б роки на десять “за престол і отечество”. Треба буде зайти до сотника Чеганова й подивитись до сонника, що то означає бачити у сні самовільний від’їзд?” До сьомого сну Шевченко подає такі свої міркування:

“Який же зв’язок між моїми вчорашніми сумними мріями (про Скобелева й від’їзд) і між цією давно мною забутою людиною (Арк. Родзянко)? Примха з нашої моральної природи й зовсім жадного логічного зв’язку. І оракул сотника Чеганова ледве чи з’ясує загадку подібних снів. Все ж таки піду на кожний випадок і подивлюсь в це дзеркало сокровенних таємниць натури”. Але цей самий сон й останній (17) наводить Шевченка й на інші думки, а власне на справжнє віщування сну. Справді, коли поет твердить у цих останніх снах, що вони про-

явилися у його душі не від реальних умов зміслової дійсності, а від якихось інших причин, поетові невідомих і для нього незрозумілих, що тим самим він визнає за ними якусь вищу провіденціальну, віщувальну силу, то мимоволі напрошується думка і навіть глибоке переконання, що поет належить до тієї ідеалістичної групи містиків, що бачать у снах моральний світ свобідної доброї волі, а з другого боку відчують, що ті сни відбивають і іншу природу людську, що розкривається перед поетом, як той другий світ, зовсім протилежний до попереднього. І справді, таке розуміння ролі снів я знаходжу в листі 30. 6. 1853 р. Т. Шевченка до приятеля Козачковського, що втратив саме тоді свого сина. Ось уривок з того листа: "Але велике горе, як твоє, тепер може облегчити тільки один наш спільний Помішник і Серцевідець! Молися, коли можеш молитися й молячись віруй розумно, глибоко віруй в замогильне краще життя. **Сни твої, що ти бачиш в найкритичніші часи твого життя, показують нам щось вище від наших земних понять. Віруй, і віра спасе тебе!**"

І Шевченко під впливом оцієї вищої сили снів дуже прислухувався до таємничого їх голосу і регулював навіть своє власне поступовання; приміряючи їх унутрішню силу до земних конкретних фактів чи то до Родзянка, чи до К. Пуунової, чи до себе самого, поет робив конкретні висновки, які в певні моменти регулювали і його власну поведінку.

Б. ДВА ТИПИ ДУХОВОЇ ТВОРЧОСТІ.

1. Два первні.

Щоб зрозуміти глибоку і таємничу проблему творчості Шевченка, я почну від найпростішого і найзрозумілішого прикладу, якого в житті майже кожний спостерігає і навіть відчуває на собі самому. Ця проблема не є жадною таємницею: її знають і занотовують усі підручники з психології. Я маю на увазі тих мистців музик і рецитаторів, що виучують напам'ять твори музичні й поетичні, щоб їх потім віддати з естради. Їх процес виучування є або **зоровий** у перевазі, або **слуховий**.

Музика, що грає, чи рецитатор, що декламує поезії з пам'яті. — перший уявляє перед собою ноти і нотні сторінки музичного твору, а другий уявляє книжку, сто-

рінки твору, рядки його та всі зорові прикмети, що затримують твір у пам'яті. В такий спосіб музика і рецитатор улегчують виучування творів. Це зоровий спосіб віддавання творів слухачам, бо в їх духовій здібності переважає **зорова** пам'ять.

Друга група музик і рецитаторів засвоюють твір переважно за допомогою слуху: музичний твір схоплюється в його мелодії і так затримується в пам'яті; рецитатор бере твір на слух: вірш виучується вголос, бо так легше його засвоїти. Отже, і один, і другий мистець виучує твір переважно за допомогою слуху, — і тут переважає **слухова** пам'ять.

Вже ці найпростіші приклади розподіляють виконавців мистецьких творів на **два типи** і тим вказують у найпростішій формі, що і в цій тільки репродуктивній формі в мистецтві вже визначається два духові типи артистів, мистців і т. д.

Але ця проблема типології у духовій творчості вже дуже давно звернула на себе увагу філософів, науковців і мистців із найрізноманітнішої ділянки науки, філософії й мистецтва, і я розпоряджаю багатим матеріалом, щоб на цій підставі збагнути творчість великого мистця взагалі і творчість Шевченка зокрема.

Давно вже в філософії протиставляють великих грецьких філософів, як Платона — ідеаліста й Аристотеля — реаліста, а грецьких античних поетів Гомера й Софокла, як епіка-реаліста у грецьким побуті й аспекті просторовім і зоровім (Гомер) і романтика-ідеаліста в аспекті часовім і слуховім (Софокл). Цю протиставу відзначає й німецький поет Гайне.

Німецький поет Ф. Шіллер, виучуючи мистецтво і творців його, розподілив усе мистецтво на **наївне** й **сентиментальне**, а мистців — на наївних, що тільки наподоблюють природу, керуючись тільки зверхнім змісловим думанням, тоді як сентиментальні мистці зображують свої внутрішні переживання і віддають у творах свою внутрішню істоту й наближають читачів до свого внутрішнього ідеалу.

Наївний поет настроює нас за допомогою природи. за допомогою зміслової правди й конкретної життєвої сучасности, тоді як сентиментальні мистці — за допомогою вищих ідей, вільної правди й далекоюяглого ідеалу. Перші кохались у зміслових образах конкретної дійсности, змальовуючи їх, наподоблювали, як малює, конкретні предмети й явища з природи. Другі, нав-

паки, наближались до музичного мистецтва, визначаючи внутрішній стан душі і глибші переживання. Перші є плястики, другі — музики, віддаючи у своїх творах спів власної душі.

Але, на думку Шіллера, вони доповнюють один одного: перші — діти життя й до життя кличуть; другі, заглиблені в тайни душі своєї, творять з власної інтуїції і власного внутрішнього світу. А обидва разом творять цілість світу зміслового і надзміслового, хоч між обома цими мистецькими типами позначається від найдавніших часів певний світоглядний **антагонізм**, бо ховається він у внутрішній структурі їхнього духа, як **реаліста й ідеаліста**, то треба признати, що їх, таких контрастових у їхнім духовім заложенні створила природа, і вони разом у житті творять гармонію, бо лише в ній сила духового життя. "Ueber naive sentimentalische Dichtung" (1795—1796).

Та сама, приблизно, ідея стає головною думкою у праці **Ф. Ніцше "Зродження трагедії з духа музики"**. В цій праці Ніцше проводить думку, що мистецтво розвивається із двох первнів: **аполонівського** і **діонісівського** та їх безнастанної боротьби між собою. Ці означення зачерпнув Ніцше із релігії греків, у яких ці два мистецькі первні репрезентували: бог сонця й образотворчого мистецтва Аполон та бог вина й музичного мистецтва Діоніс. Між аполонівським і діонісівським мистецтвом визначалась глибока безодня. Ніцше був переконаний, що мистецтво й кожний його складник повстає із окремої духової диспозиції: або з джерела образотворчого і плястичного, або з музичного.

Кожне таке образотворче мистецтво й зокрема поезія використовує зорові і плястичні вирази: "кохаємось у природі безпосередне і розуміємо її, бо всі її зверхні форми до нас промовляють", бо через природу промовляє до нас саме життя не тільки своїми лагідними образами, але й понурими, цебто ціла "божеська комедія" життя пересувається перед нашим зором, і джерело її — первень мистецтва аполонівський.

Протилежний діонісівський первень мистецтва сповнений музичного надхнення і ритмічно знаходить свій вираз у музиці. Прикладом аполонівського мистецтва може служити грецьке мистецтво з його конкретною і плястичною істотою своїх зорових здібностей. Таким ясним, зоровим мистцем був у греків Гомер, а в новій добі — англійський Шекспір та італійський маляр Ра-

фаель. Зокрема з цього первня повстало дорійське мистецтво греків, в якому навіть у музиці переважав первень аполонівський, образотворчий.

Навпаки, первень діонісівський у греків промовляє до нас музикою ритмічною, динамічною та гармонією сп'янілою, танковою, оманною. Так із музичною настрою повстала грецька й інших народів лірика, як із трагічного хору повстала трагедія. І в той час, коли грецьким мистецтвом опановує первень діонісівський, воно підноситься на найвищий щабель артизму, а коли цей діонісівський мистецький первень опановує аполонівський, — грецьке мистецтво починає занепадати.

Отже, Ніцше строго розрізняє аполонівського **зорового** мистця-реаліста і діонісівського мистця **слухового**, ідеаліста зовсім у дусі теорії Шіллера, під впливом якого він був.

І цей образ про два творчих типи символічно з'ясував **Карл Шпітелер** у своїй праці **“Прометей і Епіметей. Порівняння”** (Єна, 1923).

Колись на землі, пише він, жили два брати вельми різної вдачі: Прометей і Епіметей. Різнилися вони дуже від простих людей, серед яких жили, й відійшли від них. Прометей занурювався до свого внутрішнього світу: природа, зовкілля, люди для нього ніби не існували. Навпаки, Епіметей тісно лучився з життям.

Але та країна хотіла мати короля. І найвищий бог послав на землю свого ангела, щоб пошукав серед людей відповідного мужа. І звернувся ангел до Прометея з такими словами: давно я спостерігав тебе й пізнав силу твого духа. З моїх спостережень я пізнав і безмежне багатство твоєї душі. При всім тим у дні твоєї слави ти будеш замкнений з волі твоєї душі, яка не знає жадного бога, не дбає про ніякий закон і не визнає нічого святого ні на небі, ні на землі. А проте, послухай моєї ради і відлучись від своєї душі.”

Але Прометей відкидає королівство і владу на землі: “Не маю права посуджувати свою душу, бо вона моя володарка і мій бог у радості і горю, і те, що в мені є сталою, я зачерпнув від неї”.

Тоді королем був визнаний Епіметей, який з радістю прийняв королівство.

Далі, Шпітелер оповідає, як Прометееві серед тиші в природі вночі з'являється жіноча постать, символ його душі, і зголошує йому навіки, як злу, так і добру долю. Потім Прометей блукає по світі, йдучи за голосом своєї

душі. А Епіметей у той час мудро править у своїй державі, бо править розумом.

Отже, Прометей — творець, занурений до своєї душі; дійсність і зверхній світ йому байдужі. Критерій для нього — музика, що є демоном його душі. Він — не з цього світу. Йде в простір, а його дух пророчий творить культуру майбутнього. Світ зверхній і звичайні люди його не знають. І щойно в кінці свого життя засягає в біг світу, примирює, захоронює і приносить людям знання.

Зовсім протилежною дорогою йде Епіметей: він повний досвіду, ступає певним кроком із відкритими очима. А коли творить, то символічно його метода така: “І вправ на свої коліна, схилився і зосередився так, що став малим, і залишив образи дня знову проходити перед своїм духом, лучив їх, рівняв і випробовував, питав, щоб розвідати їх захований обсяг.”

А обидва — рідні брати, хоч ворожі з милости долі, знають про себе й відчувають необхідність існування. Хто з них є успішний і необхідніший для життя? Практично більшу користь і поступ приносить Епіметей, людина чину, практик, реаліст. А все таки Прометей врешті-решт об’явиться як пророк, суддя життя й ідеаліст майбутності.

2. Два мистецьких стилі.

Серед естетиків є значна кількість таких, що так само констатують два типи мистців і два стилі в мистецтві.

Перший цю проблему розвинув **В. Ворінгер** у своїй естетиці “Абстракція і вчуття” (“Abstraktion und Einfühlung” — перше видання 1908 р.). Він насамперед признав (філософові) Т. Ліпсові заслугу, що він широко з’ясував в естетиці принцип “вчуття”, як головне естетичне джерело.

Але на думку Ворінгера, Ліпс указав тільки на одну силу творчості, і їй протиставлює другу в мистця, а саме **абстракцію**. “Здібність вчування, як передумова естетичного переживання, засновується на красі органічного світу, тоді як здібність абстракції знаходить свою красу в неорганічному світі, у світі кристалів і також у кожній абстрактній необхідності”. Коли стремління вчувати спричинює щасливий пантеїстичний вияв довір’я між людиною і зовнішніми явищами світу, то стремління до абстракції повстає в наслідок сильного внутрішнього хвилювання людини під впливом явищ зверхнього світу й відповідає в релігійнім сенсі сильному трансценден-

тальному (поза межами людського пізнання — Л.Б.) забарвленню всіх уявлень”. Цю думку доводить автор на основі студій образотворчого мистецтва.

В кожному народі відповідно до основних проявів його психіки переважає один або другий творчий принцип, і один із них є **натуралізм і реалізм**, а другий — **стилізація**.

Поруч Ворінгера цю саму проблему двох типів стилю в мистецтві розвинув насамперед у музиці **Альберт Швайцер**. Я маю на увазі його велику монографію про Баха, зокрема розділи: “Коріні Бахового мистецтва”, “Поетична і малярська музика” і “Слово й тон у Баха”. В цих розділах доводить Швайцер, що “існує мистець **суб’єктивний й об’єктивний**”. У першого — мистецтво суб’єктивне, особисте; його творчість не залежить від часу, в якому живе. Він сам собі закон: виступає проти часу і творить нові форми, в які вкладає свої задуми.

Об’єктивний мистець увесь належить до своєї доби і творить форми й виявляє думки, які йому підказує доба. Його мистецтво не є неособисте, а надособисте, що визначає гін мистця до всього поодинокого, що має в собі досконалість, щоб ще її одну дефінітивно змалювати. Він не живе, а тільки дух доби живе в нім. Різні мистецькі шукання, бажання, туга і блукання минулих і теперішніх генерацій, — все це в нім зібрано і з нього виявляється. Мистець переживає все те, що навколо нього є і що він навколо себе бачить, чує, і все це має здібність репродукувати в мову кольорів, тонів і слова. Ніхто не доведе висвітлити, як те все приходить, що мистець доведе розбудити в нас до життя дійсність, як він її бачить і переживає. Він є посередник між двома творчими фантазіями, бо кожне мистецтво промовляє знаками і подібностями. І тими двома способами фантазії є в музиці поетичний і малярський вираз і тому мусимо говорити про поетичну і малярську музику. З малярського творчого виразу в музичнім творі повстає **топомалювання**. “Як є між поетами малярі й музики, так є між музиками поети й малярі. Поетична музика пройнята ідеями, малярська музика — образами; перша відкликається скорше до почуття, друга — до уявлень”.

Таким є Бах. Топомалювання є його ціллю. Він не бачить ідеалу в особистім зворушенні, а бачить тільки в реалізмі, піднесенім аж до останніх можливих меж. Таким є реалізм Баха, чеських музик Сметани і Дворжака й нашого українського музики М. Лисенка.

Деякі естетики, студіюючи первісне мистецтво примітивних народів, відзначають і в найстаршій добі первісного мистецтва два типи примітивних мистців і два стилі в їхнім мистецтві.

Так **Макс Ферворн** у своїй праці **“Ідеоплястичне мистецтво”** (Єна, 1914) і в ряді інших студій про примітивне мистецтво доводить, що палеонтологічне реалістичне мистецтво було в пізніших добах позначене й замінене фантастичним, яке можна спостерігати аж до середніх віків, а в поодиноких виявах аж до сьогодні. Перший напрям є реалістичний, що відповідав реальному світові, і його Ферворн називає мистецтвом **“фізіоплястичним”**.

Другий напрям схоплює уявлення і фантазійні витвори, які відхиляються від реальної дійсності, і цей напрям він називає **“ідеоплястичним”**. Цей напрям в основі своїй має **орнаментальну стилізацію**, і воно не є здегенероване мистецтво, а тільки новий тип стилю в мистецтві, інший спосіб творення. Прикладом є мистецтво індіан, єгиптян і деяких мистців теперішнього модерного мистецтва. Такі лише психологічні спостереження Ферворна.

Але естетик **Герберт Кюн** у своїй визначній праці **“Die Kunst der Primitiven”** (Мюнхен, 1923) цю однобічність Ферворна виповнює студіюванням цілого життя примітивних народів і доводить: **“Кожний стиль є необхідний, є немінучий, є призначення народу і він тісно сплетений зо всім сучасним йому життям народу в релігії, містиці, науці, філософії, праві й державі. Всі ці моменти взаємно підсилюють і творять про себе цілість. Але останньою причиною, яка витворює й підставу стилю, є господарство. А проте цілокупний комплекс життя не є чимсь стабільним, лише чимсь динамічним і не залишає життя спокійним, але тече вічно далі між обома бігунами життя: умри — жий і жий — умри! . . .”** цебто між життям і смертю.

Оця основна загадкова підстава життя, загадкова у своїй подвійності, дає зародок двох стилів у мистецтві: **стиль натуралістичний і стиль геометричний.**

“Передусім, пише Кюн, витворились у мистецтві два роди стилю, що стоять один проти одного. Їх означення можемо спостерігати в цілій історії мистецтва. Вже Шіллер вказав на цю протилежність; писав про це Шлегель; але щойно Ніцше визначив їх ясніше, назвавши обидві

протилежності стилю аполонівським і діонісівським. Шіллер під впливом Руссо та доби ідилії поставив одну поруч другої наївність і сентиментальність. І коли ці два стилі такі різні, проте тільки одна протилежність зрозуміла, як не спонтанний гін, а зріст, що виріс природньо і в Шіллера визначений як ідилічний, наївний, у Ніцше — аполонівський.

В новішій добі говоримо головню про стиль, що наподоблює природу і про стиль геометричний; пропонується також означення, як абстрактний і вчуттєвий або ідеоплястичний і йому протилежний — фізіоплястичний. Ці два протиставлення стилів повстають і перед нами, які ми назвемо **“сенсорний”** та **“імагінативний”**. Сенсорний (змісловий — Л.Б.) визначає найвиразніший зовнішній світ, світ схоплений зміслами. Імагінативний стиль, навпаки, визначає віддалення від життя, свідоме відвертання від природи, нахил до іншого світу, до питань душі, занурення в собі і вихід у безконечність.

Форма виразу сенсорного мистецтва є змальовування дійсности, наподоблювання природи в розумінні Аристотеля (що вчив наподоблювати природу), зображення матеріяльного і його форми, схоплення моменту, поодиноких змін. Імагінативне мистецтво супроти того намагається досягнути вічно тривалого, вічного-єдиного, захианого в речах, закону-буття. Мистець цього напрямку шукатиме містичність у трикутнику, як прасимвол кола і знак чотирикутника. То є дорога до геометричного, до орнаменту і стилізації.

Обидві ці групи в історії мистецтва стоять завше поруч, а особливо типово виступають у примітивнім мистецтві. Відносяться до зображення цілого, як день і ніч або як тінь і світло. Входять один до одного, але у своїх найвищих точках ніколи не зливаються в одну цілість, бо таке злиття не можливе, як не можливе зникнення Я і світу, Волі й уявлення в розумінні суб'єкту й об'єкту.”

Так виникають обидва поняття стилю: один — трансцендентно або імагінативно, і другий — іманентно або сенсорно. Психологи примітивів (Торнвальд: “Психологія примітивної людини”) висвітлює ці два стилі подвійним мистецьким вглядом: “Мистецтво є особливий рід душевного зрозуміння й висвітлення світу. Крім того мистецтво є враження й вираз об'єктивного або суб'єктивного, реалістичного або ідеалістичного, типового або індивідуального”.

3. Два творчих типи в науці.

Подібний двоподіл духової творчости визначається і в науці. Так хемік **Юстус фон Лібіг** у своїй промові ще 1874 р. в Мюнхені на тему "Індукція і дедукція" вважає, що справжній науковець, коли наткнеться на нові явища або факти, що ще не були досліджені до такого ступня, на що одного розуму не вистарчає, то на допомогу йому приходять та творча сила, що властива поетові, цебто образотворчість.

Мистецтво й наука різняться між собою головно своєю відмінною ціллю: мистецтво винаходить і відкриває факти, а наука їх викладає. Мистець мислить передусім змислово, тоді як науковець схоплює речі душевно.

Звичайна наука засновується на методі **індуктивній**. **Індукція** — метода, за допомогою якої вчений на основі відомих фактів чи реакцій посуджує і з'ясовує факт, що до того часу був йому незнаний; і його висновок є так само факт. Але більшість фактів, якими користується вчений для доказів і виявлення, часто не знаходяться в природі, але були дослідником винайдені за допомогою його образотворчости. Індуктивний дослідник послугується у своїх дослідах насамперед змисловою пам'яттю: зоровою, слуховою, смаковою й інш., і шукає річ, як таку.

Навпаки, дедуктивний дослідник виходить від ідеї й шукає основу, цебто норму. Індукція з погляду фантазії є інтуїтивна і творча; дедукція з погляду розуму аналізує і підводить поодинокі факти під наперед визначену ідею або норму.

Цю проблему Лібіга продовжує **Генрі Пуанкаре** у своїй філософській праці "La valeur de la science". Серед математиків він визначає дві групи вчених, два зовсім різних душевних напрями. "Одні наділені насамперед логікою; коли читаємо їх праці, бачимо, що вони сліду-ють крок за кроком у своїх дослідах після відомої методи, користуючись своїми пристроями з певністю, що вповні виключає будь-який випадок. Другі ведені ідеєю і подібні відважним вершникам наперед; вони матимуть у змаганнях велику перемогу, але та перемога не завше надійна".

Такий розподіл у науковій творчості є вроджений, а не даний у наслідок впливу того матеріялу, над яким працюють або впливу виховання. Першу групу науковців називає Пуанкаре **аналітиками**, а другу — **геометра-**

ми. Перші керуються логікою розуму і досвідом, другі — інтуїцією. Для прикладу наводить Пуанкаре виклади двох математиків, що вчилися в той же час в одній школі і в тих самих учителів, — Бертранда і Герміта. Берtrand, коли викладає, постійно є в рухові, ніби нападає на зовнішнього ворога, рухом руки накреслює фігури своїх студій, своїм зором оглядає ніби те, що має накреслити, а проте рухи його ніби плястично творять.

Зовсім інакше діє Герміт: його очі ніби намагаються відділитися від світу; не в якимсь зовні, але в своїм внутрі шукає дорогу до правди. Отже, одні аналізують, другі синтезують.

В. Оствальд в праці "Grosse Männer" (Leipzig, 1910) розподіляє вчених на **клясиків і романтиків**, відповідно до того, як вони реагують на життя. Клясики є повільні, романтики — бистрі. Цей розподіл починається від молодих літ: романтики швидше розвиваються, клясики — повільніше. Романтик творить скоро і потребує оточення, щоб перебирало проблеми, ним висловлені; він повний надхнення, яким заражає і других і скорше творить навколо себе прихильників, тоді як клясик такого надхнення не проявляє.

Так само і стиль романтика і клясика різний. Романтик є дуже продуктивний в науці і його спосіб думання революційний, а в моментах невдач занепадний: тоді як клясик думає повільно, логічно й солідно обґрунтовує проблеми доказами. Романтик радий, коли свою працю закінчить, бо вже має на думці нову тему, тоді як клясик все гадає, що свою працю ще не зовсім викінчив, далі над нею працює і не радо випускає її з рук; він має особисту любов до своєї праці і заздрий на чужі успіхи.

4. Два типи з погляду психіатрії.

Психіатри, що виучують у психіатричних шпиталях, виучують душевно хворих, так само констатують два типи людської психіки.

Так психіатр **Юнг** в ряді своїх студій, а зокрема в "Psychologische Typen" (Цюрих, 1921 р.), констатує: "серед багатьох індивідуальних різниць існують типові різниці, які я визначив, як тип **інтровертний і екстравертний**". Кожна людина, на його думку, має ці обидві прикмети, але тип людини має релятивну перевагу одної або другої властивості своєї душі. Інтровертний тип

визначається більшою концентрацією уваги на собі самому, на свій внутрішній світ, який є центром у його переживанні й мисленні; екстравертний — більше живе зовнішнім світом; об'єкт, зовнішні факти дійсності впливають на нього, як магнет.

Свою теорію Юнг підпирає низкою поглядів, виложених вище, а зокрема поглядами англійця Jordana і німецького психіатра Гросса.

Ф. Джордан розрізняє два типових характери: людину **рефлексії** й людину **чину**. Рефлексивний тип є дуже настроєвий, а тип чину — холоднокровний. Перший скоро дозріває, кохається дуже в мистецтві і є мінливий. Другий заховується спокійно, але є критичний і навіть саркастичний. Чуттєва вродженість його визначається помалу. Отто Грос розрізняє два типи: один — із поверховою свідомістю і другий — із звуженою свідомістю.

І на підставі оцих поглядів і свого власного досвіду Юнг зазначає, що тип екстравертний — тип реальний і об'єктивний. Він свою особу підпорядковує природі й асимілюється з нею. Напрямок його мислення виходить від зміслових фактів, об'єктивних ідей, що засновуються на чомусь, що дане зовні. Мислення його інтелектуалістичне. Розум — його володар, і виплід його — правда. Люди цього типу — реформатори, суспільні діячі. Вони переважно егоїсти, догматики й з нахилом до консерватизму.

Інтровертний тип — повна протилежність. Він виходить не із зміслового досвіду, не з зовнішнього світу, але із свого власного нутра, від своєї особи. Світ не є сам по собі і для себе, а є такий, як він являється суб'єктивно. Факти дійсності для нього мають другорядне значення; на першому місці має значення зображення суб'єктивної ідеї, символічного образу, що більше чи менше ясно стоїть перед його внутрішнім зором. Його ціль є скінчена, коли виявиться, що витворена ним ідея впливає із зовнішніх фактів і може бути доказана. Дарвін і Кюв'є — екстравертні. Кант і Ніцше — інтровертні. Інтровертні типи схильні до містицизму й іраціоналізму. Вони є непрактичні і мізантропи з серцем дитини, ентузіясти, а творча інтуїція в них часами доходить до візій.

З особливою виразністю розподіляє людей на два темпераментні типи психіатр **Ернест Кречмер** у своїм творі "Будова тіла і характер" (*Körperbau und Charakter. Untersuchungen zum Konstitutionsproblem und zur Lehre*

von den Temperamenten, — Berlin, 1921). В основу своєї класифікації кладе Кречмер класифікацію душевнохворих психіатра Крепеліна про два типи: **маніодепресивних** і **шизофренних** (*dementia praecox*) і ставить цей розподіл в залежність від будови тіла хворих. Будова тіла у людей буває трьох типів: астеничний, атлетичний і пікничний. Тіло астеніка худе з бідною соками і кров'ю шкірою, вузькими плечима, тонкими без м'язів руками, — тонкокостними ногами й довгою, вузькою і пласкою грудною кліткою. Тіло атлетика визначається сильним розвиненням кістяка, м'язів і шкіри. Тіло пікника визначається сильно розвинутими внутрішніми порожнявами грудей, живота і голови та нахилом статури тіла до товстіння. Шкіра у пікників не марна, як в астеніків, але м'яка й добре облягає тіло.

Розложення цих трьох типів по будові тіла на типи маніодепресивні і шизофренні відбувається в той спосіб, що найбільший нахил до захворювання на маніодепресивну душевну недугу відбувається серед людей типу пікничного; тоді як нахил до недуги шизофренної відбувається серед людей типу астеничного й атлетичного. Цей факт і ліг в основу розподілу тільки на два типи людей із психічним нахилом до душевних недуг, на маніодепресивних і шизофренних.

Далі, Кречмер виводить свій дослідчий зір за межі шпиталю до різноманітних життєвих типів і в середовище історичних постатей. І тут межі між недугою і здоров'ям зникають, маніодепресивний і шизофренний типи заступають **циклоїдні** і **шизоїдні** темпераменти осіб, що займають посередній стан між здоров'ям і недугою, а ця форма так само непомітно переходить в зовсім нормальний **циклотимний** і **шизотимний** типи осіб нормального життя.

І от в оцих останніх двох типах нормальних людей, циклотимних і шизотимних, виступають істотні психологічні й умові ознаки одного або другого типа, а в стані психозу загострюються й тоді виявляється їхня душа істота.

В такім стані циклотимний тип людини визначає свій внутрішній стан між двома бігунами: манійової піднесеності настрою й тяжкої депресії, як дві фази цілоти. Але часто вони розщеплюються й одна з них переважає другу. Тоді стає людина або **депресивна**, бо в ній переважає занепадно-сумний настрій, або **манійова**, в якій переважає піднесений веселий настрій. Ці останні особи є

добродушні, теплі в відносинах, сердечні, вразливі на радість і горе і соціальні. Ці прикмети характеру визначають нормальних циклотиміків.

Шизотиміки мають свої два бігуни: або вони дуже чутливі і надміру вразливі, або вони зовсім не вразливі й тоді стан їхньої душі доходить до повного отупіння. Вони або антисоціальні, або соціальні в вузькому колі. Цього типу бувають особи, яких тяжко розгадати й після десятилітнього з ними спільного життя. Вони замкнуті “в самім собі”, і серед них бувають або найчутливіші аристократи, або владної, холодної вдачі егоїсти, або сухі відлюдки. В ряді геніяльних осіб цього типу Кречмер відзначає: поета Шіллера, філософів: Канта, Спинозу, Лока, Вольтера й інш.

Серед циклотимів він вказує на поета Г. Келера, Дарвіна, Р. Майера, фізика Бунзена, біолога Пастера, філософа Гумбольдта, реформатора М. Лютера.

5. Два типи людей у психологів.

Наукова психологія почала визначати два типи людей досить пізно і то двома шляхами; насамперед психологи сконстатували людську неподільну особу (В. Штерн); далі, вони сконстатували індивідуальність і відмінність між собою осіб. Це перше. Друге, вони вияснили, що цілосні душевні процеси розподіляються на зображення (представлення, уявлення), увагу і пам'ять і при тім наткнулися на два типи людей (на зорові і слухові). Зокрема на ряді запитникових анкет це довів психолог **R. Baerwald** в праці “Zur Psychologie der Vorstellungstypen” (1916) і визначив характерні прикмети типу **візуального** (зорового) й **акустичного** (слухового) і з'ясував, що жінки в більшості візуальні і менше акустичні, як чоловіки.

Але психологи загально заперечували таку типологічну схематизацію, особливо розподіл на два типи людей. Зокрема з такою критикою виступив психолог **Освальд Кюльпе** у своїх лекціях: “Vorlesungen über Psychologie” (Leipzig, 1920). Він поставився проти розрізнування людей на два типи після зображень (уявлень), хоч така здібність людини працює з матеріалом, який їй додають змисли. Тому все таки Кюльпе схиляється до думки, що відповідно до того, яка є в людей репродуктивна здібність, вони розподіляються на два типи, з яких один тип **зовнішній**, поверховий, а другий — **унутрішній**.

Отто Ліпман, хоч розподіляє у своїй праці "Psychologie der Berufe" людей на три верстви: верства **вища** із творчими здібностями і рисами геніяльності, верства **середня** пересічно талановиті торговці, ремісники й інш. і верства **нижча** — звичайні змеханізовані робітники, — все таки визнає в верстві вищій чинність гностичну, технічну і символізуючу. Гностична чинність визначає темперамент флегматичний, технічна — сангвінічний, а чинність символізуюча є властива мистцям. Ліпман приходить до висновку на основі емпіричних дослідів, що визначені групи в остаточнім висліді покриваються із двома типами Оствальда: **клясики** й **романтики** чи двома типами Пуанкаре: **аналітики** і **геометри**. Він констатує, що й інші психотехніки, як Мадей і Піорковський прийшли до подібних двох типових груп. Так Мадей розрізняє типи **робітника** й **завойовника**. Робітник — альтруїст, має спокійний темперамент, об'єктивний, розумовий, конструктивний і пильний. Натомість завойовник — егоїст, злодумний, темпераментний, суб'єктивний, чуттєвий, деструктивний. Так само розподіляє в засаді і Піорковський.

Психолог **Папенборг** спеціальну увагу звертає на психологію мистців і розподіляє їх на **візіоністів** і **реалістів**. Подібно розподіляє й Ліпман свою символізуючу групу.

О. Крог ("Eidetiker unter deutschen Dichtern" 1920 p.), студіюючи психологію дітей, з'ясував, що деякі з них бачений образ репродукували так живо, що ніби бачили сам образ. І цих дітей, що мали здібність уявляти образ так, як оригінал, він назвав **ейдетиками**. Після Крога студіювали цих ейдетиків **Енш** і **Тумлірц**.

Останній психолог визначає два типи: перший **інтегрований** і другий — **дезінтегрований**. Перший тип цікавиться тільки зверхнім світом, тоді як дезінтегрований є замкнений в собі і ніби відрізаний від зовнішнього світу. А особлива прикмета цього останнього типу є розірваність поодиноких функцій одна від одної і розірваність між увлєненням (зображенням) й увагою.

Енш розподіляє людей в залежності від їх ставлення до світу, як і Тумлірц (ще раніше від нього), на **інтегрованих** і **дезінтегрованих**. З огляду на те, що нашу землю живить світло сонця й охоплює її, то основним складником інтеграції людини є здібність її пристосуватись до соняшного світла, а зір людини, як орган бачення, є головною ознакою інтегрованого типу людини. Тоді як

дезінтегровані зорієнтовані більше на розсіяне світло неба. І під впливом філософа Бергсона про подвійну структуру душевного життя: інтелектуальну й інстинктовну та інтуїтивну Єнш вважає, що інстинктом та інтуїцією наділені більше інтегровані типи, тоді як інтелектом --- дезінтегровані.

6. Таємниче джерело повстання двох типів.

Всі ці погляди визначних дослідників і мистців односторонньо прийшли до висновку, що існує два протилежних типи людей з відповідною структурою духового життя і чинності. Поети, філософи, естетики, вчені, психіатри і психологи подали ясний образ природнього розподілу відповідно до внутрішнього життя, інтересів, реакцій на зовнішній світ, творчої чинності й, нарешті, зверхньої структури тіла на два психічні типи, на два довершені характери, що живуть, діють і творять духові цінності людської культури.

Ті погляди вкладаються в кілька напрямів щодо визначення типів. Насамперед можна сконстатувати дві типологічні групи дослідників. Одна група визначає типи людей відповідно до цілого особистого заложення людей, це типологія суцільна. Представниками її є **Кречмер**, що ділить людей на типи циклотимні і шизотимні, **Юнг** — на екстравертні й інтровертні, **Єнш** на інтегровані й дезінтегровані, відповідно до життєвого ґрунту: біолог виходить від цілої ділянки живлення, психіатр — від світу умовохворих, психолог — від здібностей змислових й уявлень, психотехнік — від світу праці.

Типологія другої групи опрацьовує певну окрему чинність людини, наприклад, — тілесні змисли її, уявлення, пам'ять або сферу умову чи почуття, чи волі і в залежності від того розпізнає типи змислові, типи пам'яті, типи уявлень, типи розумові, почуттєві, вольові. Інші шукають цих прикмет між мистцями чи вченими і т. д.

Отже, одні типологи мають в процесі своїх студій на думці ціле неподільне тілесно-душевне буття людське. Тоді як другі типологи студіюють тільки типові ознаки тілесні і прояви їх або тільки прикмети душевні і їх вирази. Тому перших типологія **психофізіологічна**, що виходить від науки про конституцію людини, а других типологія **духоводослідча**, що впливає із психологічних спостережень душевної чинності людини.

Але спільний для обох груп їхній висновок, що спостерігачі й дослідники ніби в один голос незалежно один від одного визначили два типи геніяльних людей й описали їх відмінний спосіб творення, відмінне спостереження природи й життя й цілий їхній потяг до останнього, відмінний погляд на світ і відмінний спосіб життя.

І з того випливає ясний образ кожного типу: один геній творить, виходячи переважно із досвіду свого життя, із спостереження реального і зміслового світу; геній другого типу ніби не від світу того; він схоплює тільки те, що випливає з його туги, з його снів і візій, з його фікції і фантазії.

Перші є знавці життя із безпосереднього досвіду, мають відкриті очі на своє зовкілля, на природу, на матеріальний світ, на світ явищ. Вони прямують до реалізму, до досвіду, до світу емпіричного і є після Оствальда **класики**, що, за думкою Бергсона, ідеально схоплюють реальність дійсності.

Для других творців ніби природа і матеріальна та формуюча реальність її не існує. Вони живуть у своїм уявній світі й занурені до своєї власної душі і скорше є сновиди й після Оствальда **романтики**. Вони, по думці Бергсона, реально схоплюють ідеальні, уявні, іраціональні глибини свого нутра: прямують до схоплення змісту речі і зливаються із метафізичним сенсом світу і його явищ.

Ці два типи проявляються в усіх ділянках культури: в науці, філософії, мистецтві, політиці й релігії. Одні з них роджені реалісти, а другі — романтики.

Коли Гете у своїм творі "Aus meinem Leben" признається, що він є наділений якимсь творчим зором, і його щось жене, щоб він малював, безнастанно спостерігав речі, їх форми і барви, — то такий нахил його пливе із творчого зорового таланту. Він студіює природу і в формі рослин бачить їхню ідеальну прарослину. До музики він не має жадного нахилу. Тільки творчий зір є його багатство; він ним бачить усе: природу, людську душу, квітку і проблему їх життя в минувшині. "Я мав дар, пише Гете, коли закривав очі і з нахиленою головою продумував внутрішнім зором квітку, що не залишалась ані на хвилину у своїм первісній стані, але розкладалась і з її нутра знову розвивались нові квітки з кольоровими й зеленими листками. То не були природні квіти, але фантастичні; все таки правдиві, як розети того, що їх вироблював.

Всі дії, всі погиби душі, всі болі і смутки, радощі й хвилювання пристрастей малює Гете, проробляє у зорові схеми. А проте розумовий спокій в його творі, в якому найбільша трагедія людського буття, ховає в собі клясичний спокій, ніби була намальована на картині або втілена в статичну різьбу. Гете є типовий клясик-реаліст.

Повна протилежність до душі Гете є душа Руссо. Він пристрасно замилований до музики. Він — непрактичний сновидець. Він лише крокує в природі, а сам заглиблений до свого нутра, зливається з метафізичним сенсом світу з розкритими очима, але нічого не бачить. В ньому все концентрується в слух. “Думка — скорше блискавки виповнить мою душу, але не освітлить її, а тільки освятить і схвилює. Відчуваю все, але не бачу нічого”.

Отже, всі творчі нахили Руссо йдуть від джерела слухового.

Гете й Руссо — два найбільші репрезентанти двох типів творчих: зорового і слухового, зверхнього від природи і змислів і внутрішнього від свого нутра й загадок світу, що подібні до метерлінкових сліпців, що нічого не бачать, але бачать їх душі й чують ушима й інтуїцією того слуху, пізнають правду і сенс усього, що навколо їх діється.

І д-р Томаш Тирнка у своїй великій праці “Filosofie culturey”, Прага 1941, на ст. 121 підсумовує цю велику типологічну проблематику такими словами: “Реалісти, зорові творці всі проблеми вирішують зорово, а сенс світу об’являється їм у формах, явищах, у всім тім, що навколо себе бачать. Другі, романтики відкривають сенс світу слухом у внутрішнім потоці, з яким хотять злитись у настроях музичних”.

Яке є джерело і причина цієї двотипової людської природи? Філософія учить, що кожна людина має дві пізнавчі форми, за допомогою яких схоплює й пізнає світ і продумує всі свої думки: і це є **час і простір**. Без цих двох категорій не можливе мислення. Всі речі й явища мислимо в просторі і стежимо за їх рухом і змінами в часі. Час є довгість, яку міряємо й ділимо на роки, місяці, дні, години, хвилини. Простір є якась розсяглість, яку намагаємось числити в ширину, висоту і довжину. Ці форми спостерігаємо нашими змислами. Слух і наша спостережливість схоплює поступ подій у часі. Зір, дотик і змисл руху спостерігають розсяглість і простір.

Але Т. Тирнка вважає, що час і простір самі по со-

бі не існують і що світ ми схоплюємо **просторочасово** або **часовопросторово** в залежності від того, яка пізнавча форма переважає. Часопростір і просторочас лежать, пробігають, перебувають в ядрі нашого біологічного життя, інакше наше життя б не існувало. Тому часопростір і просторочас дійсно існують і є основою пізнання всіх речей, буття й цілого світу.

“Дивимось і спостерігаємо світ, зовні пізнаємо його просторочасово. Коли переживаємо світ у своїм внутрі, насамперед переживаючи самих себе, занурені до себе, замкнені в собі, переживаємо себе і світ часовопросторово.

“Життя людини є коло з центром. І всі людські змисли є ніби точки на обводі кола, але творчі нахили, саме біологічне ядро лежить у центрі того кола, як горюча точка, як серце і думка життя людини. І там у центрі самого свідомого буття знаходиться просторочас і часопростір. Так нам з'являється із двох пунктів погляду особа, з одного боку як дух, з другого — як тіло.

“Два творчі душевні типи людей не є нічого іншого, ніж двійна структура людського буття. А проте один тип схоплює і переживає світ ніби просторово і є **реаліст**, є тип зоровий, який у формах і в реальності світу бачить підставу і сенс світу. Спостерігає світ ніби розумом. Другий тип переживає світ ніби з нутра, ніби наслухує часові події світу, биття світового серця. Речі і форми зверху є для нього тільки символи душі речі, підстави речі. І такий тип є **романтик**, метафізик, іраціоналіст.” (Т. Тирнка, ст. 125).

7. Відмінна творчість цих двох типів.

Як же ці два типи підходять до опрацювання своїх творів? Який характер має кожного з цих двох типів мистецька творчість взагалі чи музична, або поетична, чи образотворча (малярська, різьбарська й інш.) зокрема?

Ми вже знаємо, що один із них схоплює дійсність ніби переважно в просторовій формі. Цей тип творця ніби одне велике око, яким споглядає світ, хапає його форми й кольори і тільки в них бачить сенс буття. Світ перед його зором змальовується в просторі й іншого світу понад цей видимий він не бачить. Бог для його душі — в природі, так само матерія, енергія, й інші субстанціальні поняття як і природні явища. Ми вже знаємо, що Шіллер називає цей тип наївним або реалістичним, Гайне — аристотелевським (цебто також реалістичним), Ніцше —

аполонівським, Шпітелер — епіметеївським, Лука — статичним, Ферворн — фізіоплястичним, Лібіг — індуктивним, Пуанкаре—аналітичним, Оствальд — клясичним, Джеймс — емпіричним, Юнг — екстравертним, Кречмер — циклотимним.

Другий тип, навпаки, схоплює дійність ніби в формі часу. Цей тип людини, як пише Тирнка, ніби одне зорове вухо, яке наслухує всі тремтіння й події в природі. Цей тип ніби не бачить форм, зверхніх утворів світу, оцінює цілий світ відповідно до його часового потоку й обсягу. Форми, з'явища й витвори матеріальні йому видаються тільки випадковими, недосконалими проявами внутрішнього змісту, душі, що живе в усіх речах. Сене буття не в матеріальній дійсності з'явищ, лише в його духовім обсягові. Плюралістична многість світу зродилось із єдиної ідеї і тягнеться, підноситься до єдиного первня абсолютного, до Бога. Цей світ є тільки зверхніми шатами іншої головної основи. Цей тип Шіллер називає сентиментальним, ідеалістичним, Гайне — платонівським, Ніцше — діонісівським, Шпітелер — прометеївським, Лука — динамічним, екстремним, Ферворн — ідеоплястичним, Лібіг — дедуктивним, Пуанкаре — синтетичним, Оствальд — романтичним, Джеймс — раціоналістичним, Юнг — інтровертним, Кречмер — шизотимним.

Оці засадничі властивості одного і другого проявляються і в їхніх творах. Найкраще відбиває властивості мистців цих обох типів розмова між драматичними письменниками **Скрибою** й **Легуве**, що заховалась і яку наводить Тирнка (ст. 130): Легуве каже Скрибі: “Коли пишу якусь сцену, то її чую, тоді як ви її бачите. В кожному реченні, яке пишу, чую, що до вуха мого йде голос особи, що промовляє. Ви, що є сама основа театру, ви бачите, як ваші актори перед вашим зором ходять і жестикулюють. Я є слухач, ви — глядач.” На це Скриба йому відповідає: “Дуже гарно! Знаєте, куди переносьте, коли пишу драму? До середини партеру!”

Поет Шіллер в листі до поета Кернера пише: “Музичність поезії далеко скорше хвилює мою душу, як ясне уявлення її обсягу”. А критик Куг пише про письменника Гебеля: “часто він переслухував мої вислови і, гойдаючись, ходив, тихо наспівуючи. Поезія, що в нього зроджувалась, завше видобувалась із мелодії”. Такого ж музичного заложення були поети: Шіллер, Ленау, Гайне, Грільпарцер, Стрінберг, Шеллі, Байрон, Ед-

гар По, Новалис, Айшендорф, Гофман, Гельдерлін; музики: Моцарт, Шопен, Бізэ; малярі: Леонардо да Вінчі, Мікель Анджельо, Дюрер, Рембрандт, Делякруза, Ван Гог, різьбар Роден і інш.

Кречмер називає поетів романтиків шизотиміками, а реалістів — циклотиміками й пише: “пересічно в шизотимного поета мистецька краса спочиває більше в акустичній, в мовно-музичній сфері, де зростають такі дивні квіти; тоді як в циклотимних зроджуються мистецькі твори пересічно в оптичних, плястичних, в образовій силі поодиноких висловів. Такими є поети: Гете, Келер, Ройтер; музики: Бах, Вагнер, Бетговец, Берліоз; малярі: Рафаель, Тіціян, Рубенс, Сезан.

Але творчі здібності є щось таке, що тісно злучене з цілим буттям людини. І мозок її є тільки співучасник тієї творчої таємниці кожної індивідуальності в її єдинім, окремішнім творчій вияві і є лиш центральним посередником, біологічним пристроєм. І є виключено, щоб творчі здібності спочивали в тілесних зміслах. Кожний творчий тип чи то романтик слуховий, чи зоровий реаліст, — вони є незалежні від тілесних зміслів слухового чи зорового заложення.

Буття творчої людини можна уявляти в образі вже відомого нам кола, в центрі якого є його здібності й типова слухова чи зорова структура. Тілесні змісли (око, вухо, дотик і т. д.) є лиш розподільчі, функційні посередні станції, прохідні брами на обводі кола між здібностями творчої людини, між її внутрішнім зором чи слухом і зовнішнім світом. Внутрішнє світло таланту пливе й до зовнішніх зміслів. “Творчий зір Бетговена, пише Т. Тирнка, ніби бачив всіма зміслами тілесними. А коли сталось, що Бетговец оглух, то є те саме, що йому зачинилась брама слуху на периферії його життя. Але чує він там унутрі, як і ми всі внутрішньо зримі” (ст. 135). Те саме було і зо Сметаною, чеським композитором, коли він передчасно був оглух.

Сучасна психологія з погляду зміслового життя всіх людей взагалі розпізнає три типи: тип зоровий (візуальний), слуховий (авдитний) і руховий (моторичний). Але між звичайною людиною, талановитою й геніяльною є величезна різниця, щодо їх унутрішнього життя. Коли ми возьмем, наприклад, співака, музику-віртуоза й артиста-танцюриста в порівнянні до музики-композитора з одного боку, а з другого — актора і дра-

матурга, то різниця між ними така, що композитор-музикант, танцюрист й актор є таланти репродуктивні, творці секундарні. І ці останні можуть бути оригінальні і творчі, але творчість їх із внутрішнього творчого центру більше і скорше поступає до тілесних органів і до тілесних змислів. І коли Бетговен і Сметана, що належать до творчого зорового і просторового типу, втратили слух, то вони цією стратою не потерпіли на своїй творчості музичній, а потерпіли на техніці репродуктивній, як технічні музики і диригенти. Вони тратять на можливості бути віртуозами, диригентами, але не тратять бути далі геніальними композиторами. Що інакшого при тих умовах репродуктивні таланти: музикант-віртуоз, чи співак, актор і інш., коли належать до типу зорового і втратять слух, тоді вони зовсім унеможливлені чи грати, чи диригувати.

Чим людина є звичайніша, тим більше її душевне життя спирається на тілесні змисли й духово ними живе незалежно від того, чи вона тип зоровий, чи слуховий, чи моторичний. Але творчі особи, генії, що мають творчу силу і живуть цілим своїм внутрішнім буттям, належать тільки до двох типів: до просторового з внутрішнім зором, і до часового з внутрішнім слухом; і ці внутрішні зір і слух не мають нічого спільного з тілесним оком чи вухом. І тут Т. Тирнка ясно пише: "моє визначення типу творчого зору і творчого слуху тоді засадниче відрізняється від психологічного означування змислових типів: зорового, слухового й моторичного, бо для мене є індивідуалістично подвійна структура цілого буття, одним тільки способом (зоровим чи слуховим — Л.Б.) здібна брати світ, і тому тип моторичний (що є актуальний для звичайної людини — Л.Б.) не може зовсім братись на увагу" (ст. 137) у людини творчої.

Коли б творчий внутрішній зір у генія під час найбільшої творчої напруги був у стані проникати назовні всіма тілесними змислами й захотів виужити змисли, як дороги й засоби до зреалізування свого твору, то які б дивні випадки й вияви відігрались би у всіх їхніх тілесних змислах. У генія-малювача всі змисли його стають на службу його внутрішнього зору; вони бачать і бачать такі форми, витвори і барви в природі, які звичайне око ніколи не побачить, схоплюють таку красу краєвиду, людського тіла, обличчя, душу, яких звичайне око не догляне. І такими були Тіціан, Рафаель, Рубенс, Веласкес і інш.

Більше скомпліковані є поети й письменники-генії внутрішнього зору, як Гете, Флобер, Ібсен і інші; вони не обмежені тільки зором; їх увага і творчість перебігають через усі змисли; і тоді поруч унутрішнього зору він має ще додаткову секундарну напругу — **слухову, романтичну**. Так Гете творив свого “Вертера”. Ось що він пише про “Вертера”, коли його творив: “До цієї продукції, до якої я приступив, я вдунув увесь свій жар, який не припускає жадної розмежованости між поетичним образом і дійсністю. А це тому, що цей твір я писав у стані підсвідомім, подібнім до сновиди, і дивувався сам собі, коли тепер прочитав, що не маю чого міняти чи виправляти на ліпше”. Так Гете творив і свого “Фавста”.

Гарним прикладом є так само драматург Г. Ібсен. Цілою своєю істотою він є тип зоровий і реаліст. Він виходить із конкретних проблем життя, спостерігає те життя, людей і їх душі. Поривався до малярства, до цього зорового і просторового мистецтва і хотів стати малярем. Але його творчість драматична набуває й побічного секундарного романтичного, цебто слухового виразу. Його драматичні поеми “Брандт”, “Пер Гінт”, драма “Ворог народу” й інш., набирають чуттєвого настрою, таємничого символізму. Цю рису в Ібсена яскраво висвітлює Оскар Вальцель у праці “Генрик Ібсен”.

Таким же був і реаліст Флобер, який у своїй повісті “М-м Боварі”, в “Салямбо”, в “Спокусі св. Антонія” й інш. драматичних творах поруч головного зорового творення виявляє і побічну, додаткову, слухову й романтичну властивість у своїх інтуїціях і візіях.

Коли ж перейдемо до зорових музик і композиторів, то найкращим прикладом буде опис чеського письменника Й. Якобсена, який у своїм романі “Niels Lyhne” так характеризує свого героя-музику: “Найкращі були його очі, ясні, ніжні й виразні. В рухах його очей було помітно, що трохи не дочуває. А проте, то йому зовсім не шкодило, щоб не був вельми замилованим до музики і пристрасним грачем на скрипці, говорив, що то-ни чує не тільки ушима, але цілим тілом: очима, пальцями й ногами” (Т. Тирнка, ст. 139—140).

Те саме можна сказати про композитора Р. Вагнера, який про увертюру свою до опери “Лоенгрін”, що йому з’явилась ніби з небесної блакиті етеру в безконечно нижніх лініях все виразніше ангельська постать, що спу-

скалась все нижче і нижче до земної долини. Опера "Парсифаль" компонувалась у **фіялових** тонах.

А композитор Тартіні компонував свою "Дияволову сонату" під впливом візії: "Було то в квітні, згадує автор. Напіврозчиненим вікном шарпав гострий вітер. Мої повіки на очах були опущені. Мені видалось, що бачу перед собою тінь, що передо мною з'явилась. То був Вельзевул. В руці тримав він чарівну скрипку й почав на ній грати сонату, гідне подиву, меланхолійне *adagio*, потім слідувало *lamentoso* і бистрий спадаючий *finale*".

В цих обох прикладах маємо яскраві зорові візії, пластичні й некольорові. Коли музика здобувається на кольорову візію внутрішнього слуху, психіатри цю ніби аномалію називають "audition colorée".

Коли композитор Ліст диригував оркестрою, то домагався від музик, щоб грали "більше фіялово" або "більше червоно", гадаючи, що всі однаково зрозуміють бажання диригента.

А ось цікава вказівка композитора й диригента Олександра Кошиця про Миколу В. Лисенка, визначного українського музики внутрішнього зору, на жаль ще недослідженого з цього становища і диригента. О. Кошиць у своїх "Спогадах" т. II, ст. 244—245, пише: "Варто було бачити, як після якоїнебудь його (М. Лисенка — Л.Б.) уваги, **оживала музична картина**, і як зразу хор давав такі риси **в музичному малюнку**, яких не можна було б добитися довгими годинами роботи. Наприклад, в "Ісус Навін" — Мусоргського. слова: "гай-га! гай-га!" у вступі, що **малює битву**. Хор ніяк не міг дати потрібного виразу. Мик. Вит. (Лисенко — Л.Б.) крикнув: "**Бийте шаблею!**" — і хор враз давав штрих дикого удару. Або "Утро в горах" — Гречанінова, фінал, органний пункт чисто фортепіянового складу, дуже трудний для вокального виконання. Хор не міг зрозуміти, як зробити, аж поки М. В. (Лисенко — Л.Б.) не показав йому: "Як бити шкло" (на піано). І хоріві це місце вдалося зразу (дзвін і стаккато). Не можна забути, як він (М. Лисенко — Л.Б.) **малював цілі картини**, коли ми співали "Чотири пори року" — Гайдна.

Оце образове, картинне слухання, одночасова мова двох зміслів на один внутрішній вияв, як пише Erich Jensch ("Synästhesien und damit zusammenhängende Persönlichkeitsmerkmale"), цебто поруч зміслу, що зовні об'єктивно подразнений, відповідь в той час ще другий змісл, що подразнений не був". Отже, відбувається од-

ночасово мова двох зміслів головного зору й додаткових: слуху, дотику, нюху й інш.

Питанню про творче кольорове слухання присвячена спеціальна студія Ф. Вегофера "Farbenhören bei Musik". В ній він доводить, що баркове слухання не є якась аномалія, як думають психіатри, — це є справжнє індивідуальне творче баркове слухання. Він цю творчу здібність спостерігає на собі і констатує, що "часто в мені проявляється музична увага, яка не проявляється в формі зорових образів пам'яті, але що повстають в мені одночасно спонтанно цілі композиції. Це не є тільки музичні напади, які саме маю, але переживаю живі музичні картини, образотворчі симфонії. Деякі психіатри не будуть здригатись, щоб обминути таку нагоду і ввести тут свій знаменитий вираз "галюцинація". Залишаю їм радо цю втіху. Але така галюцинація відрізняється від більшости галюцинацій принайменше тим, що є злучена з найвищим мистецьким виявом: — але я є остільки нескромний, що вірю, що то є приклад і засіб, як великі музики витворили свої композиції (т. зв. інспірації)."

І Т. Тирнка розрізняє три барвових слухання; перше, дійсно ненормальне, навіть патологічне і галюцинаційне, коли особа бачить барви, замість того щоб чути звуки, або обоє нараз. Друге, коли особа, що чує барви, як Вегофер (див. вище). Ці особи самі не творять, не є композитори, але замилувані до музики. Третє, це група дійсно оригінальних духових творців. Чому чує барви Вагнер, Ліст, але не має кольорового слуху Моцарт і інш.? А це тому, що баркове слухання ненормальне і викликане конкретним явищем зовні (коли грає музика і творить ілюзію слухових барв). Ці слухові образи повстають у наслідок грання, репродукції музичної композиції, почутого тону, голосу. Вони, музичні мелодії, вриваються ушима до чутливої мозкової кори, яка реагує за допомогою зорових вражень, зоровими уявленнями і в наслідок того уява малює картини, образи. Навіть композитори, як Ліст, коли лише диригують, то їхня уява під враженням оркестральної репродукції, реагує т. зв. барвовим слухом.

Зовсім що іншого є баркове слухання під час творчої хвилини музичного композитора. В цім моменті мистець достає насамперед творчий настрій, який підноситься в зорову візію некольорову, що може вирости аж до великих, сильних настроїв барвових, подібних до

того, коли б він творив музичну композицію в однім кольоровім тоні і при тім перебував серед краєвиду у світлі яснім, повнім кольору, образотворчим, гармонійно впорядкованим, що вповні відповідає його композиції.

Тут думка про передразнену кору мозкову вже не вистарчить. Тут єдиний аргумент: коли музичний композитор є обдарований творчим зором, коли є здібний схоплювати світ у просторових, образотворчих візіях, мусить неминуче проводити всі свої мистецькі ідеї в зорових схемах, в образотворчій малярській композиції, які під час інтенсивного творення можуть набути й настрою барвового. Тут уже не “музика барв”, як назвав свою книжку Халупецький (Jindřich Chalupský: “Hudba barev” — Л.Б.), а барвові образи, музичні композиції. Найвизначнішим доказом про барвове слухання (барвові звуки — Л.Б.) є Бетговен, Бах і Сметана... Їх творчість і їхня музика є мальовнича, малярська, образотворча (Т. Тирнка, ст. 144—145).

Зовсім інакшу зміслову і творчу сенсацію має другий тип творців: тип слухово-часовий. Прикладом творчої властивості цього слухового типу є поет Гайне. Коли він писав свою трагедію “William Ratcliff”, викінчуючи її за один творчий прийом, то “під час творення її, пише він, мені було, ніби я чув над головою шум лету великого птаха”. Отже, творення й реалізація твору на письмі відбувались при найінтенсивнішій напрузі й загадковій слуховій візії. Цей внутрішній слух розворушив всі співучасні тілесні змісли, викликав дивні зміслові сенсації. Одночасово дістає він слухову галюцинацію, яка викликає за собою додаткову зорову; про це Гайне оповідає: “Щодо мене, то ви знаєте моє **музичне друге обличчя**, цю мою здібність, що під час кожного тону, якого чую, також бачу рівнозначну звукову постать, так сталося, що Паганіні кожним тягом свого смичка приводив мені перед очі зорову постать і ситуацію, що своїм звуково-образним письмом оповідала мені різні несподівані пригоди, що вифантазували передо мною в той же час і барвову притемнену гру, в якій він сам зо своєю грою на скрипці весь час діяв, як головна особа” (Гайне “Флоентійські ночі”).

Такі самі здібності внутрішнього слуху мав і другий німецький поет, Ф Шіллер. Його поетичні образи, ритми його поезій, — все це наслідок його творчості, в якій переважали слухові музичні забарвлення; а його трагедії — справжні музичні композиції. Взагалі всі його

го твори є формовані й перейняті вражіннями внутрішніх слухових хвиль.

Особливо яскраво визначає таємницю творення своїх драматичних творів письменник **Отто Людвіг**. В праці про В. Шекспіра він пише: “Нині мені психологічно ясна таємниця мого попереднього творення. Насамперед повстає самий лиш настрій, до якого приєднується барва або темна, лагідно-золота барва, або горіюча червона. В такому освітленні з’являється несподівано постать, чи скорше її силует. Це значить — була знайдена дія, а її поява повстала і витворилась у постаті й її силуеті. Тепер знаю, що то була за постава і її образ; ніщо інше, як змислове горіння, трагічна протистава. Одним фактором була сама постать, її існування, а другим — її образ. Дивно тепер, коли вихожу від загального, від закону злуки, якого я пізнав після пильних студій, це явище, цей спектр дістається тоді, коли складаю плян і випрацьовую повне розміщення дії. Ербферстер, Юдаг і Лея в цих візіях тремтіли передо мною, запалюючи почуття про право в тім самім моменті, коли відбувалось безправ’я. Під час симфонії Бетговена нагло став передо мною цей самий образ в горіючім червонім світлі, якби в бенгальськім освітленні, постать, що була в повній протилежності до свого образу, ще до часу, коли я усвідомив, хто є та постать і які будуть її дії. Щойно тепер мені нагло роз’яснилось, як повстала дія, при чому моя воля і всяка знана чинність були в спокою й пасивному стані”. Так докладно вияснюється спосіб творення слухового драматурга. В якімсь зображенні й інспірації з’являється йому ідея, якої опрацювання потребує зусилля, рутини і студій. Для того О. Людвіг студіює Шекспіра, його драматургічні звороти, метафори, антитези й інш. Хоч сам є типу слухового, а драматичні сцени є витвору зорового, і ці останні набирають у нього змислової сенсації, коли його істоту охоплює зворушення.

Кречмер підкреслює, що слухові творці не користають із зорових, образотворчих виразів. А проте, коли слуховий автор вже опрацьовує свій твір розумово і логічно його усвідомлює, то сама розумова праця вимагає додаткових зорових сцен і зокрема символів, тоді особливо у драматургів на допомогу виступають зорові вирази й картини так само, як у зорових творців на допомогу приходять додаткові слухові і навіть музичні спонуки.

І той самий Отто Людвіг яскраво розкриває оці доповнюючі зорові засоби творчости. Він пише: “Моя практика під час віршової творчости є така: Насамперед з’явиться настрої, настрої музичний, який змінюється в колір, потім бачу образ один або й більше в певнім положенні і вигляді самім по собі, чи спільно, якби мідяна гравюра, або ліпше виявлене в мармуровій поставі або в плястичній групі, на яку заслоною падає проміння сонця тієї ж барви. Подібний кольоровий образ маю, коли читаю поетичний вірш, який мене захоплює. Коли ж з’являється настрої, викликаний поезіями Гете, тоді маю сітку золотожовту, що змінюється в золотогніду. Коли ж читаю Шіллера, маю горючу червону. В Шекспіра кожна сцена відтінюється спеціальною барвою, яку має цілий уривок”.

Ще несподіваніші зміслові сенсації на творчий підхід з’являються в малярів і різьбарів типу слухового. Д-р Халупецький в раніше зазначеній праці “Музика барв” з’ясовує, як малювали Беклін і Делякруа. Вони не малювали з природи, хоч в інші моменти (не творчі) ту природу вони студіювали, але їх образи уявляли собою дійсно музику барв. Таку саму музику світла й тіні можна збагнути й у Рембрандта. Цю відмінність слухового маляра від зорового добре з’ясував Макс Ліберман у праці “Malířská fantasie”.

Як приклад слухового малювання є образ Ед. Мунха “Výkřik” (“Крик”). До цього образу маляр додає таке пояснення: “Slyšel jsem přírodou znít mocný výkřik” (чув у природі лунає сильний крик). Маляр оцю суто слухову картину і змалював.

8. В чім таємниця слухової й зорової творчости?

Мистець творчого слуху свою творчу силу зроджує двома випадками. Перший повстає в наслідок “наглої інспірації на велике багатство ідеї, на багатюче джерело, з якого черпає протягом усього свого життя”. Другий повстає з однобічного вузького джерела, яке розвиває, кидаючись від екстремі до екстремі, і кожний винахід ідеї об’являється мистцеві в інспірації.

До першої групи мистців можна віднести Руссо, Мікель-Анджеля, до другої — Леонарда да Вінчі, Ніцше, Стрінберга (Тирнка, ст. 150—151).

Ось як Руссо змалює перший винахід своєї філософської ідеї: “Я йшов відвідати Дідро, що був ув’язне-

ний тоді в Вінсен. В кишені мав я число "Mercure de France", якого почав був переглядати. І тут нараз напав на тему Діжонської Академії, що спонукала до мого першого твору. Якщо коли щось можна порівняти з наглою інспірацією, то було це моє зворушення, коли я те прочитав. Відчуваю нараз, що тисяча світел опалює моє обличчя, численна кількість живучих ідей рине з мене рівнож із силою і неспокоєм, які мене невимовно роз'ятрюють. Мою голову охоплює заворот ніби в оп'янінні. Прудке биття серця мене зрушує й бурить мої груди. З огляду на те, що під час ходу не можу вже дихати, падаю на землю під дерево при дорозі і в такому стані тут залишаюсь півгодини в такому зворушенні, що коли знову встану, відчуваю, що маю цілу передню частину моєї маринарки вогкою від сліз, ще перед тим, як побачив, що їх зронив. О, пане! Коли б був зумів хоч четвертину з того написати, що під цим деревом узрів і відчув, як би я ясно був виявив всі протилежності соціальної системи, як би яскраво доказав був все зловживання наших заряджень, як просто був би доказав, що людина від природи є добра, а лише ті зрядження зробили людину злою. Все, що довів схопити з тих численних взнеслих правд, які мене розпалили в одну чвертьгодини під цим деревом, все це є в моїх головних трьох творах дуже слабкі і розкидані: в цій першій розправі, далі в тій про нерівність і в творі про виховання ("Emile"), і цих три праці складають спільну нерозлучну цілість. Все інше є страчене. Таким я став тоді, коли про те найменше думав, проти свого бажання стати письменником".

Ось така нараз витворилась творча сила в мистця і філософа творчого слуху з першої початкової інспірації, — надземний з'яв, що спричинився до багатьох проблем, питань і рішень. І ціле життя своє жив Руссо з того бурхливого і казкового джерела. І ті твори його були лише уламки з повсталі інспірації. Таємниця їх творчости зрозуміла нам лише в цілості. Такими були Мікель-Анджельо, Руссо, Геббель, Шопенгауер, Рембрандт, Роден, Достоевський.

Одна центральна інспіраційна ідея цих творців, якщо ми її схопимо і зрозуміємо, ми збагнем тоді й їх творчість. Але ця група творців з великими труднощами свої ідеї опрацьовує. Розумова й систематична техніка й напруга опрацьовання й викінчування — одні "муки слова". Ось слова різьбаря Родена: "Технічне знання і зворотність у ній є все, але саме цьому ніхто не хоче

вірити. Скорше подумаємо про щось надрядне, про щось надлюдське. Технічне знання, тиха і розважна праця, — те все не випадає так гарно, як інспірація, те є менше ефектовне, але при тім вони є єдині основи мистецтва.”

Такий вельми несподіваний творчий процес є властивий для музичних композиторів. В них велику ролю відіграє т. зв. **імпрровізація**. Це є одна із головних фаз музичної творчости, поки вона не позначена на письмі. Але ця імпрровізація відіграє велику ролю в музичних творців слухового типу. В них вона грає ролю творчої інспірації (таким був композитор М. Глінка). У музики-композитора зорового типу імпрровізація грає ролю технічної вправи, а в образотворчого мистця того типу — нарису, етюда, рисункової вправи. “Два психологічні принципи, що спричинюються до музичних витворів і стало точніше кристалізують: перший з них я б визначив, як принцип органічного росту (повстання музичного твору із зародку), другий, як принцип конструктивний у вужчій сенсі плянкового композиторського творення” (Ernst Ferand “Die Improvisation in der Music”, — Zürich, 1938, або Тиріка, ст. 155). І Феранд зазначає, що імпрровізаційна музична творчість з правила виникає в музик слухово-моторичних, тоді як у чисто зорових музик це скорше в наслідок теоретичного, абстрактного мислення.

Друга група мистців, як Леонардо да Вінчі, Ніцше, Стрінберг, Толстой і інші, на початку свого життя, не виявляла у всій повноті таємничої інспірації, як попередня група (Руссо, Мікель-Анджельо, Рембрандт і інші.), своєї творчої сили, а блудила від однієї екстремі до другої, реагуючи на свої творчі початки повною протилежністю свого надхнення й ідеї: то романтик фікції і краси, то мистець форми (Леонардо да Вінчі), чи математичного принципу (Роден), протилежної ідеї й шукань форми (Толстой). В них проявлявся неспокійний шукаючий дух, туга за візіями, лет фантазії. Це вічний прилив і відлив, абсолютна рівновага і безнастанне шукання, як у Стрінберга. Оця контрастовість, тенденція бурхливого моря все просякала їх творчість, їх стиль і навіть їхнє життя.

Іншу таємницю творчости спостерігаємо в мистців творчого зору. Вони творять на основі природи, моделі, досвіду. Творчі хвилі спливають у них із реалізації зорових явищ. В моделі бачуть свій майбутній твір; вона

підстава їх мистецької ідеї. Злучуючи досвід, бачене з самим процесом реалізації зорового факту, вони працюють поступнево й індуктивно розвиваються і викінчуються у процесі творення. Зразок такого творення — “Фавст” Гете, що є твір цілого його життя: творився частинами і виявляє в собі весь пережитий досвід автора і щойно при кінці життя віднайшов поет і втілив у це геніяльне діло свою творчу ціль.

9. Реалізм і романтизм — дві відмінні творчі сили.

З істоти тих двох творчих типів випливає тільки два напрямки духової творчості взагалі й мистецької зокрема: романтизм і реалізм. Романтизм, як наслідок внутрішнього творчого слуху, який із слуховим змістом має дуже мало спільного, а є вислід **часовопросторової** творчої сили, в якій форма пізнання **час** набирає переважачого впливу. Реалізм, як наслідок внутрішнього творчого зору, який із зоровим змістом має дуже мало спільного і є вислід **просторовочасової** творчої сили, в якій переважачого впливу набирає форма пізнання **простір**.

Тому всі ті різні терміни для означення часовопросторової творчості, як сентименталізм, ідеалізм, плятонізм, діонісизм, прометеїзм, динамізм, екстремізм, ідеопластицизм, дедукція, синтетизм, раціоналізм, інтровертність і шизотимізм для означення цього внутрішнього творчого слуху ми об'єднуємо однією найзагальнішою, найвиразнішою і вже давно відомою назвою **романтизм**; а всім термінам для означення просторовочасової творчості, як наївний ідилізм, аристотелізм, аполонізм, епіметеїзм, статизм, фізіопластицизм, індукція, аналітизм, класицизм, емпіризм, екстравертність, циклотимізм, для означення цього внутрішнього творчого зору даємо одну найзагальнішу, найвиразнішу й давно вже відому назву **реалізм**.

Час і простір — не тільки дві форми пізнання дійсності й буття взагалі, але разом із тим і дві методи людського життя. “Романтик схоплює світ в часі і не здібний, як говорить Пуанкаре, бачити в просторі”. Навпаки, реаліст бачить у просторі і не здібний пізнавати світ у часі. Романтизм має вихідним пунктом для себе душу, нутро виходить із душевних хвиль, із хвилювань душі, прислухається до хвилювань душі природи, до ритму

життя, до душі всесвіту і кінчає злиттям душі творця, буття людини з буттям природи і з цілим космосом.

Поет романтик, маляр, різьбар, музика-композитор наділені творчим внутрішнім слухом не творить по взірцях реальної дійсності, моделів, природи, але бачать іншим зором: ці творці романтичні шукають сенс дійсності у сфері духа, а не форми. Письменник, маляр, різьбар і музика-композитор, наділені внутрішнім творчим зором, схоплюють і змальовують світ у його формах і подають нам у плястичних образах, в грі й гармонії кольорів, тонів.

Реалізм виходить із спостережень природи, із просторового розложення її, а кінчає в душі, кінчає витворенням нових форм поруч форм природніх. Реалізм починається там, де кінчиться романтизм, — в природі, а романтизм починається там, де кінчиться реалізм, — в душі. Отже, душа і природа — дві межі, що розділяють романтизм від реалізму й навпаки.

З цього випливає, що ці два напрями в культурі й мистецтві творять круг духової творчости й один одного доповнюють і творять духову цілість, могутнє дерево культури. Романтизм — підземний і таємний зріст коріння того дерева, таємне шукання соків в утробах землі, таємних жил під корою, таємних зародків пуп'янків і перетворення їх у квіти і в плоди. Реалізм є зріст коріння, зріст дерева над землею, його розгалуження і листя. Романтизм живить це дерево внутрішніми потравами із землі, із внутрішнього поняття часового. Реалізм живить це дерево із просторового резервуару повітряного своїм листям, із зовнішнього поняття просторового. А сила цих обох напрямів творить і викінчує квіти культурного дерева, наділяє їх зоровими барвами й видає плоди. І цими плодами є твори мистецтва, що оздоблюють вінки культури поодиноких народів пахучими й запашинами квітами генія обох творчих напрямків — **романтизму і реалізму.**

В. ДУХОВИЙ ТИП Т. ШЕВЧЕНКА.

1. Творчий слух поета.

Коли я підходжу із цими проблемами до творчої духовости Шевченка, то без вагання відношу його істоту до типу внутрішнього творчого слуху, як вислід часовопросторової творчої сили, в якій переважаючого впливу набирає форма пізнання — час.

Насамперед світогляд Шевченка, про який я писав окремо (дивись “Світогляд Шевченка”), має в собі всі прикмети світогляду ідеалістичного, світогляду, скерованого на внутрішню істоту дійсности й буття взагалі, споглядає світ “душею” в контрастивних атрибутах Бога й чорта, добра і зла, правди й неправди, свободи й неволі, любови й ненависти. Шевченко — мистець не класичної, об’єктивної рівноваги і спокійного сприймання світу, не зверхньої форми, не спокійного плястичного візерунка; антитетичні реакції, ліричний спів душі, плач і сміх, смуток і радість, відчуття долі й недолі, особистого піднесення й упадку, віри і зневіри, — це ті взнеслі й занепадні хвилі Шевченкової творчої душі такі властиві для мистця-романтика.

Мистець творчого внутрішнього слуху свою творчу силу зроджує насамперед в наслідок наглої інспірації на велике багатство ідей, на багатюще джерело, з якого черпає протягом усього свого життя. Така нагла інспірація в формі візії, що на ціле життя поета визначила ідею і стала джерелом його поетичного надхнення, була та, яку поет записав у своїм Щоденнику 1 липня 1857 року.

Коли Шевченко вчився в Мистецькій Академії, він учився малярства у “найбільшого живописця нашого століття”, в проф. Карла Брюлова. “Я жив у нього на помешканні, або, краще сказати, в його майстерні. І що ж я робив? Над чим працював я в цьому святилищі? Дивно й подумати... Я komponував тоді українські вірші, що потім упали таким страшним тягарем на мою вбогу душу. **Перед його чарівними творами я задумувався й лелівав** у своїм серці свого співця-кобзаря і своїх жадних крови гайдамаків. **В сутіні** його вибагливо-розкішної майстерні, наче в гарячому дикому степу наддніпрянському, передо мною снувались мученицькі тіні наших

безчасних гетьманів. Передо мною стелився степ, засіяний могилами. Передо мною пишалася моя прекрасна, моя безталанна Україна у всій непорочній меланхолійній красі своїй... І я задумувався, я не міг одвести своїх **духовних очей** од цієї рідної, чарівної краси. Покликання — нічого більше.”

Оце є та інспірація в формі візії вщерть напоена ідеями й образами, що стали невичерпаним джерелом усієї творчості поета. Трагедія України, що була позбавлена свободи, й Божа краса її, могили й мученицькі тіні провідних сил її, безталанність її в найширшому розумінні, — оця глибока внутрішня істотність історії й сучасності України, на які були звернені духові очі поета, його внутрішній зір, — ці прикмети властиві тільки поетові-романтикові. Такий був вихідний пункт усієї творчості Шевченка: чиста візія Шевченка, що стояв у Петербурзі не перед реальною дійсністю конкретних фактів, а перед “чарівними творами” Брюлова, не в Україні, а в сутні майстерні “найбільшого живописця нашого століття”. “Над чим працював я в цьому святиніці? Дивно і подумати... Я **компонував тоді українські вірші**”...

Чи може працювати так письменник реаліст? Ні, не може. Так працює тільки романтик! Він прийшов ніби з другого світу і не спостерігав дійсності, а творив те, що випливало з його душі, з його туги, з його слів, візій, з мистецьких фікцій і фантазії, хоч формував твори своєю мовою, що була звернена до України минулої й сучасної, але образами й барвами, що зроджувались у його власнім світі і видобувались із власного внутрішнього ества. Таку творчість найкраще схарактеризував Бергсон: цього типу поет **реалістично** (цебто ніби як дійсність — Л.Б.) охоплює **ідеальність**, образівість, іраціональність із глибини власної душі і зливається з надприродним світом і віддає свою тугу символами.

Від самого дитинства тягнувся Шевченко до мистецтва у всіх його виявах: до образотворчого, небто до малярства, до музики і до співу, до рецитації й до поезії. Всі ці вияви мистецтва розвинув поет і довів до вершка досконалості. Малярство осягнув поет у Мистецькій Академії в Петербурзі, спів, рецитацію й поезію розвинув до найвищої досконалості самотужки: творчою силою генія й самоосвітою.

Але в осередкові всієї мистецької творчості Шев-

ченка глибоким пластом лежала в його підсвідомості українська народня пісня, яку він вбрав у свою душу ще від коліски, над якою співала його мати, а збагатився до мистецької досконалости від народу в українському селі, де жив до 15 років свого життя й із збірок народніх пісень, з голосу видатних співаків і знавців. Оцей спів народніх пісень і взагалі народня пісня і співуча душа поета освітила всю його мистецьку істоту світильником народньої музики, зачаровувала на все життя й напоїла музичними тонами вщерть внутрішній творчий слух поета і зродила його найрізноманітніший мистецький геній. Тут маємо в зародкові основу слухової творчости, що на ґрунті вроджених здібностей музичних розвинулась у центральну творчу силу і протягом цілого Шевченкового життя розвивалась з цього пісенного скарбу й освітила всю його малярську й поетичну творчість.

“Українська пісня й неписана словесність народу українського, згадує П. Куліш (“Історичне оповідання”), надхнули молоді уми в Києві спасенною думкою — видігнути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам її піднятися із занепаду, а тим самим нівечила і її добробут.

Серед цієї благодатної молодіжї з’явився Шевченко з голосним плачем своїм по нещасливій долі земляцькій і заспівав перед небожатами:

Світе тїхий, країю мїлий
Моя Україно!
За щó тебе сплюндрóвано,
За щó, мамо, гїнеш?...

Спів цей був для неї воїстину гуком воскресної труби архангела. Коли говорено колинебудь по правді, що серце ожило, що очі загорїлись, що над чолом у чоловіка засвітився полом’яний язик (як в апостолів -- Л.Б.), то це було тоді в Києві. “Отже, поезія Шевченка і народня пісня, рецитація і спів його — то були синоніми і благодатня сила з духу нації й від Бога.”

Що співав Шевченко народні пісні як найвизначніший артист, про це свідчить Куліш у згаданих своїх споминах. Це було в Куліша 1847 р. в лютім місяці на весїллі. Щоб подякувати молодїї (майбутній Ганні Барвінок — Л.Б.) за її спів, “сам почав їй співати, і це зро-

бив так просто, як сказав про себе один з його рідних братів поетів:

Ich singe, wie der Vogel singt¹⁾).

Заклавши назад руки, почав ходити по залі, мов по гаю, і заспівав:

Ой зійді, зійді,
Ти зіронько та вечірняя;
Ой вийді, вийді,
Дівчинонько моя вірная...

Доволі було тоді гостей у тім поважнім здавна домі. Гули вони по всіх кутках, мов ті джмелі; щебетали, мов горобці. Якже почули Шевченкове співання, ущухли всі так, наче зостався він один, під вечірнім небом, викликаючи дівчиноньку свою вірную.

Як у ту пору своєї жині співав Шевченко, а й надто, як він співав у той вечір, такого або рівного йому співу не чув я ні в Україні, ні по столицях. Порвались усі розмови і між старими, і між молодими. Посходились із усіх світлиць гості до залі, мов до якої церкви. Пісню за пісню співав наш соловей, справді мов у темному лузі, серед червоної калини, а не в зимньому захисті серед народу. І, скоро вмовкав, зараз його благали ще заспівати, а він співав і співав людям на втіху, а собі самому ще й на більшу...

Душа поета, об'явившись посеред чужого щастя своїм щастям, обернула весілля поклонниці його великого таланту в національну оперу, яку, може, ще не скоро чутимуть на Україні" (П. Куліш "Історичне оповідання").

Я навів довший уступ із споминів Куліша, щоб показати найголовніший і найприродніший музичний дар Шевченка, як підвалину і той жар душі, що ogrівав, культивував і розвивав усі його мистецькі здібності, а найбільше й наглибше його поетичну творчість і його поетичний геній. Спів Шевченка й народня пісня то була друга найосновніша підвалина його творчого внутрішнього слуху і його романтичного надхнення.

2. Сни і візії — творча інспірація Шевченка.

Третя підсвідома спонука Шевченкової творчости — то були його сни і візії. Правда, ті сни, що поет пе-

¹⁾ Я співаю, як співає птах.

реповідає в Щоденнику, відбивають або те, що він переживав у минулому (14 снів першої групи), або те, що він переживав під впливом почуття любови до К. Пуунової (3 сні другої групи) в сучасності. Але, крім цієї суто реальної сторони снів, Шевченко реагує на них своєю позазисловою, своєю іраціональною стороною, цебто вірою у сні, що вони щось поетові віщують. Майже кожний сон поет переживає, його аналізує і на нього реагує, або дотепом, або обуренням, чи сарказмом а то й гумором, а найчастіше — любов'ю до друзів і приятелів, що сняться.

Але є й такі сні, що насторожують поета, викликають передчуття тривоги й очікування несподіваного зла. Що Шевченко у сні свої вірив, свідчать такі його на них реакції: “чи скоро це все я побачу в дійсності: Київ, Межигір'я, Академію? **Сон мав на мене прекрасний вплив впродовж цілого дня**”. Отже, коли сон віщував щось гарне, якусь надію, то й настрої поета був відповідний (перший сон). Другий сон викликає в поета зовсім протилежну реакцію: “Прокинувшись, я зрадів, що це тільки сон, і що я хвалити Бога не дезертир... Треба буде зйти до сотника Чеганова й подивитись до сонника, **що то означає — бачити у сні самовільний від'їзд?**” З цього бачимо, що й до сонника заглядав поет, відгадуючи значення сну, його захищений іраціональний сенс.

Ще глибшого змісту міркування подає поет до сьомого сну: “Який же зв'язок між моїми вчорашніми сумними мріями (про солдата Скобелева) і між цією давно забутою мною людиною (Аркадій Родзянко)? **Примха нашєї моральної пригоди** і зовсім жадного логічного зв'язку. І оракул сотника Чеганова ледви чи роз'яснить загадку подібних слів. **Все ж таки піду на всякий випадок і подивлюсь в оце дзеркало сокровенних таємниць природи**”.

Але останній (17) сон наводить Шевченка на роздумування про те, що й цей сон є віщий. І справді, коли поет переконаний, що ці два сні (7 і 17) повстали в його душі зовсім незалежно від реальних умов зислової дійсности, а від причин йому невідомих і викликані якимись непередбаченими ним **моральними** силами, — то таке переконання його веде нас до світу другого, морального, якого поет протиставлює зисловому: “Ось де воно **моральне** убожество! А я боявся **матеріального**...”.

А коли поставимо поруч із цими останніми снами

поета його погляд на сни, висловлений у листі до А. Козачковського з 30 червня 1853 р.: **“Сни твої, що ти бачив у найкритичніші часи твого життя, показують нам щось вище від наших земних розумінь. Віруй, і віра спасе тебе!”** — то зовсім ясно зрозуміємо, що поет у снах відчував голос із іншого надземного світу, як пересторогу до подій світу змислового й реального.

Отже, ці сни, хоч не мають у собі безпосередньої творчої спонуки, зате відбивають вони те “щось вище від земних розумінь” поета, його віру в потайний зв'язок їх із надзмісловим світом.

Але серед снів Шевченка є його сни поетичні, його сні-твори. Тих творів-снів у поета аж 14. Про них я вже писав вище (див. І. частина А, 1 розд.). Чи є якийсь зв'язок між реальними снами Шевченка і його снами-творами? **Чи впливають реальні сни поета на його сні — поетичні твори?** Цебто, чи стають перші джерелом других. Це одне питання і друге: **чи спричинюються дійсні сні Шевченка до повстання його творів узагалі, а не тільки творів-снів?**

У відповідь на ці обидва питання я наведу 12-ий сон Шевченка. У Щоденнику Шевченко записує цей сон: “Морфій здійснив мою молитву, але не зовсім. Він переніс мене до якогось східного міста, обтиканого, як голками, високими мінаретами; в тісній улиці цього східного міста я зустрічаю нібито ренегата Ніколая Пісарєва в зеленій чалмі і з довгою бородою. А безрукий Бібіков і поруч нього Софія Гавриловна Пісарєва сидять на балконі теж у турецькій убранні. Вони щось говорили про київський пашалик. Але мені на обличчя скочила холодна жаба, й я прокинувся.”

Після того Шевченко заснути вже не міг. Його душу сильно розбурхав сон. “У мене, записує він далі, все вертівся перед очима ренегат Пісарєв із своїм всемогутнім покровителем і з своєю бездушною красунею дружиною. Де він? Що тепер із цим геніяльним хабарником і з його ціломудреною помішницею? Я чув тут же, що він із Києва був переведений до Вологди (в дійсності до Петрозаводська — Л. Б.) цивільним губернатором, і що в Вологді (в Петрозаводську — Л.Б.) якийсь підлеглий йому урядовець публічно в церкві під час служби Божої вдарив його в лице. І після цієї дійсно врочистої сцени не відомо, де дівся так громогласно викритий хабарник.”

Далі, Шевченко вже роздумує над цими подіями і

сном, як поет: “Дожидаючи ранку, я на цім повновартнім фундаменті збудував каркас поеми на зразок “Анжело” Пушкіна, перенісши місце дії на схід. І назвав її **“Сатрап і Дервіш”**. При ліпших обставинах я непременно виконаю цей вдало запроектований плян. Шкода, що я кепсько володію русским віршем. А цю оригінальну поему треба непременно написати по-руски...”

“Коли б я знав, що ця обципана “Ластівка” (назва поштового човна — Л.Б.) не принесе мені свободи, — я сьогодні вже приступив би до діла, наперекір приказці: “тихше ідеш, далі будеш” (запис 19 липня 1857 року). Але обставини, видно, не дали Шевченкові приступити до komponування поеми, бо 12 грудня того самого року до Щоденника поет запише: “Сьогодні ж приступаю до “Сатрапа й Дервіша”, і коли Бог pomoже закінчити з успіхом, то присвячу його чесним, щедрим і благородним землякам моім.

Мені хочеться написати “Сатрапа” в формі епопеї. Ця форма для мене зовсім нова. Не знаю, як я з нею справлюсь.” Дійсно, тоді ж поет почав писати на цю тему, тільки під іншою назвою, — **“Юродивий”** (див. у цім томі, ст. 149—151), і написав тільки початок (заспів). І на цьому тільки заспіві заповіджена поема спинилась. Приїзд М. Щепкина до Нижнього Новгороду, Москва, Петербург, знайомі, приятелі, друзі, потім поїздка в Україну, сватання, нарешті недуга і смерть навіки спинили цей новий творчий задум поета, до повстання якого спричинився сон. І той факт, що тільки сон заінспірував поета і підказав фабулу, сюжет і навіть жанр поетичного твору (епопея), для мене є очевидним.

Другий подібний приклад є сон-візія Шевченка, записаний у повісті “Прогулка с удовольствием, но не без моралі”, початій у Новопетровській фортеці й остаточно викінченій уже в Н. Новгороді 16 лютого 1858 р. Починається ця повість свого роду інтродукцією до сну.

Автор, вичитавши в “Морськiм Сборніку” про те, що один матрос, каліка після севастопільської війни, коли до нього звернулася військова влада, що він собі бажає в нагороду за вірну службу в війську, він із слізьми на очах попросив звільнити його рідну сестру із кріпацтва. Це благородне прохання скромного вояка-матроса так зворушило думки Шевченка, автора повісти, що він далі припинив читати і погасив свічку, але спати вже не міг. “Матрос розворушив мою уяву й відігнав сон”. “Проста і найприродніша справа зви-

чайної людини малювалася у моїй душі яркими зоріючими барвами. Мабуть, я сильно зубожів серцем, коли мене так вразило це ніби звичайне явище... Але чим глибоше я входив у ці роздумування, тим більше взнав, що більш благороднішим видавався мені крок скаліченого убогого матроса. Він усе віддав сестрі, а собі не залишив нічого, крім торби й мілиці. Як хочете, а подвиг незвичайний.

А що, коли б удалось мені цей простий сюжет зодягнути в форму героїчної поеми, або... Але ні, ніяка інша форма поезії, крім поеми, не підходить до цього сюжету. Поема або нічого. І я почав komponувати поему: придумав місце дії — лазарет у Севастополі, потім розкішне цвітуче українське село і серед вулиці його вільна сестра зустрічає свого благородного каліку-брата. До цієї "основи", як пише Шевченко, залишилось підібрати тільки тіні й він почав уже імпровізувати вірші. Але авторові перешкодили різні події в дорозі, різні клопоти, пригоди і т. д. Все таки він не перестав роздумувати над своїм задумом і мистецтвом. І далі слідує його міркування про мистецтво в порівнянні до природи.

"Оскільки прекрасна, оскільки чарівна місячна ніч в природі, але на картині мистця, наприклад, Калами, вона чарівніша і гарніша. Високе мистецтво сильніше впливає на душу людини, сильніше, ніж сама природа. Яка ж не збагненна божественна таємниця захована в цім ділі руки людини, в цім божественнім мистецтві? Ця велика божественна таємниця називається творчістю, і... завидна доля великого поета, великого мистця. Вони брати наші тілом, але, надхненні звиш, уподоблюються ангелам божим, уподоблюються Богу, і до них тільки стосуються слова пророка, їх тільки створив він по образу своєму й подобию, а ми — натовп мізерний і нічого більше". Так властиво визначив Шевченко творчу душу поета-романтика.

Ввечорі, коли автор ліг спати, він знову почав думати про матроса. Почав дрімати, хотів загасити світло, але жаль було розлучитись із прозорою напівтемрявою, що творилася від свічки. І автор опинився в напівсонній дримоті. "В гармонійній напівпітьмі шукав я увую і майже із закритими очима якогось хоч трохи освітленого предмету, на якому б спинити погасаючий зір. Питьма ставала все гущіша і світло — слабше. Мої вії тихо стулювались і, нарешті, зімкнулись. Морок ставав про-

зоріший і світліший, а в глибині цього синяво-блідого півсвітла ледве помітно з'явився темний, широкий, рівний, як по лінії окреслений обрій. За обрієм тихо, поволі почало виникати слабке рожеве світло й, підсилюючись, воно набирало якогось сіро-тьмавого тону. Обрій стемнів і гудів, як сосновий бір. **Я ввесь — слух і зір.** Ще хвилина, і загуло дужче, а обрій став темніший. Ще хвилина, і я вже чув не непевне гудіння, а страшне ревіння якоїсь потвори. Світло збільшувалося і набирало сірвато-молочного кольориту. З-за темного безмежного обрію безконечною стіною з величезними фантастичними банями тихо підносились хмари. Підіймаючись усе вище й вище, вони втрачали свої величезні чудернацькі форми і мінялись у темносіру масу безмежного простору.

Над обрієм ставало світліше і тихо, ледве помітно-тихо, ніби з самого обрію підіймалася величезна біло-срібна куля, тільки одним зарисом подібна до сонця. Світло проникло всюди й закінчило прекрасно-страшну картину моря під назвою "Пролог жахливої бурі". Бліда куля підіймалася вище й вище і ставала блідішою і блідішою, нарешті, ніби розтопилася і щезла в молочно-сірій масі. Буря, подібна до мільйонів невидимих потвор, ревла у просторі. На фоні темних хмар блистіли табунами білі рибалки, і довгими шнурами засіли на білих скелях, як цікаві глядачі, чорні баклани.

Ревіння бурі знизилось ніби на тон нижче і стало ослабати, як у запопадливого октавіста наприкінці Служби Божої. В густій і тихій октаві бурі мені почулась сумно-жалібна мелодія нашої народньої думи, "Думи про Олексія, пирятинського поповича". Мелодія стала голосніша, слова виразніші й, нарешті, такі виразні, що я міг підспівувати й голосом і словами. І я окселентував такі вірші:

На морі синьому, на камені білому
Ясний сьокіл квилить-проквиляє,
На сіне море пильно поглядає,
З моря добичі вижидає-виглядає.

Мелодія, яку я підспівував, переходить у речитатив і помалу затихає, як безнадійні стогони самотньо вмираючого мученика. Нарешті, замовк і речитатив. . ."

Хто ж це співав? Авторів привидівся в далині високий зігнутий сліпий старець з білою як сніг бородою в синім жупані і в чорній високій баранячій шапці. Це був лірник. Його вів слуга автора, Трохим. Він сів біля

дормеза й почав лагодити свою ліру. На просьбу Трохи-ма заспівати думу про Івана Коновченка “старець лед-ве помітно кивнув головою, повернув колесо ліри, про-грав прелюдію й почав речитативом журливу рапсодію про славного лицаря Івана Коновченка”.

Вікно, цебто шкло дверчат дормеза (берлину, цеб-то закритого повозу) спустилось, зелена фіранка під-нялась, і в вікні показала чудової, невимовної краси жіноча головка з великими карими очима, трохи заспа-ними. Я здригнув і прокинувся.”

3. Інспірації творчого слуху.

Цей сон-візія Шевченка — надзвичайний по своїй повноті, викінченості і мистецькій красі. Він увесь **слухового** походження, увесь **унутрішнього творчого слуху**. Він розкриває глибокий і складний комплекс підсвідомих унутрішніх візій поетового слуху, внутрішнього слухового осяяння: гудіння, завивання й ревіння бурі, сумно-жалібна мелодія народньої думи, далі — речитатив і нарешті, автор підхоплює мелодію й сам підспівує лір-никові. Тільки творчий слух поета може малювати таку суто слухову картину. Правда, Шевченко пише, що він, щоб сильніше схопити свою візію, скерував на неї “весь **слух і зір**”. Отже, хоч слухові враження в нього на першому місці, але поруч додаткову роль грають у його уяві й зорові враження, але вони вже не такі виразні, як слухові: невиразні форми хмар, світло слабке, сірогато-молочне, все це переходило в безконечний простір; “величезна срібно-біла куля тільки одним зарисом нагадувала сонце; а картина моря видавалась тільки “прологом страшної бурі”: бліда куля-сонце бліднішала й нарешті розтопилась (шезла) в молочно-сірій масі”. Все це невиразні, бліді зорові образи й картини, яких візії звукові, візії творчого слуху заступали, бо на найсильніший і на найвищий ноті був загострений слух поета, який при-тлумлював гостроту його зору.

Цей сон найяскравіше свідчить і стверджує перевагу в душі Шевченка внутрішнього слуху над унутрішнім зором, цебто **слухозорових, часовопросторових** форм його творчих пізнавальних здібностей. Поет виявив у цій візії себе, пережив свій власний світ **часопросторово**, з власного нутра, ніби увесь **вслухувався в часове буття** світу, в туког самого його серця і схопив своїм творчим слухом саму душу української народньої культури, її думу.

Стан такої слухової візії переживав Шевченко часто. Як доказ, наведу його пізніший з 1857 р. сон, записаний поетом у Щоденнику:

“В надії на добрий знак я задрімав і на крилах чарівника Морфея я перелетів в Орську фортецю і в якійсь татарській лачузі знайшов М. Лазаревського, Левицького і ще якихось земляків, що грали на скрипках і співали українські пісні. Я приєднав до капелі і свій тенор, і ми стройно і гармонійно співали:

У степу могила з вітром говорила.

Не скінчивши цієї пісні, ми почали другу, а власне — “Петруся”, і я так голосно проспівав вірші:

Люблю, мамо, Петруся,
Поговору боюся,

що капеля вмовкла, а я на останній ноті прокинувся.”

Ота візія: лірник при незвичайній обстанові співає й рецитуює думи, не тільки проливає світло і вказує на Шевченка, як на часовопросторовий тип унутрішнього творчого слуху, — але вона, та візія спричинюється й до підібрання форми і стилю його майбутньої поеми. В доказ послухаймо самого Шевченка.

Після того сну Шевченко прогулювався з господарем хутора в лісі, але не могли вони розмовитись з тої причини, що була вузька стежечка. І Шевченко про себе думав. “Спочатку думав я про таємничу красуню, потім про мого героя-матроса, а потім про те, що я бачив у сні минулої ночі: море, буря, — все те проминуло, і думи мої спивились на лірникові. Сон в руку, мовляв. Я шукав рукавиць, а вони за поясом стирчать; я шукав взірця для свого майбутнього твору, і шукав чорт-зна де: перебрав у пам'яті літератури всіх освічених і старих, і нових народів, крім літератури санскритської і своєї улюбленої рідної. Чудні ми, в тім числі й я.”

Далі, Шевченко рівняє українські думи “з рапсодіями хіоського сліпця, прабатька епічної поезії”, цебто з епопеями Гомера “Іліядою” й “Одисеєю”, і приходить до висновку, що думи: “Іван Коновченко, Сава Чалий, Олексій Попович пирятинський, або дума про Трьох братів Озівських, чи про Самійла Кішку, або, або... та їх і не перелічиш... І всі вони такі величньо прості та прекрасні, що якби воскрес сліпець хіоський та прослухав хоч одну із цих од... сліпця кобзаря або лірника, то розбив би на трісочки свій стумент, званий лірою...”

“Тепер я себе так називати мушу (дурнем — Л.Б.), поперше, за те, що хотів наслідувати, а подруге — за те, що не знав, кому наслідувати”. І Шевченко вирішив свою поему писати стилем і формою української думи.

На цих двох снах про “Сатрапа й Дервіша” і про лірника я спинився довше, бо вони проливають багато світла на проблему впливу сну і візії на поетичну творчість Шевченка. Коли перший сон підказав поетові зміст майбутнього твору, епопеї “Сатрап і Дервіш”, на жаль ненаписану, крім заспіву “Юродивий”, — то останній сон визначив поетові українську думу, як єдине джерело всіх композиційних засобів, як форма віршу, стилю й усіх інших поетичних засобів і навіть історичних із доби козаччини, Запорозької Січі і т. д., — цебто історичне тло, побут після доби гетьмана Мазепи.

Так повстала поема “Сліпий” 1845 р., в основу якої поклав поет, вчитану із “Морського Збірника” постать моряка-інваліда, матроса і його віддану любов до сестри, що калікою вертає в українське село, де сестра його серед вулиці зустрічає. Так уявив собі поет із вчитаного епізод зустрічі брата й сестри серед вулиці села. Але в поемі свій Шевченко переносить цей факт із часу севастопільської чи кримської війни 1853-56 рр. в добу мазепинську, в добу боротьби українських козаків із татарами й турками. Брат Степан і сестра Ярина жили в старого січовика запорожця. Але батько посилає Степана в школу, цебто у Запорозьку Січ на два роки. щоб там пізнав життя й повчився, що то є Січ, козацтво, за що вони боряться й якими ідеалами живуть. І тут же розкриває Степанові, що він не брат рідний Ярині, а прийомний, названий брат.

І тоді братська любов Степана й Ярини перетворюється у справжнє почуття любови. Але Запорозька Січ не минула Степана. Став січовиком, брав участь у козацьких походах на Крим, у Туреччину. І в однім із боїв полав у полон до татар. Втікав звідти, але був спійманий і осліплений. Вернувся в рідне село сліпим кобзарем. Співає в селі серед вулиці думу. Почула Ярина голос Степана сліпого й пізнала свого нареченого, заголосила, потім ввела в свій дім, одружила і жили вони щасливим родинним життям.

Так переломив поет у своїй творчій уяві факт про матроса-каліку й його сестру в сполуці із візією-сном і створив поему про козака Степана сліпого й його “сестру” Ярину. На цю залежність поеми “Сліпий” від

“матроса” вперше вказав П. Зайцев і підтримав цю думку П. Зайцева Ф. Колесса, і я вважаю цю думку правильною. Постать матроса, його віддана любов до сестри і жертва для її визволителя із кріпацтва, поетова уява й сон-візія, — все це в сполучі повній і спричинилось до повстання поеми “Сліпий”.

Т. Шевченко розкриває навіть і спосіб, процес творення цієї поеми. Ось початок задуму: поет — проходиться у парку і роздумує. “Ранішні думки відвідали мене знову і були вже значно веселіші і зовсім не торкались ні кривих, ні взагалі сучасної людини. Вони витали в минувшині бурхливого життя, в журливих солодких піснях вдумливих земляків моїх. Мені було весело, приємно, мене солодко хвилювали ці задушевні сумовиті думи. Я був ними зачарований. Я був настроений на їх жалібний тон. І не дивлячись на те, що наближався вечір, найчудовіший весняний вечір, я пішов до своєї кімнати, взяв чистий папір, перо, чорнило й написав епіграф до першої частини своєї майбутньої поеми:

На морі синьому, на камені білому...” і т. д.

Після того поет запалив свічку, ліг на ліжко й думки його від поеми злинули до його минулого: кімната на 9-ій лінії в Петербурзі без меблів, але зо столом і полицками над ним із статуетками і книжками. Поет у тій кімнаті із покійним другом Штернбергом. “Ми були тоді бідні, але невинні, як діти. Боже мій! Боже мій! Куди зникли ці світлі, ці золоті дні? Куди поділась прекрасна родина непорочних надхнених юнаків?...

Я так широко, так чистосердно віддався мому милому минулому, що кілька разів поривався плакати, як дитина, в якій відібрали прегарну забавку, і ці благодатні сльози відновили, воскресили мене. Я несподівано відчув ту свіжу, живу силу духа, яка одна здібна в нашій уяві довершити чудо. **Передо мною відкрився чудовий, чарівний світ найрозкішніших, найграціозніших привидів. Я бачив, я доторкався до цих чарівних образів, я чув цю небесну гармонію, одне слово, я був одержимий воскреслим духом живущої святої поезії.**

Заспокоївшись трохи і впорядкувавши свої збурені думки, я, помолившись Богу, взявся за працю.

Останній день страсного тижня, весь великодний і половина Томиного тижня промайнули наді мною непомітно. Я тільки й пам'ятаю, що приходив Трохим, приносив обід і свіжу воду, ставив усе це обережно на сто-

лі й мовчки виходив за двері. В середу вже на Томинім тижні удосвіта я написав останній віршовий рядок, поставив точку, поклав перо, зідхнув, перехрестився і промовив: — Слава Тобі, Господи!”

В цих безпосередніх і щирих споминах докладно розповідає Шевченко про те, **як він творив свою поему**. Насамперед зародилась вона із двох **випадкових і несподіваних джерел**, що є найхарактерніше для поета-романтика: перше, — з випадково добутого “Морського Сборніка”, з якого зовсім несподівано він довідався про матроса-каліку і про відношення його до сестри. Отже, перша творча спонука зовсім несподівана, і вона захопила поета своєю незвичайністю **змісту, образів й ідеї**. Це спонука до теми.

Друге джерело — сон-візія, картина внутрішнього слуху про лірника й думу **Буря на Чорному морю** або **Олексій Попович** і повна слухова картина бурі на морі. І ця візія, насичена по береги слуховими вражіннями української народньої думи, підказала поетові ідею тієї поетичної форми і стилю, якими поет повинен розробляти свою поему.

Після цих суто романтичних ембріональних ще до того, як він приступив до komponування поеми й її форми, схвильований Шевченко приступив до опрацювання свого власного твору. І в першій творчій фазі поет схопив чистий папір і поставив перед початком епіграф із думи про Олексія Поповича, що мав засвідчити картину бурі на морі, в якій козаки в поемі гинуть, крім трьох човнів під командою Степана, що попали в полон до турків, і визначити речитативну форму та стиль тієї думи, яку співатиме Степан на улиці села.

В другій творчій фазі Шевченко пригадав свої студентські часи, коли він в біді вчився, але то були щасливі хвилини творчої науки і під впливом споминів про них поет аж заплакав, і сльози освіжили його душу **чарівними привидами**. В цім піднесенім настрої поет дійшов до творчої **нестями** воскреслого духа, сповненого святої живущої поезії і почав творити.

І третя, остання творча фаза, що безперервно тягнулась аж два з половиною тижні, протягом яких поет творив і писав, нічого не памятаючи. І тільки тоді, коли поет написав останній рядок поеми, щойно тоді “поклав перо, зідхнув, перехрестився і промовив з радості: “Слава Тобі, Господи!”

Оце була та творча надхненна путь, що проходила

в напівсвідомому стані, як марево, як галюцинаційний сон, як Боже наслання звиш на духовидця, що творив напівсвідомо, а то й інтуїтивно. І тільки тоді, коли в такій стані “одержимого” він закінчив у середу рано писати, щойно тоді через кілька днів задумав він переглянути й перечитати свою поему. “Але нічого з того не вийшло”. Ще свіжий був у пам’яті процес творення. “Треба було дати їй (поемі — Л.Б.), думає поет, час вилежатись... І ствердивши цю думку”, Шевченко “одного прекрасного ранку зібрав розкидані листочки свого заповітного твору, перенумерував їх і, як найніжніша мати вкладає до колиски свою дитину, так він уклав до портфеля свою поему, своє неоцінене сокровище.” Щойно цей момент перевірки є розумовий акт контролю і викінчування написаного в нестямі твору. Так пише тільки поет-романтик, поет унутрішнього творчого слуху. І в такій творчій стані написав був Шевченко свою поему “Сліпий” (“Невольник”).

4. Від реальних візій до поетичних.

Подібна творча путь Шевченка була й для інших його творів. Коли із снів і візій видобував поет фавулу, сюжет, жанр, зверхню форму й навіть стиль для вищеназваних творів, то тим більше для мене є очевидним, що й **поетичні сни** свої, цебто ті поезії, в яких сон відіграє домінуючу роллю, як мистецький компонент, творив Шевченко під впливом того самого джерела. Отже, й поетичні свої “сни” він творив тільки під впливом своїх дійсних снів, на які його творча психіка була така багата.

Досить буде тільки взяти на увагу “Сон” Шевченка: “У всякого своя доля...” Поет вертався з бенкету, мовляв, “п’яний уночі...” “Отож я ліг спати...”

Та й сон же, сон, напричуд дівний,

Мені приснівся...

Дивлюся: так б́уцім совá

Летить лугáми, берегáми, та н́етрями...

А я за н́ею, та за н́ею,

Лечу́ й проща́юся з земл́ею.

.....

.....

Летім... Дивлюся — аж світáе

.....

.....

І знов лечу́ понад землію,
І знов прощаюся я з нею.
.....

Лечу́, лечу́, а вітер віє...
.....

І знов лечу́. Земля чорніє...
.....

..... От пішов я
Город озира́ти.
Там ніч, як день. Дивлю́ся...
..... Дивуюсь...
От я наvertsяюся —
Аж кінь летить, копитами
Скелю розбиває...
От собі читаю...
..... Дивлю́ся я:
Біла хмара криє
Сіре небо...
.....

Піти лишень подивіться
До царя в пала́ти...
..... Прихо́жу...
.....

Дивлю́ся я, що да́лі бу́де...
.....

Він почу́в, та як зйкне, —
Я переляка́вся
Та й проки́нувся...
..... Отакé то
Присни́лося диво!
Чудне́ якесь!... Такé тільки
Снітьс́я юриди́вим
Та п'яни́цям. **Не здиву́йте,**
Брати́ любі́, мйлі́,
Що не сво́є розказа́в вам,
А те, що присни́лось.

Я навмисне виписав оті характеристичні зв'язкові слова, такі властиві для розповіді дійсного сну. А закінчення:

Не здиву́йте,
.....

**Що не своє розказав вам,
А те, що приснілось.**

зовсім природньо довершує правдивість цього ніби **найфантастичнішого** сну. І коли взяти на увагу (з усього попереднього), що сні були природні для душі Шевченка і багатюще джерело для творчої фантазії поета, то зовсім без вагання я прихожу до висновку, що й ціла фабула, сюжет і стиль цієї поеми є безпосередній вислід із дійсного сну Шевченка.

Ще більше конкретних фактів я маю для поезії Шевченка "Сон" 1847 року ("Гори мої високії" . . .). Досить переглянути тільки листи поета до А. Козачковського в Переяслав; в тих листах він докладно описує ту місцевість біля Переяслава, де з Козачковським укупі й сам один ходив пішки; згадує Андруші, від яких було видно всі околиці від Переяслава аж до Дніпра, Трахтемирівських гір аж до Межигір'я (див. про це студію про цю подію "Сон", т. III, ст. 356—363). Ось тільки уривок з одного листа: "Боже мій, Господи єдиний! Чи гляну я на ті гори колинебудь хоч одним оком?! Ні! Ніколи я їх не побачу! А хоч і побачу, то, може, з того світу, **або на сім світі присняться колинебудь**".

А перший сон у Щоденнику 1857 р., в якому Шевченко бачить і Межигорського Спаса, і Дзвонкову крилицю, свідчить про те, що той краєвид з Андрушів на Межигір'я, на Дніпро, на Трахтемирівські гори йому снились не один раз. І прекрасна згадана вище поема "Сон" ("Гори мої високії") є яскравим доказом укупі із листом до Козачковського, разом із дійсним сном із Щоденника, що реальний сон про ті любі місця, за якими поет в Орській фортеці так дуже тужив, вилився і в один із найкращих його снів поетичних.

Так само я зовсім певний, що на засланні не раз сниться його рідня: брати, сестри, і поет під враженням цих снів переживає й передумує їх кріпацьку долю і мріє бачити їх на волі. Особливо не давала спокою поетові нещаслива доля за п'яницею мужем його сестри Ярини. І не диво, що Щоденник свій закінчує поет таким прекрасним ліричним віршом, як "Сон" р. 1858 і теж у формі сну вірш "Сестрі" 1859 р.

Правда, дійсних снів про сестру поет не записав, зате в преображенім вигляді, як мрію, як глибоку візію змалював Шевченко постать матері-кріпачки (в першій вірші "Сон"), що хоч у сні мріє про свою волю, про сво-

го сина й цілої родини. А в другім поетичнім сні “Сестрі” поет таки малює сестру, яка йому приснилась, що він її ніби відвідав:

— Мій братіку! Моя ти доле!
І ми прокінулися: ти
На пánщині, а я в нево́лі!...

Цю саму тему звільнення рідної сестри з кріпачтва розробляє Шевченко і в цілому оповіданні “Матрос” або “Прогулка с удовольствием, но не без морали” (1858 р.).

Сон, мрія — це така нова дійсність підневільної людини і Шевченка, зокрема на засланні, позбавленого волі, в його творчій візії, яку внутрішнім слухом чує й бачить і хоче хоч наблизитись до свідомости, що людина — не раб, не невільник, а навпаки, людина вільна й приналежна до абсолютних вартостей правди, краси й морального добра і прагне хоч частково в житті їх здійснити. Ці духові вартості через сон і візію проєктуються в нову дійсність, як віщування, як пророцтво того факту (відміни кріпацького стану), що через три роки здійсниться в житті українського народу. Оцю силу абсолютних вартостей я відчуваю у всій природі Шевченка і зокрема в його візіях. Та й сам Шевченко про це ясно свідчить у своїх творах, Щоденнику і листуванні. Ось у листі до Броніслава Залеського р. 1857 я читаю: “Для душ спочутливих і тих, що люблять, **мають більшу силу і красу палати в хмарах, як матеріяльні палати егоїста**”.

Або ще таке місце: “Людина без мудрого зрозуміння краси ніколи не побачить Всемогутнього Бога в маленькім листочку найменшої рослини. Ботаниці й зоології необхідна захоплива піднесеність, інакше ботаника й зоологія будуть мертвий труп серед людей. А ця взнесість набувається тільки глибоким розумінням краси, безмежности, симетрії й гармонії в природі”.

Ще одна думка: “Не досить бачити, любоватись прекрасним, розумним, добрим чолом людини, необхідно змалювати його на папері й любоватись ним, як твором живого Бога. Ось що потрібно для повноти нашої радості, для повноти нашого життя.”

А таких місць у творах Шевченка далеко більше. Це все мене глибоко переконує, що Шевченко в творчості своїй жив отими вічними й абсолютними цінностями. А сні його й візії — то окрушини саме цього

абсолютного поетового духа, що переливались у його твори.

Такі самі реальні сни поета про Ликерю Полусмаківну, з якою в 1860 році хотів він одружитись, як і про Піунову перед тим, стимулювали вірш-сон 1860 р. під криптонімом "Л".

.....
В садóчку б́уду спочивáти.
Присні́ться діточки мені,
Весéлая присні́ться ма́ти,
Давнеко́лишній та ясний
Присні́ться сон мені... і ти!
Ні, я не будú спочивáти,
Бо й ти присні́шся! І в малий
Райóчок мій з-підті́ха-ті́ха
Підкра́дешся, нарóбиш лі́ха...
Запа́лиш рай мій самітній.

Такими ж ремінісценціями реальних снів на улюблені особисті мрії є поезії Шевченка 1850 р.: "І досі сниться: під горою..." і "І станом гнучим і красою..." (див. том III. ст. 285—286 і 288).

Але серед творів Шевченка є велика група, що були скомпоновані на основі його глибоких перспектив національних і відповідних **візій**. Показною поемою з цього становища є поема "Буває, в неволі іноді згадаю" (див. т. III., ст. 282).

Поперше, ця візія поета, як і візія, описана ним у "Прогульці..." виступає, як спомин із дитячих літ у формі сну. Цей сон поета об'єднується з легендою про могили, в яких воля України спить, а як прийде час, вона встане і визволить Україну.

Цей образ розритої могили впливає із давнішого віршу 1847 року "За байраком байрак..." Цей останній так само перетканий легендою, але із зовсім протилежним змістом і сенсом до змісту і сенсу попередньої поеми. В ньому змальовується козак, що вийшов із могили і розповідає про проклятих триста козаків, що зрадили своїх і по стороні ворога встали на брата, і їх земля не приймає, а могила їх заклята.

Далі, змальовує поет як візію "Розриту могилу" 1843 р. Але найяскравіший образ-візія поета виступає в заспіві до поеми "Гайдамаки" 1841 р.

Розвернулася
Висока могила,
Аж до моря запоріжці
Степ широкий вкрили,
Отамани на вороніх
Перед бунчуками
Вигравають... а поріги
Між очеретами
Ревуть, стогнуть, розсёрдились,
Щось страшне співають.

.....

Дніпро на нас розсёрдився,
Плаче Україна...

І далі предстала перед духові очі поета вся минула, щаслива Україна: козацтво, старшина, кобзар, танці молодих із дідами... Дівчата... І поет щасливий:

Дивлюся, сміюся, дрібні утираю —
Я не одинокий, є з ким в світі жить!
У моїй хатині, як в степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить;
У моїй хатині сіне море грає,
Могила сумує, тополя шумить,
Тихесенько "Гриця" дівчина співає —
Я не одинокий, є з ким вік дожить!...

І нарешті, добираючись до самого початку поетичної творчості, я знаходжу в заспіві до "Кобзаря" 1840 року "Думи мої, думи мої..." **синтетичний** образ колишньої України, що поневолена загинула:

Лягла спочить... А тим часом
Віросла могила,
А над нею орел чорний
Сторожем літає...

і синтетична сугестія, про яку згадує поет у своєму Щоденнику, що він в розкішній майстерні Брюлова перед його образами уявляв в уяві й леліав у своїм серці сліпого кобзаря і жадних крові гайдамаків, перед ним пробігали мученицькі тіні бідних гетьманів, стелився степ, засіяний могилами... І поет задумувався, не міг відвести своїх духових очей від цієї рідної, чарівної краси.

Ось ці духові очі Шевченка, той невсипущий дух,

що спочатку, захопившись своєю рідною країною, уявляв її як ідею своїх визвольних змагань, і ця ідея в уяві поета, у візіях його ставала перед його зором, як величезна сила в минувшині, і як страшна руїна в сучасності. Подвійний у противенствах образ України вкладається в майбутнім, як єдиний вимріяний, уявний, візійний образ визволеної батьківщини. Оця віра в відродження України, віра, що Україна встане і що поможуться на волі невольничі діти, спонукала Шевченка до виступу проти в обороні прав і вольностей українського народу в образі кобзаря, співця, покликаного на цей подвиг Богом.

І ця дійсність єдиного духа вивершується в постаті кобзаря Перебенді в поезії цієї самої назви: змісловий образ серед народу і позазмісловий візійний образ на могилі, де він розмовляє з Богом в містичнім поєднанні з природою. Найповніший і найглибший твір Шевченка, що ховає в собі найглибшу відбитку поетових візій є його містерії “Великий Лях”.

5. Дух музики у творчості Шевченка.

Можна було ще багато навести прикладів на доказ визначної ролі снів і візій у творчості Шевченка, але, гадаю, й цих досить, щоб з певністю бути переконаним, що Шевченко є творчий тип романтика, тип унутрішнього творчого слуху в найкращім розумінні того слова. Він творив, виходячи від свого нутра, від власного духа, що обіймав Україну своїм унутрішнім зором, виходячи не від емпіричних фактів, а від абсолютних цінностей свободи, краси, правди, добра і т. д. Оці суто унутрішні сили творчого духа спонукували до творчости. А геніяльна інтуїція, багатство думок, глибоке естетичне чуття, сила почуття реальної уяви й екстаз, творча нестями виповнювали прогалини почуття реальної дійсности. Тому й маємо ми такі твори поета, які не бліднуть ніколи у своїй пориваючій силі, красі і глибині, а навпаки підносяться до божих глаголів пророка.

Що надає його творам таку надприродню силу? Шевченко був іще й надхненний співак, знав силу народніх пісень і вмів їх виконувати, як рідко хто. Ніщо так не ріднило його з народом, як народня пісня. І вплив народньої пісні глибоко відбився на його поетичній творчості. “Цілий ряд поезій “Кобзаря” — справжні українські народні пісні”. “В їх змісті і в їх

формі неначе вже звучала народня мелодія, неначе народилися вони в готовому музикально-пісенному вбранні” (М. Грінченко “Шевченко і музика”. 1941, ст. 47—48). Ці самі властивості слухової творчости поета, що тісно лучила поезію Шевченка із мелодією народньої пісні, визначали й такі дослідники віршової ритміки його, як С. Смаль-Стоцький і Ф. Колесса. Майже кожний ліричний вірш і деякі балади кореспондують з відповідною мелодією народньої пісенности. Про що це говорить?

Про те, що поруч твору кладеться пісня, поруч віршової ритміки й пісенної форми його поезій простягається тільки йому одному відома й пісенна мелодія. Пишучи свій твір, Шевченко ніби наслухує пісню, розгортає мелодію і творить своєрідний мистецький шедевр глибокої і своєрідної синтези. “Ці музикальні явища органічно влилися у власну творчість поета. Він мислив ними, він жив ними, він користується ними, коли це викликається потребою змалювати силу музики” (М. Грінченко, ст. 69).

“Музикальність завжди в основі творів Шевченка; його поезії — справжні пісні; іноді мимоволі відчувається, що поет, складаючи їх, чув їх музику, а може й сам наспівував їх тужливі мелодії.

І звичайно, ця пісенна природа більшости поезій “Кобзаря” не могла не викликати цілком натурального прагнення виявити їх емоціонально-музикальний тон, відбивши його... в творі музикальному” (ст. 70).

Отже, після таких тверджень музичних дослідників і музик для мене зовсім ясно, що в творчій процесі Шевченка його слух випереджує зір, мелодійна тема проймає словесно-поетичну композицію й дає незрівняну поезію-пісню. Про це сам Шевченко говорив, як згадує Афанасьєв-Чужбинський у своїх споминах з 1843 року: “Хто його зна, говорив поет, відкіль несеться пісня, складаються стихи, — дивись, уже й забув, про що думав, а мерщій запишеш те, що навіялось.”

Чому ніхто з поетів не може, не в силі наслідувати Шевченка? А пробували. Багато малих, більших і великих поетів вважали, що то легка річ. Серед них навіть Куліш, Федькович пробували писати під Шевченка. Але щось перешкоджало їм навіть дорівнятись до Кобзаря. Таємниця того, на мій погляд, ховається саме в тому, що мелодія Шевченкового ритму, чарівна сила пісні проймає твір Шевченка, надає йому отой найтаємничіший чар музичної глибини, стає естетичною функцією і

внутрішнім компонентом його поезій. І саме оцієї властивості **пісеннослухового чару** творів Шевченка ніхто наподобити не зміг, бо не був наділений тією самою духовою організацією творчого слуху й музично-пісенної душі. Тому Шевченко й єдиний і неповторний не тільки в українському письменстві й українській культурі взагалі, але й в усій слов'янській культурі, бо об'єднав у глибокій синтезі на основі внутрішнього творчого слуху змисловий слух і зір, мелодію й поетичне слово й перетопив у своїм творчій надхненні в єдину й чарівну силу суто романтичного мистецтва, що перероджує душі і творить із них не тільки патріотів українських, але й героїв, що часто з "Кобзарем" Шевченка йшли в бій і в огні його ідей клали життя своє за народ і Україну.

ЕСТЕТИКА ШЕВЧЕНКА.

1. Естетика й мораль.

Т. Шевченко був поет, маляр, співак і рецитатор. Отже був наділений з Божої ласки чотирма мистецькими талантами: мистецтвом поетичного слова, образотворчим, музичним і репродуктивно-деклямаційним. Але всі ці чотири ділянки мистецької його творчости мали одну для всіх спільну властивість, а саме, — глибоке **ліричне** чуття, що переважало у всіх цих творчих виявах його душі і зворушувало до сліз читачів поета, глядачів маляра і слухачів співака і декляматора.

Така природа творчої душі Шевченка свідчить про те, що він не тільки споглядав красу своїх поетичних образів чи малярських картин, чи відчував красу мелодій української народньої пісні, — але глибиною своєї моральної душі переживав їх, як моральну вартість і силу впливати на душу людини своєю **взнеслістю**, настроювати людські душі красою свого мистецтва і скеровувати їх до добра й моральної настанови свого ества.

Це вже не є приемність від краси самої по собі — ні, мистецтво Шевченка, крім самої краси, ще приводить нас у такий стан, в якому підноситься наша надзмісловова істота й опановує нашою душею так, що ми відчуваємо мистецтво Шевченка і своєю моральною стороною.

Почуття тільки однієї краси виявляє зміслову і надзміслову нашу істоту **в їх гармонійній сполуці** і викликає лише чисту приемність; тоді як **взнесле** почуття краси викриває глибоку протилежність між цими двома сторонами і топить те почуття неприємности від їх боротьби в почутті перемоги надзміслової істоти суто моральної над нижчою змісловою.

Оця моральна сила, що до глибини душі зворушувала сучасників поета, викликала подив, витискала сльози і навіть почуття побожності перед його генієм, — оця моральна сила надала творам поета безмежну красу його мистецтва своєю взнеслою глибинністю, що чарує нас і досьогодні.

Отже, краса, яка є естетичною функцією в мистецтві, що розглядає мистецький твір з погляду тільки до-

цільного його впливу на нас, збагачується в Шевченковій творчості ще й моральною функцією, яка надає його творам **зворушливу піднесеність**, що ушляхетнює душу читача, є одна із найважливіших прикмет мистецької творчості поета.

Доказом цього в малярстві Шевченка є такі факти: перший, коли Шевченко читав із приятелем Штернбергом повість “Вудсток” Вальтера Скотта, його вразила одна сцена, що оповідає про короля Англії Карла II, Стюарта. Цей король переховувався під чужим ім'ям у замку старого барона Лі і там доньці барона, Юлії Лі, він відкриває своє становище і пропонує їй у майбутнім зайняти при його дворі місце наложниці.

Прочитавши про таку подяку короля за гостинну услугу, поет іронічно завважує: “справжня королівська подяка за гостинність”. І з цього суто морального боку ця сцена так захопила мистця, що він з місця зробив ескиз, що дуже подобався його вчителю, К. Брюлову; на тому рисункові Шевченка зображувалось: голицька кімната палацу, дівчина-красуня й король перед нею, — оці тільки дві постаті, але в моменті отієї “справжньої королівської подяки за гостинність”.

Другий, — моральний драматизм ситуацій — картина Шевченка, за яку він одержав другу нагороду: **Хлопчик-сирота ділиться своєю милостинею із псом**. Не буду перераховувати більше прикладів подібних до образу “Катерина”, але згадаю цикл його образів на євангельську тему “Притча про блудного сина”. Ще більше цієї моральної проблематики в Шевченка ми відчуваємо в його поезії. Його численні поеми, балади й елегії — яскравий приклад тісної сполуки краси й добра, естетичного й морального в його поетичній творчості.

2. Мистецтво й релігія.

Як же задивлявся Шевченко на мистецтво взагалі з погляду його істотности? Головна прикмета романтичного мистецького руху перед Шевченком була та, що мистецтву надавався релігійний сенс. На вершині цього руху в європейській культурі стояв німецький поет і філософ Ф. Шіллер. Поезію й релігію ототожнювали й німецькі романтики поети і критики, як Новалис, Ф. Шлегель і інші.

Філософічні твори Шіллера дуже рано (з 1813 р.) в

Росії вже були поширені в перекладах, як і твори Канта, Шеллінга й інших. Тому й не диво, що й Шевченко засвоїв цю естетичну філософію. Вже в ранній своїй поезії “Перебендя” поет тісно лучить поетичне слово із Божим:

На могілі кобзар сидить
Та на кобзі грає...

Тільки вітер слуха, як кобзар співає:

.....Старій заховавсь
В степу на могілі, щоб ніхто не бачив,
Щоб вітер по полю слова розмахав,
Щоб люди не чули, — **бо то Боже слово,**
То серце по волі з Богом розмовля,
То серце щепече Господню славу...

Цей погляд на мистецтво й мистця доніс Шевченко до кінця свого життя. У повісті “Прогулька з приємністю, але не без моралі”, яку викінчив поет у 1858 р. ми читаємо: “Високе мистецтво, гадаю, сильніше впливає на душу людини, сильніше, ніж сама природа. Яка ж незбагнута **божественна** таємниця захована в цім твориві людської руки, в цім **божественнім** мистецтві? **Творчістю називається ця велика божественна таємниця, і...** завидна доля великого поета, великого мистця. Вони брати наші тілом, **але надхненні з високости, стають подібні до ангелів Божих, подібні до Бога, й до них тільки стосуються слова пророка, тільки їх створив Він по образу своєму й по подобію,** а ми — юрба безлична й нічого більше.”

В цім вислові Шевченка, крім розуміння мистецтва, як творчости, що пливе із джерела Божого і в душі творця стає релігійною тайною, ховається і дальша друга думка, що мистець, властиво творець божественного мистецтва є подібний до Бога й тільки **його** Бог вибрав на це становище й назвав “Божим чоловіком” (П. Куліш), “старцем Божим” (Шевченко).

Ось що пише Шевченко в своїй повісті “Художник”: “У правдиво мистецьким творі є щось чарівне, ще краще від самої природи — це **висока душа мистця,** це божественна творчість.”

Надхнення мистця є поетичний фактор мистецької діяльності, а свідоме формування й опрацювання є типовий фактор її. І коли це надхнення, це почуття вибу-

хового захоплення є відсутнє у мистця, то його мистецька діяльність має не творчий, а ремісничий характер, і його твір є не поетичий, а звичайно штучно змайстрований продукт. Поети-мистці належать до числа рідких, рокованих, вищою долею визначених людей; ними керує вища сила, ними руководить доля. **І ця доля є геній** (Куно-Фішер: "Шеллінг", ст. 568). Тому кожний справжній мистецький твір є продукт тільки генія.

Такого погляду й такого духового типу був і Шевченко. Ось у своїм Щоденнику він говорить про своє **покликання**, яке вибухало в майстерні К. Брюлова перед образами великого майстра й учителя його, незалежно від його волі: Шевченко вчився малярства, а непереможна сила тягнула його до поезії, яка "потім упала таким страшним тягарем на його убогу душу". "І що я робив?" — запитує поет себе: — "Чим займався в цій святині? дивно й подумати... Я займався писанням українських віршів..." "Я задумувався й лелівав у своїм серці сліпого кобзаря... своїх жадних крові гайдамаків..." Передо мною пишалась моя прекрасна, моя бідна Україна у всій непорочній меланхолійній красі своїй. І я задумувався, я не міг одвести своїх духовних очей від цієї рідної чарівної краси..."

"Я писав вірші, за які мені ніхто ані гроша не заплатив, і які, нарешті, позбавили мене свободи, і які, не дивлячись на всемогутню нелюдську заборону, я все таки тихцем мережаю. Справді, дивне це невгамоване покликання." Оця невгамована сила долі і двигала духовою істотою Шевченка і яку Шеллінг назвав **генієм**. Тому не диво, що Шевченко називає творчість мистця **божественною**, а душу **святою**.

Живá
Душá поётова святáя,
Живá в святíх свої́х реча́х;
І ми, чита́я, оживáем
І чу́ем Бо́га в небеса́х

("Мені здається — я не знаю").

3. Мистецтво і природа.

В наведеному вище прикладі із "Прогульки...", що "високе мистецтво сильніше впливає на душу людини, ніж сама природа", Шевченко ставить проблему мистец-

тва і природи і їх впливу на людину. Це є так само і проблема філософії й естетики.

Вже Шеллінг учив у своїх творах “Філософії мистецтва”, що коли світ є божественний мистецький витвір, то світ той наділений і естетичними властивостями, що відкриваються нам під час нашого споглядання світу. І стародавній грецький філософ, Платон, радив мистцям наслідувати світ і його природу — ці лише тіні ідей Шеллінг, навпаки, вважав, що мистецтво людини є витвір генія, геніяльне відображення самих ідей (“первообразів”), а не їх копій. Тому мистецький твір не крок назад у порівнянні з природою, а завершення і вищий вияв її. Отже, Шеллінг обосновує світ, як мистецький твір, що є першою творчою силою, що спочиває в Божестві, а довершення цієї творчої сили він бачить тільки в творах генія, як вищої творчої сили Божества.

І ці думки знаходять суголосний відгомін і в думках Шевченка. Шевченко пише: “В правдивім мистецькім творі є щось чарівне, ще краще від самої природи, — це висока душа мистця, це божественна творчість. За те бувають і в природі такі чудові явища, перед якими поет-мистець падає ниць і тільки дякує Творцеві за солюдкі хвилини, що очаровують душу” (“Художник”).

Та сама думка поета і в листі з 25. IX. 1858 р. до Б. Залеського: “Правдиво мистецький твір вражає мистця й загалом людину **сильніше**, ніж сама природа”.

Ну, що б здавалося слова?!
Слова та гблос — більш нічого!...
А сёрце б'ётся, ожива,
Як їх почує. Знать, од Бóга
І гблос той, і ті слова
Ідуть між люди.

Тому Шевченкові й ходило, щоб бути справжнім поетом, надхненим Божим Духом: “Зовуть мене ентузіастом, сиріч дурнем. Бог їм звидить: **нехай я буду й мужицький поет, аби тільки поет, то мені більше нічого й не треба**” (Лист до Г. Тарновського, 25. I. 1843 р.).

4. Мистецтво і краса

Шевченко був глибоко вразливий на красу чи в мистецтві, чи в природі, чи в людині. Краса для поета була тією силою, що пливла безпосередньо від Бога. В листі

до Б. Залеського з 10. II. 1947 р. поет писав: “Без мудрого розуміння краси чоловік не побачить Всемогутнього Бога в дрібнім листочку найменшої рослини.” У тім же листі читаємо: “Не досить бачити, милуватись прекрасним, розумним, добрим чолом людини, необхідно накреслити його на папері й милуватись ним, як твором живого Бога. Ось що потрібно для повності нашої радості, для нашого життя”.

5. Виховна сила мистецтва.

Зв'язуючи мистецтво із життям, поет покладав найбільшу надію на мистецтво, як на моральну, виховну силу для найширших мас народу. З огляду на це 1845 р. розпочав був Шевченко видавати “Живописну Україну”. А після заслання свою малярську творчість задумав був пожертвувати граверству, щоб здійснити ту вищу виховну ціль мистецтва. І в Щоденнику поет 26. VI. 1857 р. записує: “Про малярство мені нема чого й думати. А я думаю присвятити себе виключно гравюрі акватінта... Бути добрим гравером значить ширити прекрасне і повчальне в суспільстві, значить ширити світ правди, значить бути корисним людям і вгодним Богові.” “Сподіваюся зробити щонебудь достойне улюбленого мистецтва, ширити за допомогою гравюри славу славних мистців, ширити серед громадянства смак і любов до доброго і прекрасного. Це найчистіша, найбільш угодна чоловіколюбцеві Богу молитва й посилено-безкорисна послуга людям. Це моє єдине і незмінне змагання” (лист до гр. Ф. Толстого, 26. VIII. 1857 р.).

Але серед цих завдань найпильніше було завдання Шевченка служити своїм мистецтвом Україні. І поет присвятив усю свою поетичну творчість цій ідеї; в ім'я цієї ідеї поет на початку своєї творчості кличе свій народ в усій національній чистоті своїй заховати і зберегти свою душу (“Кобзар”, у збірці “Три літа”, а зокрема в поезії “Чигрине, Чигрине...”), поет намагається оновити українські серця чистою, святою, козацькою кров'ю. Й нарешті в 1859 р. поет заповідає:

Воскрéсну нині! Ра́ди їх,
Люде́й за́кованих моїх,
Убо́гих, ни́щих... Возвелічу
Ма́лих оті́х рабів німі́х!

Я на сторóжі коло їх
Поста́влю сло́во.

(Подраж. пс. XI).

Поет звертається до музи з одним проханням:

Учі нелóжними уста́ми
Сказа́ти пра́вду.

А в поемі “Неофіти” розкриває поет, що то є правда:

.....Пошли́,
Пошли́ мені святее́ сло́во,
Свято́ї пра́вди го́лос но́вий,
І сло́во ро́зумом свя́тим
І оживі́ і просві́ті!
І розкажу́ я лю́дям го́ре...

У вірші “Не нарікаю я на Бо́га” Шевченко пише:

Ори́ся ж ти, мо́я ніво...
По́лем розстелі́ся,
Та посі́йся до́брим жи́том,
До́лею поли́йся!...
Та посі́йся не сло́вами,
А ро́зумом, ніво!

В тім же вірші поет підкреслює:

.....Орю́
Свій перелі́г, убо́гу ніву,
Та сію сло́во. До́брі жні́ва
Коли́сь то бу́дуть!...

Або поет просить Бога:

Бо́же ми́лий!
Неха́й я загі́ну
У ці́й прокля́тій пусти́ні,
Та не пусти́ димом
Діте́й мої́х безталанни́х
В широ́кій пусти́ні.

(“Не для люде́й тієї сла́ви...”)

Бо вони призначені Україні.

Отже, мистецтво Шевченка і його естетичні погляди тільки тому, що вони відповідали ідеалам його загального романтичного світогляду, зберегли увесь чар його

геніяльного духа і всю силу його ідеалістичної творчої душі. Нехай докаже М. Шагінян (“Естетика Тараса Шевченка. Тарасу Шевченку.” ДЛТВидав. 1939 року, ст. 223—232), що Шевченко був матеріялістом і писав у дусі естетики пізнішого Чернишевського, але ці ересі розбиваються об одне речення поета: “Для чоловіка-матеріяліста, якому Бог відмовив святе, радісне чуття розуміння Його благодаті, Його нетлінної краси, — для такої напівлюдини всяка теорія про красу нічого більше, як порожня балаканина.”

Правда, геній Шевченка не потребує оборони від усяких напастей. Його дух недоторкальний! А світогляд поета як романтика один і незмінний від самого початку його творчості до кінця життя, світогляд ідеалістичний і християнський.

ВІРШОВА ФОРМА ПОЕЗІЙ Т. ШЕВЧЕНКА.

1. Проблематика віршової форми.

В попередній статті я старався доказати, що Шевченко, як романтик із високою ідейною настановою і релігійною душею, належав до типу слухового, до типу внутрішнього творчого слуху, а внутрішній творчий зір його відігравав ролю другорядну, додаткову. З такої суто музичної властивості його душі випливала й форма та структура його вірша, яку подаю тут у найкоротшім викладі.

Таку творчу духовість поета припускав насамперед ще 1901-2 рр. Ст. Людкевич, коли писав "Про основу і значіння **співності** в поезії Шевченка"; цю властивість мав на ввазі й академік Ст. Смаль-Стоцький, доказуючи у своїй студії 1925 р. "Ритміка Шевченкової поезії", що першовзором поетичної ритміки у творчості була тільки мелодійна форма української народньої пісні. Цю музичну силу душі Шевченка мав на ввазі й Микола Грінченко у своїй праці "Шевченко й музика". Нарешті, Філярет Колесса, як етнограф і музика, у своїй праці "Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка", Львів 1939 р., докладно з'ясував всі особливості віршової форми Шевченкових творів і прийшов до висновку, що на творчість поета найсильніше впливала українська народня пісня, особливо в першій половині його творчості.

У студіюванні й оцінці віршової форми поезії Шевченка змагалися дві основні думки: перша думка ак. В. Перетця, висловлена ще в 1902 р. в його праці "Історико-літературные матеріялы и изслѣдованія". Він всі Шевченкові вірші розподіляє на дві групи: одні вірші (за московськими взірцями) скомпоновані чотиристоповим ямбом, — як наприкл.,

Минають дні, минають ночі
Минає літо, шелестить...

Другі komponуються за взірцями українських народніх пісень. Але чим ставав поет старшим, тим частіше користувався ямбічним метром і лише взорувався на народніх піснях.

Другу думку заступав ак. Ст. Смаль-Стоцький, що “намагався всю різноманітність Шевченкового віршування звести до однієї системи”, а саме до ритміки українських народніх пісень. Тези В. Перетця підтримали: В. Якубський, В. Багрій, А. Шамрай і інш., а тези С. Смаль-Стоцького — К. Чехович.

Філярет Колесса, вважаючи, що Шевченко в великій частині своїх поезій користувався розмірами і стилем українських народніх пісень з тією метою, щоб “знайти найкращу, а при тім рідну форму вислову для своїх палких дум,

“Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям сэрце розтопіло,” —

разом із тим використовував він і клясичні віршові форми.

2. Типи віршування.

Шевченкова віршова творчість віддає дві системи віршування: силабічну і метро-тонічну¹⁾. Силабічну у творчості Шевченка, крім того, розподіляє Ф. Колесса на: 1. “силабічні вірші пісенного складу” і 2. “Силабічні вірші “говорені” й речитативно проказувані на зразок українським дум, замовлень, голосінь.

Найчисленніша, найповажніша і найрізноманітніша серед силабічних віршів Шевченка є та група поезій, що була створена поетом під впливом українських народніх пісень. Цілком зрозуміло, чому ця група така багата: музична духовість Шевченка і співуча душа його, вихована на українській народній пісні, яку він знав, умів інтерпретувати й виконувати її як співак, остільки була заглиблена в мистецтво української народньої пісні, що зовсім природньо піддався він її чарові, як поет внутрішнього творчого слуху, її віршовій, строфовій і музичній композиції.

1) Силабічна система віршування будується на рівномірній кількості складів у кожному рядкові вірша, а метро-тонічна — на однаковій кількості наголошених і ненаголошених складів у вірші. Наголошений і один, два і т. д. ненаголошених складів творять стопу. Стопи бувають *двоскладові* з наголосом на першому або на другому складі, *трискладові* і т. д. Двоскладові стопи: трохей і ямб; трискладові: дактиль, амфібрахій і анапест.

Ми дуже добре знаємо, що віршова будова народньої пісні найтісніше злучена з її мелодією, яка накидає текстові пісні свою пісенно-ритмічну схему. Число ритмічних тактів і мелодійних мотивів у пісні творить число складів, словесних груп, (синтактичних стіп, колін) у її тексті. Тому силабічна будова її правильна. Мелодія першої строфи (найчастіше дворядкової) творить постійну форму пісні, в яку відливаються її далші строфи, розбудовуючи автоматично ритмічний вірець, в якому складочислення рядка, строфи постійно контролюється ритмом мелодії. Завдяки цьому текст пісні навіть відірваний від мелодії, творить постійну по числу складів схему пісні у всіх її дальших строфах.

Строфа пісні, що викінчує думку, образ чи порівняння, заокруглює синтактичну фразу так, що поділ строфи все однаковий і все збігається з укладом слів у рядках і їх групах. Тому речення тексту пісні ніколи не переноситься з одного рядка до другого й ніколи не кінчається і не починається в середині рядка. Кожна строфа, найчастіше дворядкова, викінчує мелодію, а разом із нею й відповідне речення. Такою по формі і структурі вірша є українська пісня.

Навпаки, вірші силабічні не пісенного типу, т. зв. "говорені" або розмовні, ніколи не є зв'язані строфою, допускають переніс недокінченого речення до дальшого рядка і можуть у середині рядка розпочати нове речення. Одне слово, у говорених віршах, протилежно до співаних (пісенних) **"синтактична сполука слів підпорядковує собі їх ритмічний уклад"** (ст. 114).

Шевченко у своїй поетичній творчості користується цими обома відмінами силабічного віршу, — пісенним і "говореним" (розмовним); перший тип поет виводив був для своєї творчості із народньої пісні, речитативний у думках, а суто розмовний у віршових творах старшої доби, починаючи з XVI ст. і в сучасних українських і польських поетів.

Найпопулярніша строфа пісенного силабічного віршу в поезії Шевченка була т. зв. **коломиївка строфа** 14-тискладового триколінного рядка (4+4+6). Правда, означення "коломиївковий вірш" для Шевченка зовсім не відповідне. Коломиївка — це тільки одна група пісень; поруч цим складочисленням відзначаються дуже популярні в українській народній поезії пісні побутові, любовні, балади, історичні, яких мелодії переважно повільні і дуже відрізняються від коломиївкових мелодій,

хоч строфічна будова (4+4+6) однакова із коломийкою.

Шевченко у своїй поезії користувався т. зв. **коломийковою** строфою, яка хоч на Наддніпрянській Україні невідома, але ця строфа відома в побутових піснях, любовних, історичних і баладових, які за Шевченка були відомі на Наддніпрянщині в живій народній традиції і в збірниках М. Максимовича й інших.

Типовою поезією Шевченка цього розміру є вірш: перша строфа:

Нащо мені | чорні брѳви, || нащо карі бѳчі,
Нащо літа | молодії || веселі дівѳчі?

друга строфа:

Літа мої | молодії || мѳрно пропадають
Очі плачуть, | чорні брѳви || од вітру линяють.

Характеристичною властивістю цього віршування є в кожному рядку чотири головні наголоси: римовий (що означає риму) — на кінці рядка і три в середині рядка “творять неначе вершки сибалічних груп і на них держиться ритм вірша” (Ф. Колесса, 120).

3. Пісенна ритміка.

Щодо строф цього пісенного розміру, то їх є в поезії Шевченка кілька взірців. 1. Строфа (4+4+6) 2, взірець по означенні Ф. Колесси **A₁**; Ф. Колесса зараховує до нього 16 менших поезій, як наприклад: “Вітре буйний”, “Тече вода...”, “Нащо мені чорні брови”, “Тяжко-важко в світі жити”, “Човен”, “Не женися на багатій”, “Три шляхи”, “Ой, гляну я, подивлюся”, “Закувала зозуленька”, “На вгороді коло броду”, “Не хочу я женитися”, “Нащо мені женитися”; “Дівча любе чорнобриве”; “Барвінок цвів”, “Титарівна-Немирівна”, “Тече вода з-під явора”.

По цьому взірцю написані більші твори: **ліричні**: “Думи мої”, “Лічу в неволі”, “Козачковському”, “На вічну пам’ять Котляревському”; **історичні**: “Гайдамаки”, “Гамалія”, “Іржавець”; **балади**: “Причинна”, “Хустина” (одна і друга); **суспільно-побутові**: “Катерина”, “Наймичка”, “Відьма”, “Княжна”, “Сотник”; **політичні**: “Сон”, “Посланіє”. До деяких із них вплітає Шевченко й інші розміри.

Взірець **A₂** — відміна “коломийкового” рядка, що повстає в наслідок скорочення другої а часом і першої

4-складової групи на один склад. Наприклад, в народній пісні:

Козák коня | **напува́в**, || Дзю́ба воду бра́ла,
Козák собі | **заспíвав**, || Дзю́ба заплакала.

або:

Через са́д | **виногра́д** || по во́ду ході́ла,
Чо́го ж мені | **Бо́г не да́в**, || ко́го я люби́ла?

У Шевченка:

Не та́к ти́ | **вороги́**, || як до́брíи лю́ди:

або:

Наї́хали | **старості́** || молоді́к за ні́ми.
(“Подражаніє сербському”).

2. Другий вірєць **Б**₁: восьмискладовий рядок з цезурою (павзою) по 4-му складі: строфа чотирирядкова; рядки попарно сполучуються жіночою або трискладовою (дактилічною) римою:

Тума́н, туман | доли́ною,
До́бре жи́ти | з роді́ною.
А ще лу́чче | за горбо́ю
З дружи́ною | молоді́ю.

По цьому вірєцеві написав Шевченко ще такі пісні: “Та не дай, Господи, нікому”, “Над Дніпровою сагою”, “Удар, гоме, над тим домом” (з рефреном); крім того, цей розмір в деяких місцях зустрічається в творах: “Хустина” (друга), “Сотник”.

Попередній **Б**, вірєць (4+4) зустрічаємо в Шевченка в сполуці із рядком семискладовим (4+3). Напр., у поезії “Ой, стрічечка до стрічечки” перша строфа по вірєцю **Б**₁, а дальші строфи складені по вірєцю **Б**₂ за схемою (4+4), (4+3)2:

Ой, пла́хточка — | червча́точка —
Диву́йтеся, | дівча́точка!
Диву́йтеся, | парубкі́,
Запорозькі́ | козаки́!

Вірєць **Б**₂ за схемою (4+3)2, (4+4), (4+3)2:

Ой, талáне, | талáне,
Удові́нний | пога́ний!
Чи ти в по́лі, — | чи ти в га́ї, —
Обі́драний | цига́не,
З бурла́ками | гуля́єш?
(“Сова”).

3. Третій взірєць **В** Шевченкового віршування є дворядкова строфа, в якій кожний рядок вірша має **дванадцять** складів із павзою (цезурою) посередині (6+6). Ця строфа поруч коломийкової дуже поширена в народній поезії і так само популярна і в творчості Шевченка.

За гóрами гóри | хмáрою повíті
 Засіяні гóрем, | крóвію полíті.
 (“Кавказ”).

Кожна **шостискладова** група відзначається двома наголосами.

4. Новий взірєць дворядкової строфи, що є зложена із 12-тискладового рядка (6+6) й 14-тискладового рядка (4+4+6) — взірєць **Г₁**:

Хóдить він годíну, | хóдить він і дрúгу,
 Не вихóдить | чорнобрíва || із тёмного лúгу
 (“Із-за гаю сонце сходить”).

Цей взірєць зустрічається в таких віршах Шевченка: “Не тополню високою”, “На вулиці невесело”, “Сова”, “Осікка”; “Вільма”, “Гамалія” й інш.

Нову відміну **Г₂** цього взірця маємо в поезії: “Ой я свого чоловіка”:

І нагодува́ла
 І спáти покла́ла, (6+6)
 Сама́ пішла́ | до дяка́ (4+3)
 Добува́ти | п'ятака́, (4+3)
 Та й заночува́ла. (6)

Цей взірєць **Г₁** ускладнює поет у своїх творах так, що творить нові строфи **Г₃**, **Г₄**, **Г₅** (див. Ф. Колесса, ст. 130—131).

5. Нову строфу (взірєць **Г**) творить Шевченко за схемою (4+6)2:

Ой, пішла́ я | у я́р за водо́ю
 Аж там мíлий | гуля́є з друго́ю...

6. Популярний десятискладовий розмір в українських народніх піснях і колядках (взірєць **Д**) по зразку народньої пісні:

Сóнце низéнько, | вéчiр близéнько:
 Вíйди до мéне, | моé серде́нько...

використав Шевченко для одної з найкращих своїх поезій:

Сонце заходить, | гóри чорніють,
Пташечка тїхне, | поле німіє,
Радіють люди, | що одпочинуть...

Або:

У гаю, гаю | вітру немає,
Місяць високо, | зіроньки сяють.
Вийди, серденько, | я виглядаю.
(“Гайдамаки”. Пісня Яремв).

7 Дуже гарну строфу по схемі (5+5+4)2 творить Шевченко (взірець **Є**) в поезії:

Ой, люлі, люлі, | мо́я дитино,
Вдень і вночі...
Підеш, мій сїну, | по Україні,
Нас кленучі...

8. Шевченко користується строфою (взірець **Ж**₁), дуже популярною в народній пісні, що складається із двох 13-тискладових рядків (4+4+5)2:

Якби мені | крїла, крїла | соколїнії
Полетїла б | я за мїлим, | за дружиною...
(“Сотник”).

Або:

Ширóкая, висóкая || калїно мо́я
Не водóю | до схід сóнця || поливаная.

З цього взірця поет творить різні варіації **Ж**₂, **Ж**₃, **Ж**₄) — див Ф. Колесса, ст. 133—135.

9. Новий взірець строфи **И** (4+3+3)2 використовує поет у поезії:

Утоптáла | стéжечку | через я́р,
Через гóру, | сёрденько, ! на базáр.

10. Взірець строфи (**И**₁), що складається із рядків восьмискладового (4+4) і семискладового (4+3), творить Шевченко 15-складову строфу, яку вплітає до поеми “Марина”:

Гїля, гїля, | сїрі гúси, || гїля, гїля | на Дуна́й,
Зав'язáла | головóньку, || тепér сидї | та думáй.
а також до поеми “Сова”:

Понад ста́вом | ув́ечері || хита́ється | очерёт,
Дожида́є | си́на мати || до до́світа | вечеря́ть.

11. Взірець **I** за схемою $(4+4+4)_2, (4+4)_2$, — 4 використовує Шевченко у високо ритмічній поезії:

У перéтику ходи́ла || по о́ріхи,
Міро́шника | полюби́ла || для поті́хи.
Мельник ме́ле, | рещету́є,
Обе́рнеться, | поцілу́є,
Для поті́хи.

12. Взірець **I** за схемою $(7+6)_2$ подав Шевченко в поезії:

Ой умéр, умéр ба́тько, | умéрла і ма́ти,
Та нема́ кому́ в сві́ті | порадо́ньки да́ти.

13. Останній взірець **K** за схемою $(6+6+8)_2$ використовує Шевченко в пісні-плачі козаків, яку ввів до поеми "Гамалія":

Ой нема́, нема́ | ні ві́тру, ні хви́лі || із на́шої Украї́ни!
Чи там ра́ду ра́дять, | як на ту́рка ста́ти? || не чу́ємо
на чужі́ні.

З цього перегляду ми бачимо, як багато різноманітних строф запозичив Шевченко з українських народніх пісень. З них найчастіше вживав Шевченко взірець **A**, — т. зв. "коломиївка" строфа. На другому місці стоїть найчастіше вживаний взірець **B**. Решта строфових взірців ужив Шевченко або як уступи до більших поем, або як поодинокі вставки. Оця різноманітність пісенних строф свідчить про високу музичну вправність поета застосовувати їх до власного поетичного слова.

А коли до цього ще додати ту силу **жартівливих** народніх пісень, чи коломийок, чи козачків або власних стилізацій танкових пісень, які вводив поет до більших поем, як "Гайдамаки", "Чернець", "Тарасова ніч", "Осіка", "Мар'яна-Черниця" й інш., — то зрозуміємо, "як знаменито володів Шевченко всіма засобами й тонкощами народньої ритміки" (Ф. Колесса, ст. 145).

4. Розмовне віршування.

Поруч силабічних строф чисто пісенного складу розробляв Шевченко силабічний вірш **розмовний**. Найхарактеристичніша властивість такого віршування у Шевчен-

ка та, що поет зберігає в ньому тільки силабічну схему коломийкового рядка (4+4+6), але будова строфи його вже не пісенного складу, а літературного і деклямаційного. Синтактичні павзи пісенної строфи в цьому віршуванні вже не дотримуються і розминаються із ритмічними цезурами. Строфа чи рядок не дотримує своєї синтактичної заокругленості, а часто переноситься до дальшого рядка. Текст, що в пісенній строфі тісно злучений із мелодією, в строфі розмовній є вільний від будь якої залежності від пісенної фрази в кожній дворядковій строфі.

1. "Добре, ба́тьку отама́не!" — круго́м зареви́ло.
2. "Спаси́бі вам". Наді́в ша́пку. Зно́ву заки́гло
3. Си́не мо́ре. Вздовж байда́ка зно́ву похожа́є
4. Пан ота́ман та на хви́лю мо́вчки погляда́є.

Цей приклад із поеми "Іван Підкова" ясно показує, що "коломийкова" строфа порушується майже в кожному рядкові: в 1. рядкові перша чотирискладова стопа розбита і цезура (павза) стоїть після другого складу, а дальших два склади тісніше лучаться з другою 4-складовою стопою. В другому рядку з ним думка не закінчується, а переноситься 4 склади її до 3-го рядка; також нова думка третього рядка переноситься до четвертого. Подібні порушення ми зустрічаємо і в багатьох місцях поеми "Катерина" й інш. творах. Одне слово, ритмічна пісенна схема не дотримується, цезури (павзи) коломийкового пісенного укладу не ідентифікуються у розмовних силабічних віршах.

Таким чином "поет переплітає коломийкову строфу із суто віршовим укладом". Крім того, поет поруч коломийкового віршу вживає вірші з іншими розмірами: (4+4), (5+5), (6+6). Такі часті переходи до інших розмірів є властиві поезії Шевченка і залежать від настроїв поета. Всі згадані вище поеми історичні, побутові, балади позначені пісенною і розмовною коломийковою строфою. Спричинюється до того висока настроєвість поета, що породжує відповідні павзи, оклики, звернення та інші поетичні фігури, що розсаджують правильну коломийкову пісенну строфу і навертають її до розмовної поетичної думки, описів, діалогів, ліричних інтонаційних нюансів, які були б неможливі при суто пісеннім укладі коломийкової строфи.

Речитативна форма **українських дум** зустрічається у двох творах Шевченка: в поемі "Сліпий" (дума Степа-

на) і в поемі “У недіменьку, у святую”. Цю форму у згаданих творах так артистично скомпонував Шевченко, що можна тільки дивуватись його глибокій проникливості у цей жанр народньої думи і тонкому розумінні всіх особливостей її поетичного стилю.

5. Ямбічні вірші.

Поруч з вищез'ясованими двома типами віршування: пісенними й розмовними силабічними вживав Шевченко у своїй поезії ще один розмір метро-тонічного віршування, а власне т. зв. **чотирискладовий ямб**. Особливість цього ямбу та, що кожний восьмискладовий чи дев'ятискладовий рядок ділився на чотири двоскладових стопи з наголосом на другому складі:

Не спáлося, а ніч, як мóre...

Після “коломиївкового” розміру чотиристопоший ямб — друга форма віршу найбільше вживана Шевченком. Майже третина (31%) всієї поетичної творчості поета написана цим розміром. Перша балада “Причинна” починається цією ямбічною формою:

Ревé та стóгне Дні́пр ширóкий,
Серді́тий ві́тер за́вива́...

тягнеться через усю поетичну творчість Шевченка й кінчається на останньому вірші

Чи не́ покинуть на́м, небóго...

Правда, в ранній своїй творчості писав поет цим розміром переважно російські свої поеми: “Слѣная” (1842 року) і “Безталанний” (1843 р.), а в українських тільки в деяких і то лише місцями в баладі “Причинна”, “Гамалія”. В політичних поемах 1844—1845 рр. ямбічна форма зустрічається вже частіше. В 1848-49 рр. у творах Шевченка, зокрема в ліриці, знову переважають вірші народніх пісень. Після заслання аж до кінця ямбічний вірш стає у творчості поета найчастіше вживаним.

Це свідчить про те, що Шевченко поруч силабічного віршування, яке в нього було домінуючим під впливом головню народньої пісні, радо користувався ще й метро-тонічним, з якого 4-стоповий ямб був у перевазі. Часами звертався Шевченко і до анапесту, цебто до трискла-

дової стопи із наголосом на третьому складі; наприклад, у поемі “Великий льох”.

Попливе наш Іван
По Дніпру у Лиман
З кумбю!

або “Молитва” IV. (1860 р.):

Тим несітим очам
Земним богам — царям
І плугі, й кораблі
І всі добра землі...

Підсумовуючи все вище сказане, можна з певністю ствердити, що Шевченко найчастіше вживав: 1) 14-складовий “коломийковий” вірш; 2) 4-стоповий ямб і 3) силабічний 12-складовий і 11-складовий в їх чергуванні. Отже, три віршові форми. Але в усіх творах Шевченка через усі віршові форми проходить у поета тенденція, щоб міжсловесні павзи, цебто синтактичні групи пісенні, поєднувались із стопами у ямбі, — цебто ота **пісенна** стихія, ота музична душа поета все брала верх у творчості Шевченка, що зовсім природньо давала привід чутливому ак. Ст. Смаль-Стоцькому всю поетичну творчість його зводить до ритмів народньої пісенної творчості. Внутрішній творчий **слух** поета спричинювався до глибокої мелодійності його творів. В цім полягає найбільша особливість творчості Шевченка і є оригінальною для його творів у порівнянні з його українськими попередниками й сучасниками.

6. Римуння.

Оригінальне було й римуння Шевченка. Рими Шевченка не **тотожні** в переважаючій більшості (поля — дбля; зайде — знайде; вісти — їсти і т. д.), а вільні і **лише подібні**: неначе — бачить; хату — спати; глибоко — оком; трупи — купах; люди — буде; правдивий — ди-во.

Крім того, Шевченко цю подібність у римунні ще більше віддаляє від тотожності за допомогою **асонансів**, чи алітерацій, цебто поет дає лише варіяції голосівок чи приголосних: робиш — ходиш; буде — любе; плата — плакати; вишні — вийшла і інш.

“Могло б здаватись, пише Д. Чижевський, що не-

повні рими послаблюють враження від віршів. Але це не так: “неповнота” рими дає Шевченкові можливість **уникнути тієї одноманітності рими**, яка повстає через частий ужиток тих самих закінчень”.

Ще збільшує мелодійність Шевченкового вірша часте вживання ним внутрішньої рими:

**Гамалія, сёрце мліє...
Усюди, де лю́ди...
Той мурує, той руйнує...
І царя́та, і старча́та...**

Так підсилює Шевченко звучання вірша за рахунок неповної рими на кінці. Але поет творить повнозвучність і милозвучність вірша ще й тим, що повторює слова ті самі, або подає подібні:

**Україно, Україно,
Не́нько моя, не́нько!...**

Таку милозвучність збагачує поет у своїх повторах ще алітераціями чи асонансами:

**Хто се, хто се по сім бóці
Че́ше ко́су? Хто се?...
Хто се, хто се, по тім бóці
Рве́ на со́бі ко́си?...
 (“Утоплена”).**

На таких повнозвучних повторах буде Шевченко цілі строфи, що звучать як симфонії:

У неділю вранці ра́но	А ось похмура симфонія:
Пóле крýлося тумáном.	Ніби сёрце одпочіне,
У тумáні на могíлі,	З Бóгом заговóрить...
Як топóля похилíлась	А тумáн, ненáче вóрог,
Молодiця молодáя	Закриває мóре
Та з тумáном розмовля́є:	І хмарóньку рожéвую
— Ой, тумáне, тумáне!	І тьму за со́бою
Мiй лáтаний талáне,	Розстилáє тумáн сiвий,
Чому́ менé не сховáеш	І тьмóю нiмóю
Отут серед лáну?	Оповiє то́бі дýшу...
(“Наймичка”).	(“За сонцем хмаронька плыве...”)

Поет не тільки творить образи, він **інструментує**, грає повторами, ніби музичними акордами, гармоніює сумну ліричну мелодію і підносить настрій або знижує сумовитими тонами до повного її занепаду. Такою гар-

монією певних слів поет поглиблює ліричне почуття до найповнішого його вияву.

З віршової техніки Шевченка особливої уваги заслуговують його **епітети** (поетичні прикметники). На початках своєї творчості вживає він переважно ще народньо-пісенні епітети: “вітре буйний”, “очі карі”, “море сине”, “біле тіло”, “темний гай”, “чорні хмари” і т. д. Користується Шевченко й романтичними епітетами: “блідий місяць”, “сердитий вітер” і інш. Але в дальшій творчості, поруч цих вищеназваних, творить Шевченко вже свої власні оригінальні епітети: “Небо невмите”, “заспані хвилі”, “чорнобрива доля” й інш. (див. Рильський “Поетика Шевченка”).

Друга прикмета майстерності Шевченкового вірша, то його **звертання**, т. зв. **інтимізація** його поетичної мови, цебто наближення не тільки себе, як поета, але й читача до тих осіб, явищ і предметів, які поет у своїх творках змальовує (див. Л. Булаховський “Мовні засоби інтимізації в поемі Шевченка”). Поет звертається до долі, до музи, до волі, до дум своїх. Його думи — улюблені квіти, діти. Тут поет виявляє глибоку любов, ласку, тепло до тих дум своїх, які він втілює у своє поетичне слово:

Прилітай же з України,
Єдиний мій друже,
Моя думо пречистая,
Вірная дружино!
Та розкажи, моя зоре,
Про тую Маріну...

Поет звертається часто до Бога, до душі, до моря, до Чигрина, до серця і для поглиблення інтимності вживає найлестливіші вирази:

Яріно, серце моє,
Рожівий мій квіте.

Моя пташко, мій маковий цвіте!

Звертається поет до друзів: “Друже мій убогий”, “Друже-брате”. Свою інтимність поет визначає й образами птахів: “Мій голубе”, “Лебедику” і т. д.

Особливе місце інтимізації займають звертання до улюблених героїв із сердечним словом “брат”:

А ти, старій Дорошénку,
Запорозький брaте...

Протилежні звертання до ворогів-москалів: Петра I: “Людодіде-змію . . .”, “Лютий кате”. До Катерини II: “Тебе, о суко!”

До цього можна додати ще вживання поетом **наказового способу**, щоб виявити почуття, що хвилюють поета:

.....а дивіться —
Вкупочці гуляють по садбчкú!

(“Сліпий”).

Чи може бути більший і сильніший зв'язок поета з читачем?

До багатющої скарбниці Шевченка належать його поетичні **порівняння** позитивні й негативні, а особливо **метафори**, як у “Гамалії” в зв'язку з персоніфікацією Босфору, моря, лиману, Дніпра, Хортиці і т. д. Або в поемі “Чернець”, де змальовується персоніфікований образ **козацької волі** “без холопа і без пана”. Оця глибока символіка Шевченкової поезії надає їй якогось надземного містицизму, коли поет змальовує “Долю”, “Музу”, сокири “у Бога за дверми”, або “козака безверхого”, що “упаде”

Розтрóщить трон, порв́е порфі́ру
Розда́вить ва́шого кумі́ра,
Людські́ ша́шелі . . .

Тут перед нами складний символ, якого й розгадати тяжко. Але найзагадковіша символічна мова поета в його містерії “Великий дьох”, в яку вклав поет усю силу свого політичного духа, щоб можна було змалювати найболючішу проблему для нього — проблему неволі України і її відродження.

Оця творча сила генія підносить його твори на рівень невмирущої поезії, найстислішого поєднання ідеї й поетичного слова. В цім поєднанні й величезна таємниця поета і його впливу на читача; творчість Шевченка зворушує нашу душу й підкорює її під свій вплив отією глибинністю чару його слова й будить душі українського народу до боротьби за своє визволення. І чим далі відходить поет від нас, тим сильніший вплив його творів, тим вищий його геній, що з такою майстерністю відкрив перед нами вражаючі історичні картини

нашого героїчного минулого, розгорнув найболючіші рани нашого сучасного і вказав єдину ціль у нашій майбутній: **встати, кайдани неволі порвати і визволитись** із-під московської неволі на віки вічні.

ПОЯСНЕННЯ.

Мій Боже милий.

Тут подається уривок, властиво початок, поезії, яку почав був Шевченко писати в Новопетровській фортеці невідомо якого року. Зміст його безперечно зв'язаний з Кримською війною 1853—1856 рр. Про цю війну, в якій брали участь з одної сторони Росія, а з другої — Туреччина, Англія і Франція під Севастополем, згадує Шевченко в своїх листах до Осипова, Бр. Залеського й инш., як також писали Шевченкові Я. Кухаренко й інші. Так само про севастопільські події згадує поет у своїй повісті “Прогулька з приємністю і не без моралі”.

Текст цього уривка такий:

Мій Боже милий, знову лихо!
Було так любо, було тихо,
Ми заходились розкувати
Своїм невольникам кайдани...
Аж гульк!... І знову потекла
Мужицька кров! Кати вінчані,
Мов пся голодні за маслак,
Гризуться знову.

В цих словах робить поет натяки на те, що цю війну почали монархи Росії, Туреччини, Англії й Франції, а гине з-за їх сварок український народ. Отже, найправдоподібніше цей уривок був написаний під час Кримської війни або скоро після неї.

Москалева криниця.

ТЕКСТ: стор. 78—88. Вперше поема була надрукована в “Основі” 1861 року, кн. II.

Поема ця була написана в 1857 р. в Новопетровській фортеці і присвячена кошовому отаманові чорноморському, Якову Кухаренкові. Шевченко на самий Великдень 7 квітня (ст.ст.) 1857 р. одержав від Я. Кухаренка листа з дарунком на свята в сумі 25 рублів. Під впливом цього листа, щоб віддячитись другові, Шевченко й написав цю поему, закінчивши її 16 квітня того року і послав її Я. Кухаренкові, додавши до неї ще й давнішу поему “Чернець” і вірша “Садох вишневий коло хати” (“Вечір”), щоб Кухаренко порівняв, “чи помолодшав я серпом за 10 літ неволі?” Це друга поема. Перша була написана 1847 р. (див. т. III, ст. 147—155, текст поеми; ст. 540—541, пояснення).

Автографи поеми: 1) оригінал поеми — перша редакція — (до нас не дійшов); 2) друга редакція, автограф, посланий Я. Кухаренкові; 3) третя редакція, автограф, написаний до Альбому В. Цей автограф скорочений на один 5-ий розділ, що починається: “Ні вже, каже, добрі люди...” І, нарешті, як твердить В. Доманицький (Критичний розвід над текстом “Кобзаря”, ст. 297), був ще один автограф у Куліша, з якого він друкував поему в “Основі” за р. 1861, кн. II і так само повніший.

Автограф Я. Кухаренка був описаний О. Кониським у Записках Наук.

Т-ва т. XXXIII. До свого видання в цій томі я беру текст автогр. Я. Кухаренка: "Довго я читав твій лист, писав Шевченко Я. Кухаренкові 16 квітня, разів із десять, чи не більше, та дочитався до того, що в мене не тільки очі, *серце заплакало*, мов та голодна дитина... Та вставши раненько, помолився Богу, закачав рукави та й заходився коло опіві "Москалевої Криниці". Бог поміг, то саяк, то так кончив. *Мені полегшало трохи...*" ..

З цих слів я бачу, як сильно переживав поет, коли цю поему писав. І ці переживання свої він виляв у цю поему, перший твір великий за час своєї другої неволі від 1850 року в Новонетровській фортеці. І ці переживання поета ця поема заховає в мові, в стилі, в образах. Подруге, вона повиіша: в ній є той V-ий розділ, який в автографі *Б.* пропущений. А без нього тяжко зрозуміти, чого Максим опинився в московському війську.

ПОЯСНЕННЯ: *Яків Кухаренко* (див. т. III, ст. 540).

2. *Саяк* — "тогобічна невеличка річка уральська; вливається в Урал між Оренбургом і Уральськом" (прим. Шевченка).

3. *недобиток* — недобитий каторгою до повного знищення; *варнак* (див. т. III, ст. 542).

12. див. т. III., ст. 541, прим. 203.

13. Цариця Катерина II панувала від 1762 до 1796.

16. *в пригоді* — припадідно, між іншим.

19. *билиця* — те, що було.

30. *маши* — дісприкметник минул. ч. від дієслова *мати*, діяльн. стану, — значить: коли хто має.

34. *замли за шкуру сала* — прислів'я нар.: мучили, переслідували.

48. *чепурне* — чисто прибране.

51. *лжжа* — бідна хата.

77. *то так собі, то саяк* — різними способами.

80. *невідсіть і невідтіть* — невідомо звідки.

82. *подякував за ліб, за сіль* — подякував за службу, попрощався із службою.

85. *шелест* — несподівано.

90. *за три копи* — копа — 60 копійок (центів).

91. *без пуги* — без паради.

99. *чумаки* — ті що обмінювали натуральним способом: возили вбіжжя в Крим, на Діп, а звідти обмінявши привозили восени сіль і рибу.

103. *ані щетинки* — щетина — волос від безрогої (свини); значить: ані волосинки, себто нічого не залишилось.

105. *на кобилі* — на колоді, до якої прив'язували злочинців і били.

140. *одригнутий* — відкинутий.

142. *тиляюся* — блукаю.

153. *душа тліє* — ледве горить, помалу догоряє.

173. *Прийшов указ* — *доби юлить* — наказ, щоб іти до війська; а тоді кожному воякові голили голову і замість чуприни солдати носали перуки.

178. *нікнери* (див. т. III, ст. 541, прим. 217); *вербували* — набирали.

179. *огочил* — хто хотів, добровольців.

185. *скрипця* або *скренця* — дерев'яні колодки (замки), до яких замикали в'язнів, щоб не повтікали.

186. *до прийому* — щоб прийняти до війська.

190—191. Це все творилось в Україні: страшні речі...

198. *під аршин* — під відповідну міру росту, ніжче якої до війська не приймали.

214. *Люцифер* — сатана, найстарший чорт.

221. *Очаків брали* — Очаків був здобутий від турків за допомогою козаків Антопа Головатого (див. т. I., ст. 161—162) 1788 р.

222. *Запорожжя* було зруйновано на Зелені свята 1775 р.
 233. *з одставкою* — із звільненням з війська.
 242. *Ірод* — все одно, що чорт, що гад.
 246. *шкандибас на милуці* — кульгас, налягає, бо замість ноги костур, дерев'яна підпора.
 249. *мундир* — уніформа.
 250. *медаль і хрест* — нагороди, трофеї за службу.
 252. *борошно* — мукá (див. т. III., ст. 541, прим. 233).
 261. *саговито* — гордо, достойно.
 264. *крилос* — в церкві на Україні з правого боку підвищена загорода для дяка і тих, що йому допомагали співати й читати.
 287. *на роздоллі* — на вільному, широкому місці.
 319. "*со святими*" — молитва, яку співають під час похорону.
 321. "*О здоров'я*" — молитва за здоров'я.
 292. *нишпорить* — шукає.
 330. *роботати* — працювати.
 334. *заступи* — знаряддя, щоб копати землю ("спейд"); *лопата* — викидати землю ("шovel").
 349. *цямрина* — прибудівок із дощаного зрубу зверху над криницею.
 411. "Не дуже давно послали каторжних на Єлек чи Єлецьку Запиту для ломки соли" (прим. Шевченка).

Несфіти.

(Поєма)

ТЕКСТ: ст. 107—122. Вперше була надрукована в часос. "Вечерниці" 1862, чч. 31—33. Автографів цієї поеми заховалося не багато. 1) Насамперед згадаю автограф були. Чернігівського Музею (Ч.М.). Це уривок написаний "на чверті аркуша пансру, переверненого вдвоє і списаного з усіх чотирьох боків". (В. Доманицький, ст. 390). Обіймас він текст поеми: кінець III. розділу від слів: "І п'яний і голій фава отой" і розділи IV і V. 2). Відомий також автограф альбому 1858 р., започаткований у Нижньому Новгороді (авт. Б.). 3) Крім того, з автографу надрукований текст поеми у час. "Вечерниці". 4) З автографу, що був потім власністю Ф. Дейкуна, якого Шевченко подарував письменниці Марку Вовчкові із святою:

"Любій моїй єдиній допї,
 Марусї Маркович,
 На пам'ять 3 апрєля 1859

Т. Шевченко."

Опублікували текст поеми видавці "Кобзаря", виданого в Празі 1876 р., і до нього в примітках додали варіант із ще одного (5) невідомого автографу. Текст цей передрукований у женеvськїм виданні і львівськїм 1893 року. 6) П. Куліш опублікував в "Основи" за 1862 р., кн. IV. Це був, мабуть, той автограф, якого Шевченко прислав Кулішеві із Нижнього Новгорода (див. лист до Куліша з 4 січня 1858). По автограф. Б. текст поеми був опублікований у "Кобзарі" Кожанчикова 1867 р. 7) По невідомому автограф. був опублікований текст поеми у Львові 1867 р., видання Сушкевича.

Поруч автографів були ще три копії з тексту цієї поеми (мабуть їх було більше): 1) копія, яку переслав Куліш Шенкіну (див. лист Куліша до Шевченка з 1 лютого 1858 р.). В тому ж листі пише Куліш, що пошле і йому копію ним зредагованої поеми; 2) копія до Жемчужникова списана з Б, але починається тільки від слів: "Благословенная в женах" (див. Зап.

Наук. Т-ва, т. XXXIII); 3) копія Д. Мордовцева (близька до авт. Б, мабуть із неї списана).

В. Доманицький визначає "хронологічний порядок" автографів тексту поеми. І на його думку він такий: 1) найраніший автогр. Ч.М.; 2) після нього слідує текст "Вечерниць" (В.); 3) за ним слідує текст Марка Вовчка (М.В.), цебто праязке вид.; далі Доманицький ставить текст львівськ. "Кобзаря" 1867 р. (Л.); 5) за ним іде текст приміток до праязк. видання (Пр.), автограф Б., текст "Основи" (О.) і "Кобзаря" Кожанчикова 1867 року (К.); нарешті, копія Л. Жемчужникова (Ж).

Всі ці автографи і копію (Ж) В. Доманицький розподіляє в чотири редакції. Перша — текст "Вечерниць" і "Черн. Муз."; друга — автогр. Б., Основи, Кожанч. Кобз. і прим. до праязк. "Кобзаря"; третя — текст до львівськ. вид. 1867 р.; четверта — текст Марка Вовчка (праязке видання), який був перевиданий в женецьким вид. (Драгоманова) і львівським 1893 р. (редактор О. Огоновський).

Текст усіх цих автографів і копій я розподіляю у дві редакції: перша — текст Ч.М., В., М.В.; друга — автогр. Б., Пр., Л., О. і копії Ж. і Пр.

Наприклад:

115—121 М.В. Так думаю во врем'я оно
Перелетить і стоном-дзвоном
І трубним гласом розказать,
Як Бог поможе, про святюю,
Про тую матір молодую
І християнку. Про царя,
Чи теє... про кесаря...

Пр., Л., О., Ж., Пр.:
Перенесись во время оно,
Душе моя, і стоном-дзвоном
І трубним гласом возгреми
Із мурів темної тюрми.

Щодо Ч.М. — це уривок, що починається з кінця III. розділу і в ньому цього варіанту зовсім немає; в Б. ця частина прологу з цензурних причин (Шевченко готував до друку) зовсім пропущена, а в В. — не знаю, бо цього видання не маю.

146 В. Щоб по Україні розлилось
М.В. І по Україні пронеслось

Б. І на Україні понеслось
Пр. О., К. Ж. І на Україну понеслось

220 Ч.М., В., М.В. І козлогоний сивий пан
Пр., В., О., Ж. І п'яний й голий отой Фавн

249 Ч.М. Твого єдиного немає
В., М.В. Твого єдиного. Нема!
Пр., В., Л. і інш. Свого Аякида... Ні, нема!

334—336 М.В. Так нотабене додади
Що миловать Юпітер буде;
Щоб всі молилися; і люди...

Пр., Б. і інш. Так нотабене додади,
Що бронзовий той кесар буде
І миловать. Сердешні люди...

Подібних прикладів є ще більше.

Але в першій із цих двох редакцій тексту поеми найпоправніший текст є з автографу Марка Вовчка; Текст автографу Черн. Музею не повний, а текст із "Вечерниць" — із більшими пропусками. Щодо другої редакції, то текст львівського видання (*Л.*) має в собі варіанти й першої редакції, зокрема тексту Марка Вовчка (*МВ* — праяк. вид.); тому він є перехідний або посередній між цими обома редакціями. Найбільше відбігає від тексту першої ред. текст автографів *Б.* і приміток до праяккого видання (*Пр.*), цебто від *МВ*. Але повністю тексту цей останній (*Пр.*) ближчий до тексту *Л.* Текст автографа *Б.* в пролозі до поеми має великий пропуск; вся та частина прологу, що починається від рядка 60-го аж по рядок 121-й, пропущена. Шевченко цей текст готував до друку і, з огляду на московську цензуру, ті рядки пропустив. Тому в другій редакції текст *Б.* є найпізніший.

3-го квітня, а може і пізніше 1859 р., подарував поет один свій автограф своєї поеми письменниці Марії Маркович (Марко Вовчок). Для цього автографу взяв поет текст поеми першої редакції, але, переписуючи його, деякі місця поправив по тексту другої редакції. Тому, хоч в основі свій текст автографу *МВ* належить до першої редакції, окремі вислови перевірені поетом по тексту 2-ої редакції, найскорше по автографу *Б.* Наприклад:

222—223

Всі, всі упали до землі
Перед святим...

Так було у всіх автографах. Так було і в автогр. *Б.*; але, мабуть, приправляючи автограф для Марка Вовчка, поет в автогр. *Б.* скреслив вислів "перед святим" і замінив на "перед Петром". І цей вислів перейшов і до автографу, подарованого Марку Вовчкові.

511—577 *В.* До самої домовини
У проспаним раю
Гриземося, мов собаки,
За маслак смердячий;
Та ще й Бога зневажам:
Ледачі, ледачі!

Такий варіант маємо в першій редакції. А в другій редакції читаємо останні два рядки:

Льв., Б. Та тебе ще зневажам
Праотче ледачий!
Пр. Та тебе ще зневажам
Праотче...

З цих двох варіантів в автографові *МВ* (Марка Вовчка) зредагував поет такий варіант:

М.В. Та ще й Бога зневажам.
А тебе, ледачий
Наш праотче... Та цур тобі!

Таких варіантів є більше, але й цих досить, щоб зрозуміти, що автограф Марка Вовчка, хоч він в основі належить до першої редакції, але деякі місця його виправляв поет по тексту другої редакції.

В останніх виданнях творів Шевченка текст поеми друкується по автографові *Б.*, як найпоправнішому. Але я вже вказував, що в ньому поет скоротив пролог аж на 61 рядок. Вже це є його великий дефект. Та, крім цього в тексті його є й інші дефекти. Наприклад:

Тоді на світі не було,
 Як у Італії *росло*
 Мале дівча; і красою —
 Святою чистою красою —
 Як тая лілія цвіло.
 Дивилася на його мати
 І молоділа, і дівчати
 Людей шукала...

В цьому уступі поет говорить про *дівча*. Це йменник середнього роду, і коли його заступає займенник: воно, *його*..., то вислів: “дивилася на його мати” буде зовсім правильний. Але в автогр. *Б.* дівча заступає займенник жіночого роду: “дивилася на неї мати”; такий вислів зовсім хибний. Тут саму хибу я бачу і в рядкові 170:

“І в добрій тій дівчати...”

146 В. Щоб по Україні розмлось...
 МВ. І по Україні понеслось...

Так це місце звучить у першій редакції. У другій ред. читаємо:

Льв., Осн. І на Україну понеслось...

А в автогр. *Б.* зовсім зле:

І на Україні понеслось...

З цього прикладу бачимо, що в *Б.* цей вислів найслабше зредагований.

348—350 М.В. Горе з вами!
 Кого благаєте, благії?
 О, нерозумнії, сліпії!
 Б. Горе з вами,
 Раби незрячіі! Кого?
 Кого благаєте, благії
 Раби незрячіі, сліпії?

І тут у *Б.* непотрібне повторення: “раби незрячіі...” знижує вартість цього вислову. Тому не *Б.* автограф цієї поеми кладу я в основу цього видання, а поправніший текст автографу Марка Вовчка.

ПОЯСНЕННЯ: *Неофіт* — грецьке слово, — значить: ново навернений на християнську віру. Шевченко під цим наголовком змальовує страждання перших ново навернених християн. Але *неофіт* означає взагалі борця і мученика за нову ідею, в яку він вірить і навіть за неї умирає.

Про *М. Щепкіна* див. пасамперед у поясненнях II т., ст. 390, а також статтю до вірша “Заворожи мені, волхве...”, в тім же II. томі, ст. 195—198; в тім IV. т., ст. 9—12. Вислів пророка Ісайї в перекладі звучить так: “Ось що каже Господь: допильновуйте суду й чиніть справедливість, спасення бо мое недалеко і милість моя відкриється”.

1. *Музи* — див. пояснення до поеми “Царі”, т. III., ст. 544. *Грації* — в римській мітології богині краси. Шевченко називає *М. Щепкіна* “возлюблеником муз і грацій”, бо ніби за його мистецький талант і чарівну красу його гри на театральній сцені ці богині його люблять. Та й сам Шевченко називає його “чудотворцем” за те, що він на сцені творив чуда, своєю грою зачаровував усіх присутніх у театрі.

5. *благодущине* — від усієї душі, від усього широкого серця.

10. *сіря* — московське слово — значить: оспрогїла, як сирота.

Лета — ріка в дорозі на той світ (так вірили давні греки), через яку душі померших мусіли перепливати. Там було більше рік (напр. *Стікс*) і одна з них називалась Лета. Хто з неї пив воду, той забував про все, що зазнавав за життя на землі. Тому Лета ще значить забуття. Тут значить, що дума поета перелетить в інший світ і звідти очищена внаде “вогнем-сльозою” й осудить розпинателів народніх.

14. *притчею* — поговором (див. т. II. ст. 436).

16. *грядущим* — тим, що прийдуть, майбутнім; *тиранам* — жорстоким самовладцям, володарям, диктаторам.

17. *в неволі* — поет пригадає часи, коли він сидів в арешті замкнений: в фортеці в Петербурзі, в Орській фортеці, в Новопетровську.

45. *Назорей* — Ісус Христос із Назарету, тому поет і називає Христа Назореем, а християн — назорей.

46. *ізбраної* — церковно-слов'янське слово значить: вибраної.

48. *мордували* — мучили.

49. *во узи* — так само церк.-сл. слово: в кайдани, в пута.

50. *лаву* — церк.-сл.: голову.

51. *терном* — терновим вінком.

52. *з злодіями* — в ширшому розумінню з тими, що творять зло, зло діють.

56. *святий Верготворець* — Бог, Господь.

58. *поборики* — ті, що боряться за Бога і Його правду.

59. *кастраги* — вихолошені, позбавлені енергії, сили боротися за якусь справу, цебто тут розуміє поет тих церковних діячів, що не виявляли більшої сили боротися за правду Божу, не протестували проти неправди (шімі), а тільки молились і терпіли.

74—75. *фараони* — єгипетські королі; *кесарі* — римські цісарі.

76. *погачь люта* — вони були погани і переслідували християн.

77. *дракон* — казковий лютий змій із кількома головами і дше вогнем. Крім того, Дракон був грецький законодавець, творець *суворих* законів. Тому й Шевченко під цим словом розумів кожну люту, немилосердну, жорстоку людину.

81—85 *Честную кров Його п'ємо,*

Моя у шинкарки меду чарку... цебто причащаємось без побожности, не вдумуючись у суть тайни св. Причастя, легковажно, ніби в шинку п'ємо чарку.

86. *суслови* — ті, що неправду говорять, облудники, пустиголови.

87—89.

Не на ждах, на нас лукавих,

На дітях наших преноганих

Святая кров Його!...

Це вислів із Біблії. Коли Пилат умив руки, бо не хотів відповідати за страду Христа, тоді жиди закричали: “Кров його спаде на нас і на дітей наших”. Шевченко переніс цей вислів і на пізніші часи: повісили Христа за те, що Він усіх назвав братами. І тепер би Він не мигнув кари. Тому й сучасне покоління тих облудників відповідальне, бо не шанує, а зневажає і не притримується науки Христа. Тому те покоління “лукаве”, а діти його “преногани”.

96. *супостати* — гірші від ворога, злочинці.

102. *нові фараони* — теперішні царі московські.

103. *перелечу в літа* — перелечу в давні часи.

105. *Рим* — старовинне місто над рікою Тибром в Італії. Бувша столиця стародавньої римської держави і тепер столиця італійської держави.

Нерон — римський цісар (від 54 по 68 рік по Різді), лютий і безсердечний володар, що жорстокими карами замучив багато людей. За його цісарювання вгорів Рим. Переказують, що то на його приказ, бо хотів будувати нові будови, краді. Коли Рим горів, Нерон приглядався і співав пісню

про пожеж Трої, міста, яке спалили греки, а потім вину за пожежу переніс на християн, яких жорстоко покарав: їх обвивали соломом, обливали смодою і наливали на високих стовпах, а Нерон любувався страшною картиною із “смолоскипів” людських. Так само насолоджувався з видовища, коли християни розривали в цирку дикі звірі.

106. *orgia* — бенкет, забава в честь бога вина Вакха або богині краси і любови, Венери. Оргії все були сполучені з розпустом.

107. *із тьми-юдоли* — із темної долини, повної страждань.

108. *Колізей* (*colloseum*) — величезна кругла кам'яна будова в Римі. На кам'яних лавках, розміщених терасою (одні над другими) містилось до 80,000 людей. В середині містилась кругла вільна площа — арена, де відбувалась боротьба борців із мечами (гладіаторів). На ній же випускали диких звірів на безборонні жертви (християни), а народ дивився й тішився.

Капітолій (*capitolium*) — центр давнього Риму, де містився і храм найвищого римського бога Юпітера. Туди приходили на раду найвищі духовні особи.

На Колізей і Капітолій уже наближались нові дні, надходило нове світло, нове слово науки Ісуса Христа, нова віра християнська.

110. *огненні язички* — Дух Божий ними визначував по всій землі нових апостолів правди й нового справедливого життя.

120. *про царя*

Чи тес... про кесаря...

Тут Шевченко ніби помилився. Але він так вдає, бо в дійсності він насамперед мав на увазі царів московських, а не тільки *кесарів* (цісарів) римських.

126. *летучі літа* — роки поета в неволі, що марне пролітають.

127. *скорбь* — смуток, печаль, журба; *скорб'ящий* — сумний; *скорб'лячих радосте* — радосте тих, що мають велику журбу.

136. *світ незримий* — світло, якого не можна бачити, але воно в науці Христа відчувається в тій Його любові до людини.

138. *Матір правди* — Вожа Мати Марія, яку Шевченко оспівав в окремій поезії “Марія”. Вона була глибоко перенята наукою свого “розп'ятого Сина”, тому поет і назвав її Матір'ю правди, що дала світові Сина, учителя правди.

148—149. *Те слово чистеє, кадила
Чистійший істини.*

Це останні слова Шевченка, в яких він просить Богу Матір, щоб дала його творчій душі силу, щоб вона вогненно заговорила і щоб його слово “пламенем взялось” і “людям серце розтопило” і “по Україні провеслось” і там освітло душі народу і було чисте своєю правдою (“істиною”), як у церкві дим від кадила, що символізує Дух Божий в Його найчистішій правді (“чистійший істини”).

152. *в... ідольській землі* — в країні римській, коли вона була ще поганською, де бто поклонялась поганським богам (ідолам).

154. *за Деція царя* — *Децій* — римський цісар (249—251 по Різдві Хр.), що так само переслідував християн.

155. *сподар* — господар, пануючий, государ, так називали себе московські царі.

166. *Гименей* — богові весілля у стародавніх греків. Греки уявляли його хлопчиком із крилами й горючим смолоскипом.

167. *гимекей* — грецьке слово; це частина дому, де жили жінки.

168. *в чужий веселий одвела* — видала заміж, одружила.

172. *пенати* — слово латинське. Римляни вірили в богів родинного або домашнього огнища, як українці вірять у домовиків, у духів родинного огнища, опікунів дому й родини.

175. *синкліт* — слово грецьке. Воно значить: збір, рада, згромадження.

180. *Алхид* — ім'я власне у старовинних греків і римлян.
181. *Гестера* — слово грецьке, повія, розпусниця.
182. *Венера* — римська богиня краси і кохання; *образ* — треба розуміти статую богині Венери, бо до образів римляни не молились.
185. *Віфілія* — містечко в Юдеї на півдні від Єрусалиму, де народився Христос і над яким засіяла зірда ("зоря"), що возвістила світові про народження Спасителя.
204. *Козлопогий шльий дід* — це Фавн, грецький божок (у римлян Сатурн). Греки й римляни уявляли його в образі людини з козячими рижками й рогами. Жив він по лісах і полях. На забавах у честь бога вина Вакха все хтось перебивався за Фавна і вів перед у забавах.
205. *Аппієвий шлях* — найбільша і найкраща дорога з Риму на південь. Зветься вона Аппієвою в пам'ять Аппія, що наказав цей шлях провести.
208. *Прими* — божок плодючости (людей, звірат, рослин), тілесних розкошів і полових зносин.
209. *Святий Петро* — св. апостол Петро.
210. *благовістити* — проповідувати слово Боже, науку Христа.
215. *кротким* — лагідним, добрим, ласкавим.
220. *і козлопогий свий Пан* — той самий Фавн (див. вище ряд. 204).
224. *в терми* — грецьке слово, тепле джерело, купелеве заведення для відпочинку і забав. Це були розкішні будови з мармуру, бронзи, оздоблені статуями. До них приміщення і поведи апостола Петра.
227. *чертог* — слово перське, — левошище, гніздо, у нас — папські палати; *пурпур* — червона дорога барва — ознака гідности, благородства (порфіра, перфірородний); вона вироблялася із відповідних слимачків.
228. *амфора* — збанок, глечик із двома вухами (грецьке амфа — двоє) на вино; в амфори кляли пахуче зілля й куряли для запаху й дезинфекції.
230. *Кипрїда* — богиня Венера (див. вище р. 182). Це ім'я вона носить від острова Кипр, де її вперше стали почитати і там на честь її були найдавніші храми (ніби вона там родилась).
231. *утовари* — неповна прикметникова форма, як здоров, молод, рад, славець і інш., — значить: приправлений, влаштований, приготований.
- 232—233. *полягли на ложат гості* — римляни за столом не сиділи, а напівлекали на відповідних лавках, канапах, ложах; *пир* — старе українське слово від пити, питво і значить — бенкет.
237. *Блесм слово потекло* — слей — дорога олія, що приносила ранам полєкнигу; так і слово апостола облегувало, ніби елесм, рани душі.
238. *жриця* (від жрець — поганський духівник, що приносив жертву богам) — дівчина, що служила Венері.
239. *орій цариця* — найвизначніша і найкраща між жрицями.
240. *пошикла* — схилилася.
244. *катакомби* — підземні печери, на зразок київських печер, в яких перші християни сходились на молитву, а також і ховались від переслідувань влади.
256. *уярем сси* — неправильна форма майбутнього часу на зразок перковно-слов'янської мови, яка до минулого часу додавала "ссп" від дієслова *бути*. Шевченко любив творити такі форми для більшої врочистости вислову, наче пророцтва.
257. *мов проказена* — ніби заражена проказою; проказа — страшна недуга на сході (Мала Азія).
259. *стриглав* — вниз головою.
261. *Сиракузи* — головне місто острова Сицилії, куди заслала римська влада покараних людей на тяжкі роботи.
269. *Сибір* — північна Азія, куди заслала і тепер василас Москва політичних і культурних діячів України, де вони в більшості загинули. Тут Шев-

ченко ніби помилляється, але цією "помилкою" робить натяк, що в поемі за весь час має на увазі Москву.

270. *Скифія* — теперішня південна степова Україна над Чорним й Озівським морем. Римські цесарі засяляли туди покараних людей, і вона була для них ніби Сибіром.

278. *Британські і Галльські легіони* — римські війська, що перебували на землях Британії (теперішня Англія) і Галії (теперішня Франція); *Легіон* — теперішній полк — римське військо. Римські легіони славились добрим військовим вишколенням, зброєю й карністю і були пострахом цілого світу.

285. *одр* — старе слов'янське слово: ложе, ліжко.

290. *деспот* (грецьке слово), — пан, володар, лютий тиран.

292. *невольника* — у збірнім значенні дуже багато невідьників.

293. *Медуза* — страшна богиня — баба; замість волосся на голові — гадюки; страшні очі: хто гляне, зо страху вмирав і перетворювався в камінь. І вона на крові і поті замучених деспотами похмілля справить.

304. *острог* — тюрма, в'язниця.

308. *бульвар* — широка вулиця, висажена по обидва боки деревами.

311. *преторіяни* — цесарська сторожа в Римі, яка мала велику силу; на ній спирались цесарі й запобігали ласки, бо вона мала силу й їх скинути й наставляти другого цесаря.

сенат — найвища державна рада в Римі за часів римської республіки (509 р. да 31-го перед Різдом). За цесарів сенат уже не мав такого значення і більше пристосовувався до цесарської влади.

312. *ліктори* — судді карних злочинців у давньому Римі. У походах ішли за владою (за консулами — виборними начальниками держави) і мали відзнаки: різки, серед яких сокира. Пізніше були тільки почесною сторожею консулів, а потім цесарів римських.

316—318 перед ним

Із бронзи лютую статую

Самого Кесаря несуть.

Тут Шевченко має на увазі той факт, коли в Римі оголошували цесаря святим, тоді виливали з бронзи його статую, перед якою віддавались почесні, як перед богом.

319. *исевице* — чудне, дивне, незрозуміле.

320. *патриції* — ніби: батьки народу, аристократія, за республіки — стара римська шляхта, що тримала владу в своїх руках. За часів цесарів патриціїв уже не було, а були найліпші (оптимати) мужі або нобілі (зватна шляхта), римська аристократія.

323. *остидло* — остогидло всяку ледач вихваляти.

328. *самим Юпітером* — побто назвали цесаря (вперше назвали були ним іменем цесаря Октавіана Августа (від 31 р. перед Різдом до 14 після Р. Хр.)). Відтоді завівся був звичай ще за життя проголошувати цесарів богами.

329. *восводи* — начальники військ поодиноких земель.

334. *нотабене* — латинські слова (*nota bene*) значили дослівно: заготову добре, запам'ятай добре; тут у тексті Шевченка — між іншим.

337. *ірій* — південний край, теплий край, куди відлітають птахи.

338. *на прощу* — до церкви, де є чудотворний образ, щоб вимолити собі полекшу, прощення провин; тут у тексті: дістати помилювання, амнестію.

351. *камінь* — мертва статуя.

359. *сенатори* — члени сенату (див. вище, рядок 311).

362. *чи* — ранга, відзнака.

363. *Палестина* — жидівська країна, що тоді була провінцією Риму.

364. *Почеп* — колись містечко, пізніше до большевицької окупації повітве місто на Чернігівщині в Україні. Царі й цариці, вкотре Катерина II, наділяли своїх вельмож, любовників, любовниць великими маєтками. Так і

Почеп із його ключем сіл був подарований бувшому гетьманові Кирилові Розумовському.

378. *плебей-грецької* — населення простих бідних селян-хліборобів; плебей (від лат. слова *plebs*) значить натовп, чернь.

385. *істукан* — ідол, статуя поганського бога, бовван.

412. *Афіни, Атени* — головне місто атенської держави в стародавній Греції і столиця теперішньої Греції.

417. *Тібр* — ріка в Італії, над якою стоїть столиця Рим.

419. *барка* — човен, байдак.

420. *галера* — слово французьке: воєнний човен із середньовічної доби, на якому веслували певільники. В часи римського царства галера ще не була відома, але добре знана українцям за часів козацьких; цим словом Шевченко пояснює мало знане слово *барка*: “барка впливає, чи *галера*”.

462. *щогла* — висока деревина на галері, до якої чіпляють коротші попереки дерев'яні з натягненими вітрилами (парусами).

431. *Псалом новий Господеві* — це 149 псалом Давида, якого поет удруге переспівав у цій поемі; перший переспів див. т. II, стор. 179.

435. *во псалтирі і тижмані: псалтир* — спочатку струнний музичний інструмент — рід арфи, а пізніше ця назва перенеслась і на книгу псалмів царя Давида; *тижман* — грецьке слово: великий бляшаний музичний струмент.

436. *благая* — церковно-слов. слово: про все добре, про добро.

444. *гострі ободу* — гострі з обох боків, двосічні.

445. *на о щеніє яликам* — церк.-слов. прислів: на помсту народам.

458. *амілю* — слово гебрійське: хвалить Бога! хвала Богові.

463. *возгласив* — врочисто промовив.

482. *стратеги* — слово грецьке: полководці, провідники Божого слова; *вострають* — церк.-слов. слово: піднімуться, встануть.

483. *тка* — дерк.-слов. слово: велика сила, велике число.

494. *Зевес* — найвищий бог у стародавніх греків. У римлян йому відповідав Юпітер.

495. *юбілей* — старогебрійське слово: роковини.

500. *лихус* — церк.-слов. слово: тішитися, радіє.

501. *Гладіатор* — борець у давньому Римі, що виступав у цирку.

504. *тризна* — поминки по померших у слов'ян.

505. *Сціпіони* — два славні римські вояки, що боролися за славу Риму. Той славний Рим у цей час вагнув, і на його руїнах по ньому справляють поминки.

506. *мерзенний старче* — мерзенний, поганий теперішній Риме.

507. *гарем* — приміщення у східних народів, де живуть жінки одного чоловіка.

508. *уже встає святая зоря* — світло Христової науки.

510—512. Це місце треба розуміти, що не відразу цей Рим розвалять ся, а поволі, серед мук буде він гинути.

514. *арена* — латинське слово: місце висипане піском, де відбуваються ігрища, боротьба й інші забави.

315. *лідійський* — із Лідії, країни на заході Малої Азії, що славилась яснововтам, як золото, піском.

519. *Назореї* — християни.

527. *леопард* — дикий звір кошачої породи.

561. *Альбано* — озеро і місто на південь від Риму.

566. *мир первозданий* — світ первісний, щойно створений Богом ще до Адама.

574. *маслак* — кістка.

577. *наш праотче* — Адаме; поет нарікає на Адама за гріх його первородний і за втрату раю.

605. *марá* — привид, манá, облуда.

606. *Скифи* (скитя) — мешканці Скитії, з яких набирались раби до Риму. Вони доглядали царк.

608. *сестра Морока* — скитський підземний бог, як Плутон у стародавніх римлян; від того в нас морок — темрява.

627. *на оржіщя* (треба на торжища) задля ритму; значить: на торг, на торговницю, на ярмарок, цебто понесла до нас пародію.

Юродивий.

ТЕКСТ: ст. 149—151. Вперше текст цього уривка з нескінченної більшої поеми (див. передмову до поеми і статтю, ст. 147 і 152) був знайдений в паперах Л. Жемчужникова О. Кониським. Написаний він власною рукою Шевченка (автограф) на чвертці аркуша, перегорненій удвоє. Тому, що він не закінчений, він не має дати. Вперше був опублікований О. Кониським (Записки Наук. Т-ва у Львові, т. 53), вдруге — В. Доманицьким (див. “Розслід над текстом “Кобзаря” Т. Шевченка”, 1907 р., ст. 316—319). Подаю до цього видання за публікацією В. Доманицького. Інших автографів немає.

ПОЯСНЕННЯ: *Юродивий* — див. т. II. цього видання, ст. 390.

1. *фельдфебель-царя* — так називав Шевченко московського царя Миколу I. *Фельдфебель* — німецьке слово: ранга найвищого підстаршини в московськiм війську. З цього випливає думка поета, що він не вважав, що Микола I є гідний царської корони. Щонайбільше йому бути підстаршиною, фельдфеблем у війську за його нелюдське, жорстоке відношення до людей. Микола I був царем від 1825 до 1855 р.

2. *капрал Гаврилович Безрукий* — капрал — ранга підстаршини в німецькому війську; це та сама ранга, що й фельдфебель. Так назвав Шевченко київського генерал-губернатора Дмитра *Гавриловича* Бібікова, грубого і брутального в поводженні з людьми. Він був без одної руки, тому й назвав його поет “*Безруким*”. Він був улюбленець царя Миколи I і правив правобережною Україною самовладно, як деспот. За його правління були заарештовані всі члени Кирило-Методіївського Братства і Шевченко.

3. *унтер* або *унтерофіцер* — німецьке слово: підстаршина; *Долгорукий* — князь М. Долгоруков, генерал-губернатор лівобережної України: Чернігівщини, Полтавщини і Слобожанщини (Харківщини). Опих два сатрапи “Україну правили”.

7. *сатрап* — в давній Персії звалися намісники провінцій і відзначались жорстокістю.

ундіра або *унтери* — взагалі підстаршини: фельдфебель, капрал, старший унтерофіцер, молодший унтерофіцер, ефрейтор — все це підстаршини (ротні, взводні, десатники), яких жорстокість Шевченко переніс на собі на засланих і переніс їх жорстокість як збірне поняття “ундіра” на цих володарів України.

9. *з своїм ефрейтором мати* — цебто з Н. Пісаревом, начальником канцелярії київського генерал-губернатора Бібікова (“Гаврилича Безрукого”), права рука останнього.

14—15.

І “благосклонні перебували

Всеіда к ефрейторам своїм”.

Це форма царського персонального признання комусь за якісь услуги чи заслуги. Але тут Шевченко вживає цей вислів іронічно: цар перебував благосклонний до цих “підвіжків царських” за їх злочинну роботу.

21. *мережана меря* — уніформа високих урядовців, але вжита іронічно, бо в лібреї, звичайно, ходили тільки льокаї, двірники (т. зв. “швейцари”), що стояли в залах біля дверей).

26. *сустний* — мізерний, пікчемний, марний.

28. *Вашингтон* — перший президент ЗДА. Ця країна спочатку до 1783 року належала до Англії, але в визвольній війні і звільненні від Англії в великій мірі прислужився Вашингтон. Тоді ЗДА стали республікою на основі конституції (закону “нового і праведного”). Тому Шевченко і для України жде українського Вашингтона.

31. *Поляни, дуби й деревляни* — старі українські племена, що жили: на Київщині (поляни), на Волині (дуби) і на Поліссю (деревляни). Цією вказівкою на ці стародавні племена, з яких повстав український народ, Шевченко підкреслював стародавнє походження українського народу і, не дивлячись на таку старовинність його, ці сатрапи мільйони їх гнули у неволі а жінок кнївських віддавали своїм профосам, дебо воякам, що виконували ролю ката, на поталу. Цар Петро I, зреформувавши військо московське на європейський зразок, завів цих профосів і в себе. Ще й тепер москалі вживають лайливе слово “прохвост” на адресу нечесних і різних прислужників.

47. *Сатрана в морду затопив* — Шевченко тут має на увазі подію, що сталася з Н. Пісаревим у Петрозаводську на півночі, де він був губернатором (Щоденник 19 липня, 1857 р.) і якому в церкві один громадянин дав поличника і за це пішов на каторгу.

51. *бисий* — церк.-слов. форма від бути: той, що був, бувший фельд-фебель, дебо цар Микола I.

52. *Сарданпал* — останній асирійський цар розпусний і полохливий спалив себе враз із жінками й рабами (60 р. перед Р. Хр.), коли побачив, що не може здунити повстання, що виникло проти нього в Асирії.

63. *смітничок Миколи* — Петербург (теперішн. Ленінград), де про Миколу I. і про цю усю подію ходило багато погодосок і лайток.

69. *безбожний царю* — поет звертається до Миколи I-го.

72. *Всевидливе око* — Бог. Шевченко під впливом таких несправедливих і жорстоких чинів з рознуки звертається з докорами до Бога: як Він не бачить такої несправдливості і насильства і не карась всегладних злочинців?!

75. *несольничі саяни* — тих покараних полігичних, яких сотнями гнали закованих у кайдани в Сибір. Це були декабристи, петрашевці, поляки-повстанці й українці (Кирило-методіївські братчики); всі вони боролись за волю свого народу і справедливість.

81. *кіот* — грецьке слово: скриня, в якій жиди переховували закони Мойсея; тут має на увазі поет обрямування з дерева, що міститься в церкві і в якому стоїть образ Бога.

86. *Байкал* — велике озеро в Сибірі, за цим озером були копальні золота, де ці каторжники мучились.

88. *споборники* — всі ті, що боролись за волю.

Відьма.

ТЕКСТ: ст. 160—172. Вперше текст поеми “Відьма” був опублікований в часоп. “Вечерниці” 1862 р. ч.ч. 16—18, але не цілий, а частина від початку до полов. 4-го розділу (див. В. Доманицький, ст. 152). *Перша редакція* поеми називалась “Осіка” (див. текст поеми т. II цього вид., стор. 329—345) і полснення в тім же томі, ст. 455—456). Вона заховалась в автографіві Департаменту Поліції (ДП.). Дата написання її 7 березня 1847 р.

Коли поет був уже на засланні в Орській фортеці і розпочав свою “Захалявну книжечку” (див. т. III цього вид., ст. 107—111) і в цю книжечку 1847 р. під ч. 4-им вписав поет *другу редакцію* цієї поеми і назвав її “Відьма”. Це другий автограф цієї поеми, якого означив В. Доманицький літерою *М*.

В Нижньому Новгороді, готуючи цю поему до друку, 4—6 березня ре-

дакцію М. поет наново перередагував, значно її скоротивши, і вписав до альбому більшої книжечки, куди він переписував більшість своїх творів із Захалаєвній книжечки. І це третій автограф (Б.) цієї поеми. Цей останній вперше був надрукований 1867 р. в “Кобзарі” Кожанчикова.

Крім того ще є копії поеми: одна до большевицької окупації України зберігалась у Чернігівському Музеї, і ця копія, на думку В. Доманицького, дуже близька до тексту поеми, що була надрукована в “Вечерниках” і в “Кобзарі” Сущкевича за 1867 р. у Львові. Друга копія Л. Жемчужникова (Записки НТШ, т. 33), яка є близька до автографу М. Б. Ленкий (Повне видання творів Шевченка, т. III, ст. 134) відзначає ще одну копію Мордовцева з поправками Шевченка, але докладніших відомостей і варіантів не подає жадних.

Щодо історії тексту цієї поеми, то про це див. статтю в цім томі стор. 173—177. Тут лише відзначаю найзагадковіше питання в історії тексту поеми по автографу М. (друга редакція), а саме ця редакція по тексту є найближча до поеми “Осіка”, яка була написана ще на волі, майже її копія. І передо мною встає питання, де Шевченко міг взяти в Орській фортеці текст поеми “Осіка”, коли вписував до Захалаєвній книжечки текст М.? Поема “Осіка”, балади: “Лілея” й “Русалка” були забрані під час турсу й до 1906 р. переховувались у Департ. Поліції.

Це саме питання стояло і перед В. Доманицьким, коли він студіював баладу “Лілея”. В поясненнях до цієї останньої він пише (див. “Розслід...”, ст. 148—149): “Порівнюючи текст “Лілеї” в автогр. М., ми бачимо, що він дуже близький до рукоп. Департ. Поліції та автографу *Чернігівського*, особливо до останнього. *Очевидно, що Шевченко*, на думку В. Доманицького, *мав текст цієї під руками*, вписуючи в М. “Лілею” та інші поезії, як от “Русалка”, “Відьма”, або хоч ті самі 13 віршів цитадельних (“В казематі”, див. т. III цього вид., ст. 91—103; 289—294; ст. 519 — Л.Б.)

Звідки і як він їх мав, продовжує В. Доманицький, — *про це ми зараз не маємо звісток* (про дрібніші, як от цитадельні, можна догадуватись, що писано їх на маргінесах у Біблії, яку Шевченко повів із собою на заслання і яку, по смерті Шевченка, забрала на пам’ятку, як відомо мені, Марко Вовчок). Але безперечно одно: частину поезій, завезених у невідільницьку поезію, — тих, що вписав III-ко на засланні в книжечку, на якій він сам вгорі чорнилом поставив 1847. — *написав він ще на волі і за Урадом* лишень переписав.

Хоч цікаве одно: першою стоїть (в Захалаєвній книжці — Л.Б.) “Княгиня” (поема — Л. Б.), яка безперечно... написана на засланні (навіть тут і в М. чимало уступів закреслених та поправлених), *а потім у Шевченка десь узлягся його давніші — з рр. 1846* (“Лілея” і “Русалка” — Л.Б.) *та першої половини 1847* (поема “Осіка” — Л.Б.) *поезій, і він їх пописував у книжечку”*.

Із цих міркувань В. Доманицького випливає його одне переконання: Шевченко звідкись мав текст “Лілеї”, “Русалки” й “Осіки” під руками, цебто мав і автогр. поеми “Осіка”, з якої створив другу редакцію цієї поеми під наголовком “Відьма” і вписав її до Захалаєвній книжечки (М.). Звідки поет її міг мати? В. Доманицький на це не дає відповіді. З собою її не міг привезти, бо він увесь час знаходився під контролею поліційної, а пізніше військової влади. Отже, хтось цю поему поетові мусів прислати. Хто? Конкретно тяжко вказати на ту особу, яка могла б поетові це зробити. Тільки можна припустити, що такою особою, що могла текст цієї поеми Шевченкові прислати, був Андрій Лизогуб із Седнева на Чернігівщині, де Шевченко, вертаючись до Києва перед арештом 5 квітня 1847 р., написав першу редакцію цієї поеми під назвою “Осіка” і там у Седневі міг залишити копію її, оригінал якої під час турсу в Києві забрала поліція. Як і якою дорогою чи за допомогою кн. В. Рєшніної, чи М. Лазаревського, чи

Лизогуб сам безпосереднє переслав, тяжко сказати, бо в листуванні його із поетом немає жадних слідів про це. А з другого боку, тяжко припустити, щоб Шевченко цю таку велику поему міг так близько до оригіналу відтворити з пам'яті.

В цій томі текст поеми "Відьма" подаю з автографу Б. 1858 року.

ПОЯСНЕННЯ:

3. *і думу тяжкую мою* — думки повні страждань і терпінь, які поет переживає в неволі і вкладає у свій твір.

11. *безталання невиспуще* — горе, що ніколи не затихає і все нагадує про себе.

21—23.

І в неволі
познає рай, познає волю
І встворюящую любов.

В цій вислові захована глибока думка: людина, що перебуває в неволі, глибше передумує свою долю і свої особисті діла. В таких становищі вона стає лице в лице із своєю совістю, яка оцінює її минуле життя. В листі до А. Лизогуба (І. П. 1848) висловлює Шевченко подібну думку: "хто не журиться, не плаче, той ніколи й не радіє". В стражданні родиться радість, любов до людини. Іспит долі, який упав на поета, навчив його любити й ворогів. "А цьому, пише Шевченко до гр. Ан. Толстої в 1857 р., не научить ніяка школа, крім тяжкої школи іспиту (перевірки й оцінки самого себе — Л.Б.) і довгої розмови із самим собою... і це я називаю справжнім щастям". І це є той рай, якого пізнає людина в неволі, та свобода і "всестворящая любов", певно та любов, що перероджує людину, що творить над людиною чуда.

14. *остий Микола* — свято Миколая, що припадає на 19 грудня (н. ст.).

16. *бендерський шлях* — шлях у Басарабії, що веде попри Дністер до міста Бендери.

3. *шахлик* — страва, поширена серед народів Кавказу і Криму: баранина, перетикана салом і зісмажена на вогні на дротик (на рожні).

37. *приданкі* — весільні гості (див. докладніше т. І цього видання, ст. 353, прим. 284—314).

89. *воєвулак* — людина чарами перемінена в вовка.

129. *на подзвін* — певно на те, щоб у церкві дзвонили в той момент, коли людина вмирає, щоб душа її легше відходила від тіла й покидала цей світ.

153. *баговиння* — зелені зарослі на воді.

171. *чи жидові на кров передать* — натяк на переконання в народі, ніби жиди беруть кров від християнських дітей для печива під час жидівської пасхи.

176. *Волощина* — край, частина Румунії.

179. *Ясси* — головне місто Молдавії, частини Румунії.

221—222. *москаї... турка воювали* — згадується війна Московщини з Туреччиною 1807—1812 і 1828-29 рр., під час якої московське військо переходило через Басарабію (між Дністром і Прутом).

280. *випручала* — звільнила, витягнула.

310. *жамалига* — кулеша з кукурузяної муки.

361. *байрак* — лісок в ярку, в долині.

410. *на Україну* — тут Шевченко вживає слово Україна в вужчому значенні: правий беріг Дніпра, Київщина. Лівий беріг Дніпра — Гетьманщина. Так було за Гетьманщиною.

433. *на свою країну* — в рідне село, де народилась.

Доля.

ТЕКСТ: стор. 178. Вперше був надрукований в альман. П. Кудіша "Хата" 1860 р. без чотирьох останніх рядків. Заховався цей вірш у двох автографах: 1. автограф Щоденника, куди поет вперше записав його 9-го лютого 1858 р. і 2. автограф *Б.* Між цими двома автографами в тексті тільки одна різниця в вислові:

16. автор. *Щ.*: Мій друже щирій, не лукавий...
автор. *Б.*: Мій друже *сбогий*, не лукавий...

До цього видання беру текст Щоденника.

Муза.

ТЕКСТ: ст. 178-179. Заховався у двох автографах: 1. Щоденника, куди вперше 9. II. 1858 р. був записаний, і 2. автогр. *Б.* Між цими двома автографами є відміни.

10 Після цього рядка в *Б.* доданий рядок:
Мене ти всюди доглядала

- 12—13. Ці рядки в *Б.* пропущені.
14. в *Б.*: В степу, безлюдному степу
16. в *Б.*: Ти сіяла, пишалася,
19. в *Б.*: Із казарми нечистої
20. в *Б.*: Пташечкою вилетіла
23. в *Б.*: Ти, золотокрила,
27. в *Б.*: З своєю...
28. в *Б.*: Горює ти, зоренько моя.
29. в *Б.*: пропущений: Золотокрилий серафим,
36. в *Б.*: сказати правду!
40. в *Б.*: мати

ПОЯСНЕННЯ: 2. *сестро Феба* — Феб або Аполон — грецький бог сонця і мистецтва; його сестри — музи — кожна опікувалась окремою галуззю мистецтва.

9. *І я...* — недокінчене речення. Напрошується: і я під твоїм впливом писав вірші.

28—29. *херусим, серафим* — ангели.

35. *неложними* — правдивими.

37. *молитву діяти* — цебто творити, вірші писати. Поети в часи Шевченка дивились на писання віршів, як на боже післанництво, бо вони разом і вчили, як по правді жити.

Слава.

ТЕКСТ: стор. 179—180. Заховався текст у двох автографах: 1. Щоденника, куди вперше був записаний 9. II. 1858 р. і 2. автограф *Б.* Різниця між ними в тексті дуже незначні, але деякі вирази в Щоденнику грубіші. Тому в цій виданні подаю текст по автогр. *Б.*

ПОЯСНЕННЯ: Шевченкове розуміння слави (див. т. III, ст. 377—378 і в цій томі, стор. 203—204).

1. *задріпани* — брудна, неохайпа; *шикарка* — та, що торгує горілкою й іншим алкоголічним питвом.

3. *в ката* — лайливе слово: в чорта, в біса.

4. *лучами* — іронічний вислів, ніби слава випромінює з себе проміння, як сонце. Правда, великі люди і славні духово впливають на других своїми ділами, наукою. Але Шевченко тут більше іронізує.

5. *Версаль* — бувший королівський замок недалеко Парижа у Франції; *злодій* — французький цісар Наполеон III, що вкрав у свого народу волю, скасував республіку (1852—1870).

6. *набор розпустила* — цебто дала Наполеонові III славу в борг, поборгувала йому. Шевченко не вірив, що Наполеон III довго при кермі втримається.

7. *міжкатись* — порозуміватись з кимсь.

15. *красе мальована* — красуне підмальована, цебто неприродня краса, а штучна.

20. *хилжась* — волочилась.

22. *у Севастополі* — натяк на війну під Севастополем 1853—1856 рр., що закінчилась для Москви повною поразкою.

Сон.

На папціні пишешу жала...

ТЕКСТ: стор. 180—181. Вперше був надрукований в часоп. “Русская Бесѣда” за 1859 р., ч. 3., вдруге — в “Основи” за 1862 р., кн. VII і втретє — в “Меті” за 1862 р., ч. 43. Текст цього твору заховався в чотирьох автографах Шевченка: 1. — у Щоденнику під 13. VIII. 1858 р. (день його написання); 2. — в автогр. *Б.*; 3. — в листі до М. Максимовички (22 XI. 1858 р.); 4. — на картоні, приліпленому до офорту “Святе семейство”, подарованому Ф. Черненкові. Цей автограф написаний олівцем. Коли він був написаний — невідомо. В. Доманицький (ст. 321) догадується, що при кінці 1859 р., коли поет ближче сприятелювався з Черненком. 22 вересня присвятив поет йому вірш “Ой по горі ромен цвіте” (напис. 7. IV. 1859 р.). “У всякім разі, думає Доманицький, ця остання редакція буде найкраща”.

В. Доманицький текст усіх чотирьох автографів ділить на чотири редакції. Доманицький вважає, що кожний автограф є окрема редакція. На мій погляд, текст цих чотирьох автографів розподіляється тільки у *дві редакції*. 1. редакція текст Щоденника і Черненка і 2. ред. текст *Б.* і М. Максимовички. І текст першої редакції є старший від другої. До цього видання беру текст Щоденника.

ПОЯСНЕННЯ: 22. *лановий* — сторож і доглядач над робітниками.

Я не нездужаю, нівроку.

ТЕКСТ: стор. 181. Перводрук — львів. “Кобзар” 1867 року. Заховався в автогр. *Б.* і в рукоп. Богданенка; в цьому останньому під наголовком “Сподівана воля”. У львів. “Кобзарі” 1867 р. надрукований із невідомого автографу значно відмінного й дуже поплутаного. Наприклад:

2. *Б.:* А щось такеє бачить око
Льв.: А щось таке, щось бачить око
- 3—2. *Б.:* І серце жде чогось. Болить,
Болить і плаче, і не спить,
Мов негодована дитина, —
Льв.: І не спить, а серце б’ється
І болить, мов негодована дитина.
7. *Б.:* Мабуть ти ждеш? Добра не жди,
Льв.: Ти ждеш: добра не жди.

13. **Б.:** Громадою обух сталять,
Льв.: Громадою обух (пропущене)
14. **Б.:** вигострить сокиру
Льв.: (пропущене)
17. **Б.:** А панство буде *колихатъ*
Льв.: А панство буде панувать

Видавці Льв. “Кобзаря”, видно, не розуміли слова “колихать”. І В. Доманицький подає пояснення: “Громада заходиться будити волю, а панство на те не пристане і буде *колихатъ* (зам. *колисать*), щоб воля й далі спала — не прокидалася” (ст. 323).

20. **Б.:** Любить царя свого п'яного

До цього видання беру копію Богданенка.

Богд.: Любить царя свого нового (кращий варіант).

1. *я не нездужаю* — я хоч і не хворий, але не добре себе почуваю.

2—5. А щось такеє бачить око,

І серце жде чогось...

Я щось таке передбачаю (“бачить око”) і серце щось передчуває: болять, неспокійне, плаче і не спить, — очікує в майбутнім тяжку годину. Справді, коли після смерті Миколи І-го став царем Олександр II, II. Куліш і багато інших українців на *нового* царя покладали великі надії на те, що він дасть народові волю. Один Шевченко тільки не чекав сподіваної волі, не вірив, щоб новий цар міг згори щось нового дати людям: “добра не жди, не жди сподіваної волі...”

11. хиренна воля — слаба, квота, царем і панами приспана, мізерна.

12. *треба миром, громадою обух сталять* — *миром, мир* — увесь народ, уся громада; *обух* — головка сокири, куди закладається дерев'яний держак, топориче; *сталять обух* — робить його твердим, як сталь, сильним, щоб добре бив по тих, що волю приспали.

12. *та добре вигострить сокиру* — приправити і дати народові зброю, щоб добре приправитись до повстання, до боротьби за волю, до революції, і щойно тоді “будить” волю, щоб боротись.

18. *колихатъ* — колисати волю, щоб далі спала, робити спротив визвольній боротьбі.

20. *любить царя свого нового* — царя Олександра II (1855—1881), що наступив після смерті свого батька, Миколи I.

21. *та византийство прославлять* — щоб прославляти необмежене московське самодержавіє, як византийську спадщину, унаслідовану московськими царями.

Хусгина.

ТЕКСТ: стор. 182—183. Це друга редакція поезії (текст першої ред. див. т. III, ст. 141—143), до якої належать автограф Б. і копія Д. Мордовцева. Друкується тут по автографу Б. Докладніші відомості про текст цієї поезії див. т. III. цього видання, ст. 537—538. Там же й пояснення.

А нумо знову віршувать!

ТЕКСТ: стор. 184. Це новий заспів пізніший до збіорчки поезій на рік 1848. Перший заспів, див. том III, стор. 159—160. Заховався він в автогр. Б. Пояснення про текст цих обох заспівів див. т. III, ст. 541—542.

Варнак.

ТЕКСТ: ст. 185—189. Це друга редакція поеми. Заховалась в автогр. *Б.* і копії Мордовцева (перша редакція див. т. III, ст. 162—165). Тут подається текст по автогр. *Б.* Докладніші пояснення про обидві редакції цієї поеми і різниці між ними див. т. III, ст. 542—543.

ПОЯСНЕННЯ: 28. *пустка нетоплена* — серце холодне від мук, страждань і людської байдужості.

90. *бахур сивий* — бахур — нещлюбна дитина; сивий — старий, народжений від нещлюбної матері.

124—125. *рудюю весілля вжилося* — кров'ю весілля облялося.

126. *ниже* — церк.-слов. вислів: аві.

150. *спржеш* — спечеш.

157. *у вертепах* — у печерах.

163. *на світ займалось* — розвиднялось.

Старенька сестро Аполлона...

ТЕКСТ: стор. 189—190. Це новий твір прологу до поеми “Царі”. Заховався він в автогр. *Б.*, по якому тут і друкується. Перший варіант по автогр. *М.* див. т. III, ст. 166—168. Про ці обидва варіанти чи зовсім окремі твори див. пояснення, т. III, ст. 544.

Швачка.

ТЕКСТ: стор. 190—191. Це друга редакція цієї поеми (перша — див. т. III, ст. 207—208). Заховалась вона в тексті автогр. *Б.* і в копії Мордовцева; текст автогр. *Б.* тут і друкується (пояснення до тексту обох редакцій див. т. III, ст. 552—553). Різниця між обома редакціями тільки стилістична.

За сонцем хмаронька пливе.

ТЕКСТ: стор. 191—192. Заховався в автогр. *Б.* Це друга редакція, відмінна від першої редакції, текст якої див. т. III, ст. 248—249. Про текст обох редакцій див. т. III, ст. 560. Різниця між обома редакціями — зверху: друга редакція довша від першої на чотири рядки. Відміни:

1 ред. 1 ряд. ...іде, 2 ред. — ...пливе

1 ред. 3 ряд. ...кладе, 2 ред. — ...зове

1 ред. 5 ряд. червоною, 2 ред. рожевою

1 ред. рядки 13—16: І знову тьма, і не знаєш,

Де дітися в світі...

А ніч темная та чорна

І довго до світу.

2 ред. рядки 13—20: І хмароньку рожевую,

І тьму за собою

Розстиляє туман сивий,

І тьмою німою

Оповив тобі душу

І не знаєш, де дітись.

І ждеш його, того світу,

Мов матері діти.

Опі різниці у зверхніх малюнках природи продивають світло і на внутрішню різницю в настроях поета в обох редакціях. Особливо ця остання визначається в кінцевій картині темряви, що повстає від туману, що закриває море. І в першій редакції забуває Шевченко за ту "хмароньку рожеву", якою він розпочав вірш, нею милувався й одпочивав серцем, і переходить до туману, що закриває море й окутує тьмою. І ця тьма на морі в першій ред. будить у поета тривогу, що поет не знає, де дітись, а досвіту чекати занадто довго. Отже, вірш у першій ред. ніби розбитий на дві протилежних частини: в першій поет малює "хмароньку рожеву" й сонце, що йде в синє море "спатоньки"; а в другій частині поет забуває за "хмароньку" й за сонце і малює з тривогою туман, що закриває море і творить ніч темну та чорну, що будить у душі поета неспокій і тривогу. Отже, вірш збудований так, що творить у своїй композиції антитезу.

Друга редакція виправляє цю антитезу єдиної картини: туман синій закриває і хмароньку рожеву й оповиває й душу поета. Отже поглиблює його настрій у порівнянні з першою редакцією і поєднує обидві частини в одну цілість. В цім саме й є різниця між двома редакціями віршу.

Ми вкупочці колись росли.

ТЕКСТ: стор. 195—196. Текст цього твору дійшов до нас у двох редакціях. Перша ред. див. т. III, ст. 262—264. Друга ред., дуже відмінна від першої, заховалася в автогр. Б., з якого тут і друкується. Про текст цих обох редакцій див. т. III, ст. 563.

Якби тобі довелося

ТЕКСТ: стор. 192—195. Це друга редакція цієї поеми, що друкується тут по автогр. Б. Текст першої ред. див. т. III, ст. 251—254. Про зверхні властивості тексту обох редакцій див. т. III., ст. 561.

Але в третій частині поеми є великі різниці в змалюванні загальної картини біля корчми, зустрічі весілля з етапом арештантів, яких гнали у Сибір і зустрічі молодой із своїм местником серед арештантів, що заколов пана. Коли в першій ред. молода, пізнавши хлопця, підійшла до нього, розмовляла й перстень свій подарувала хлопцеві, то в другій редакції, що друкується в цім томі, молода пізнала местника, але не подала жадного натяку, що вона його пізнала, не похастувала горілкою і навіть не привітала. Отже, ніби два різних психологічно образи молодой.

Закувала зозуленька.

ТЕКСТ: стор. 190. Заховався в автогр. Б., з якого тут і друкується. Це друга редакція поезії вдвоє коротша від першої ред. (див. т. III, ст. 206). Про текст обох редакцій див. т. III, стор. 552.

Лічу в неволі дні і ночі...

ТЕКСТ: стор. 196—197. Це текст другого твору на тему заспіву, що заховався в автогр. Б. Перший (М.) надрукований у т. III, стор. 269—271. Докладніше про ці автографи див. т. III, ст 564—565. Текст Б. заспіву, що друкується в цім томі, майже втриє коротший від цього заспіву по автогр. М.

Весь патріотизм, уся туга за рідним краєм в тексті *Б.* викинена й замінена тільки загальними переживаннями, що літа безслідно минають в неволі, але поет все таки буде мерекати вірші для нової книжечки. Тому цей заспів вийшов блідий і композиційно слабший від першого, обрамованого після вступу до поезії одним і тим же висловом: спочатку, що й четверту книжечку починає мерекати і кінчає: “а я таки мерекать буду...”

Подражаніє XI. псалму.

ТЕКСТ: стор. 217. Вперше надруковано в “Основі”, 1861 р., кн. X. Заховався тільки в одному автографові *Б.*, текст якого тут друкується.

ПОЯСНЕННЯ: *Подражаніє* — наслідування.

5. *медоточивими устами* — устами, з яких пливають слова, як мед со-
лодкий; тут — неширими, улесливими.

11. *велерічливий* — що багато говорить.

12. *моглящий* — що говорять; *суєта* — марнота.

17. *той пан* — Бог; *воскресну я* — воскресне в ім'я правди і волі.

20. *убогих нищих* — найбідніших, найбільше упосліджених.

23. *і похиче* — і схилиться.

28. *в горнилі* — в печі.

Марку Вовчку.

ТЕКСТ: стор. 218. Перводрук — львівськ. “Кобзар” 1867 р. Заховав-
ся в автогр. *Б.*, текст якого в цім томі і друкується.

ПОЯСНЕННЯ: *Марко Вовчок* — Марія Маркович, українська письменниця. Народилась 1834 р. Училась у Харкові. Одружилась з О. Марковичем, бувшим членом Кирило-Методіївського Братства. Жила в Україні й написала визначні твори, що були надруковані 1857 р. під наголовком “Народні оповідання”, в яких описала тяжку долю української жінки кріпачки. В 1859 р. приїхала до Петербургу, де й познайомилась із Т. Шевченком. І в пам'ять цього дня (24-го січня 1859 р.) знайомства з нею Шевченко і присвятив їй оцей свій вірш. Потім жила довгий час в Європі за межами України. Прибувши в Україну, жила на північній Кавказі в місті Налчичку, де й померла 1907 р. Шевченко дуже цінив творчість Марка Вовчки і назвав її навіть своєю донею.

6. *кроткий* — покірний, лагідний.

7. *обличитель* — той, що викриває в людей їх злі діла, неправди й докоряє їх, щоб злих діл не творили; *жестокій* — жорстокий.

8. *неситий* — ненажерливий.

10. *сила молодая* — Марко Вовчок тоді щойно починала свою літературну діяльність

12—14

І оживи моє побите,
Убоге серце, неукрите,
Голодне!

Шевченко тоді щойно повернувся із заслання і був змучений десятилітньою карою, довго не писав віршів, тому серце його було голодне на творчість, і він просить її, щоб вона оживила його серце, допомогла йому відродитись. І тоді він відродиться, і його дума (поезії) потече вільно з домовини занепаłego духа.

18. *моя ти доню* — Шевченко дивився на Марка Вовчку, як на свою наслідницю, тому й назвав її своєю донею.

Подражаніє. Ісаїя, глава XXXV.

ТЕКСТ: стор. 218—219. Вперше був надрукований в “Основи” 1861 р., кн. XI—XII. Заховався текст у двох автографах: у первіснім на офорті Соколова, написанім олівцем, і в автогр. Б. В цім томі друкується текст автогр. Б.

ПОЯСНЕННЯ: 1—4. В цім уступі під неполютою нивою, неповитою землею розуміє поет Україну, яка перебуває в неволі, в якій, як у пустині, безводна нива, нема рослинного життя. І ця пустиня повинна стати родючою землею. Але це станеться тоді, коли в ній запаанує правда.

4. *крим* — лілея.

8—9. *Кармель* — гора в північній Палестині. *Ліван* — гори в Сирії. Ці гори в історії жидів, як пам’яті місця в боротьбі їх за свободу.

13. *омофором* — частина архиерейських риз, що спадає через рамена з обох сторін.

30. *помайнують* — побіжать.

31. *отверзуться* — відкриються, заговорять.

40. *не верстовій* — не ті дороги, що позначені стовпами, що вказують на верстви (кілометри, милі), а широкі й вільні.

44. *владики* — володарі.

50. Шойно тоді в тій пустині повстануть села із щасливим і веселим народом. Шевченко в цій поезії під впливом пророка Ісаїї пророкує майбутнє оновлення України, коли народ повстане за свою свободу. Тоді запаанує добробут і щасливе життя.

N.N. (“Така, як ти, колись лілея”).

ТЕКСТ: стор. 220. Перводрук у празькому “Кобзарі” 1876 року, т. II. Заховався тільки в однім автогр. Б., текст якого тут друкується.

ПОЯСНЕННЯ: 1—4. В цім уступі під неполютою нивою, неповитою якої він прирівнює невідому ближче дівчину N.N., цебто панну Крупіцьку, дочку священика з Поділля.

5. *Дистровий цвіте* — дівчина родом з-над ріки Дністра, цебто Поділля.

8. *неукритий* — беззахисний.

13. *Та не бери її весною* — не дай їй умерти молодою, на весні життя.

Ой по горі ромен цвіте.

(Федору Івановичу Черненку)

ТЕКСТ: стор. 220. Вперше надруковано в альм. “Хата”, під наголовком “Пісня”. Із пим наголовком цей вірш друкувався во всіх “Кобзарях”. Це перший вірш, що був написаний в Україні 7 червня 1859 р. в Лихвині на Полтавщині, куди Шевченко з Петербургу прибув. Заховалась тільки в однім автогр. Б., куди він був вписаний не рукою Шевченка, а рукою якоїсь іншої невідомої особи, видно, з автографу поета.

ПОЯСНЕННЯ: Ф. І. Черненко — інженер з Петербургу, приятель Шевченка. Це був свідомий українець, в помешканні якого щотижня збирались українці. Був нежонатий, як і Шевченко. Присвятив поет цей вірш Черненкові тоді, коли повернувся до Петербургу і відвідав його 23 вересня 1859 року.

Ой маю, маю я оченята.

ТЕКСТ: стор. 221. Перводрук — львів. видання 1893 року, т. II. Заховався тільки в одному автографові Б.

Сестрі.

ТЕКСТ: стор. 221—222. Вперше надрукований у львівським “Кобзарі” 1867 р. Заховався тільки в одному автографові Б.

ПОЯСНЕННЯ: Цей вірш присвятив Шевченко сестрі своїй, Ярині, яку він в Україні відвідав. Вона тоді була вже вдовою. Чоловік її, сільський маляр Бойко, п'яниця, помер.

10. *сяє батько* — сяє Дніпро.

14. *многострадалиця* — та, що багато витерпіла від чоловіка-п'яниці.

23. *ти — на панищині, а я в неволі* — Сестра тоді ще була кріпачка, робила на пана, а Шевченко знову в Україні був заарештований. Цей вірш був написаний у тюрмі під час арешту.

24—25. *ти... колючу ниву* — іти по колючій ниві, цебто багато терпіти в житті.

Колись дурною головою...

ТЕКСТ: стор. 222. Вперше надрукований в “Основі” 1862 року, кн. I. Заховався тільки в одному автографі Б.

ПОЯСНЕННЯ: 5—8. Ті самі думки висловлював колись у поезії “Минають дні, минають ночі...” (див. т. II. цього вид., ст. 146).

11. *Пилати* — ті, що переслідують невинних людей і карають, як Понтий Пилат, — а потім умивають руки.

12. *морозять, шкварять на огні* — тоді Шевченко сидів в арешті в Черкасах, де цей вірш і написав.

Та головонько моя бідна...

ТЕКСТ: стор. 223. Вперше надрукований В. Доманицьким у “Критичнім розсліді...”, стор. 328. Автограф тільки один, писаний олівцем на одній сторінці поштового паперу. В. Доманицький припускає, що він був написаний у Києві 1859 р., коли поет там перебував. І тоді вірш цей ніяк не може стояти після віршу “Якби то ти, Богдане п'яний”, а перед ним.

Цей автограф зберігався в Чернігівському Музеї ім. В. Тарновського.

Якби то ти, Богдане п'яний...

ТЕКСТ: стор. 222—223. Вперше 4 перших рядки було надруковано у львівському “Кобзарі” 1867 р., а цілий до кінця — в празькому “Кобзарі” 1876 р. т. II, ст. 213. Заховався в одному автографові Б.

ПОЯСНЕННЯ: Шевченко протягом цілого свого творчого життя мав великий жаль до гетьмана Богдана Хмельницького за те, що він допустив до Переяславської угоди з Москвою 1654 р., яка спричинилася до повного поневолення України. Саме 15 серпня, в день Успіння Божої Матері 1859 р. він був у Переяславі. В той день був храм у тій церкві, в якій

Б. Хмельницький із старшиною присягав Москві. Шевченко був тоді в тій церкві, де Богдан молився...

Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділвся.”
Але “Не так воно сталося:
Москальки, що заздріли,
То все очухрали”.

Страшні наслідки тієї угоди бачив Шевченко у всій їх повноті. І під впливом безпосередніх вражень від Переяслава й тієї церкви, під впливом ходу історичних подій, в наслідок яких опинилася Україна в повній неволі, Шевченко там же в Переяславі 18 серпня й написав цей вірш у такому зневажливому тоні до гетьмана.

Во Іудеї, во дні они.

ТЕКСТ: стор. 223—224. Вперше надр. у львівськ. “Кобзарі” 1867 р. Заховався у двох автографів: 1. в одному великому зшиткові разом із поемою “Марія”. Це первісна редакція; 2. в автогр. Б. Різниця в тексті цих обох автографів дуже мала, крім кінця, який у першій автогр. довший на сім рядків, які поет пізніше закреслив. Ось вони:

Великомучениче сину!
Її єдина дитино! Прости
Мене неправедного. Нині —
Сьогодні маю я клясти
Твоїх мучителів. А ти,
Благословенная в женах
Пренепорочная...

ПОЯСНЕННЯ:

1. *во дні они* — церк.-слов. вислів: колись у давнину; у дні давні. . .
2. *во врем'я* — церк. слово: в часі.
3. *Сіон* — горбок в Єрусалимі, на якому стояли палати царя Давида.
4. *романські* — римські; *леїони* — див. пояснення до “Неофітів”, стор. 504—510.
5. *паскудилися* — ледащіли, розпусно жили.
8. *стояли ліктори* — стояла сторожа.
12. *динарій* — грошовий знак у давньому Римі біля 50 центів.
17. *не в самім Назареті* — як було написано у пророків.
18. *а у якомусь вертепі* — тут і в “Марії” навмисне підкреслює Шевченко, що Ісус народився не в Віфлезмі, а десь у печері в полі, серед отари овець з пастухами (Доманицький, 328).
23. *зіновать* — бур'ян.
35. *младенче праведний* — цебто Ісусе.
37. *од віршого ж Тебе спасла* — від смерті.
39. *де ж нам тую матір взяти?* — питає Шевченко про ту матір, як Божа Мати, щоб могла спасти і нас від московських царів і їх чинів.
- 40—41
ми серцем голі догола!
Раби з кокардою на лобі...

Шевченко тут має на увазі тих перекиначиків і зрадників, що в московській неволі втратили всяке почуття національної гідності і перетворились у рабів-канделяристів, урядовців (“з кокардою на лобі”) і забули, хто ми є, ким були в минувшині, — одне слово: “грязь Москви” (див. Послання...” т. II, ст. 150, ряд. 161).

Цей вірш видається мені ніби вступом до поеми “Марія”.

Марія (поема).

ТЕКСТ: стор. 224—242. Вперше був надрукований у прязькій “Кобзарі” 1876 р. т. II, ст. 215—235. Заховався в автографіах: 1. Чернігівськ. Музею ім. В. Тарновського у двох автографіах: а) у брульоні з численними поправками і з датою вгорі — 27 жовтня і б) начисто переписаний. Цей автограф є дрібно списаний у зшиток, що складався з 22-х карток. Текст брульону й чисто переписаної поеми не тільки заповнює всі картки, але і два боки твердої обкладинки зсередини. Коло початку чисто написаного тексту стоїть власною рукою Шевченка завага: “прочитайте і завтра прийдіть”. До кого вона адресована — не відомо. Вона тільки свідчить, що поет, викінчивши поему, давав її комусь із своїх близьких приятелів на перевірку. Під начисто переписаною поемою в цім зшиткові стоїть дати: 11. XI.

Коли взяти на увагу, що Шевченко почав писати цю поему 24 жовтня, то вся поема була написана протягом рівно трьох тижнів. Є ще і третій автограф поеми, *Б.*, — властиво не автограф, а копія з автографу, бо до альбому *Б.* текст поеми вписаний кимсь іншим. В. Доманицький припускає, що до *Б.* поема переписана була рукою Марка Вовчка. Шевченко власною рукою поставив в кінці тексту поеми в *Б.* тільки місце і дату: “11 ноября. С.-Петербург”. і олівцем ще додав: “1859”. З цього видно, що ця копія *Б.* з автографу була не тільки під контролею самого автора, але він особисто вніс до неї й ряд поправок. Отже, текст *Б.* — *авторизована копія.*

Коли порівняємо текст обох автографів чернігівськ. рукопису, то побачимо, що їх текст дуже відмінний. Т. зв. брульон (черн. рук.), це перший нарис поеми, перша її редакція. Другий автограф того самого черніг. рукоп. ховає в собі текст поеми значно перероблений, більше виповнений, в багатьох позиціях розширений й остаточно викінчений. Це друга редакція тексту поеми. Авторизована копія *Б.* — є з дуже малими змінами тільки копія другої редакції поеми.

В першій редакції тримався Шевченко конкретніше теми, стисліше опрацьовував думку і реальніше подавав малюнки з життя Марії, але не в сенсі реальної дійсности з її життя чи емпіричної дійсности природи, побуту і т. д., а скорше в сенсі опуклиших картин і образів власної уяви і власного потрактовання теми. Перероблюючи текст першої редакції наново, Шевченко вповні залишив той самий план поеми, ту саму послідовність фабули (розвитку подій) і навіть внутрішню сюжетову і психологічну композицію, але дав більшу волю своїй уяві, більший розмах своїй ліричній настрозовості, своєму почутті і тим поглибив психологічний малюнок у багатьох місцях поеми, надав більшої стрункости цілості твору.

В цім ми можемо переконатись, коли порівняємо навіть заспів до поеми обох редакцій: “Все упованіє мое...” Насамперед у другій редакції він є розширений із 17 рядків першої ред., на 25 рядків другої редакції. Далі, він виповнений особистими настроями поета і більше викінчений стилістично. Тому текст поеми другої редакції по авторизованій копії *Б.* я ввожу до цього тому, як головний текст, а текст першої редакції, як перший нарис поеми, текст якої й подаю тут у поясненнях по виданню Юрія Тищенка: “Тарас Шевченко. Поезія.” Прага 1944, стор. 317—322.

Марія.

Текст першої редакції з автографу Чернігівського Музею № 52.

Все упованіє моє
На тебе, мій єдиний раю,
На сэрце чистее твоє,

На тебе ма́ти возлагаю
5 Все упованіє моє!
Приб́ижище, святий покрів

Ограблених люде́й рабо́в
За всіх скорб'я́щя, рида́ю,
Молю́ся пла́чучи, пода́й
10 Невольника́м святу́ю ру́ку,
Сліпця́м о́крадени́м. Згада́й!
Свою́, свою́ святу́ю му́ку
І му́ку пра́ведного си́на
Твою́ єди́ну дити́ну,
15 І Всепре́чїстя́я пода́й
Раба́м ні́ми́м святу́ю си́лу,
Щоб Ірода́ не поруши́лись.
Та більш ні́чого не дава́й.

У бо́ндара, чи те́сляра,
20 У Йо́сифа то́б старо́го
Убо́га, до снагі́ небо́га!
У найма́х Ма́рїя росла́,
Росла́ собі, і ви́роста́ла,
І на порі́ Ма́рїя ста́ла,
25 Роже́вим кві́том процвіла́
В убо́гій і чужі́й хати́ні.
На ра́нню кві́точку в га́ю,
Нена́че на свою́ дити́ну,
Тесля́р на найми́чку свою́
30 Теслу́ бу́ло і стру́г покі́не
Та й диви́ться; і час ми́не
А ві́п і око́м не мигне́
І ду́має: — Ані́ роди́ни!
Ані́ хати́ночки нема́!
35 Як та били́ночка одна́!
Хіба́... ще ж сме́рть не за
[плечі́ма —
А та стои́ть собі́ під ти́ном
Та во́нну бі́луу пряде́
Йому́ на той бу́рнїс святе́шний.
40 Або́ на бе́рег поведе́
Козу́ з коза́точком серде́шним
І попада́ти і напои́ть.
А він сиди́ть собі́, сиди́ть,
За стру́г серде́га не бере́ться.
45 Коза́ напе́ється та й пасе́ться,
А дівчи́на собі́ стои́ть,
Нена́че вко́пана під га́єм
І сү́мно-сү́мно позира́є
На той широ́кий ти́хий став
50 Чи о́зеро Тіве́рія́ду.
І мови́ла: Мой пора́до?
Яка́я до́ля бу́де нам?
З старі́м Йо́сифом. О до́ле!
Та й похи́лялась, мов то́поля
55 Од пі́тру хили́ться в я́ру.
— Йому́ я ста́ну за дити́ну —
Плачли́ мої́ми молоді́ми
Ного́ старі́ї підопру́.
І ки́нула круго́м очі́ма
60 Аж іскри́ сипну́ли з оче́й!

А з до́брих молоді́х плече́й!
Хіто́н по́латаний до́дбу
Тихе́нько всу́н[у]вся. Ні́ко́ла
Ніхто́ не зрив кра́си тако́[ї]
65 Тако́ї божо́ї кра́си!
Тихе́сенько по́над водо́ю
Пішла́ собі́. Ло́пух рясні́й
Широ́[ки]й ви́рвала, й накрі́ла
(Щоб со́нце, ба́чте, не пали́ло),
70 Нена́че бри́лком, свою́,
Голово́ньку свою́ смутну́ю.
Свою́ голово́ньку святу́ю.
І захова́лася в га́ю.

О сві́те наш незаходи́мий,
75 О ти́ пре́чїстя́я в же́на́х!
Благоуха́нний зе́льний крі́ве,
В яких я́рах в яких лі́сах
В я́ким незна́емім верте́пі
Ти захова́вешся од спе́ки
80 Огнепа́лімо́ї ті́,
Що се́рце без огні́ розто́пить
І без води́ прорве́, затопи́ть
Свя́тії дү́мовки твої́.
Ого́нь за́клянувся вже́, го́ді,
85 Уже́ розже́врі́вся і шко́да
Замарне́ си́ла пропаде́,
До крө́ви дійде́, до ко́сти
Ого́нь той лю́тий, негаси́ми[й],
І ти се́рдешна́я за си́ном
90 Пови́нна бу́деш пере́йти
Ого́нь пекельни́й! Же́
[пророча́ть,

Тобі́ вже зазира́є в о́чі
Твоє́ гряду́щеє, не зри́,
Сязо́у проро́чую́ утри́,
95 Укві́чай голо́ву дівочу́
Лі́лямп, і заспи́вай,
По́ки Еде́м, твій ти́хий рай
Ще́ не підпала́ував Є́гова!
Серди́тий іуде́йський Зевс.
100 Увече́рі, мов зора́ га́я,
Ма́рїя з га́ю вихо́жас
Закві́чана, а Йо́рдан
І снігове́рхий той Ліван
Цурпү́ром, зо́лотом сі́яють
105 Аж о́чі спи́нуть. А Ма́рїя
Очи́ці кро́ткіс свя́тїє
Тихе́нько ти́хо підня́ла
На Йо́рдан, і усмі́хну́лась,
Козу́ зпід га́ю зайня́ла,
110 На ру́ки козе́ні́ взяла́,
Круго́м весе́ла озирну́лась
І з козе́няточком пішла́
В о́азис бо́ндарів убо́гий.
А йду́чи, козе́ні́ небо́га

115 Дитину ніби на руках
Хитала, бавила, гойдала,
До лона тихо пригортала
І цілувала. Козеня,
І не кричало й не пручалося,
120 Неначе тес кошеня,
На лоні пестилося, гралось.

Пришла́ додому. На порозі,
Отёрши радістніє слёзи,
Ї господар привітав,
125 Неначе любую єдину,
Свою коханую дитину.
— І де ти га́лась — спита́в,
Моя́ пещена́я дитино́? —
Ходімо в кі́щу — опочій. —

130 І по́вечеряемо вкү́ш
З веселим гостем молодім. —
Ходімо, доненько. — З яким,
З яким се... — Гость уже́
[роззүтий,

Умийти́ з кү́щі вихожав
135 В одному́ білому хіто́ні,
Мов памалюваний сіяв
І тихим ласкавим укло́ном
Марію молодик вітав.
Марія на його́ зирнула́
140 І стрепену́лась. Пригорну́лась,
Неначе злікане дитя́,
До Йісифа свого́ старо́го
І в кі́щу гостя́ молодого́
Вступити́ просіла. Принесла́
145 Води́ пого́жої з крини́ці,
Опрієнок і сир козли́ці
Їм на вечерю́ пода́ла.
Сама́ ж не їла й не пи́ла,
В куточку́ мовчки́
[прихли́[ла]сь

150 Та дивувалася́ дивилася́,
І слүхала, як молодий́
Дивочний гость той говорив́.
І словеса́ його́ живі́ї
На серце падали́ Марії́
155 І серце мєрало і неклось́.
— Во Іуде́ї не було́! —
Промовив гость. — Того́ вікбли́
Що нині́ узрїтьсѧ, раві́,
Раві́ вели́кого глаго́ли
160 На ниві́ сію́тьсѧ нові́ї.
І віростуть, і пожнемо́,
І в жїтниці́ соберемо́
Зерно́ святє́с. Я Мєсію́
Іду́ наро́ду возвістїть! —
165 І помоли́лася Марія́
Перед апосто́лом. Горїть
Ого́нь тихєнько на ка́биці

А Йісиф́ прѧведний сидїть
І дивитьсѧ, як на ка́биці
170 Ого́нь то гасне, то горїть.
Зїрницѧ
На нєбі́ ясно зайплѧлось,
Марія́ встала́ та й пішла́
З глеком́ по воду́ до крини́ці,
175 А гость — за нєю́, і в ярочку́
Догна́в Марію. Холодо́чком
До сходу́ сонця́ провєлі́,
До са́мої Тивєріа́ди
Того́ апосто́ла, і ра́ді
180 Радієнькі́ собі́ прийшли́
Додому́. Жде́ його́ Марія́
І ждүчи́ плаче. Молоді́ї
Ланіти́, о́чі і уста́
Марнїють мѧрне. — Ти не та,
185 Не та тепєр́ Марія́ стала́,
Цвіт вєльній, наша́ красота́! —
Тєслѧр промовив. — Диво́
[стало́сь
З тобою́, донєнько́ мой! —
Ходімо в пєрков́ повічаймосѧ,
190 А то пєгліною́ уб'ю́ть
На ўлиці́. І заховаймосѧ
В своїм о́азисі. — Ідүть...
Нєсє́ з торбіною́ на плєчах
Нову́ ко́півочку́ старий́.
195 Прода́ть би то та молодий́
Купити́ хустїночку́ до рєчі;
А за повінчаннѧ́ одда́ть.
О старче́ прѧведний! Бага́тий!
Не од Сїона́ благода́ть,
200 А з тихої́ твоєї́ ха́ти
Нам возвістїлася́. Якби́
Ти не пода́в їй грїшний́ рүку́,
Раба́ми б по́длє рабї́
І до́сї б кієли. О мўко́!
205 О тяжка́я душі́ печаль!
Не вас мені́ сердєшних жалѧ́,
Сліпі́ ви нищїє́ душо́ю
Не ба́чте перед собою́
Анїчогіє́сьню. А тих
210 Вели́ких, сїльних і гла[дкі́х
І отолєствшних серцем ма́лим
От їх так жалѧ́, смердѧче са́ло,
Годованих добро́м живим́
Людськю́ крөвію́. Невдѧ́ки
215 Смердїтануть, як та собѧка́
Убита́ й кінута́ в рові́...

А де ж той молодиќ лукавїй,
Дивочний гость то[ї], де
[похївсь?
Хоть би́ прийшо́в та
[подивї[в]сь

220 На брак той славний і
 [Преславний]й,
 На брак окрадений. Не чуть,
 Ані його, ані Месії,
 А люди ждуть чогось, і ждуть
 Чогось певного. Маріє!

225 Ти ж безтаінная, чого
 І ждеш і ждатимеш од Бога
 І од людей й[о]го? Нічого.
 Ніжé апостола свого,
 Благовістителя святого

230 Тепер не жди, тесляр убогий
 Тебé заручену ведé
 В свою убогую хатину.
 Молися й дякуй. Тяжко жить.
 Настане гірше, одпочить

235 У бур'яні, не то під тіном,
 З твоім святим єдиним сином
 Спочити сісти не дадуть.

Отож вони собі живуть
 Повінчані та невеселі,
 240 Родін отіх потрібу ждуть.
 Старий колісочку дебелу
 У сінях робить. А вона
 Пренепорочная Марія
 Сидить собі коло вікна

245 Та плачучи небога шіє
 Малесеньке старочиня
 Комусь то ще? — Хозяїн дома!
 На дворі крикнуло. — Указ
 Од кесаря такі самого,

250 Щоб ви сьогодні, сей же час,
 Ви на ревізію у город,
 У город Віфлеєм ішли. —
 І змовк і зник той тяжкий
 [голос.

Марія зараз заходилась
 255 Пекті опрісники. Спекла,
 В торбину мовчки положила
 І мовчки за старим пішла
 У Віфлеєм. — Свята я сіло!
 Спаси мене, мій Боже
 [мили]й —

260 Тільки промовила. Ідуть,
 Сумуючи собі оббе,
 І вбогії перед собою
 Козу з козяточком женуть.
 Бо дома ні на кого кинуть.

265 А може Бог пошлè дитину,
 То матиме і молоко
 До коржиків недужна мати.
 Ідуть вони собі рядком
 І починають розмовляти

270 Поводі стіха. — Семіон

Протопресвітер, — Йосиф мовив,
 — Такеє то пророче слово
 Сказав мені. Святий закон
 Возобновлять мужі есеї,
 275 Возобновлять закон Мойсея —
 І каже: по́ти не умру,
 Поки́ Месію не узрю.
 Чи чуєш ти, моя Маріє?
 Месія прийде! — Вже прийшов,
 280 І ми вже бачили Месію! —
 Марія мовила. Найшов
 Опріснок мовчки із торбини
 І дав Марії. — Погодуйсь! —
 До Віфлеєма не близенько —
 285 Та й сіли на шляху гарненько
 Полудновать. Сидять, сидять...
 А сонечко уже низенько
 На степ спустилося, і глядь,
 Сховалося, і смёркло в полі. —

290 І диво дивнее! Ніколи
 Ніхто не бачив і не чув
 Такого дива. Аж здригнув
 Старий тесляр. Таки з востоку
 Над самим Віфлеємом, ббком
 295 Звізда хвоста[та]я зійшла.
 Марія тут же й привела
 Того возлюбленого сина,
 Єдиную ту́ю дитину,
 Що нас од каторги спасла!

300 За нас святая розп'ялась!
 А недалеко полз дорбги
 Отару гналі чабани
 Та й їх побачили, небогу,
 Дитя, і тесляра старого

305 Взяли з собою й привели
 У свій курінь. І Бог той з нами
 Чи Емануїл нарекли.
 Дитя невмітее. А рано
 До сходу сонця, на майдані

310 У Віфлеємі, люд зійшовсь
 І мовить нищечком. — Збулось
 Пророчество Іеремія.
 Ісаїя... у нас Месі[я]
 У Віфлеємі народивсь

315 Учора ввечері. — Хто бачив?
 Як сходила ота мітла?
 Над Віфлеємом — Всі ми!
 [всі ми]! —
 Громада крикнула — і глас
 Неначе той огонь погас,
 320 Пропав і зник. — О диво! й
 [диво]!

Непéвне робяться у нас!
 У Віфлеємі. — І осанна! —
 Співали люди, через час
 Прийшов од Ірбда указ

325 І хегіон. —
 Ще діточкі сповіті спали,
 Ще купіль гріли матері,
 Нагріли вже та не купали,
 Ножі саддати полоскали

330 В їх чистій праведній крові...
 Дивіться добре, матері,
 Що роблять на світі царі!
 Марія навіть не ховалась,
 Та вже спасібі чабані

335 Вітали їх і день ховали,
 А ввечері кожух дали,
 Ослицю на козу зміняли
 І манівцями провели
 На шлях ме[м]фіський — і
 [світїла]

340 На шлях огненна мітла.
 І піби грїла і дивїлась
 На ту ослицю, що несла
 В Єгїпет крѳтку Марію
 І народженного Месю.

345 Ослиця ще й дїйна була
 І матір з сином і несла
 І, несучи їх, доувала
 І не спочивш[и], донесла
 Аж у Єгїпет. Слава б стала

350 По всьому світу про ослицю,
 Якби вона яку царю,
 Хоча грузинську, несла
 В гарем з царем розкошувати,
 Од сна і власті одпочати.

355 Тебє ж сердєнну копт убогий,
 А ти несла живого Бѳга,
 Хотів у Йосифа купити
 Та здѳхла ти. Мабуть дорѳга
 Швидка завадила тобі?

360 У Нілі скїла[в]єє спить
 Під пальмою і під вербѳю
 Дитяточко, а меж лозѳю
 З лозї колїсочку плетє
 Та плачє праведная мати,

365 Колїску тую плетучи.
 А Йосиф заходївся хату
 Із очерету будувати,
 А сфінкси, мов сичї вночі
 За Ніла мѳртвими очїма

370 На тѳє дївляться. За ними
 На чѳрмному піску стоять,
 Мов фараѳнова сторѳжа,
 Мов фараѳновї сказати
 Хотять, що правда бѳжа

375 Встає, встає вже на землі,
 Щоб фараѳни спереглись.

Марія найяглася прїєсти
 У копта вѳвну. А старий

380 Йосиф взявсь отѳру пѳсти,
 Щоб хоч козу ту заробити
 На молодѳ малій дитинї.
 Минѳє рік, у теслярѳ
 Під вербами коло хатини
 Козѳ пасѳється, а дитина

385 Й малѳ біленьке козеня
 У сїнях граються. А мати
 Сидить на прїзбї коло хати
 Та вѳвну з кужеля прядѳ
 Аж ось і сам старий ідѳ

390 Із гѳрода, носїв продѳти
 Барилко добре та шалїк,
 Несѳ малѳму медянїк,
 А їй немѳдрую хусїну,
 Собї ж принїс на постѳли
 Ремѳну доброго. В хатїну

395 Вїйшов та й каже.—Чутї
 [скрїзь,
 Що Грод цар ужѳ опрїєс.
 Ходїмо в Назарѳт, дитино! —
 Марїї каже. — То й ходїм,
 400 Вона промѳвила. І прѳти
 На Ніл сорочечкї пішла,
 А Йосиф заходївся в хатї
 В дорѳгу мѳрщити постѳли.

Отѳж вони собї й пішли,
 405 На плѳчї звїзши по торбїні,
 І сїна, бѳжю дитїну,
 Додѳму вкїпї понесли.
 Приходять ввечерї додѳму,
 Аж страшно стало. Благодать,
 410 Однѳ єдинѳя їх доля
 Садѳчок тихий! і не знать,
 Де він кохався. І хатїна,
 Усѳ сплюндрѳвано, в пустїні
 Їм довелѳся вочувати.

415 В ярѳчок тихий до кринїці
 Марїя кїнулася. Там
 Колїсь то з нѳю яснолиций
 Зострївєся гостѳ отѳї! Бур'ян
 Та кропивѳ там з лобѳѳю

420 Коло кринїці порослі.
 Марїє! Гѳренько з тобѳю!
 Пошли їй, Гѳсподи, пошли!
 Своѳ любов, любов і сїду...
 Марїя трѳхи не втѳпилася

425 У тїй кринїці. Гѳрѳ нам
 Булѳ б іскуплєнним рабѳм,
 Дитина б тѳя вирѳстала
 Без матѳрї, і ми б не знѳли
 Святѳї водї на землі —

430 Святѳї правди! Схамѳнулася,
 І тѳжко усмїхнѳлася,
 Та й заридѳла. Поились

На цямрину святіє слъбви,
 Та й висохла, а їй небозі
 435 Мов лѣгше стало. Блисавета,
 Стара вдова у Назареті
 З малим предтѣчею жила.
 Вона рідня якась була
 Святому бондареві. Рано,
 440 Свою дитину безталанна
 Нагодувала, сповила
 І за святим своїм пішла
 У Назарет той, до вдовиці
 В сусіди у наймі проситись.
 445 Дитяточко собі росло,
 З Івасем удовенком гралось:
 Ужє чимале підросло.
 Якось вони собі гуляли
 У двох на улиці й найшли
 450 Дві палички, та й понесли
 Додому матерім на дрѣва, —
 Звичайні дитки.
 Марія мовчки утішалась,
 Бо страх розумне було
 455 І преласкавєс до того,
 За золотого за гіркого,
 Буквар списали їй. Взяла,
 (Сама письма вона не знала).
 У школу хлопця оддала,
 460 У ієсейську. Доглядала ж
 Сама його, сама й навчала
 Добру і розуму. Івась
 Такий вдовенко в його вдавсь.
 То вдвох собі ходили в школу.
 465 Укунці вчились, і росли,
 І віросля, і прореклі
 Святіє божїї глаголя,
 Святу волю на землі!
 Іван пішов собі в пустиню,
 470 А твій меж люди. А за ним,
 За сином праведним своїм
 І ти пішла. В старій хатині,
 В чужій, покинула його,
 Старого Йосифа свого.
 475 Пішла хиятись попід тиню,
 Аж поки, поки не дійшла
 Аж до Голгофи! Розп'ялі.
 Як розпинавє його велі,
 Ти на розп'ятті стояла
 480 З учениками, і сказала

— Нехай іде! — Нехай іде!
 І вас отак він поведе! —
 Промовила і трупом пала
 На улиці, і розп'ялась
 485 Твоєю єдиною дитиною.
 А ти, спочинавши під тиню,
 У Назарет собі пішла.
 Вдову давню вже поховали,
 В чужій позиченій трупі
 490 Чужії люди, а Івана
 Ї зарізали в тюрмі.
 І Йосифа твого не стало
 І ти, як палець той, осталась
 Одна однісінка. Такий
 495 Талан твій латаний, небого.
 Браті ж його, ученикі
 Нетвердії, душеубогі,
 Катам на мжу не дались,
 Сховались та й розійшлись.
 500 І ти їх мусіла збрати.
 Отож, вони якось зійшлись
 Вночі круг тебе сумовати,
 І ти, великая в жєнах!
 І їх унініє і страх
 505 Розвіяла як ту поліву
 Своїм святим огн[ен]ним
 [словом,
 Ти дух святій свій пролила
 В їх душі вбогії. Хвала!
 І похвала тобі, Маріє!
 510 Мужі возпріанули святіє,
 По всьому світу розійшлись
 І іменем твогого сина,
 Твоїї скорбної дитини,
 Любов і правду рознесли
 515 По всьому світу. Ти ж під
 [тиню,
 Сумуючи, у бур'яні
 Умерла з голоду. Аминь.
 27 октяб[р]я.
 А потім чєнци одягли
 Тебє в порфіру, і віччали
 520 Як ту царіцю... Розп'ялі
 Й тебе як сина, напљували
 На тебе крѣткую каті.
 Розгљили чєстную. А ти?
 Мов золоту в тому горнійлі
 525 В людській душі возобновљалась.

ПОЯСНЕННЯ: Тому, що цей заспів і ціла поема засновані на Біблії, на Акафисті Пресвятій Богородиці і на джерелах апокрифічних про Божу Матір, дебо джерелах, непризнаних церквою, легендарних, народних, то в поемі, а зокрема в заспіві, скопнованім у формі молитви, Шевченко вживає багато церковно-слов'янських слів, як наприклад, *упованіє* — надія; *возлагаю* — покладаю; *воззри* — поглянь; *достойно-чстая* — достойно оспівана, про яку гідно співають; *воини із стону* — вислухай їх стогін,

прислухайся до їх стогону, зідхання; *востю* — заспіваю, піснею звеличаю; *блаий* — добрий; *всєблагая* — найгіпша; *незлюбний* — лагідний, без злоби; *востюю* — заспіваю; *скорб* — печаль, горе, сум, смуток; *лєпта* — останнє, що він має.

20—25. *Як процвітають убогі села...* — коли бідні села на світі будуть процвітати, цебто жити в кращім достатку, то й поет веселіше заспіває в честь Марії. А тепер на світі плач і смуток, бо ще нема серед них правди, то й поет, бідний, на честь Марії приносить останнє, що має, а власнє — горе, плач і сльози.

26. *тєсляр* або *тєсля* — той майстер, що щось із дерева сокирою *ви-тісує*; звичайно тєслі виробляють вози, колеса, будують хати і все те, що потрібно в сільському господарстві.

30. *і на порі* — самє в літах, вироста, дозріла.

36. *тєсла* — рубанок, гйбель; *струг* — поперечний піж із двома ручками до стругання дерева.

37. *і час мимє* — і година пробіжить.

41. *хїба...* — не закінченє речєннє; додати в думці: хїба одружений із нею.

42. *щє ж смєрть моя не за плєчима!* — щє ж я не старий!

45. *бурнус* — верхня одєжа на зиму; *святєшнїй* — про свято.

51. *Тивєрїяда* — озеро в Галїлєї, “божий став”, означує Шевченко, бо його не раз перепливав Ісус Христос і навть ішов по його водах, як Бог.

64. *широкий царю озерам* — тому це озеро — цар усїх озер, бо над ним спочив Дух Божий.

72. *його старї* — цебто плєчі.

76. *хїтон* — грецьке слово: сорочка довга, що заступає слїдню одєжу у давнїх греків і жидїв.

80. *колючим терном провєла* — додати: по красї Марії, цебто краса Марії не зазнала радості (признаннє; бо в її бідному сирїтському житті не квіти стєдїлись, а тїльки колючі терни: убогїсть, праця і самотнїсть.

90. *о сєтє нашє незаходимий* — світло сонєя, найсвітїпша жїнка.

92. *благоуханний зємний кринє!* — пахуча квіточко-лїлєє!

94. *вертєп* — печєра, недоступна для сонєяшного світла.

96. *огнєпалїмої тї* — що вогнєм палить.

104. *до кровї дїйдє, до костї* — під цим вогнєм, якого жадна сила не погасить, Шевченке розумїє любов із материнством зв'язану; *до костї* — неприродний наголос (треба: *до кóсти*), але тут так мусить бути задля ритму.

110. *не зри* — не дивись, не задивляйсь у будуччину.

111. *сльозу пророчюю туги* — сльозу туги й любовного материнського передчуттєя Марії, що “за снєм повинна будєш перейти огонь пєкєльний”, бо “вже пророчить, тобї вже зазирає в очї твоє грядущє” (майбутнє). Взагалї цей цїлий уступ від рядка 90 до рядка 116 є глибоке і тонке плєтиво поєта, що розкриває глибокі переживаннєя і передчуттєя Марії, що в скорім майбутнім вона стане матір'ю Бога.

119. *Фавор-гора* або Табор — гора в Галїлєї над Тивєрїядським озером.

124. *очїмї кроткїмї* — лагідні, спокїйні.

148. *миль зо дєгї* — біля 14 кілометрїв, біля 9 канад. миль. (українська миля біля 7 кілом.).

156. *куща* — хата.

163. *ветгий* — старий, давний.

167. *нарєк* — назвав.

185. *вода погожа* — чиста, свїжа.

192. *дивочнїй* — від диво: дивний, надзвичайний.

198. *равві* — старожид. слово: учитель.
202. *житниця* — комора, шпихлір.
206. *апостол* — грецьке слово: післанець.
208. *кабиця* — огнище в сінях або надворі, замість печі.
213. *глек* — високий з вузькою шийкою горщик, гладущик.
219. *благовіститель* — той, що возвіщає (повідомляє) добру новину, благовісник.
224. *лаїти* — ляця, шоки.
225. *зримо* — видимо, на очах.
232. *уб'ють на улиці* — у жидів був закон — зведених дівчат поби-вати камінням впрост на улиці.
233. *оазис* — місце серед пустині, вкрите зеленню — погожою водою, служить відпочинком для подорожніх у пустині. Тут розуміє Шевченко повну забезпеченість у хаті всім, що потрібне для життя, і повна безпека й захист.
243. *не од Сіона благодать* — не з високих палат царських (на горбку Сіоні була палата царя Давида) добро подається.
- 245—248. Це місце треба розуміти так: Марію були б на улиці убили, якби не Йосиф, що врятував Марію від смерті. Тоді не народився б був Христос, і рабство було б і досі.
- 250—257. Сене цих слів такий: не жаль поетові тих бідних душею, а жаль тих, що мають владу (“кують кайдани нові”) і відчувають над собою помсту (“сокру, молот”), знають, що їм загрожує (“заріжуть вас, душеубийці!...”), але вони не каються з того, що неправду чинять.
261. *брак* — шлюб Марії з Йосифом.
262. *на брак окрадений* — на шлюб не з вільного вибору Марії, а складуваний обставинами.
- 264—265. *ждуть чогось... непевного...* де бто чуда, що може статися і може не статися... тому *непевного* ждуть чуда.
281. *провозвістителя Месії* — того, хто віщував, пророкував прихід Месії.
- 284—287. І Йосиф тішився, що Марія носила в своїй утробі дитину того праведника, що загинув за волю і правду.
291. *дебелій* — міцний, сильний.
302. *на ревізію* — на перевірку.
307. *опрісоки* — неквашений хліб, маца.
321. *ідуть за нею батько й мати* — де бто за худобою (“скотиною”, козою з козеним) ідуть Йосиф і Марія, що чекають дитини, якої будуть вони батько й мати.
324. *протопресвітер* — первосвященик, старший священник.
328. *есеї* — це окрема секта між жидами, що побожно проповідувала рівність усіх людей, відкидала неволю й рабство, не їли м'яса й не вживали алкоголю, працювали коло землі, докладно вивчували святе письмо, тому на них і покладав Йосиф надію, що вони відродять закон Мойсея.
349. *зітла з востоку* — зізда зо сходу.
356. *од каторги* — від рабства й неволі.
360. *чабани* — пастухи.
- 380—381. *через час чи через два* — це години не в нашім розумінні, а далеко ширшим: через деякий час, у скорому часі.
382. *леґіон* — див. “Неофіти” в цім томі, стор. 107—122.
- 384—385. *незриже й нечуте* — якого ще ніхто не бачив і не чув.
407. *шлях жемфіський* — дорога, що веде до міста в північному Єгипті Мемфісу.
419. *копти* — нащадки давніх єгиптян.
423. *Ніл* — ріка в Єгипті, одна з найбільших рік у світі.

432. *Сфінкс* — величезна кам'яна статуя з тулубом лева і головою людини.
436. *піраміди* — це величезні кам'яні споруди формою чотиригранні, в яких ховали фараонів (королів) Єгипту.
448. *повітка* — 1) будова, в якій тримають худобу; 2) піддашок при хліві, при клупі, при хаті, де господар тримає своє знаряддя (плуг, віз і інш.) або де майструє вліті.
452. *курникає* — тихо наспівує про себе.
456. *на путь сьятий* — на добру дорогу, на високу, сяту справу.
457. *од зол* — від лх. від великого зла.
458. *од бур життєйських* — від нещастя в житті.
466. *з циточком* — з топірцем, з палицею, на яку від старости спирається.
467. *шапличок* — невелика діжечка (бочечка, відкрита зверху).
469. *немудрую* — недорогу, простеньку.
475. *оприць* — умер.
485. *сидя* — стара форма: сидячи.
489. *знялись* — піднялись, врядились у дорогу.
493. *то сяк, то так* — різно було в дорозі.
515. *искупленным* — викупленим із рабства Христом.
522. *на цяжину* — на верхнє дерев'яне склепіння криниці.
535. *удовенко* — син вдови, що поховала мужа.
537. *гуляли* — грались.
533. *шибениця* (зменш. — *шибеничка*), на якій людей вішають; *хрестик-шибеничка* — хрест, на якому у римській державі підвішували злочинців і розпинали, щоб їх стратити.
560. *младенці* — дитячі.
572. *на єдиную свою* — на єдину свою дитину.
577. *неначе окропу капля* — ніби капля води, що кипить.
588. *півкопи тую* — 30 копійок (центів) грошей.
633. *неізреченная* — невимовна.
636. *спродались* — попродавали все, що мали.
646. *путем терновим* — дорогою тернів і страждань.
665. *мовчки-трепетно* — мовчки-тремтячись.
667. *на Єлеоні* — на Олівній горі коло Єрусалиму.
670. *сіяє в золотім віссоні* — сяє в дорогій матерії.
672. *римацький золотий плебей* — тут Шевченко має на увазі Єрусалим, столицю жидів, що для самих жидів був, як архиерей у золоті, а для римлян, що тоді панували над жидами, Єрусалим був раб (плебей), з якого брали, здирали золото (багатство).
685. *під смокеу* — під фігове дерево.
694. *препороочній* — найчистіший.
696. *благословляя* — стара форма: благословляючи.
702. *не вняли* — не послухали.
705. *мужики* — прості люди.
716. *вдову давно вже поховали* — Єлисавету.
718. *Івана* — Івана Христятеля.
725. *душеубої* — убогі душею, бідні духом.
738. *воспрянули* — підбадьорились, набрались відваги.

Посажу коло хатини.

(Подражаніє Едуарду Сові).

ТЕКСТ: стор. 242. Вперше надрукований в "Основі" 1862 р., кн. II. Заховався в автор. Б.

ПОЯСНЕННЯ: Антоній Сова — псевдонім польського поета Едуарда Желіговського (1816—1864). Вчився в Дорпатському університеті. Народник-ідеаліст-романтик. Автор драматичної поеми “Jordan. Fantazya dramaturyczna”, драми “Zorgski”, оповідань і інш. За свої ідеї був 1851 р. заарештований і висланий спочатку на північ Росії, а потім — на схід до Оренбургу, до Уфи, а 1857 р. був звільнений із заслання і спочатку жив у Петербурзі і зустрічався із Шевченком, а потім закордоном у Парижі. Твір його “Jordan” Шевченко дуже добре знав і вельми шанував його автора. Желіговський збирався перекладати Шевченкову “Катерину”, присвятив Т. Шевченкові свій вірш “Do brata Tarasa Szewczenki”, якого Шевченко вписав до свого Щоденника 13 травня 1858 р.

Подражаніє Іезекіілю.

(Глава 19).

ТЕКСТ: стор. 243—244. Вперше був опублікований по копії Жемчужникова О. Кониським в Записках Наук. Т-ва, т. 39. Вдруге по автографу Б. опублікував В. Доманицький (Критич. Розвід. . . 1907 р., стор. 346—348), Друкую в цім виданні текст автографу Б.

ПОЯСНЕННЯ: 1. *возлач* — залпач над князями і вельможами.

3. *і рци* — і скажи.

9. *львчище* — перебільшений згрубілий вислів на левеня, коли з нього виріс молодий, сильний лев. Щось подібного говоримо: хлопчище, парубчище, конище й ін.

10. *незлюбих* — що не мають злюби, добрих.

11. *шуліка* — птах-хижак, яструб.

13—14. Шевчиха обурюється, що люди бачать цю сваволю, терплять і мовчать.

23. *гради й весі* — міста й села.

24. *трепстала* — трусилась.

27. *удила* — залізна перетинка в уздечці, що закладається коневі до рота, щоб ним керувати.

35. *дні беззаконія* — дні протизаконних, свавільних учинків, діл “самодержавних владик”.

38. *уловають* — церк.-слов. вислів: надіються, сподіваються.

39. *на корінь свій уже гмилій* — на рід свій звироднілий.

41. *вітер з поля* — вітер з вільних просторів, вітер волі.

43. *своєволя* — сваволя.

44—45
сама скупасться, сама
в своїй крові.

цебто сама зла воля дарів спричиниться до їхньої смерті.

46. *вомісто* — замість.

49. *во притчу* — в поговор.

Пророк.

ТЕКСТ: стор. 244. Це остання редакція тексту цього вірша заховалась в автографові Чернігівськ. Музею. Текст його написаний на листку поштового паперу 18. грудня 1859 р. Шевченко присвятив його “моїй любій кумасі Н. В. Тарновській. На пам'ять 17 декабрия 1859 року”, цебто на день її народження. (Про Н. Тарновську докладніше див. у цім томі, стор. 326—328). За цим автографом текст його тут і друкується. Докладніші відомості про текст і пояснення див. т. III, ст. 550.

Осії глава XIV.

(Подражаніє).

ТЕКСТ: стор. 245—246. Вперше надрукований у львівському “Кобзарі” 1867 р. Заховався у двох автографах: в альбомі *Б.*, куди вписаний був не рукою Шевченка; *В.* Доманицький припускає, що рукою Марка Вовчка. Другий автограф належав дочці проф. *Н.* Стороженка. Друкується тут текст автор. *Б.*

ПОЯСНЕННЯ: 11. *незримо* — церк.-сл., що ніхто й не побачить, таємно, непомітно.

15. *рек* — ц.-сл.: промовив, сказав; *потребло* — ц.-сл.: зпичу.

19. *оперені* — коли виростуть, дозрілі.

22—23. *матернього плача ісповню гради і поля* — наповню міста й поля плачем матерів (за їхніми синами).

24. *да зреть розтлєняя земля* — хай бачить знеславлена земля.

52. *вашей* — ц.-сл.: вашою.

31. *прости своїм лукавим чадам* — промов до своїх лукавих дітей.

34. *криводуїс* — дволичність.

37. *що крикне кара невиснуца* — що пролунає (вища) кара (над нами) невиснуца (що все ваюготівлі).

41. *охляп* — без сідла; тут треба розуміти, що кара Бога так нагло (несподівано) захопить їх, що вони не встигнуть схопити коня і без сідла (охляп) на нього вискочити й утекти.

44. *правда-мста* — правда-помста.

48. *на зрице* — на видовище, на показ.

52. *вашей* — ц.-сл.: вашого.

55. *без притчи* — без пояснення.

56. *скаверими* — ц.-сл.: поганими.

57. *й рече* — й каже.

62. *Ті ідоли в чужих чертогах* — цебто царі (їх портрети, погруддя й інш.) в чужих помешканнях (панських).

65. *не ветхєс, не древле* — не старе, не давнє.

66. *розтлїннеє* — знеславлене.

Дівча любє, чорнобривє

і

Ой, діброво, темний гаю.

ТЕКСТ: стор. 297. Перводрук першого вірша — львівський “Кобзар” 1867 р., а другого — празький “Кобзар” 1876 р. Обидва ці вірші вписані не рукою Шевченка до альбому *Б.* на одній сторінці, а не на окремій кожний і ніби складають собою дві поезії одного циклю. Навіть дата написання 15 січня 1860 стоїть тільки під другим віршем. Ці два вірші розпочинають новий рік творчости Шевченка, 1860.

Подражаніє сербському.

ТЕКСТ: стор. 298. Перводрук — львівський “Кобзар” 1867 р. Заховався тільки в альбомі *Б.*, де перші 8 рядків вписані рукою Шевченка, а дальші 12 рядків — іншою рукою. *В.* Доманицький припускає, що рукою *А.* Лазаревського.

Молитви.

ТЕКСТ: стор. 298—300. Вперше надруковані в празькім “Кобзарі” 1876 року. Заховались в альбомі *Б.*, куди вписані не рукою Шевченка, а тією рукою, що й вірш “Подражаніє сербському” (друга половина).

Перші три молитви вписані підряд одна за другою і без зазначення числами: *I, II, III*, а тільки відділені одна від одної датою написання під кожною, а власне: під першою молитвою дата: “24 мая 1860 СПб”, під другою “25 мая”, під третьою — “27 мая”.

Далі, на другій сторінці альбому *Б.* вже рукою Шевченка вписаний вірш: “Колись то ще во время оно” з датою “28 мая”, а на третій сторінці альбому *Б.* вписана четверта молитва і тією самою рукою, що й перші три.

Крім копії “Молитов” в альбомі *Б.*, видавці празького “Кобзаря” опублікували текст їх з якогось іншого рукопису “першого”, як вони в примітці зазначають, себто *первісного*, ранішого, який для четвертої молитви дає деякі дуже відмінні варіанти. Тут вони друкуються за текстом альб. *Б.*

Перші три молитви відмін у тексті не мають. Щодо четвертої молитви, то в празькім “Кобзарі” перша строфа має такий варіант:

Тим неситим царям
І земля, і моря,
І плуги, й кораблі,
І всі добра землі
Тим неситим царям.

В другій строфі другий рядок празьк. “Кобзаря” замість: “Роботящим умам” стоїть: “І трудящим умам”; замість останнього рядка в цій строфі: “Роботящим рукам” стоїть: “І надія ще вам”.

Ціла третя строфа в празьк. “Кобзарі” має зовсім відмінний варіант:

Дуже вбогим дрібним,
Чистим серцем, святым
І молитву, і сон,
І доземний поклон
Все терпініє їм.

Останній рядок четвертої строфи, замість “Нам любов між людьми!” в празьк. “Кобзарі” — “Нам любов на землі”.

ПОЯСНЕННЯ: 1. шинкарям — тим, що шинкують кров’ю людською.

2. дукачі — золоті гроші; талари — срібні гроші.

18. соблюми — зберегли.

22. злоначинаюцих — тих, що починають творити зло.

25. доброзіждущим — що добро творять, роблять.

32. единомисліє — однакову думку, згоду.

47. миролюбцям — що люблять мир, згоду.

49. долгоденствіє — довгих днів, довгого життя.

Колись то ще, во время оно.

ТЕКСТ: стор. 300—301. Перводрук у празьк. “Кобзарі” т. II. Заховався в автогр. *Б.*

ПОЯСНЕННЯ: 2. Помпій Нума — стародавній римський цар, що понадавав римському народові закони світські і церковні, а з ними разом — і неволю.

7. додумать — докінчити ті закони, щоб запакувати римлян у ще більшу неволю.

12. *платан* — гіллясте дерево, що росте в південних країнах.
 14. *дріяди* — лісові богині (мавки) у давніх греків.
 17. *Єгерія* — німфа (напів богиня, напів людина), що нашіптувала Ну-мі закони.
 22. *ретазь* — ланцюг.

Плач Ярославни.

ТЕКСТ: ст. 301—304. Вперше надрукований у Львів. “Кобзарі” 1867 р. Заховався у двох автографах: 1) в Б. і 2) в примітках до празьк. “Кобзаря” 1876 р. Текст обох цих автографів у багатьох місцях відмінний. До цього видання беру текст автогр. Б.

Відміни в автогр. празьк. “Кобзаря” (примітки) такі:

1. зам. *граді* — славнім
 2—4 *Пр. К.:* В гаю зозулю кує,
 Жалю словами додає...
 7. *Пр. К.:* Понад Дунаєм подечу.
 8. *Пр. К.:* бобрянйй.
 9—12. *Пр. К.:* В каламутному тім Дунаї;
 Там десь далеко умирає
 Мій любий князь на самоті.
 Омню кров на білім тілі,
 На тяжких ранах почорнілих,
 На князі, ладо сироті;
 Омню кров, омню рани, —
 І розіб'юся о скалу...
 15—21 *Пр. К.:* Вітрило, вітре Господине!
 На що ти вієш, мій єдиний,
 На що лесеш ти на крилі
 Ті ханові тяжкії стріли
 На вої милії мої,
 На князя, ладо мое миле?
 Чи мало ж неба...
 25—26. *Пр. К.:* Моє веселіє-надію
 В степу між тучею розвівав.
 29. *Пр. К.:* А ти, Словотичу старій,
 35—36. *Пр. К.:* Дружину хóробру преславному,
 Дружину твою Святославлію.
 О, мій Словутичу старій...
 37. *Пр. К.:* Сміючись слала.
 44. *Пр. К.:* Бо море сльози не приспить.
 45. *Пр. К.:* Землі ти радість принесло.
 46. *Пр. К.:* І людям на землі; моєї ж...
 47. *Пр. К.:* Журби-туги не рознесло.
 48. *Пр. К.:* Пресвятий, світлий господине!
 53. *Пр. К.:* Нехай сама собі загину.
 60. *Пр. К.:* В землі дальній половецькій
 61. *Пр. К.:* Чорна земля...
 62. *Пр. К.:* Розорана, засіяна;
 63. *Пр. К.:* Костьми була, — полита

64. *Пр. К.:* Кров'ю. Горе на тім полі
 67—70. *Пр. К.:* Що там шумить, гуде-реве
 До зорі рано? Повертає
 То Ігор військо Всеволоду
 Любому брату на помоч.
73. *Пр. К.:* Та день ополудня...
 74. *Пр. К.:* Унали Ігореві...
 86. *Пр. К.:* Незримо...
 91—93. *Пр. К.:* На княжім твердім тому тізі
 Засохшу кров, і обітру
 Глибокі запеклі рани...

99—100. В автогр. В. цей переспів кінчається тільки на першій половині 99-го рядка: “Хановські стріли...”, і речення залишається недокінченим. Тому для заокруглення думки В. Доманицький, а перед ним Ю. Романчук доповнювали цей вислів із автогр. приміток празького “Кобзаря”:

на мое
 Єдине ладо й його вої?

Це доповнення і я ввожу в текст цього видання.

ПОЯСНЕННЯ: Докладніше див. статтю в цім томі, стор. 329—337.

1. *Путьель* — місто на Курщині.
5. *зигицею* — возулю.
9. *Каяла* — річка, на якій, по думці автора “Слова о полку Ігореві”, був бій Ігоря з половцями. Де ця річка й як вона тепер називається — невідомо. Дехто з дослідників “Слова...” припускає, що автор “Слова...” мав на увазі річку Кальміус, що допливає до Озівського моря; інші дослідники вважали, що це є річка Калка, що допливає до Кальміуса. Інші думають, що річка Каяла це символічна назва, вигадана автором “Слова...” На ній Ігор ніби *каюся*, що не послухав перестороги київського князя Святослава Всеволодовича і сам вихопився на половців (Д. Дорошенко).
19. *ладо* — чоловік (Ярославни — Ігор), дружина.
20. *хан* — князь воловецький.
- 21—22. додати в думці: щоб там віяти.
25. *веселіє* — радість.
26. *розібрав* — розвіяв (в нещасливім бою).
32. *половчани* — половці, кочовий народ, що прийшов з Азії й осівся над Озівським морем і Чорним.
34. *Кобяк* — воловецький хан.
35. *дружина Святослава* — військо київського князя Святослава Всеволодовича, що 1184 р. сильно побив половців.
36. *Славутич* — поетична назва ріки Дніпра (від *славний*).
38. *слала* — стелгла.
56. *стріла казеная* — стріла загартована.
60. *серед* — в автографові В. написано: *середа*, я виправляю.
- 61—66. автор “Слова...” під впливом народної поезії привівнює бій до оранки (кінськими копитами), до сівки (кісток), до дощу (кровію полятаю); тільки замість збіжжя походила туга. жаль на *руській землі*, цебто в Україні. Українці вдавнину звались руськими, русинами (як тепер українці себе називають в Галичині, на Підкарпатті, на Буковині й інш.), а Україна тоді звалась Русь.
67. *зичить* — (від *зик* — крик) кричати.
69. *на пригоду* — в допомогу.

70. *буй-тур Всеволод* — брат Ігоря, був дуже відважний і хоробрий, тому автор називає його *буй-туром*.

74. *стязі* — прапори; *понижми* — впали, цебо Ігор був переможений.

76. *брати різнились* — (Ігор і Всеволод) розлучились, бо попали в полон.

76—81. тут автор “Слова...” змальовує бій як бешкет, на якому летять криваве вино.

84. *журились* — природа сумувала разом із українськими вояками.

91. *дебелій* — великий, тяжкий; тут: хворий, вимучений, ослаблений.

Умре муж велій.

ТЕКСТ: стор. 304. Перводрук — празький “Кобзар” 1876 р. Заховався в автогр. Б.

ПОЯСНЕННЯ: 1. *муж велій в власнїци* — це Григорій, митрополит петербурзький. Назверх був аскетом і носив навіть сорочку (власнїцю) з грубої вовни, щоб дерла тіло. В дійсності був реакціонер московський і ворог будь якого поступу. Помер 17. червня 1860 р. і його сумній пам’яті і присвятив Шевченко цей вірш.

3. *Аскоченський* (1813—1879), професор Духовної Академії в Києві, а пізніше видавець часопису “Домашня Бесѣда”, в якому виступав проти всякого лібералізму.

5. *Хомяков* — (1804—1860), відомий московський письменник і філософ слов’янофіл, що проводив думку про об’єднання всіх слов’янських народів під московською владою.

7. *юкхоборець* — митрополит Григорій так був прозваний за те, що протестував перед петербурзьк. генерал-губернатором проти вміщення в модному додаткові до часопису “Син Отечества” малюнку жіночої спідниці, оздобленої хрестиками; *юбка* — моск. слово: спідниця.

8. “*Русская Бесѣда*” — слов’янофілський журнал, що виходив у Москві (пр. 1856—1860) і в ньому Хомяков був співробітником і навіть керівником.

Гімн черничий.

ТЕКСТ: ст. 304—305. Перводрук — празький “Кобзар” 1876 р., т. II, Заховався в автогр. Б.

Над Дніпровою сагою.

ТЕКСТ: стор. 305. Вперше надрукований в “Основи” 1861 року, кн. X. Заховався в автогр. Б.

ПОЯСНЕННЯ: 1. *сага* — затока річки.

Росли укупочці.

ТЕКСТ: стор. 306. Перводрук — празький “Кобзар” 1876 року, т. I. Заховався в автогр. Б.

ПОЯСНЕННЯ: 14—15. церк.-слов. вислови: *воиь* — войк; *безвѣчнїи* — на віки вічні; *сугубу* — подвійну, взаємну.

Світе ясний! Світе тихий!

ТЕКСТ: стор. 306. Вперше надрукований у праці О. Партицького "Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка", Львів, 1872 р., ст. 29. Але в часоп. "Правда" у Львові 1873 р. цей вірш був надрукований, як частина поеми "Брегик" (Іван Гус). Цю помилку спростували видавці празького "Коббара" 1876 р. в примітці до цього віршу ("Кобзар" т. II.). Текст цього віршу заховався в автогр. *Б.*, в копії Богданенка і в виданні О. Партицького з невідомого автографу близького до копії Богданенка. Ці три варіанти віршу творять дві редакції тексту його: перша редакція й далеко поправніша в виданні О. Партицького і в копії Богданенка і друга редакція — автограф *Б.*

Коли порівняємо текст цих обох редакцій, то відміни в автогр. *Б.* (друга редакція) і інші такі:

4. *Б.*: В своїй добрій, теплій хаті
в "Правді": В твоїй *теплій*, тихій хаті

5—8. *Б.*: Оковано, *омурано*,
Премудрого одурено,
Багрянницями закрито
І роз'ятієм добито?...

в "Правді" і *Парт.*: Оковано, одурено
Кадиллами окурено
Багрянницями *окрито*
І роз'ятієм добито?...

В цій строфі в автогр. *Б.* насамперед недоладний вислів "омурано" замість замуровано. Далі вислів "Премудрого одурено" зовсім не стосується до цілості змісту строфи і її стилю, бо цілість строфи як той світ свободи московська урядова церква закувала, обкурила кадилом, укрила ризами і добила хрестом, себто закувала світло волі в кайдани неволі. І в цій то цілості вислів "Премудрого одурено" поперше, не стосується до світла волі; подруге, не узгоджене з думкою поневолення світла волі московською церквою.

Подібну недоладність в автогр. *Б.* я бачу і в рядкові:

13. *Б.*: Люльки з кадил *закурят*и.

Оце "закурят", замість закурювати, звучить навіть не естетично. І цей рядок свідчить, що в первісній тексті, себто в оригіналі навіть напрошнується в рядк. 6, замість "Премудреного одурено", вислів: Кадиллами окурено", бо інакше рядок 13 був би не вмотивований.

Тому до цього видання я беру тексти не з автографу *Б.*, а з копії Богданенка.

ПОЯСНЕННЯ: Хоч Шевченко був віруючий і дуже шанував ширю природно віру українського народу, до офіційного московського православ'я, в якому вбачав щось "тібетське" чи поганське, ставився дуже неприхильно за його формальність та услужливість самодержавному режимові. Московське православ'я було більш зверхне, на показ, ніве-чило і мертвило справжню науку Христа.

Одя московська пануюча і поневолююча інші народи релігія викликала в душі поета спротив і різку реакцію. Прикладом такого ставлення до московського офіційного православ'я і його обрядовості є вірш поета: "Світе тихий...", в якому поет заповідає революцію і повну перебудову ладу, в якому релігія народу буде оновлена внутрішнім змістом, але без формальної сухої на показ обрядовості.

7. *багряниця* — (від багряний — червоний) — червона матерія, що вживається по церквах.

14. *явленними* — чудотворними образами, зображення яких з'являлись вірним, як *об'ява*.

Ликері.

ТЕКСТ: стор. 307. Перводрук — празький “Кобзар” 1876 року, т. I. Заховався в автогр. Б.

ПОЯСНЕННЯ: *Ликеря Полузмаківна* — бувша наречена Шевченка, з якою поет розійшовся не побравшись (див. про неї в цім томі, ст. 56—58).

2—3. В тих рядках має поет на увазі випадок, коли він хотів із Ликерею поїхати (4. VIII. 1860 р.) до міста, але пани її з ним не пустила.

6. *в неволі* — тут розуміється неволя духова, прийнята різними забобонами й пересудами.

7—8. *не христись... і не молись нікому* — поет радив не молитись так, як ті невільники, заховуючи тільки зверхню обрядовість релігії.

9—10. *Візантійський Саваоф* — цебто суворий візантійський Бог, якого прийняла урядова Московщина, що знає тільки карати людину або милувати. *Не одурить Бог* — цебто той добрий, лагідний Бог, сповнений любови до людей, а не тільки кари.

18. *калюжа* — перешкода до їх побачень, пересуди, плітки.

20. *дебеле* — тут тяжке, прикре.

Н. Я. Макарову.

ТЕКСТ: стор. 307. Перводрук у львівськ. вид. “Кобзаря” 1893 року, т. I. Заховався в автогр. Б.

ПОЯСНЕННЯ: *Микола Макаров* (1828—1899) дідич з Чернігівщини, член перербурзької укр. громади і співробітник “Основи”. Ликеря Полузмаківна була його кріпачкою. Вірш цей має на увазі пещасливий намір Шевченка одружитись із нею, але люди в цім йому перешкодили.

3. *недосвіт* — пора весня, ранку, що ще не дійшов до світла, до сходу сонця; символізує людей із пересудами, що намагались доказати посто-ві, що Ликеря Шевченкові не до пари, нерівня, аж, врешті, все розби-лось. Налагожувалось весілля (“барвінок цвів”), але перед самим шлю-бом закралась у душі поета непевність, і весілля не відбулось.

8. *й недосвіта шкода* — цебто й людей тих, що перешкодили: їм було ніяково перед поетом.

І Архімед, і Галілей . . .

ТЕКСТ: стор. 308. Перводрук — празький “Кобзар” 1876 року, т. II. Заховався в автогр. Б. Крім того, в Черніг. Музеї переховувався автограф, що обіймав тільки перших 6 рядків цього вірша, який має тільки одну від-міну в порівн. з автогр. Б., а власне в рядку:

6. автогр. Черн. Музею: І крихти хліба не взяли.

В. Доманицький вважає, що автогр. Черн. Музею є брульон, цебто пер-ший начерк цього вірша.

ПОЯСНЕННЯ: 1. *Архімед* (287—212 рр. перед Христом) — великий

грецький математик і фізик. Жив увесь час і помер у м. Сиракузах на острові Сіцилії.

Галлей — великий італійський філософ і математик (1564—1642); він учив під впливом Коперника, що земля обертається навколо сонця. Його науку католицька церква признала *еретичною*, а його самого — *еретиком* і покликала в 1632 р. до Риму на суд, де Галлей мусів зріктися своєї “ересі”, щоб тільки не бути замученим інквізицією. Довший час був ув’язнений у Римі. “Ересь” Галлея потім визнана була, як єдина правда цілим світом.

3. *елей потік у череві чернече* — зате ченці пили аж забагато вина (іхній “елей”); *елей* — олива, як лік на рани тіла; ченці продавали його як лік людям і з того мали великі достатки. Тому цей вислів треба розуміти так: коли Архімед і Галлей, як скромні вчені, ніколи вина й не бачили, то зате ченці від продажі елею мали того вина аж забагато. Замість того, щоб ширити науку Христа, вони дбали тільки про своє черво.

4. *святий предтечі* — цебо Архімед і Галлей були предтечами (як Іван Христитель був предтечою Христа) нових ідей, що потім розійшлись по всьому світу, і царі їх використали для себе і в свою користь.

7—8. Але не довго будуть царів жива, цебо використання ідей великих геніїв тільки для себе, бо люди духово ростуть, прозрівають і зрозуміють де зло, а де правда, і виступлять проти царів.

11—14. І земля оновиться, світ відродиться й царі зникнуть, а залишаться вільні люди, народ, що буде розбудовувати кожний свою батьківщину (“і буде мати”), якої вони будуть вірними синами (“і буде син”).

Л. (Поставлю хату і кімнату).

ТЕКСТ: стор. 308. Вперше надрукований у праязк. “Кобзарі” 1876 р., т. I. Заховався в автогр. Б.

ПОЯСНЕННЯ: Л. — Ликеря Полусмаківна (див. вірш “Ликері”, стор. 307). Цей вірш був написаний уже після нещасливої спроби Шевченка одружитись. В цьому поет констатує (щиро сам собі признавшись), яке б то було лихо, якби він був з Ликерею одружився.

Не нарікаю я на Бога.

ТЕКСТ: стор. 308—309. Вперше був надрукований в “Основі” 1861 р., кн. IX. Заховався в автогр. Б.

ПОЯСНЕННЯ: 6. *сію слово* — поет пише про свої твори, в яких вкладає свої думки й ідеї про волю свого народу і про визволення його з московської неволі. Поет оре в душах свого народу його невідомість і сіє національну свідомість, щоб народ усвідомив свою неволю й визволився. Поет вірить, що з тієї його праці будуть у майбутнім добрі жива.

7—9. *І дурю... себе самого* — і коли поет думає, що він тільки дурить себе, то ми тепер знаємо, що він не помилився, бо його твори справді розворушили наші душі, а засіяні його думки й ідеї дали багатощі жива. Ми всі усвідомили вагу його ідей і робимо все, щоб Україна була вільна, а український народ був господарем на своїй землі.

28—31. *Лучче одурити себе... ніж з ворогом по правді жити*. — Тут Шевченко проводить думку й дає нам зрозуміти, що з ворогом ніколи не можна жити по правді, бо тоді в дві правди: одна ворога неправдива й нам ворожа, друга своя рідна. І цю свою правду можна захвати в чи-

стоті тільки тоді, коли народ буде жити окремо від ворога. А коли з'єднався з ворогом, як це сталося у Переяславі 300 літ тому, то не нарікай на Бога, а борись, щоб визволитись. Дурити себе самого в неволі — значить надіятись на визволення, вірити, що визволення прийде.

Саул.

ТЕКСТ: стор. 309—312. Вперше надрукований в празькому “Кобзарі” 1876 р., т. II. Заховався текст цієї поеми в автогр. *Б.* і в примітках празького “Кобзаря” до тексту *Б.* подає варіанти з якогось “першого рукопису”. Отже, два автографи і дві редакції: перша — варіанти до тексту празьк. “Кобзаря” (*К.*) і друга — *Б.*

В автографі *К.* відміни такі:

2.	В Єгипті темному і в нас
4—5.	Свою худобу пастир пас
	В своїм степу, своєму раї.
8—9.	Пасе собі, пасе — пасе,
	Та хвалять Бога, та співає
10.	Аж ось, лихий царів несе
	З жерцями, з книгами, з військами,
	З князями, темними рабами.
26.	Мов наші ченчики-ченці.
29—30.	От царі,
	Росли собі царі, росли,
11—12.	З дружинами, з огнем, з ножами,
	Повиросли вже чимало
	Самі собі побудували...
36.	У них немає. <i>І просим</i>
37.	Пророка старця Самуїла...
39.	А дав би їм <i>таки</i> царя.
40.	<i>Святий старенький</i> прозорливець...
50.	<i>Та дивувались</i> , що вони...
58—64.	<i>І гвардію на караул</i>
	Муштрує сам. <i>І одинокий</i>
	В норфірі довгій і широкій,
	Серед гарема цар Саул,
	Зробивши сам <i>на караул</i>
	Та й одурів.
68.	<i>І господар і государ.</i>
69.	<i>Сьогодні одурів!</i> Панове
74.	<i>Вельможі-пастирі.</i>
77.	<i>Не їсть, не п'є і не кричить</i>
87.	<i>Тельця лякеям</i> принесли
89.	У царських сінях. Заревли
90.	Сивобороді, волохаті
91.	Вельможі — пастирі пузаті
101.	Трохи не вбив...
<i>Яко гадюку.</i> Якби знав...
102.	<i>Яке</i> лихо на світ вийде
103.	З того <i>поганого</i> Давида
105—106.	То розтопав би і розтер
	Гадючу слину!
110—111.	<i>І досі дуріють</i> царі, —
<i>І поки горе на землі.</i>

ПОЯСНЕННЯ: *Саул* — перший жидівський (ізраїльський) цар (біля 1020—1000 рр. перед Різдом Христовим), що його вибрав (помазав елеєм) первосвященик Самуїл.

1. *в непробудимому* — Китай тоді жив замкнутим своїм застарілим життям і не *пробуджувався* до нового життя, не хотів знати тих нових ідей, яких пізнають і сприймають інші народи.

3. *Інд* — ріка в Індії, *Ефрат* — ріка в Месопотамії (в Передній Азії), де народи тоді ще жили пастушим життям (плакали худобу).

6. *чабан* — пастух, збірне поняття, цебто люди, що жили життям близьким до природи й були вільні.

15. *күці* — хати.

18. *розтмили* — згвалтували, знеславили; *осквернили* — опоганили.

23. *күпилися* — родились, як з яйця курчата вилуплювались.

24. *Вавилон* — колишнє місто на р. Ефраті, де жиди були в неволі; отже, міста й місця неволі будували.

25. *маі* — перський жрець; *богза* — китайський жрець.

27. *пагоди* — індійські святині.

31. *кумири* — храми, святині з богами (кумирами).

40. *прозорливець* — той що бачить наперед (майбутнє).

46. *гарем* — місце перебування жінок одного чоловіка.

49. *новобранець* — нововибраний, тут — новий цар.

54. *аул* — село (татарське слово).

58—59. віддає ласку (*благоволення*) своїм підданам, ограбованим до гола.

61. *по грामині* — по світлиці, по кімнаті.

62. *лобом не широкий* — не дуже розумний.

77. *не гомонить* — не говорить, не чути мови.

84. *скипетр* — посох, ціпок, топірець, палиця, як ознака поваги, тут — царської влади.

86. *Веніямінові вичута* — нападки найменшого сина біблійного Якова, Веніяміна. Яків мав 12 синів, від яких пішло 12 колін (племен) жидівського народу.

87. *теляця* — молодого бичка чи теличку, як хабаря; *отроки* — слуги царя.

94. *і вийде* — стара форма: і вийшов.

98. *ріденьку* — рідню.

101—106. Шевченко не ховав свою ненависть до царя Давида. Він вважав, що від Давида пішли царі (у Біблії “Книга Царів” починається Давидом). Як поет дивився на Давида царя (див. поему “Кавказ”, т. II, ст. 143—144; а також поему “Царі”, т. III, ст. 168—171).

111. *виселять* — підносять вгору.

Минули літа молодії.

ТЕКСТ: стор. 312. Вперше надруковано в “Основі”, 1861 року, кн. V. Заховався в автор. Б.

Титарівна-Немирівна.

ТЕКСТ: стор. 313. Перводрук в “Основі” 1861 року, кн. VIII. Заховався в автор. Б.

Хоча лежачого й не б'ють...

ТЕКСТ: стор. 313. Перводрук у празьк. “Кобзарі” 1876 року, т. II. Заховався в автогр. Б.

ПОЯСНЕННЯ: тебе ж, о суко — кого під цим словом (суко) розумів Шевченко? В. Сімович тут розуміє Катерину II “голодну вовчицю” (“Великий Лях”, див. т. II., ст. 157), “лютий ворог України” (там же), “а вторая доконала (Україну) вдову-сиротину” (поема “Сон” 1844 р., див. т. II., ст. 120).

Цього вірша читав Шевченко на зібранні мистців у різьбара М. Микешина, що тоді саме komponував пам'ятник на річницю ніби тисячоліття існування Росії(?), і на пам'ятнику мали бути вміщені постаті Петра I. і Катерини II. І з цього приводу Шевченко висловив і свою незмінну думку про цю особу.

І тут, і всюди — скрізь погано.

ТЕКСТ: стор. 313—314. Вперше надрукований в “Основи” 1861 року, кн. V. Заховався в автогр. Б.

О, люди, люди небораки.

ТЕКСТ: стор. 314. Вперше надрукований в “Основи” 1861 р., кн. V. Заховався в автогр. Б.

ПОЯСНЕННЯ: Цей вірш написаний з приводу смерті 20 жовтня 1860 року царя-вдови по Миколи I; і на її останню пошану ще вдосвіта вели дітей на заупокійну Службу Божу. Шевченко бачив цей похід дітей і своє обурення вилив у цьому вірші.

9. отара — це слово прикладається тільки до овець: отара овець.

Якби з ким сісти, хліба з'їсти.

ТЕКСТ: стор. 314—315. Вперше надруковано в “Основи” 1861 р., кн. V. Заховався в автогр. Б.

І день іде, і ніч іде

ТЕКСТ: стор. 315. Вперше надруковано в “Основи” 1861 року, кн. V. Заховався в автогр. Б.

Тече вода з-під явора...

ТЕКСТ: ст. 315—316. — Перводрук — “Основа” 1861 р., кн. VI. Заховався в автогр. Б.

ПОЯСНЕННЯ: 15. *ряска* — дрібненька рослина на воді, яку їдять качки.

18. *вода ставом стала* — ріка розлилась у ставок.

Якось то йду я уночі

ТЕКСТ: стор. 316. Вперше надруковано в празькій “Кобзарі” 1876 року, т. П. Заховався в автогр. Б.

ПОЯСНЕННЯ: 12. доїжджачі — панські слуги, що готують ловецьких псів і пускають на лова.

Бували війни

ТЕКСТ: стор. 316—317. Перводрук — празький “Кобзар” 1876 р., т. П. Заховався в автогр. Б., переписаний туди не рукою Шевченка, а, як догадується В. Доманицький, рукою М. Лазаревського.

ПОЯСНЕННЯ: 1. *свари* — неагоди, роздори, сварки.

2. *Галагани, і Кислі, і Кочубей-Ногай* — Шевченко тут перераховує історичні постаті, що в історії України відіграли дуже сумну роль зрадників. Гнат Галаган зрадив гетьмана Мазепу і запорожців (допоміг Петрові І. зруйнувати Запорізьку Січ). Адам Кисіль за Богдана Хмельницького вступив по боці Польщі. Василь Кочубей (татарського роду, тому й *Ногай*) допис Петрові І на гетьмана Мазепу, зрадивши таємні замисли гетьмана.

5. *шашей* — пани-зрадники, що підточують старого дуба, Україну.

11. *козак безвергий упаде* — козак, що не має верха, даху над головою, власної хати, власної держави; *упаде* — всією вагою виступить проти тиранії.

14—15.

няньки,

Дядьки отечества чужого, —

ті українці, що допомагають Московщині і взагалі чужій, а не своїй, державі, служать їй і цураються України.

16. *ідола* — царя.

Н. Т.

ТЕКСТ: стор. 317—318. Перводрук — празький “Кобзар” 1876 р., т. П. Заховався в автогр. Б. і в копії Богданенка під наголовком: “До вуми”. Друкується автогр. Б.

Тут навожу відмінні варіанти в копії Богданенка в порівнянні з автогр. Б.

2.	Дурна еси та нерозумна
3.	В раю <i>господньому</i> зросла
5.	І раю <i>божого</i> не зріла
13.	І <i>виростало</i> , і на небо
15.	А ти, <i>небого</i> , спала, спала
17.	Та ждала з <i>неба</i> жениха
24.	А ти <i>буцим</i> не добачавш
30.	<i>Покинь</i> оту дівочу славу
32.	Хоч раз з <i>кижнебудь</i> соблуди!

ПОЯСНЕННЯ: під ініціалами “Н. Т.” мав на увазі Шевченко свою куму і велику приятельку Надію Тарновську (днів про неї в цім томі, стор. 326—328). Вірш цей був написаний того дня, коли Н. Тарновська відвідала моєго хворого. Він не був призначений до друку, а тільки для неї самої. Але сам по собі він остільки цікавий, як поглядами Шевченка, так і стилем, що

видавці і редактори празького видання ввели його, як органічну частку творчої цілості поета.

10. *недеша* — нерухома, незворушлива, невразлива, холодна.
18. *цїломудріє* — непорочність, дівоча честь.
21. *сила Сатурнова: Сатурн* — римський бог часу, сила часу, час.
32. *соблуди* — (від *блуд*, *блудити*) согріши.

Зійшлись, побрались . . .

ТЕКСТ: стор. 318. Вперше надруковано в “Основі” 1861 року, кн. VIII. Заховався в автогр. Б. Це останній твір вписаний до альбому Б. власною рукою поета. З нового 1861 р. вписувати свої твори поетові вже не довелося.

Кума моя і я . . .

ТЕКСТ: стор. 318—319. Вперше надруков. в виданні творів Шевченка ВУАН під ред. Єфремова і М. Новицького в Києві 1927 р., т. II. Автограф не вписаний до альбому В.

ПОЯСНЕННЯ: 1. *кума моя* — Надія Тарновська (див. у цім томі, стор. 326—328).

2. *Петрополіє* — Петербург; *лябіринт* — двірець царя грецького Міноса з багатьма кімнатами й дуже плутавими ходами, з яких вибратися тяжко; *Петрополіський лябіринт* — петербурзькі улиці, в яких легко заблудити.

4. *піраміда* — див. пояснення до поеми “Марія” в цім томі, стор. 528—531. Тут називає Шевченко, мабуть, усипальню московських царів у петербурзькім соборі апостолів Петра і Павла в Петропавлівській фортеці, де ховали московських царів.

6. *жиро* — пахуча смола, що вживається до каддила в церкві.

7. *Ізида* — старосинетська богиня творчих сил природи; *жрець Ізиди* — диригент хору.

13. *Дмитро Бортнянський* (1751—1825) — видатний український композитор, головно церковної музики.

Чи не покинуть нам, небого . . .

ТЕКСТ: стор. 353—354. Вперше надрукований в “Основі” 1861 р., кн. V. “Де зберігається і чи єсть де небудь автограф, ставить питання В. Доманицький, мені невідомо” (“Критичн. Розсл. . .”, ст. 364). В “Основі” до друкованого тексту цього вірша додана така примітка від редакції: “Стихі ці (мабуть *До Музи*), здається, останнє поетичне слово нашого вічнопам’ятного Тараса. На подліннику (в автографі — Л.Б.), під первою його половиною (після стиха: *Славою святою*) стоїть “14 февраля”, під другою половиною дня не означено” (В. Доманицький, ст. 364—365).

Цей вірш був перший на 1861 рік і останній. Текст його в цім виданні подається за друком “Основи”.

ПОЯСНЕННЯ: 4. *риштувать* — лагодити, приправляти; Шевченко вже передчував свою смерть. І ці свої передчуття він вилив у цім вірші, запрошуючи свою музу збиратися в дорогу на той світ. Про Музу див. т. III, стор. 544, ряд. 1.

7. *почижчикуємо* — подибаємо, поспішимо, подрібчемо.
8. *підтоптались* — вибились із сид, постарілись.
29. *нескверними* — чистими, безгрішними.
33. *Лета* — ріка в підземному царстві, на тому світі.
39. *Ескулап* — бог лікування у давніх греків і римлян. Тепер кожного лікаря, між іншим, називають Ескулапом.
40. *Харон* — перевізник у давніх греків на тому світі через ріку Стикс; перевозив душі померших на той світ і за це душа покійного мусіла платити. Тому саме греки клали помершому два шаги до уст, щоб мав чим заплатити за перевіз.
41. *парка-прялка* — богиня, що пряде життьову нитку людині. Таких парок було три: одна пряла нитку, друга сукала (крутила), а третя втинала і припиняла життя. Шевченко розуміє тут третю парку.
42. *жудрий дід* — Харон.
43. *епопея* — такий великий поетичний твір, що спокійно описує життя, важне для цілого народу або для всього людства.
44. *паріли б* — витали б, носились би, як на крилах.
45. *гекзаметр* — шістьстоповий вірш епопеї, що має шість тактів для виголошення його.
48. *проза* — звичайна розговірня (не віршова) мова, як то пишуться повісті, оповідання. Тут поет іронізує, кепкуючи над собою.
50. *супутник* — подорожник, товариш у дорозі.
61. *Флегетон* — ріка на тім світі; душа, щоб добратись на той світ, мусить переплисти через три ріки: Стикс, Флегетон і Лету.

ЗМІСТ IV. ТОМУ “КОБЗАРЯ”.

Абетковий.

	<i>Стор.</i>
А нумо знову віршувать (вірш)	184
стаття: “Нові редакції...”	208—209
пояснення	516
Біблійні теми в творчості Шевченка за 1859 р.	247—265
Бували війни й військові свари (вірш)	316—317
стаття: “Творчість Шевченка в 1860 р.”	341—342
пояснення	544
Варнак (поема)	185—189
стаття “Нові редакції...”	209—210
пояснення	517
Відмінні редакції	182—197
Відьма (поема)	160—172
передмова	159
стаття	173—177
пояснення	511—513
Віршова форма поезій Т. Шевченка (стаття)	484—498
Во Іудеї во дні они (вірш)	223—224
стаття “Мати Божа...”	268—269
пояснення	522
Гімн черничий (вірш)	304—305
стаття: “Творчість Шевченка в 1860 р.”	322—323
пояснення	537
Дівча любе, чорнобриве (вірш)	297
стаття: “Творчість Шевченка в 1860 р.”	321—322
пояснення:	533
Доля (вірш)	178
стаття: “Три поезії”	197—200
пояснення	514
Естетика Шевченка (стаття)	476—483
Закувала возуленька (вірш)	190
стаття “Нові редакції...”	212—213
пояснення	518
За сонцем хмаронька плаве (вірш)	191—192
стаття: “Нові редакції...”	211
пояснення	517—518

	<i>Стор.</i>
Зійшлись, побрались, поведнались (вірш)	318
стаття: "Творчість Шевченка в 1860 р."	346—347
пояснення	545
I Архімед, і Галілей... (вірш)	308
стаття: "Творчість Шевченка в 1860 р."	338—339
пояснення	539—540
I день іде, і ніч іде... (вірш).....	315
стаття: "Творчість Шевченка в 1860 р."	352
пояснення	543
I тут, і всюди — скрізь погано (вірш)	313—314
пояснення	543
Колись дурною головою (вірш)	222
стаття: "Лірика Шевченка за 1859 р."	290—291
пояснення	521
Колись-то ще, во время оно (вірш)	300—301
стаття: "Творчість Шевченка в 1860 р."	337—338
пояснення	534—535
Кума моя і я (вірш)	318—319
стаття: "Творчість Шевченка в 1860 р."	326—328
пояснення	545
Л. (Поставлю хату і кімнату; вірш)	308
стаття: "Творчість Шевченка в 1860 р."	345
пояснення	540
Ликері (вірш)	307
стаття: "Творчість Шевченка" в 1860 р."	343—344
пояснення	539
Лірика Шевченка за 1859 р. (стаття)	290—296
Лічу в неволі дні і ночі (вірш)	196—197
стаття: "Нові редакції..."	213—215
пояснення	518—519
Марія (поема)	224—242
стаття: Поема "Марія"	270—290
пояснення	523—531
Марку Вовчку (вірш)	218
стаття: "Біблійні теми..."	250—251
пояснення	519
Мати Божа у творчості Шевченка (стаття)	266—290
Ми вкучоці колись росли (вірш)	195—196
стаття: "Нові редакції..."	210—211
пояснення	518
Минули літа молодії (вірш)	312
стаття: "Творчість Шевченка в 1860 р."	345—346
пояснення	542
Молитви (вірші)	298—300
стаття: "Творчість Шевченка в 1860 р."	348—350
пояснення	534

	<i>Стор.</i>
Москалева криниця (поема)	78—88
передмова	75—77
стаття	89—104
пояснення	499—501
Муза (вірш)	178—179
стаття: “Три поезії”	201—203
пояснення	514
Н. Я. Макарову (вірш)	307
стаття: “Творчість Шевченка в 1860 р.”	344—345
пояснення	539
Над Дніпровою сагою (вірш)	305
стаття: “Творчість Шевченка в 1860 р.”	324—325
пояснення	537
Не нарікаю я на Бога (вірш)	308—309
стаття: “Творчість Шевченка в 1860 р.”	347—348
пояснення	540—541
Неофіти (поема)	107—122
передмова	105—106
стаття	123—146
пояснення	501—510
Нові редакції давніших поезій (стаття)	207—215
N.N. (вірш)	220
стаття: “Мати Божа в творах Шевченка”	268
пояснення	520
N.T. (Великомученице кумо; вірш)	317—318
стаття: “Творчість Шевченка в 1860 р.”	326—328
пояснення	544—545
О люди, люди небораки (вірш)	314
стаття: “Творчість Шевченка в 1860 р.”	340—341
пояснення	543
Ой діброво, темний гаю (вірш)	297
стаття: “Творчість Шевченка в 1860 р.”	323—324
пояснення	533
Ой маю, маю я оченята (вірш)	221
стаття “Лірика Шевченка за 1859 р.”	294
пояснення	521
Ой по горі ромен цвіте (вірш)	220
стаття: “Лірика Шевченка за 1859 р.”	293—294
пояснення	520
Осії глава XIV (подражаніє)	245—246
стаття “Біблійні теми...”	259—265
пояснення	533
Останній вірш 1861 р.	355—356
Передмова	7—8

	<i>Стор.</i>
Плач Ярославни (переслів)	301—304
стаття: “Творчість Шевченка в 1860 р.”	329—337
пояснення	535—537
Подражаніє Едуарду Сові (вірш)	242
стаття: “Лірика Шевченка за 1859 р.”	295—296
пояснення	531—532
Подражаніє Іезекіїлю	243—244
стаття: “Біблійні теми...”	257—259
пояснення	532
Подраж(аніє). Ісаія, глава XXXV	218—219
стаття: “Біблійні теми...”	251—255
пояснення	520
Подражаніє XI псалму	217
стаття: “Біблійні теми...”	248—250
пояснення	519
Подражаніє сербському (вірш)	298
стаття: “Творчість Шевченка в 1860 р.”	328—329
пояснення	533
Пояснення	499—546
Пророк (вірш)	244
стаття: “Біблійні теми...”	256—257
пояснення	532
Романтизм — духова і композиційна основа творчості Шевченка (стаття)	399—475
Росли укупочці, зросли (вірш)	306
стаття: “Творчість Шевченка в 1860 р.”	343
пояснення	537
Саул (поема)	309—312
стаття: “Творчість Шевченка в 1860 р.”	339—340
пояснення	541—542
Світе ясний, світе тихий (вірш)	306
стаття: “Творчість Шевченка в 1860 р.”	350—352
пояснення	538—539
Світогляд Шевченка (стаття)	357—398
Сестрі (вірш)	221—222
стаття: “Лірика Шевченка за 1859 р.”	292—293
пояснення	521
Слава (вірш)	179—180
стаття: “Три поезії”	203—204
пояснення	514—515
Сон (На панщині пшеницю жала; вірш)	180—181
стаття	204—205
пояснення	515

	<i>Стор.</i>
Старенька сестро Аполона (заслів до поеми "Царі")	189—190
стаття: "Нові редакції..."	210
пояснення	517
Та головонько моя бідна (вірш)	223
стаття: "Лірика Шевченка за 1859 р."	294—295
пояснення	521
Тарас Шевченко (життя і творчість)	9— 72
Творчість Шевченка в 1860 році (стаття)	320—352
Тече вода з-під явора (вірш)	315—316
стаття: "Творчість Шевченка в 1860 р."	325
пояснення	543
Титарівна-Немирівна (вірш)	313
стаття: "Творчість Шевченка в 1860 р."	325—326
пояснення	542
Три поезії (стаття)	197—204
Умре муж ведій (вірш)	304
стаття: "Творчість Шевченка в 1860 р."	322
пояснення	537
Хоча лежачого й не б'ють (вірш)	313
стаття: "Творчість Шевченка в 1860 р."	340
пояснення	543
Хустина (поема)	182—183
стаття: "Нові редакції..."	207—208
пояснення	516
Чи не покинуть нам, небого (вірш)	353—354
стаття: "Останній вірш 1861 р."	355—356
пояснення	545—546
Швачка (історична поема)	190—191
стаття: "Нові редакції..."	213
пояснення	517
Юродивий (фрагмент поеми)	149—151
передмова	147—148
стаття	152—158
пояснення	510—511
Якби з ким сісти, хліба з'їсти (вірш)	314—315
стаття: "Творчість Шевченка в 1860 р."	346
пояснення	543
Якби тобі довелось (поема)	192—195
стаття: "Нові редакції..."	211—212
пояснення	518
Якби то ти, Богдане п'яний (вірш)	222—223
стаття: "Біблійні теми", IV. Почуття тривоги	262—263
пояснення	521—522

	<i>Стор.</i>
Якось-то йду я уночі (вірш)	316
стаття: "Творчість Шевченка в 1860 р."	341
пояснення	544
Я не нездужаю, півроку (вірш)	181
стаття	205—206
пояснення	515—516
Ілюстрації	553
Від видавництва	555—556

ІЛЮСТРАЦІ.

	<i>Стор.</i>
1. Тарас Шевченко (портрет І. Рєпіна)	2
2. Т. Шевченко після повороту із заслання (фотографія)	16— 17
3. Т. Шевченко (із зб. "Шевченко" вид. УВАН, ч. 3)	32— 33
4. Т. Шевченко в домовині, 26 лютого 1861 р. (рисунок з нату- ри)	64— 65
5. Похорон Т. Шевченка (мал. Іжакевича)	80— 81
6. Т. Шевченко: Циганка-ворожка, 1841 р. (акварель)	160—161
7. Т. Шевченко (знімка 1858 р.)	192—193
8. Т. Шевченко (автопортрет-офорт 1860 р.)	208—209
9. Т. Шевченко і Г. Честаховський (знімка)	208—209
10. Могила Т. Шевченка (первісний вигляд)	224—225
11. Могила Т. Шевченка (перед большевицькою окупацією) ..	224—225
12. Т. Шевченко: Воскресіння Христа (сепія)	240—241
13. Т. Шевченко: Св. Апостол Андрей Первозванний (олівцем)	240—241
14. Автограф поезії "Світе ясний"	304—305
15. Автограф поезії "О люди! люди небораки!"	320—321
16. Т. Шевченко: Портрет Горленкової (олія)	352—353
17. Т. Шевченко: Вид на Кара-Тау з долини Аназир, 1854— 1857 рр. (акварель)	400—401

Редакція “Кобзаря” просить виправити:

<i>Стор.</i>	<i>рядок</i>	<i>надруковано:</i>	<i>має бути:</i>
98	11	жс схаменється	не схаменється
228	13	Трохі́, трохі́	Тро́хи, трóхи
229	13 знизу	Йосіп	Йóсип
232	15 знизу	Йосіп	Йóсип
232	18	Йосіп	Йóсип
236	9	мáлі	малі́
236	16	додому́	додо́му
241	17 знизу	Вдову́	Вдово́
244	5	рика́	ри́ка
291	19	колодо́ю	коло́дою
324	3	Дністро́вою	Дніпро́вою
469	1	розказав	розказа́в

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Ці слова були б може зайві, якби не обставина, що заіснувала в тому часі, коли друк цього тому добігав до кінця.

Українське громадянство знало з повідомлень у пресі, що редактор “Кобзаря” проф. Леонід Білецький був важко хворий вже в листопаді 1954 року. Але ті, що були близько нього, здавали собі справу із серйозності його недуги. Коли з машини виходили свіжі сторінки останніх секцій четвертого тому, життя його редактора поволі догоряло. Але, не зважаючи на критичний стан свого здоров'я, проф. Білецький з подиву гідним героїзмом перечитував ще останню коректу майже до останніх днів свого життя. Цього він не мусів уже робити, бо коректи дбайливо доглядав його старий друг проф. Петро Тенянко.

Цей факт гідний підкреслення, бо він найкраще ілюструє, як глибоко був перейнятий проф. Білецький цим виданням. Можна сказати, що кілька останніх років свого життя він жив лише тією думкою, щоб чотири томовий “Кобзар” вийшов у світ. Це були найщасливіші роки з точки погляду його творчої праці. Випуск кожного тому, першого, другого, третього і закінчена праця над четвертим, — усе це мусіло приносити йому велику насолоду і душевне задоволення. В тих томах він бачив здійснення своїх найгарячіших мрій. Він бачив, як вони прибирали конкретного оформлення у свіжих, чистих сторінках, перетиканими його поясненнями, його статтями, його інтерпретацією. А ця інтерпретація овіяна такою симпатією і теплотою серця, такою щирістю і сердечною любов'ю до Шевченка, на що могла здобутися лише людина діяпазону проф. Білецького, який бачив у нашому Поетові Україну в її величі і в її безталанні.

Так! Останні роки свого життя, що їх проф. Білецький присвятив творчості найбільшого сина України, були його щасливими роками. Вони принесли йому за-

вершення його мрій, що їх він довго носив у своєму серці, але яких не судилося йому здійснити ані на рідній землі, ані на еміграції в Європі. Щойно на вільній землі Канади відкрилися перспективи на їх здійснення, і Видавнича Спілка Тризуб радіє, що в тому великому ділі вона могла йому допомогти.

У першому томі проф. Білецький зазначає, що це видання він присвячує “Українським Піонерам у Канаді”, але воно є великим даром для цілого українського народу, бо Шевченко належить усій Україні і всім поколінням нашої нації.

Праця закінчена. Але руки, що тримала перо, вже немає. Немає в живих редактора цього “Кобзаря”, і не судилось йому бачити цього тому у викінченій формі. Але Україна буде його мати, єдине в цей час таке непідфальшоване видання творів нашого Шевченка, і вона віддасть пошану пам'яті його редактора.

А день волі напевно прийде. В це твердо вірив проф. Білецький. І одне з його останніх бажань було, що коли той благословенний день наступить, аби його тлінні останки перевезти й похоронити на рідній землі, де “лани широкополі, і Дніпро, і кручі...”, похоронити там, де Шевченко відчув дотик віщої Музи, і де дух його, непокорений царями білими й червоними, закріпає наш народ до боротьби і веде його до остаточної перемоги.

І. Г. Сирник, секретар

ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ ТРИЗУБ.

Березень 1955.

Вінніпег, Манітоба.

Обкладинка артиста-маляра Мирона Левицького.